ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

ГЕНЕРАЛИ ІМПЕРІЇ

Валентин

ЧЕМЕРИС

ГЕНЕРАЛИ ІМПЕРІЇ

В. ЧЕМЕРИС

FOLIO

Annotation

Петро Дорофійович Дорошенко і Карл Густав Еміль Маннергейм… Що спільного між ними, чому відомий український письменник Валентин Чемерис з’єднав розповідь про долю цих двох історичних постатей у одну книжку? Один жив у XVII столітті, а другий — більш ніж на два століття пізніше, один був українцем, а другий — фіном. Але якщо придивитися уважніше, то спільного у українського гетьмана та національного героя фінів багато. Вони певний час служили імперії, вони обидва домоглися високих

Валентин ЧЕМЕРИС

ГЕНЕРАЛИ ІМПЕРІЇ

Повість перша
МОСКВА — КАМЕН

30 січня 1676 року в Москві, у своїх кремлівських палатах у віці 47 років несподівано помер цар Олексій Михайлович Романов. Так, так, той самий. З яким свого часу так необережно «породичався» Богдан Хмельницький, навіть не зчувшись, як, будучи гетьманом, главою вільної республіки опинився у чужого царя у підданих, а потім клопіт з ним мав Виговський, син Богдана Юрась і він, Петро Дорошенко, теж поповоював з покійним.

Взагалі, Романови хоч і досягли

в Росії найбільшого злету — з пересічних бояр негадано поставали царями, правда, дякуючи смутному часу, але щастя-долі чи талану, здається, не мали. Принаймні на протязі перших ста років свого правління. Казали, що вони роковані, себто приречені на недовге перебування в цьому світі. Чи фатум над ними такий тяжів, чи недоля-невезіння їм ставили підніжку. А хто казав, що то рід їхній гнилим був, з червоточиною, і якийсь черв'ячок, робачок отакунький, передавався з покоління в покоління Романовим по чоловічій лінії, підточуючи та вкорочуючи їм віку.

Романови довго не жили.

Михайло Федорович, недоросль боярський, якого на Земському соборі в смутному 1613 році обрали царем (а він же пручався та віднікувався зі сльозами — так не хотів сідати на трон, вважаючи, що його посилають на вірну загибель), прожив усього 49 років і як був Мишком до обрання на царство, таким, власне, й залишився. Відзначився в історії тільки тим, що заснував правлячу династію Романових.

А далі пішло по низхідній.

Згадуваний син його Олексій, хоч на троні й просидів ніби ж немало — тридцять один рік (1645–

1676), але прожив ще менше батька — 47 років. Відомий в історії головно тим, що був батьком Петра I, прозваного Великим, а найбільшим його досягненням на царюванні вважається т. зв. «возз'єднання» України з Росією. Ще б пак! Олексію Михайловичу за рахунок України вдалося значно розширити своє царство — майже на дурничку, якщо не рахувати кількох обіцянок, виданих наївним і довірливим малоросам, та ще завдяки політичній похибці чи недалекоглядності великого Богдана.

Олексій Михайлович, прозваний, до слова, Тішайшим, відзначився ще й деякими

капризами-химерами, що потрапили навіть в архівні документи. Але ті його дивацтва швидше були від невігластва. Ось один з прикладів. Житель Арзамаса, якийсь Савка Федоров і його однофамілець, селянин Івашка, в'їжджали разом в Москву через Яузькі ворота і знічев'я грали на балалайці. За гру на балалайці прибульці й були в один мент схоплені препильною вартою і відправлені яко злочинці в Стрілецький приказ, де їх добряче для порядку висікли й відправили до Сибіру на заслання. А річ у тому, що Олексій Михайлович (може, тому й Тішайший) терпіти не міг гри на балалайці — найпоширенішому

музичному інструменті руських. Навіть видав указ, яким зобов'язав своїх служивих відбирати в людей музичні «грища», спалювати їх, яко бісові штучки, а тих, хто не буде підкорятися і далі на них гратиме — пороти батогами й відправляти їх на вічне поселення… Куди б ви думали? Та в Малоросію. От яку «страшну» кару придумав було Тішайший своїм балалаєчникам.

Дізнавшись про такий указ Олексія Михайловича, Дорошенко (його саме тоді збиралися конвоювати в Москву) весело пожартував:

— Везіть, везіть мене в свою

Москву, а я у вашій Москві на балалайці вшкварю і… Хоч і буду битий батогами за порушення царевого указу, але ж мене відправлять згідно з тим указом на вічне поселення не куди-небудь, а в Малоросію. Га?

Помер Олексій Михайлович, як уже вище згадувалося, у 1676 році, і тоді ж на трон було посаджено малолітнього сина його Федора. Воно б нічого (бо хто, як не син, успадкує батька-царя на троні?), але нащадкові на день смерті ледве виповнилося 15, і в Москві шепотілися, що царенко до всього ж ще й безнадійно слабує. Що тілом, що духом — юний царевич, який

зненацька став царем, був тяжко хворим. Простіше, цар виявився… без царя в голові. А втім, в історії траплялися і не такі парадокси!

Йому б лікуватися в затишку й спокої, а його живосилом на трон — врешті-решт, це зведе юнака в ранню могилу.

За життя його невдалого російським царством, починаючи з 1676 року, але від його імені, імені слабого царя-підлітка охоче правили різні групи бояр — Федір взагалі не годен був самостійно вирішувати хоч якусь там справу! Перед вели родичі по материнській лінії цареняти бояри Милославські.

Жити Федору випало всього нічого — 21 рік. (Якщо зауважити, що дід прожив 49 років, а онук — 21, то, може, й справді фатум переслідував Романових?)

Того року, як везли Дорошенка до Москви, Федір був на троні вже другий рік. Здоров'я в царяти все погіршувалося і погіршувалось, а розуму, ясна річ, не прибавлялося, тож бояри розкошували, царюючи на свою вигоду.

І цей підліток з монаршим титулом мав приймати — з підказки бояр — гетьмана Петра Дорошенка, для якого це було навіть образливо. Цар у 15 літ! Та він же — хлопчина.

Пахолок! Хоч і вінценосний, але ж хлопчак. Вчорашній дітвак! Ще й навіть не парубок і тим більше не парубійко, а швидше — підпарубчак. Чи, як в Україні кажуть, підпарубчий. По-їхньому, по-руському — хлоп. Чи — отрок, що більш врочистіше. І до цього пахолка-отрока, хлопа їхнього, і запрошено («запрошено»!) бойового полковника, гетьмана України. Тож в ті дні йому здавалося, що він потрапив у якусь казку, в тридев'яте царство, тридесяте государство.

Гетьмана ще везли до Москви (і ще не ясно навіть, в якій іпостасі — царевого гостя чи бранця?), а вже гонець, вискочивши з Москви навстріч валці з України, застеріг:

його величність цар-государ прийме гетьмана 20 березня, а тому треба квапитись. Гетьман має бути в Москві хоча б на день раніше зазначеного строку. Петро Дорофійович стенув плечима. Це вже клопіт стольника Алмазова, який зі своїми стрільцями віз його до білокам'яної.

І про що йому говорити з царем-хлопом на троні? А втім, ясно, що від імені підлітка з ним поведуть мову бояри, а від них добра українському гетьману чекати не доводиться — вони більші монархісти, аніж їхній цар. Та й політика покійного Олексія Михайловича щодо України зі смертю його, на жаль, не змінилася і

тим більше нині не зміниться. Та ще на краще. І це було гірше гіршого. Чому вірити? Московити хоч і легко — якщо це вигідно, чи припече їм, — що завгодно обіцяють, але ніколи потім не виконують своїх обіцянок. То на кого покладатися, на які права та вольності, обіцяні Тішайшим Богдану Хмельницькому, аби він не передумав, бува, «возз'єднуватися» з Росією, як Росія вже навіть саме ім'я України заборонила вживати, замінивши його покручем…

З Росією у 1654 році «возз'єднувалася» вільна козацька республіка Богдана Хмельницького,

«возз'єднувалася» мовби ж з іменем Україна, але невдовзі після відомого скороспішного акту в Переяславі вона проснулась в один далеко не чудовий день чомусь вже раптом… Малоросією. Хоча ніяких катаклізмів мовби й не спостерігалося, та Україна либонь чи не крізь землю провалилася. Чи випарувалася в космос, уступивши свої терени якійсь Малоросії. Відповідно пощезали й українці, теж добровільно віддавши свою батьківщину якимось малоросам, що невідь-звідки взялися (пізніше вони стануть ще й «хахлами»). Та й сам гетьман український на той час уже йменувався (згадаймо пушкінські

слова) «героем древней Малороссии».

Така дивна метаморфоза стала одним з перших результатів (прогресивного, як прийнято називати все, що пов'язане з Переяславською радою) того дивного «возз'єднання», коли Росія самовільно, не питаючи, звісно, на те згоди самої України, не проводячи ніякого референдуму, перейменувала її в Малоросію, а українців — в малоросів. Мовляв, ніякий ви не окремий народ, а такі ж, як і ми, роси (архіурочисте самойменування росіян), тільки й того, що, звиняйте, якісь недоростки. Адже ми — роси великі, а ви — роси малі. І забудьте

на віки вічні, що ви українці, бо ви тепер — теж на віки вічні — маленькі-маленькі росіяни, які ще не доросли (етнічно й територіально) до повнометражних росів. Одне слово, малороси.

В історії ще треба пошукати інший такий приклад, був переконаний український гетьман Дорошенко, який в один мент чомусь став малоросійським гетьманом, щоб одна держава перейменувала іншу без її згоди і навіть не поставивши її до відома про задуману акцію. Дивно, що Україні чомусь не спало на думку перейменувати росіян на яких-небудь татароросів — були ж вони під татарами півтораста років!

А щодо терміну Мала Русь, то він якось згадувався в документі XIV століття, але тільки стосовно Галицько-Волинської землі. І то — по відношенню до Києва. І в цьому випадку все було на місці. Якщо взяти до уваги, що Київська Русь була тоді Великою (і, до речі, єдиною) Руссю. Тож ясно, що частина Київської Русі по відношенню до неї самої і могла бути Малою Руссю. Тепер же — після Переяслава — вся Київська Русь, яка свого часу була мовби ж колискою трьох братніх народів, в тім числі й російського, — раптом стала куцою Руссю.

У 1662 році було створено приказ Малия Росія, більш відомий,

Малоросію, а українців — у малороси, — але всі його протести ажнічогісінько не дали. На них у білокам'яній, правда, звертали увагу, але вже як на прояви сепаратизму (пізніше — буржуазного націоналізму), з яким треба нещадно боротися. І — боролися. (Здається, ще й досі борються).

— Були українцями, а стали якимись, звиняйте, малими росами, а ким з ласки царя постаємо завтра? — бідкалися козаки, затято чухаючись (чи не на знак, бува, протесту, так то було дуже сміливою акцією! Бо що-що, а чухатись, — там, де треба діяти, — українці здавна вміли і любили), і не знаходили відповіді.

незалежну — і від Московії в тім числі — свою Україну, відмовляючись її величати Малоросією…

Коли 19 березня 1677 року десь під вечір через московську заставу проторохтіла валка підвід з України («Не затримувати! По царевому указу!» — крикнув сторожі передній вершник валки) з возами й запасними кіньми, з чималим ридваном попереду, що був запряжений четвіркою коней цугом, в оточені кінних стрільців з пищалями, і повернула на кам'яну бруківку, що вела до річки Неглінної,

в Москві хурделила весняна сніговиця, оскільки ж березнева, то й тепла, м'яка, без звичних руських морозів.

Валка везла з України до царя на цугундер гетьмана Петра Дорошенка, і віз його царський порученець стольник Семен Алмазов, а супроводжували бранця генеральні старшини з уряду Самойловича — суддя Домонтович і писар Прокопович, та ще гетьману було дозволено везти з собою з України своїх челядників в якості, як би ми сказали, обслуговуючого персоналу.

Столиця потонула в білому мороці, і колись княжий, а тепер

царський град наче в саван закутався. Зазвичай брудна й засмічена (сміття здебільшого висипали прямо на вулицю), Москва від пухнастого, незаймано-чистого снігу помолоділа, наче оновилась і мала привабливий вигляд, мовби якийсь аж казковий.

Завивання вітру, що почалося в білокам'яній ще звечора вісімнадцятого березня, нарешті під вечір дев'ятнадцятого стихло, хвища вгамувалася, але сніг все так же сіявся вже другу добу поспіль — густий, м'який, вогкий. Він липнув до всього, на всьому вивершувався стіжками-копичками чи й просто білими шапками й рипів під ногами, наче кректав від напруги. Куріло.

В якомусь місці коні збочили із занесеної снігом бруківки, і ридван застряг у заметі — ні тпру, ні ну. Валка зупинилась. Обліплений снігом візник, схожий на снігову бабу, марно лупив коней батожищем, але навіть і четвірка коней не змогла висмикнути ридван на тверде — з їхніх спин і боків парувало.

Кутаючись у чималий дорожній кожух, Дорошенко вийшов з ридвану й провалився вище колін, сяк-так вибрався на тверде й став спиною до вітру.

Спішившись, стрільці обліпили ридван, гуртом допомагаючи коням. Стольник Семен Алмазов,

висунувшись з ридвану, заходився підбадьорювати служивих рідним матом у кілька поверхів, до якого вони звикли і який діяв на них позитивно. Очевидно, стольник ще й постарався (а він з натхненням лаявся на всі заставки), чи лихослів'я подіяло, але стрільці жвавіше заметушилися.

— Ну, ребятушки… мать-перемать… — Стольник давав точні вказівки, віками перевірені в Московії поради: — Туди… пере-т-туди!.. Така мать-ать… (Чиюсь матір стольник згадував частіше всіх).

Коні заворушилися, їм допомагали стрільці, а тим і тим

залюбки допомагав стольник — все тією ж безконечною і винахідливою матірщиною…

Аж тут із заметілі донісся ґвалт, і на бруківку вискочив чималий сірий звір, з добру вівцю завбільшки. Вздрівши валку, звірюга з несподіванки аж присів на задні лапища. Його очі яріли жаринами й двома вогниками світилися в білій млі, із загривка сочилася кров — така яскрава в білій круговерті, що аж у вічу різало.

Зустрівшись поглядом з Дорошенком, звір наче здивовано рикнув: «О, а ти чого тут опинився?! Тікай, брате, якщо ноги маєш.

Москва таких як ми з тобою, неласкаво зустрічає…»

З роззявленої пащеки з висолопленим язиком звисала кривава піна.

Та ось із білої завії вигулькнув гурт розхристаних дядьків в армяках і без шапок — на зарослих бородатих обличчях виднілися тільки широко розкриті роти — переслідувачі щось завзято кричали. Не так від злості, як, напевне, від молодечого захвату.

— Ат-ту його!!! Ату-у-у!!! — донеслося до гетьмана, як вітер повернувся в його бік. — По хребту сєрого!.. В дихало!.. В мордяку!.. Селезінку!!. Ядрьоная мать!..

Дорошенку чомусь стало шкода сіроманця — як наче б відчув у ньому товариша по нещастю.

— Хо-орош, сєрий розбойнік! — вигукнув у захопленні стольник. — Ай да волк-волчище! Бачиш, гетьмане, які в нас вурдалаки в граді бігають?! По льоду Неглінної чи Москви-ріки забрів у місто. Ну теперя мужички відведуть душечки!..

Звір зник у заметілі, лишаючи в білому снігу кривавий слід, по якомусь часі зникли в тій завії й переслідувачі, й швидко з того боку, куди вони подалися, почулося протяжне, напевне ж, прощальне виття — мужики відводили душі. Та

ось виття урвалося, натомість почулися глухі удари і схвильований гул мужиків…

Чомусь стало жаль вовка, добрий звір, розкішний… Коні і люди нарешті спільними зусиллями витягли ридван на тверде, і валка рушила далі загаченими снігом московськими вулицями…

— Що, гетьмане, закручінілся, уздрівши загнаного вовка? — Вже як сіли в ридван і рушили, запитав стольник полоняника, якого, виконуючи царське повеління (а раптом йому яка нагорода перепаде?), таки благополучно довіз з України до першопрестольної. —

Москва нікого не милує, хто їй не кориться. Але ти покедова не муч себе невідомістю. Одне ясно: прямуємо не в острог, а — вище голову! — у Кремль! Хоча Кремль, між нами кажучи, це теж острог — тільки найбільший і найзначніший. І сидить у цьому острозі навіть сам цар-батюшка. Все життя, як у в'язниці. Такі, брат, діла. Або казнять тебе, Пйотр Дорофійович, або помилують — третього не дано. Для тих, кого у Кремль везуть…

Хоча на той час значення фортець (як і замків теж) після винайдення артилерії і в міру того, як вона успішно розвивалася, значно впало і те падіння тривало (пізніше

воно взагалі буде зведене нанівець, а замість фортець, замків чи пізніших фортів та бастіонів з'являться укріпрайони та смуги), Москва не тільки залишалася фортецею, а й віками нажахана степовиками із Золотої Орди, посилено будувала все нові й нові укріплення. Із дерев'яної часів боярина Стефана Кучки (тоді Кучков чи пізніше Москов, як нарече її Юрій Долгоруков), вона мурувалася швидкими темпами — як казали на Русі, зодягалася каменем. Юрій Долгоруков у гирлі Неглінної, при її впадінні в Москву-ріку збудував град, а в часи Калити то вже був кремник, ще пізніше — з XIV століття — кремль з малої літери, а

згодом і Кремль з великої букви. І хоч в різні часи «царюючий град» — один з найранішніх титулів Москви, — вже мав чотири внутрішні фортеці, — той же Кремль, Китай-город, Білий город і Скородом, але найвідомішим столичним укріпленням, що з часом зробився символом не тільки Москви, а й усієї Росії, став лише Кремль.

В кінці XV століття московські царі з незнаним до того розмахом і старанням розпочали будівництво найновішої фортеці в центрі Москви. Дерев'яний кремник Калити проіснував менше трьох десятків літ, як був замінений білокам'яним,

довжиною в дві тисячі метрів кремлем, що його збудував у 1367 році Дмитрій Донський («и со всеми бояри старейшими сдумаша ставити город камен Москву…»). Так з'явилася кам'яна Москва, оскільки ж Кремль Дмитрій Донський збудував з білого каменю, столицю звідтоді почали величати білокам'яною, хоч вона у всі часи була сірою і непривабливою.

Фортеця Дмитрія Донського простояла більше ста років, але надійшов і її час. І знову постала потреба будувати кремль — ще новіший, ще грізніший і ще величніший, — з великокнязівським та царським розмахом, аби Москва

камен постала такою на всі прийдешні віки.

Для цього Іван III запросив до себе з Італії видатних майстрів по спорудженню фортець (та, власне, й сам термін fortezza — укріплення, — був італійським) — Аристотеля Фіоровантi, Марка Руфа, Петро Антоніо Соларіо, Алевіза Нового та інших — вони проектували і керували будівництвом грандіозної споруди російської столиці.

Новий Кремль будували більше десяти років — з 1485 по 1496–й, — а всі роботи, в тім числі й спорудження величезного, до того небаченого рову завершилося аж у

1516 році.

Італійці збудували руським преміцну й потужну оборонну стіну з особливою кладкою (технічна новина на той час) висотою (залежно від рельєфу місцевості) від 5 до 19 і довжиною у дві тисячі з чвертю метрів, звели 18 красивих башт, і звідтоді стіни й башти Кремля, дещо, правда, перебудовані, стоять і нині. З двох боків Кремль омивають води річок Неглінної та Москви, а там, де не було водяних перепон (теперішня Красна площа), вирили рів глибиною від 8 до 12 метрів (дво-триповерховий будинок) і шириною зверху до 36 метрів та пустили в нього воду двох річок. І Кремль став

островом, неприступним з усіх боків. Одночасно зводилися нові й перебудовувалися старі будівлі в самому Кремлі — собори Успенський, Архангельський, Благовіщенський, Грановита палата для урочистих прийомів великих князів, а потім царів. З'явилися урядові будинки-прикази, палаци бояр — здебільшого родичів великого князя, а потім царської сім'ї. Центром стала Двірцева площа з головним храмом Москви Успенським собором, де вінчалися на сімейне життя й коронувалися на царство руські великі князі й царі (в Архангельському їх ховали).

Але головним у Кремлі в його

південно-західному куті між Боровицькими і Троїцькими воротами й до самої площі був царський двір — окремий городок зі своїми дворами, палатами, господарськими будівлями, церквами й навіть садами. Там же — чи й поруч — палати патріарха, монастирі, церкви, ще далі — прикази, а їх в Росії вже тоді нараховувалося близько ста, хоч не всі вони розміщувалися у Кремлі.

В один з таких приказів — Малия Росії — і везли Петра Дорошенка надвечір 19 березня 1677 року від Різдва Христового.

Коли валка, попокружлявши загаченими вулицями білокам'яної, нарешті дісталася Кремля й спинилася на його території в Малоросійському дворі, стольник Семен Алмазов, вперше за всю дорогу від Сосниці, що на Чернігівщині, й до самої Москви, зняв ковпак, оторочений хутром видри, струсив з нього сніг, обтіпав долонями руду бороду, широко й розмашисто перехрестився.

— Всьо! Дома! В Москві камен! Як у Бога за пазухою. Слава тя Господи! Приїхали, мать-ать-перемать!.. — І скільки в голосі служивого було радощів, що Дорошенко аж позаздрив йому —

щасливець! Має батьківщину — свою Москву-камен, — де й справді почувається, як у Бога за пазухою. Повернувся додому, а що чоловікові треба у цьому світі?

Осіняли себе хрестами, познімавши хутряні шапки, й стрільці — вони теж повернулися з України додому живі-здорові і тепер з нетерпінням чекають, коли ж їх — в нагороду за добру службу, — повідпускають додому, і вони з галасом, гиком і свистом понесуться в свою Стрілецьку слободу.

І тільки полоняник не радів і Богу не дякував — не було за що.

— З прибуттям, гетьмане, до

Москви, матушки нашої!

— Вашої, стільнику, вашої, — уточнив бранець.

— Не квапся відхрещуватися, може, наша матушка стане і твоєю…

— Матушкою? Красно дякую. У мене є рідна ненька, а двох матерів не буває.

— Була ненька, а стала матушка — чи тобі, Пйотр…

— Я від народження Петро…

— Гаразд, Петро. Хай буде по-твоєму. Хоча тут тобі доведеться не тільки від імені свого відхреститися, а й від самого себе — на те наша Москва і камен… Тож краще… Сам

розумієш… Розумне теля двох маток ссе — чи не так у вас говорять?

— Я не теля.

— Хто його знає, як воно повернеться, гетьмане. Може статися, що й наша матушка тобі знадобиться. Ненька рідна далеко. Бог високо, а цар близько, — і кивнув кудись у завію, що бісом крутилася в Кремлі. — Он тамтечки він… У палатах сидить, долі наші вирішує. Бо всі ми ходимо не так під Богом, як під царем. Як я розумію, ти в своїй Україні теж був ако цар.

— У нас, на жаль, не має монархії.

— Ось-ось, на жаль, — підхопив стольник. — У вас хто горлянку лужену має, той і зверху зі своїм правом. Крикунів у вас!.. Бо — воля. Рівність. От і докричалися… Ти в Москві опинився, а вони хоч і вдома, але під нашими воєводами. Ось до чого ваша рівність вас же самих і довела. А на мене, гетьмане, зла не май. Я всього лише холоп його величності і тебе сюди привіз, виконуючи цареве повеління. А накаже мені цар, приміром, здохнути — здохну. Ми люди маленькі, служиві. Наказано тебе привезти, ми й привезли. А накажуть тобі голову відрубати, ми, звиняй, її й того… Одним махом. Навчені. Ми ж бо на

всі руки майстри. А для чого тебе привезли — на свайбу, приміром, чи на плаху — нам не велено знати. Хоча все може статися. Тож не серчай на нас, холопів царевих, якщо тебе запроторять в острог. Чи велять тебе головою під лід Неглінної пустити. Все може статися — на те й Москва. У нас уміють головою під лід пустити — так і загуде чоловік з цього світу! А покедова живи й радуйся. Що тебе завезли у самий, знацця, Кремль. Пішли до приказної ізби — дяку кланятись. Може, тебе ще й помилують, все у волі та ласці царя. Або на крайняк у Сибіряку, у Тобольск відправлять, куди вже багато вашого брата-малороса

відправлено. А, може, тебе ще й помилують. Хоча Малоро… Чи як ти кажеш, Україну — нікагда! Та й навіщо її віддавати вам, малоросам, коли вона і нам, великоросам, потрібна!

У словах стольника прозвучала тверда переконаність, що так і має бути — Україна має належати великоросам. Чому? Та тому, що стольник руський, а Росія з року в рік, з віку в вік росла тільки за рахунок захоплення чужих земель — це стало руським менталітетом. Хоч царя, хоч його останнього холопа. Це у них з молоком матері всотується — ще з часів Московського князівства. Всі вони, як Юрій, князь

суздальський, а тоді московський, прозваний Долгоруким, всі — довгорукі…

Приказна ізба, у якій поселили привезеного гетьмана та його челядників, хоч і знаходилась в Кремлі, у дворі Малоросійського приказу, але своєю ветхістю справляла вельми сумне враження. Все у ній, як тільки дув вітер, скрипіло й ходило ходуном…

Дорошенко й поскаржився Ларіону Іванову, дебелому — коса сажень у плечах, бородатому думному дяку, який приймав його в Алмазова (стольнику дав щось на

кшталт розписки).

— Якщо ви вже привезли мене в свою Москву… — почав було полоняник, але дяк безпардонно його перебив:

— Ніхто тебе, Пйотр Дорошенко, сюди не привозив. Ти сам приїхав — у гості до його величності Федора Олексійовича. На його ласкаве царське запрошення. — І весело шкірив широкі, як ніготь товстого пальця, жовті зуби. — Про це й нарочитого в Україну буде послано. Гетьман Самойлович так усім у Малоросії й роз'яснить…

— Могли б хоч трохи пристойнішу ізбу знайти у своїй

перейшов на довірливий тон Ларіон Іванов. — Хоч тебе висмикнули з Малоросії за дєла твої худиє, неугодние царю, але царська ласка безмежна. Пондравишся його величності, в хороми, — гмикнув, як гикнув (від нього несло перегаром), — переселять… А покєдова — не взищі. Бо хтозна, як воно повернеться після авдієнції в царя — можеш в Москві залишитися на правах царевого гостя, а можеш і у ті хороми загриміти, що в Сибіру… Їх там!.. Для всіх твоїх малоросів вистачить!..

І стало ясно, що доля його ще не вирішена. Останнє слово за царем. Як він велить — так і буде. Не знав

тільки, що в Малоросійському приказі дяки та піддячі довго метикували — що робити з малоросійським гетьманом по його прибутті в Москву?

Гадали так і сяк. Якогось конкретного плану не було — як і вказівок. Цар велів привезти гетьмана до Москви, але в якій якості — гостя чи ізмєнніка і вора — не уточнив, тепер і ламай голову. Зрештою, зійшлися на тому, що всі, хто боровся проти Росії, гостями царя ще ніколи не були. А привозили таких у Москву тільки для допитів та диби, хоча б того ж Демка Многогрішного, теж гетьмана. Виходило, що для цього привезли й

Дорошенка.

Оскільки ніякого указу не було, розглядалися різні пропозиції:

— Чєтвєртовать молодца, і дєлу конєц!

— Под топор єво, чтоб другім малоросам не повадно било бунтовать протіву царя.

Були пропозиції і з більш конкретною технологією вирішення цього питання:

— Камінь на шию і під лід Неглінної! Пущай там свою Малоросію протіву Москви подимаєт!

Були й милосердніші:

— В Сибірь! В Тобольськ! На худой конєц, в какой-нібудь острог — пущай посідіт!

Порадившись, зрештою, ухвалили події не квапити, самим нічого не видумувати, а почекати волі царя — як він велить, так і буде вчинено з Дорошенком. А поки що — хай живе.

Так у Дорошенка і з'явилася нова адреса (у пізніші століття така популярна): Москва, Кремль, Дорошенку…

Але все ж, поки суд та діло, під варту «гостя» взяли. Гетьман не

вільний був виходити навіть за ворота Малоросійського приказу, не те, щоб погуляти Кремлем. Без дозволу, звісно, дяків чи старшого стрільців. За ним всюди невідлучно маячила варта, хоча й намагалася не дуже своєю присутністю мозолити гетьману очі.

Якщо вдень у Кремлі вирувало життя — цар та бояри і державні справи вирішували, і просто тішились — то під вечір (а втім, вечорів тоді у Москві… не було, відразу ж після заходу сонця наставав так званий нічний час) все нишкло й завмирало. Всі, хто не жив у Кремлі, з настанням нічного часу (після заходу сонця) мали негайно

залишити його до наступного дня. Кремль затихав, запиралися на преміцні засуви важенні, ковані залізом брами, і до ранку чулися тільки крики стрільців на мурах та баштах та ще бевкання годинників. До світла стрільці нікого не впустять у Кремль і нікого з нього не випустять — такий мали наказ! Якось Дорошенко після заходу сонця (нічний час) хотів було походити перед сном біля воріт Малоросійського приказу, але старший стрільців наче з-під землі перед ним виріс:

— Ніззя!..

А над Москвою, що розчинилася

в сірому мороці, все так же сіявся сніг, і здавалося, що в царюючому граді тихо і благословенно. Та ось у завиванні вітру раптом вчулося виття сіроманця. Пронизливе, тоскне, наче передсмертне…

— Вітер виє, — сказав старший стрільців. — Він, зараза. Тепер до ранку смертну нудьгу наганятиме!..

Дорошенко зітхнув і мовчки пішов в ізбу.

Почувався не просто стомленим, а геть розбитим. Не так довгою і тяжкою дорогою, як тією крутою переміною в його житті — ще вчора-позавчора вельможний гетьман козацької держави, яку він хотів

об’єднати й зробити вільною та незалежною, глава її уряду, завжди оточений генеральною старшиною та козаками власної сотні, навіть тоді, коли просто прогулювався у верхньому замку Чигирина (а втім, і прогулюючись він вирішував справи), а сьогодні — бранець Москви, хоч про людське око мовби гість царя, якого силоміць змусили виїхати на гостину. Мабуть, у них, московитів, якесь своє, особливе розуміння гостини.

А втім не хотілося з дороги й думати, спустошлива втома, як обручами, стисла тіло.

Челядники викресали вогню,

запалювали сальні свічі, від яких світліше в казенній ізбі мовби й не ставало, почали заходжуватися коло столу. Від вечері гетьман відмовився, хоч і не їв цілий день — не хотілося. Взагалі, нічого не хотілося — ні думати, ні говорити, ні когось бачити. Тож відмовився навіть поспілкуватися з генеральними старшинами — суддею та писарем, — що разом з ним поїхали до Москви (та й про що з ними говорити, як вони самі трясуться, щоб і їх бува не залишили в Москві в якості застави), а пішов до маленького помешкання, скинув кожуха, стягнув чоботи, впав на дощатий настил, засланий шкурою

якогось звіра — здається, ведмедя. Склепивши набряклі повіки, лежав з однією метою — пошвидше заснути. Чи бодай провалитися в подобу сну. Але було не до сну, тіло гуло, душа тремтіла, приказна кремлівська ізба від вітру скрипіла й наче тяжко зітхала, а перед його заплющеними очима вставали події останніх місяців його борінь в Україні — осінь 1676 — весна 1677–го.

Прикази — адміністративно-судові органи центрального управління в Росії почали виникати з кінця XV століття. Вони створювалися в процесі

централізації Російської держави та розвитку станово-представницької монархії. За двісті наступних років їх виникло близько ста, і будувалися вони за функціональним принципом: керували окремими галузями управління — земський, помісний, посольський, стрілецький, холопський, ямський та ін., — відали справами двірцевого управління (Приказ Великого двору) тощо. Окремі прикази керували всіма галузями управління на новоприєднаній (захопленій) території.

На чолі приказу стояв «суддя», боярин, що користувався одноосібною владою, а при ньому

була «приказна ізба» — канцелярія з дяками та піддячими, які й вели справи.

Для керування новоприєднаними (захопленими) територіями були свої прикази, як той же Малоросійський приказ для керування Україною. Серед ста приказів був і один, якого боялися навіть свої, навіть бояри, не кажучи вже за дяків та інших служилих — Приказ Таємних справ, де цілодобово гнули спину днювальні дяки, які й вели, заховані від усього світу, і самі будучи таємними, записи потаємних справ, підшивали туди донесення агентів, що плавом пливли до Москви з усіх усюд, доношників

(особливо ця інституція була розвинена в Малоросії, коли в Москву доносили всі на всіх). Там же записувалося в окремі книги і все, що надходило про тих чи тих історичних діячів. Книги, куди все те записувалося, звалися «Днювальныя записи Приказа Тайных делъ».

Особливо багато донесень секретних агентів, що ними кишіла Україна, і доносів ближніх на гетьмана Петра Дорошенка, на основі яких і було зібрано на нього таємне досьє, і коли «суддею» Малоросійського приказу став боярин Артамон Матвєєв (він замінив на тому посту боярина і теж українофоба Ордин-Нащокіна), то

відразу ж засів за досьє гетьмана Дорошенка — треба було давати пораду цареві, що робити з привезеним у Москву гетьманом. І заодно доповісти його величності, хто ж такий насправді гетьман Петро Дорофійович Дорошенко, звідки він, якого роду, що думає, чим дихає і які його ближні і дальні плани.

Отож, Петро Дорошенко.

«Який… з нього гетьман? Чи козак він з діда-прадіда? Чи знає він Запоріжжя, річки, морські протоки й саме море? Чого він надивився? Чи

мав коли діло з монархом? Чи на багатьох війнах він був? Чи воював або договорювався, щоб і тепер уміти зробити щось… І козаком він недавно: чи траплялося йому хоч раз бути у війську? Чи довго він був полковником? Чи всі наші старшинські уряди перейшов він від малого до великого?»

Це він, Петро Дорошенко, в році 1673–му так запитував товариство, запитував чисто риторично, бо своїми запитаннями водночас характеризував того, про кого йшла мова — гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, який не був, на одміну від Дорошенка, козаком з діда-прадіда, а був всього

лише поповичем і гетьманство своє купив за нечесним шляхом здобуте багатство, хоч і подавав себе ледь чи не за спадкового монарха.

Саме він, Петро Дорошенко, все це пройшов чи не змалку. В крайньому разі, з ранньої юності, коли ще й губу мав босу і потім пишався наукою, здобутою в полі, бо все спізнав у бою, все вмів і славу серед товаришів рано здобув своєю кметою і хоробрістю. Знав з перших рук Запоріжжя з Хортицею і Великим Лугом («Січ нам мати, а Великий Луг — батько»), і річки, і море, і загалом свою Україну по обидва боки Дніпра, вмів тримати в руках шаблю і самопал, і

норовливого коня в узді, в козацькі поводирі рано вибився, завдяки власному розумові та вченості. Бо ж з малих літ — серед низового лицарства, серед вольниці військової, що нікому не корилася і яку ніхто не міг перемогти.

А втім, спершу навчався. В Києво-Могилянській академії, зело одукованим був, добре знав всесвітню історію, риторику, літературу, Святе Письмо, польську і латинську мови, володів ораторським мистецтвом, мав непоганий літературний смак і стиль. «У всіляких річах цікавий» — зауважить про нього козацький літописець і сам козак Самуїл Величко.

Польський король Ян Казимир зазначить, що він «з молодих літ у війську, в обозі виховувався».

Козаки про нього з повагою казатимуть: «Дорошенко козак старий і поля знає».

«Воин премудрый и промышленник великий в войсковых поступках» — додасть про нього Василь Тяпкін, посол Москви у Варшаві. (Правда, один мовби ж український служитель Бога, ніжинський протопіп, за сумісництвом україножоб і таємний московський агент-доношчик, у своїх реляціях до Малоросійського приказу обзиватиме Дорошенка «внуком

Люципера пекельного» — допік, виходить, йому гетьман).

Дипломат. Дипломатичну школу пройшов у великого Богдана. Був знайомий з керівниками московської політики щодо України, польськими (в тім числі й з королем Яном Собєським), знав ханів і султанів (султан Османської імперії, великий візир та хан Криму ставилися до нього з пошаною і величали його князем), відповідно знав турок і татар. Був товаришем багатьох видатних українських діячів, а перш за все, молодшим учнем Богдана Хмельницького, соратником гетьмана Івана Виговського, генерального старшини Івана

Мазепи, багатьох українських полковників. Мав особисті заслуги перед Військом Запорозьким. Неодноразово вів переговори з послами Польщі, Москви, Туреччини, Криму, очолював дипломатичні місії і передові загони у полі. Їздив з дипломатичною місією до Москви і також до шведського короля. І в той же час був неперевершеним воїном, керівником козацтва і всієї козацької держави. Стряпчий Василій Тяпкін — один з кращих дипломатів Росії, в грудні 1667 року, побувавши в Переяславі, писав у Москву щодо настроїв на Україні, констатуючи велику на той час популярність Дорошенка по обох

берегах Дніпра: міщани, козаки, поспільство дуже любили й поважали гетьмана.

А виховувався в обозі. Спав, поклавши під голову сідло. Чи на твердій лаві в курені, на сирій землі в поході.

Очевидно, відразу ж по навчанні (чи й не закінчивши його) подався на Запоріжжя, про яке, як і про свого знаменитого діда, наслухався з хлоп'ячих літ. Побув, як і годиться, джурою в козака-січовика, проходячи біля нього добру науку воєнного мистецтва, здобуваючи фізичний гарт. І, перш за все, переймаючи досвід старших. Як хлопчикам-

джурам виповнювалося по шістнадцять, їх записували до куренів. Січовики здебільшого були безрідними, ні сім'ї, ні дітей не мали, тож джури ставали їм за названих синів. Вони й успадковували майно, зброю та коня названого батька-козака, якщо той гинув у бою чи помирав на старості від ран. Запорожці охоче приваблювали до себе на Січ підлітків і навіть малих хлоп'ят, щоб, виростивши і вивчивши їх, поповнювати ними свої ряди, що надто ріділи в походах та війнах. Та підлітки й самі до них прибивалися — хлоп'яцтво залюбки йшло на Січ, побувати на якій і стати козаком

тільки й мріяли. З малих літ чули вони про запорожців, адже про них у народі говорили тільки з пошанівком, як про лицарів-захисників, воїнів від Бога. І стати таким — то була велика честь. Це ж тільки про козаків вольних у Дикому Полі співали: «Стався птахом з чоловіка».

Так потрапив на Січ і юний Петро Дорошенко, син полковника, онук знаменитого козацького гетьмана. За Порогами вивчив усе Запоріжжя, Великий Луг з його річками, озерами, єриками, заплавами, островами, край загадковий і чужим невідомий, де козаки тримали свою Військову Скарбницю. Вмів він і злигодні

походу терпіти, холод і голод, і кляту комашню влітку. З малих літ ходив з козаками в походи, хоч спершу його під час сутичок і тримали, як малого в обозі. Звідси й оте уточнення Яна Казимира: виріс в обозі. І тому, бувалий в бувальцях, він уже до двадцяти літ добре знав військову справу й козацькі звичаї, міг обходитись в Дикому Полі без їжі, знаходити шлях по зорях, все бачити, а для інших зостаючись невидимим, в усьому був одукований та метикований, сам уже водив товариство в бій, яке з повагою казало, що він — «козак старий».

А коли вже розміняв шостий десяток, один московит залишить

про чигиринця таке свідчення: «Гетьман Петро був муж зело красен собою».

І в прямому значенні, і в переносному.

Та якби-то тільки собою він був красен, то ми б і не згадували його — чи мало в Україні було козаків-красенів! Ні, Петро Дорофійович був і душею зело красен. Після Богдана Хмельницького та Івана Виговського, але перед Іваном Мазепою він чи не єдиний такий — зело красен вродою і серцем своїм, помислами і відданістю Україні.

Він і роду був зело прекрасного. Народився в Чигирині року 1627–го. Як пишуть історики, «його родина мала глибокі корені вірного служіння Україні» (В. Степанков). Його дідом був славетний соратник славетного Петра Сагайдачного гетьман Михайло Дорошенко, який доклав і своєї невсипущої праці у створення полково-сотенного територіального устрою козацької України, якого так шанували козаки (так, так, це про нього співали і співають в Україні «Ой на горі та женці жнуть, а попід горою, яром-долиною козаки йдуть…» та про те, що «Дорошенко веде своє військо хорошенько»).

Батько Дорофій (або Дорош,

звідси й Дорошенко — син Дороша) був відомим козацьким полковником, рідні брати Григорій та Андрій теж були полковниками. Одне слово — династія. Захисників і творців нової козацької України.

У 22 роки Петро Дорошенко — козак гетьманської сотні, куди відбирали кращих з кращих. Разом з Богданом Хмельницьким він по весні 1648 року в складі українського повстанського війська вирушив на Україну проти окупаційної польської армії гетьмана Миколи Потоцького, через рік — гарматний писар Чигиринського полку. Брав щонайактивнішу участь в Національній революції 1648–1657

років, виконував особливі, в тім числі й дипломатичні доручення гетьмана, ходив з військом до Молдавії й успішно впорався із завданням, вів переговори з польським сеймом, ставши таким чином дипломатом у 26 років. Змалечку будучи вихованим на переказах та легендах про подвиги діда Михайла, до останніх днів свого життя залишатиметься патріотом своєї вітчизни, «упевненим у правоті боротьби українців проти національно-релігійного гноблення, за козацькі вольності». (В. Степанков).

1655 рік — Петро Дорошенко — наказний полковник.

1657–й — з волі гетьмана Хмельницького — прилуцький полковник. (На цій посаді перебував шість років).

Вже тоді стояв на позиціях щодо необхідності створення української незалежної держави «від Путивля до Самбора».

Влітку 1659–го разом з гетьманом І. Виговським брав дієву участь у знаменитій Конотопській битві, де російські війська зазнали нищівної поразки і понесли великі втрати.

Польському гетьманові Єжи Любомирському козацький полковник Дорошенко гордо заявив,

що українці за волю стоятимуть насмерть, адже «маємо шаблі при боці і самопали в руках»!

Служив Петро Дорофійович (козак — писар — полковник — наказний гетьман) при чотирьох гетьманах: Богданові Хмельницькому, Іванові Виговському, Юрієві Хмельницькому та Павлові Тетері. Коли останній втратив булаву, козацька рада в серпні 1665 року обирає наказного гетьмана Петра Дорошенка гетьманом України (спершу, правда, Правобережної) із врученням йому клейнодів: булави, бунчука, прапора і печатки. Польському королеві він гордо писатиме (у відповідь на чутки, що,

мовляв, то йому татари посприяли стати при владі): «Мене не мурзи на цей щоденний тягар (на гетьманський уряд) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули і чернь».

Так почнеться його хресний шлях на Голгофу України — за її волю і незалежність, тієї України, яку він — великий українець — навіть в офіційних універсалах ласкаво й ніжно називав «отчизною нашою милою». Це він в одному з листів до гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького писатиме: «Я готовий все уступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але залишити його у тяжкій неволі і

думати мені нестерпно».

На чолі гетьманського уряду Української козацької держави Петро Дорошенко пробув не багато, але й не мало (якщо зважити на ті неспокійні часи, підступи, змови, зради, чвари-котори тощо) — 11 років. Богдан Хмельницький пробув на гетьманстві трохи менше — 9 років, хоча зробив неймовірно багато (одних лише битв виграв п’ять — Жовтоводську, Корсунську, Пилявецьку, Зборівську та Батозьку) та ще й створив Козацьку республіку і її уряд — гетьманат, але все одно залишив Україну на півдорозі до волі, не завершивши задуманого. Не вдалося втілити задумане Богданом

Хмельницьким і його послідовнику та провіднику його політики Іванові Виговському, не вдасться завершити і другому послідовнику Богдана — Петрові Дорошенку. Ніхто із сусідів повсталої України не хотів, щоб вона здобула незалежність. Російська імперія, Польське королівство, ханство Криму і султанат Османської імперії, — всі вони хотіли мати Україну в якості своєї волості (улусу, губернії) і нізащо в силу своїх загарбницьких амбіцій не могли погодитись, аби вона стала вільною державою і їм рівною.

У 1665 році Петро Дорошенко стає гетьманом, а всього лише через два роки Росія нанесла Україні, своїй

союзниці і майже сестрі, перший значний удар у спину. Це була відкрита і нічим не замаскована зрада, коли Росія, припинивши гру в рівноправність та братерство, в односторонньому порядку (хоча після Переяславської угоди і не мала те права робити — ні морального, ні юридичного), укладає з Польщею в селі Андрусові, що біля Смоленська, угоду про припинення війни 1654–67 років і підписує з нею перемир'я строком на 13,5 років. Воно б і нічого (мир завжди кращий, як війна), хоча й укладено те перемир'я без згоди і навіть без відома України, але ж якою ціною! Ціною по суті зради Московія вибила собі

перемир'я в Польщі. В ході утаємничених переговорів, поза спиною України, було досягнуто компромісу: Польща повертала Московії Смоленськ і Сіверську землю, схвалювала входження до складу Московії Лівобережної України (свого роду анексія, насильницьке приєднання до себе частини чужої території), а як дяку за це Московія віддавала Польщі (не маючи на те віддавання ніякого права) Правобережну Україну, таким чином дві хижачки розітнули живе тіло України навпіл і по Дніпру возвели штучний кордон. (Запорозька Січ мала перебувати під владою обох імперій — це вже

взагалі ні в які ворота не лізло!). Київ передавався Росії мовби ж на два роки, а далі — така була словесна казуїстика угоди — і назавжди.

Радянські історики, виправдовуючи підступність Московії, яка ціною території України (власне, її половиною) купила собі перемир'я, писатимуть: «Андрусівське перемир'я стало важливим етапом у боротьбі українського і білоруського народів за возз'єднання з Росією…»

Про те, що Андрусівське перемир'я розірвало Україну навпіл і узаконило подальше існування її у вигляді Лівобережної та

Правобережної, з окремими гетьманами, що постійно звідтоді ворогуватимуть між собою під владою двох імперій, й підсилило Руїну — чомусь і не згадують.

І зроблено це було за спиною України — такою ціною підлості й зради Московія купила собі мир. І вчинено це було всього лише через тринадцять років після Переяславської ради Богдана Хмельницького, про яку все ті ж радянські історики писатимуть, що «возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів».

Андрусівське перемир'я Московії з Польщею за рахунок України стало як для козаків, так і взагалі для всіх мешканців ударом ножа в спину. Як пише автор розвідки «Петро Дорошенко» (зб. «Полководці Війська Запорозького», К., 1998) доктор історичних наук В. Степанков «внаслідок громадянської війни козацька Україна виявилася розчленована на два гетьманства зі своїми урядами, вона була надзвичайно спустошена воєнними діями, епідеміями та голодуваннями. За нашими приблизними підрахунками Правобережна Україна на середину 60–х рр. втратила не менше 60–70 %

свого населення».

У такі смутні часи на чолі Правобережної України стає Дорошенко.

Що собою тоді являли дві України?

Лівобережна. Напівофіційно — Гетьманщина, офіційно ж — бо перебувала у складі Російської держави — Мала Росія або Малоросія. До складу її входила територія сучасних Чернігівщини, Полтавщини, західних районів Сумської, східних Київської і Черкаських областей. На півночі й сході межувала з російськими воєводствами і Слобідською

Україною, на півдні — з Диким Полем і Запорозькою Січчю, на заході рубіж проходив по Дніпру. До Лівобережної України також належав Київ з прилеглою територією. Крайове управління очолював гетьман, який вибирався на військовій раді і затверджувався російським царем, вся діяльність уряду України постійно і пильно контролювалася Росією. В адміністративному відношенні Лівобережна Україна була поділена на Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський полки,

що їх очолювали полковники. Полки ділилися на сотні, очолювані сотниками, а в населених пунктах — діяли козацькі отамани. В містах було самоврядування — магістрати і ратуші. В Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та в інших містах сиділи російські воєводи з гарнізонами.

Правобережна Україна. За Андрусівським перемир'ям 1667 року відійшла до Речі Посполитої і в її складі перебувала до 1793 року.

Охоплювала територію сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької,

Рівненської і Волинської областей. Згодом (у 1672 році) Правобережну Україну було поділено на три частини: Західне Поділля, Південна Київщина і Брацлавщина, а решта території залишалася у складі Польщі.

І дві України існуватимуть у складі імперії та королівства до 1793 року, коли під час так званого другого поділу Польщі Росія захопить собі Правобережну Україну, і буде це увінчано новим сакральним терміном: «Возз'єднання Правобережної України з Росією» — вже навіть не з Лівобережною Україною.

Гетьманом Правобережної України був Петро Дорошенко, який ні на мить не полишав спроби об'єднати дві України в одну і зробити її незалежною і самостійною державою — на відміну від лівобережного гетьмана Самойловича, який бачив Україну тільки в складі Росії.

Зрештою, проти протекторату якоїсь держави не був проти й Дорошенко, але протекторату лише тимчасового. Якщо в самих не вистачає сили об'єднати Україну, то, гадав він, те зробити чи то під протекторатом польського короля, чи московського царя, а вже об'єднана Україна, був він певний, зміцнівши,

виборе ширшу автономію — чи від короля, чи від царя. А вже маючи її, зручно ведучи політику між Росією, Польщею і Туреччиною, можна досягти й повного унезалежнення… У тій частині Дорошенкового плану, що стосувалася Росії, це була наївність. Хто-хто, а Росія те, що раз брала, вже ніколи не випускала на волю.

Доповідав у Кремлі Серапіон Полховський. Він за дорученням царя перед тим відвідав Україну, зустрічався з її зверхниками, у тім числі й з гетьманом Правобережної України Дорошенком у його столиці

Чигирині. Дорошенко заявив царському посланцеві, що він тільки тоді згодиться прийняти московську протекцію (Правобережжя тоді перебувало під юрисдикцією Польщі), коли цар заприсягне додержуватися договору про вольності, яких він, Дорошенко, буде вимагати (сам Дорошенко ладен був на це піти з однією метою: будь-якою ціною об'єднати дві України в одну).

«По-перше, — казав він, а царський посланець квапно записував, — на обох берегах Дніпра має бути один гетьман: я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не

плямами. — Що дозволяє собі Дорошенко?! Щоби цар козачішкам присягав? Цього ніколи не бувало і ніколи бути не може!

Вимога Дорошенка — подумати тільки: ВИМОГА! Справді, що дозволяє собі цей малорос?!! — аби на обох боках Дніпра був лише один гетьман, теж зустріла категоричну відмову Кремля: цар заявив, що на лівому березі має залишатися на гетьманстві Самойлович, а на правому — як довго — подумаємо — Дорошенко. Двома гетьманами Кремлю було легше маніпулювати, аніж одним, як і грати на почуттях ревнощів, заздрощів, при потребі нацьковувати їх один на одного і

тримати Україну й далі в розколі та розбраті. Проти об'єднання України під булавою одного гетьмана різко виступив і нажаханий Самойлович. Та ще й царя лякав: Дорошенко, вступаючи в переговори, тільки хитрує! Він не лише турецьких послів приймає з пошаною, але й з ляхами зноситься, не інакше, як хоче обдурити царя, як уже не раз обдурював польського короля! Та він спить і бачить всю Україну під турецьким протекторатом! Та сам султан всіх османів вручив йому шитий золотом жупан! (Самойловичу такого жупана ніхто не дарував, і це був тонкий натяк російському цареві, але цар вдав, що натяку він не

второпав).

Про бажання Дорошенка об'єднати дві України в одну, щоб потім зробити її незалежною, підтвердив і Серапіон Полховський. Дорошенко повторив свої вимоги: аж ніяк не можна допустити, щоб в Україні було два гетьмани, адже там, де два господарі, порядку мало, нечувана це в Україні річ! При двох гетьманах так само мало буде порядку, як у Польщі, де гетьмани завжди між собою у сварці! «Хоча в Україні, — додасть він з гіркотою, — бувало й по три гетьмани, і вона під трьома гетьманами доходила до останньої руїни».

Чим закінчилися переговори (їх було кілька) Дорошенка з Москвою? Загнаний обставинами в глухий кут поляками, татарами і руськими, — він вже почав схилятися до порозуміння на взаємовигідних умовах з Москвою, але…

Як тільки в Кремлі переконалися, що Дорошенко на тих умовах, які йому пропонувалися, підданства не прийме, а й далі гне своє про вольності і незалежну Україну, цар видав указ князеві Ромодановському, командувачеві російськими окупаційними військами в Україні, та Самойловичу, підлеглому йому гетьманові Лівобережної України, негайно

розпочати проти непокірного Дорошенка військову акцію. І якщо він, Дорошенко, востаннє не погодиться добровільно здатися (себто попросити в царя підданства) і не пристане на умови Москви, провести на Правобережжі вибори іншого гетьмана — «добраго и досужаго, а наипаче вернаго». Дорошенка ж спіймати і під вартою стрільців доставити у Москву, де й буде вирішена його подальша доля.

У 1830 році в Москві була видана поема анонімного автора під назвою «Дорошенко», в якій гетьмана подано в такій собі іпостасі байронівського героя. А втім, це не суттєве звинувачення Дорошенка

(можна, зрештою, і так — та ще поету — побачити гетьмана), гірше в іншому. В поемі стверджувалося, що він буцімто прийняв «мохаммеданство». Себто іслам. Або, як на Україні казали в таких випадках, потурчився. Це, звісно, наївна вигадка невідомого пііта-пасквілянта (як поета — бездарного графомана, бо поема його з літературного боку не являє собою нічого); Дорошенко віри магометанської ніколи не приймав і прийняти не міг, адже був і залишився на все життя християнином. І все ж найвразливішою стороною діяльності його як гетьмана є угоди

про співробітництво з турками і татарами. Хоча що тут поганого — співробітництво? Це, зрештою, політика, і союзників часто не вибирають на дозвіллі, їх життя та обставини диктують вибирати. Але українське населення було переконане, що Дорошенко татар «водив на Україну».

Петро Дорофійович став гетьманом у найтяжчу для України добу, коли Росія і Польща в угоду своїм корисливим цілям розірвали навпіл Україну на Лівобережну та Правобережну, тож гетьман і ставив перед собою найголовнішу задачу: об'єднати Україну в єдину державу. А вже потім зробити її незалежною.

Але…

Але власними силами неможливо було домогтися визволення України та її об'єднання, коли «на сторожі її розривання» стали Москва і Варшава. Залишалося тільки одне: «опертися на допомогу третьої держави, не так близько зацікавленої в безпосередньому пануванні над Україною і при цьому старатися, аби роз'єднати Польщу з Москвою» (Д. Дорошенко). Із Кримом союз взагалі був ненадійний, тож Дорошенко намагався увійти в тісні взаємини з Туреччиною. Але й вона, хоч і зрідка допомагаючи Україні, в той же час грабувала українські села, забирала її людей в

ясир, і така «допомога» несла українській людності жахливе горе, що відбивалося й на репутації гетьмана, і він стрімко тоді втрачав пошану своїх.

У 1667 році, дізнавшись про Андрусівську угоду між Росією та Польщею, Дорошенко два дні пролежав хворий — ніяк не міг збагнути, що дві сусідні держави, яким він вірив, зібравшись таємно, розірвали навпіл третю державу, аби залагодити свої справи. Звівшись на ноги, відрядив до турків посла. І старшини тоді казали, що, попри все, від бусурман аж ніяк тепер не можна відступати.

Чи не найкраще про це сказав М. Костомаров у своїй монографії «Руїна»: «У Дорошенка, як і в багатьох сучасних йому українців, була одна улюблена думка — зробити Україну самобутньою державою. Але після Андрусівського договору з такою задушевною думкою не можна було опертися ні на Москву, ворогуючи з Польщею, ні на Польщу, відкидаючись від Москви: обидві виявили себе ворожими щодо національних стремлінь козаків: доводилось ставити опір зразу обом державам — і московській, і польській, а тим часом у самій Україні не було ані згоди, ані ясности стремлінь. Отже прихильниками

самостійності здавалось тоді, що одинокий спосіб — ухопитись за щось третє, за щось таке міцне, щоб воно могло хоча б тимчасово виступити й проти московської держави, і проти Польщі за Україну; тим третім здавалася тоді Дорошенкові Туреччина. Це була одинока могутня держава по сусідству, яка не мала приводу приятелювати ані з Польщею, ані з Москвою, до того ж держава з великими воєнними ресурсами, вона єдина, здавалось, могла помогти Україні…»

Дорошенко був певен, що «Україні легше буде жити з Туреччиною, ніж з Московщиною або

з Польщею».

І ще далі:

«Вірно продовжуючи те, що було намічене Богданом Хмельницьким, що невдало здійснювалося Виговським і що було попсоване іншими через їхню недолугість, Дорошенко бачив неможливість зійтися з Польщею і щиро хотів піддатись Москві, як піддався їй Богдан Хмельницький, але Москва не хотіла приймати Дорошенка: по-перше, тому, що тільки що заключила договір з Польщею, зненавиджений українцями й згубний для ідеї самостійності України; по-друге, тому, що Дорошенко згоджувався

піддати Україну на умовах такої широкої місцевої свободи, яка суперечила московській державній політиці. Тільки неможливість зійтися з Москвою кинула його в підданство Туреччині… Бажаючи досягти самобутности за всяку ціну, Дорошенко не зупинявся ні перед чим… він віддавав у турецьку й татарську неволю юрби хрещеного люду — і все це в надії досягти й укріпити самобутність України. За це він був жорстоко покараний: замість признання з боку народу він обурив проти себе народ: українці не пішли за ним, покинули його, і він, позбавлений всякого співчуття з боку своїх підлеглих, мусив здатися на

ласку того монарха, якому раніше не хотів піддатися безумовно».

З листа Дорошенка до запорожців:

«Щодо турецької протекції, то прийняв я її не з якогось легкомислія, а з великої нужди: коли московський цар уступив полякам в Андрусові половину України, наче безсловесних і нічого не відущих скотів, то поляки почали огнем і мечем воювати і плюндрувати Україну, отчизну нашу, то довелося покликати на поміч орду».

За одинадцять років свого

гетьманства Дорошенко зазнав усього — успіхів і невдач, знову успіхів, знову невдач. А втім, невдач було більше. Але як би тяжко не було, яке б кільце навколо нього не звужувалось, він ніколи не падав духом і завжди знаходив вихід. Здавалося, що так буде завжди. Але так було тільки до осені 1676 року, коли його становище почало погіршуватися катастрофічно. Виходу вже й справді не було. Затиснений зі своєю ідеєю незалежності між Польщею та Московією з одного боку і між Кримом та Туреччиною з другого, він метався, як звір у клітці.

Поміч татар, яких гетьман закликав на Україну, уже всіх жахала.

Вже Чигирин обернувся на невільницький ринок, скрізь татари виставляли на продаж ясир, навіть під вікнами Дорошенкового будинку, і ніхто не смів обурюватись — союзники України. Голодні татари нишпорили по містах і селах, грабуючи та захоплюючи в неволю людей. Всі кляли гетьмана. Насувався голод.

Ситуація погіршувалася з кожним місяцем, і все вказувало на те, що це вже кінець Дорошенку та його ідеї незалежності. Часу на все про все у нього залишилося з весни до осені. Він уже фактично знаходився в облозі, його столиця Чигирин була відрізана від усієї

України, питання поразки то вже було питанням часу.

Чи не востаннє зібрав гетьман своїх старшин, пригостив їх обідом з вином. Піднявши келих, раптом сказав, наче благав (а втім, так воно й було) бойових своїх побратимів: «Панове-товариші, не видавайте мене, як донці Степана Разіна видали…»

Сама поразка його так не гнітила, як думка, що його можуть видати свої, відкупитися від ворога його головою — цього б він уже не зніс.

«Не видамо», — пообіцяли старшини.

Вони й не видадуть гетьмана, гетьман сам здасться, а старшини збережуть свою честь незаплямованою, незатавруваною підлістю.

В гетьманській столиці панувала непевність, тривога. У Чигирині вже не залишалося військової сили, достатньої для відсічі численному ворогу: вірні полягли у битвах, нестійкі перебігли до Самойловича і пана його князя Ромодановського. Самойлович раз по раз наполягав (боячись, аби раптом якимось вивертом не переміг суперник і не відібрав у нього булави) перед Москвою, щоб проти Дорошенка було нарешті вжито

швидких і рішучих дій. І домігся свого: 9.VII надійшов указ царя: негайно йти на правобережного гетьмана походом — разом з князем Ромодановським. Його корпус вже вирушив з Курська на Україну. По якомусь часі московські та українські війська зійшлися між Роменом і Гадячем і почали спільно просуватися до Дніпра, з тим, щоб переправившись, іти на гетьманську столицю.

Сили, аби дати відсіч, у Дорошенка вже не було, а марно проливати кров він не хотів. Був стомлений не так фізично, як духовно, не міг повірити, чому ніхто не підтримує ідею незалежності

своїй — своїй же, не чужій! — Україні.

Кінець стрімко наближався. Ромодановський і Самойлович, знищуючи все на своєму шляху, спалюючи села і вбиваючи людей тільки по підозрі в їхній прихильності до правобережного гетьмана, підійшли до Чигирина. Дорошенко зачинився у верхньому місті, у малому замку, був у відчаї. Казав: швидше він сяде на бочку з порохом і підпалить її, аніж живим здасться. В Чигирині вже лютував голод. Нападники взяли місто в кільце, рили шанці, а в них встановлювали гармати, возами підвозили каміння, готувалися до

штурму неспішно.

Правда, і в москалів були свої непереливки. Ромодановський раз по раз слав гінців у Москву зі скаргами на затримку платні, в той час як його вояки продають зброю і коней, ходять як голодранці. Слізно прохав пошвидше вислати платню, бо його військо розбіжиться по навколишніх селах в пошуках провіанту. Але військо в нього було велике, і всі не могли розбігтися.

Зрештою, почався обстріл міста.

Аби уникнути марних жертв, Дорошенко вислав до нападників своїх людей. У листі, що вони його вручили Самойловичу і

Ромодановському, були статті, на яких обкладений з усіх боків гетьман погоджувався здатися: цар мав пообіцяти безпечність життя й цілісність майна йому, його старшинам (це Москвою буде швидко порушено) і всьому поспільству Чигирина, з церквами й селами, які належали до міста, гарантував збереження військових прав (і це буде швидко порушено, хоч і обіцяно) і привілеїв на нинішні і на будучі часи, збереження чести і дозвіл залишатися і далі жити при своїх оселях.

Ромодановський від імені Москви дав згоду. Дорошенко, згнітивши серце (відчай, що було

полонив його, слава Богу, минув, він зумів з ним упоратись), не вірячи обіцянкам Москви, виїхав у табір Ромодановського і Самойловича. З ним було 2 тисячі козаків, вони несли військові клейноди — булаву, прапор, бунчук, везли 12 гармат і все це віддали переможцям. Самойлович задоволено потирав руки — нарешті! Він позбувся найдостойнішого свого противника. І позбувся, і сам уцілів.

Ромодановський поставив умову, аби повержений гетьман склав присягу на вірність цареві. Довелося це зробити — разом зі своєю старшиною і представниками населення Чигирина, Суботова, Черкас, Ведмедівки, Жаботина,

Крилова та Воронівки.

Після закінчення церемонії екс-гетьман пообідав у переможців — шматок не ліз у горло, тож випив лише вина і запалив люльку — Самойлович спішно відіслав цареві реляцію про здачу Дорошенка і про те, що Москва може святкувати побіду.

До Чигирина, своєї столиці, Дорошенко вже повернувся як приватна особа. Остання вільна українська держава, Козацька республіка, що існувала на незначній латці України і до того нікому не підкорялася, мала свого гетьмана і свій уряд, перестала існувати і була

приєднана до Російської централізованої держави, від імені якої той край прийняв гетьман Самойлович.

Через кілька днів у принишклий Чигирин — що буде, що буде? — вступили переможці зі своїми полками і поділили між собою місто: верхнє зайняли стрільці Ромодановського, і там була виставлена залога числом 1200 чоловік, нижнє — козаки Самойловича, де була виставлена залога числом 1000 чоловік.

Із замку було вилучено і передано московитам 16 гармат (6 з них важкі). Всього в Чигирині на той

час було 57 гармат, але 18 із них надто були пошкоджені й негодящі для використання (щоправда, частину гармат Дорошенко, відчуваючи наближення кінця, встиг передати запорожцям). Розірвані гармати гетьман велів ще раніше переплавити на дзвони — десь вони й досі бемкають на Україні.

Самойлович і Ромодановський не затрималися в гетьманській столиці — місто і край були так спустошені, що нічим було прогодувати війська, тож командувач російськими полками вирушив на Лубни, а Самойлович до Києва. Дорошенко теж хотів було піти в Київ, але йому в цьому було

відмовлено. «Але ж я не маю війська, щоб захопити Київ?» — подивувався Петро Дорофійович. «Розберемося», — буркнув Самойлович. На останній раді, перед тим як залишити Чигирин, було ухвалено поселити поверженого гетьмана у сотенному містечку Чернігівського полку Сосниця — на постійне проживання. Від імені уряду Самойловича Дорошенку були дані тверді обіцянки, що його ніхто не буде чіпати й переслідувати за минуле. Якщо він житиме тихо та мирно, як звичайний собі обиватель.

Повіривши тій обіцянці, Дорошенко 20 жовтня 1676 року виїхав з Чигирина до місця свого

нового поселення. Виїхав, як покаже час, назавжди, і звідтоді його рідне місто і столиця його приходитиме до нього хіба що у сни.

Супроводжували Петра Дорофійовича 200 козаків Чернігівського полку. На гетьмана козаки уникали дивитися. Валка рухалась трьома «станціями»: попереду гнали табуни Дорошенкових коней і худобу, потім вели верхових коней, а вже за ними їхав сам гетьман з жоною, старшим братом та зі своїм майном.

Чигиринці проводжали його далеко за місто.

«Не поминайте лихом», —

гетьман вклонився, скочив на коня і вже більше не обертався — ні до людей, які, вийшовши за міську браму, довго стояли, сумними очима проводжаючи гетьмана, котрого, попри все, любили і шанували, ні до рідного йому з діда-прадіда Чигирина. Не хотілося зайвий раз гнітити і без того згнічене серце, хоча в душі був вдячний чигиринцям, що вони вийшли його проводжати.

Дорогою Петро Дорофійович — так було заздалегідь обумовлено, — вже на Лівобережжі (через Дніпро переправився, обминувши Київ, куди переможці чомусь не веліли йому заїжджати) — повернув на Батурин. Самойлович застерігав: будеш їхати в

Сосницю, заверни до мене в Батурин, гостем, мовляв, будеш… Ясно, недовірливий Іван Попович, як його всі прозивали поза очі, хотів сам пересвідчитись, що Дорошенко таки прямує до місця свого вигнання.

Дорошенко й заїхав, валка зупинилась на площі, а Петро Дорофійович, як був у дорожньому, так і попростував до палацу гетьмана Лівобережної України, чиєю резиденцією і був Батурин.

В гетьманських покоях всюди — не розминешся, — вештались козаки і якісь люди, певно, з поспільства, дяки в рясах, лунав галас, чулися застільні вигуки, пахтіло

смаженининою.

Самойлович вийшов розчервонілий, погладжуючи себе по відвислому животі, губи його були масні, аж лискучі, він на ходу щось дожовував.

— А-а, Петро? — чи справді щиро, чи вдавав, що привітно, вигукнув він, загледівши Дорошенка. — Заходь, гостем будеш.

— Менше всього мені хотілося б у тебе гостем бути.

— Ну, ну!.. — Самойлович був сама уважність і доброта. — Годі старе пам’ятати. Що було, те… загуло.

— Ти так думаєш?

— Упевнений. Цур йому пек. Домовилися ж старого не згадувати. Добре, що заїхав. Ми тут саме обідаємо. Власне, сніданок уже переріс в обід. Хоча, як точніше, — реготав, — то вчорашня вечеря переросла в сьогоднішній сніданок, а потім так же плавно перейшла в обід — дасть Бог, так і до вечері дотягнемо.

— Бенкет переможців?

— Ну, ну… Домовились же старого не згадувати. — Самойлович рукавом утер губи. — Чого там. Всяко трапляється. Не програє той, хто не воює. А ми з тобою, Петре,

козаки — коли виграємо, а коли й програємо. Та, кажу, годі. Пішли, пообідаєш з нами. Та й поїдеш далі в свою Сосницю на нове життя.

Вже як Дорошенко залишав палац (шматок за столом у Самойловича в горло не поліз, пив лише вино), лівобережний гетьман, проводжаючи його до ґанку, вкотре, хоч Дорошенко і не просив його об тім, поклявся, що в Сосниці гетьмана Петра ніхто й пальцем не зачепить.

— Житимеш там у своє задоволення. Це я тобі гарантую — від старшини, від свого уряду і від себе самого.

— А від панів своїх, від

москалів — гарантуєш? — різко запитав Дорошенко.

— Москві тебе не видам, Петре, хоч би вона й хотіла цього, — вигукнув захмелілий гетьман. — Ні-ні!.. Та хто вона мені така… Москва? Га? Я тут гетьман, я, Іван Самойлович, і Москва мені не указ!..

Він ще щось вигукував, але Дорошенко швидко пішов — не хотілося слухати пусті балачки.

І саме в той час, як Петро Дорошенко, назавжди залишивши Чигирин, переправився через Дніпро на Лівобережжя і прямував до

Батурина, у Москві з великою помпою відбувалася церемонія передачі цареві привезених з України клейнодів переможеного гетьмана Правобережної України й одночасно святкувалася вікторія над непокірним Дорошенком, якого врешті-решт вдалося притиснути до нігтя. Клейноди до Москви відіслав Самойлович із своїми людьми, як тільки капітулював чигиринець. Їх привезли в Коломну, в Ямську Слободу, де й велено було чекати знаку з Москви про початок церемонії та урочистого ввозу клейнодів у столицю. Перемогу над Дорошенком, який стільки йому попсував крові, цар вирішив подати,

як одну із своїх найбільших. Його величність тоді знаходилась в селі Покровському і звідти 16 жовтня в Ямську Слободу під Коломну надійшов наказ: везти клейноди в Москву.

І клейноди повезли.

Маршрут, якими саме вулицями стольного граду рухатиметься процесія, був вибраний заздалегідь і затверджений «на высочайшем уровне». В царюючий град делегація малоросів, послана гетьманом Самойловичем та князем Ромодановським, яка й привезла клейноди, в'їхала через Москворецьку браму і попрямувала в

Китай-город до Посольського приказу. І від Москворецької брами й до Посольського приказу в Китай-городі всюди стояли простолюдини — чи зігнані стрільцями, чи збіглися з цікавості — царські огласники по всіх вулицях згукували на вибраний маршрут людей. У всіх на устах було одне прізвище: Дорошенко. Ніхто толком і не знав, хто такий Дорошенко, і чого це він раптом «в чести», що з-за нього згукують москвичів. Тільки й чулося: Дорошенко, Дорошенко, Дорошенко.

Якась оглашенна, бризкаючи слиною, розпатлана, з виряченими очима баба, кричала несамовито:

— Антихриста везуть, антихриста Дорошенка!..

Інші запевняли, що Дорошенко є малоросійським царем, і що його зараз везтимуть у залізній клітці яко ізмєнніка і вора, і що треба осіняти себе хресними знаменнями, аби той нехрист не нашкодив, бува, християнському люду…

Але залізна клітка так і не з’явилася на вулицях Москви, чим були розчаровані москвичі, всього лише несли клейноди останнього малоросійського гетьмана, який не корився Москві. І стрільці їх не просто несли, а — волочили по землі, всіляко насміхаючись з них,

ще й запрошували бажаючих плювати на ті символи. Знаходилися такі, що й плювали (діставалося й стрільцям, як за діло бралися надто ревні).

Булаву й бунчук несли головами донизу, за ними несли різні привілеї — по двоє в ряд. Вистрибували скоморохи, юродиві, які де й набралися. Перед клейнодами йшли двоє стрільців з бердишами й нагаями, звільняли дорогу для процесії. За клейнодами їхав московський ротмістр з малоросійськими полковниками та старшинами Самойловича.

Коли процесія нарешті прибула в Китай-город, то поскидала

клейноди на ґанок Посольського приказу, де вони й пролежали якийсь час — щоб народ їх міг роздивитися, і знову у всіх на устах було одне лише прізвище: Дорошенко, Дорошенко, Дорошенко… Найбільш цікаві чи нетерплячі вигукували: коли ж, мовляв, нарешті будуть везти самого Дорошенка в залізній клітці… Ротмістр загадково відповідав: дайте, мовляв, строк, привеземо в залізній клітці й самого гетьмана — ніде він тепер «від нас не дінеться». І всі раділи побіді над непокірним Дорошенком, дяки вигукували, що аж тепер нарешті Украйна покорилася Росії, проти Москви в Украйні тепер вже нікому виступати, всі там тепер

за царя-батюшку, і вся Украйна «ликует зєло», що вона є підданою царя-батюшки…

Коли простий люд уволю натішився видовиськом, клейноди ізмєнніка і вора понесли в Кремль і занесли — нарочито волочачи прапори і наступаючи на них, — до Грановитої палати, де на троні сидів цар, а бояри, окольничі, думні дяки попід стінами, і кинули їх до ніг його величності.

Цар потішився тим, що поставив ногу в червоному сап'янці, оздобленому коштовним камінням, на ті клейноди і соізволив вимовити одне лише слово: «Наконец-то!..»

Присутні вітали царя з перемогою.

Були промови, що ось нарешті повалений найбільший малоросійський неприятель Московії, який до всього сам — добровільно! — попросив у його величності підданства. Цар почувався переможцем, який щойно виграв одну з найважливіших битв. Так воно, власне, й було. Самойлович був і залишився вірним холопом його величності, Дорошенко ж був вельми достойним противником, і його нарешті приборкано.

Потім цареві були представлені люди Самойловича та

Ромодановського, які й привезли клейноди. Більше того, милостиво допущені до царської руки, яку вони всі по черзі й облобизали. Затим його величність запитала про здоров'я князя Ромодановського і гетьмана Івашки Самойловича і похвалила їх за вірну службу, а вже потім посланцям було велено залишити палату. Задкуючи й кланяючись, вони залишили Грановиту палату, щасливі до безміру, що все так благополучно скінчилося, і їм навіть від імені царя були обіцяні щедрі дари.

Через місяць Самойлович надішле до Москви архів Дорошенка, в тім числі і його привілеї на гетьманство. Щоправда, архів

надіслав не повністю, а вибірково, частину його долучив до свого, щоб згодом видати за свій. Але чогось особливого, компрометуючого там не було — Дорошенко мав звичку ті документи, які могли б колись підвести вірних йому людей, просто знищувати.

А тим часом Дорошенко, нічого не відаючи про урочистості в Москві навколо його клейнодів, був зайнятий спорудженням хати в Сосниці. Зима на порозі, а жити ніде було — йому лише виділили шмат землі, і все, тож треба було квапитися з хатою, та й майно лежало у дворі просто неба.

Але не встиг і хати спорудити, дійшовши тільки до стелі, як у Москві вирішили: залишати поверженого гетьмана в Україні аж ніяк не можна. З огляду на його популярність та зв'язки це, мовляв, просто небезпечно. З цього приводу в царя з боярами навіть відбулася нарочиста рада, на якій і обмірковували питання, чи можна Дорошенка з огляду на його «прежні злі замисли залишати на цьому боці Дніпра, чи, може, оселити його деінде опріч українських земель?»

Навіть втративши булаву, Дорошенко все ще лякав Москву, і вона боялася залишити його в Україні. Це все одно, що лишити

вогонь на сухій соломі, — пожежі не минути. Висловлювалась на раді в царя й пропозиція відправити його в Сибір, до бурятів чи калмиків, але переважила думка поміркованіших: ситуація в Україні все ще непевна, а Дорошенко надто популярний серед людей, аби його можна було так безкарно запроторити в Сибір, куди раніше нього було запроторено гетьмана Многогрішного. Треба було щось придумати інше, аби не сколихнути в Україні щось недобре…

І Москва придумала.

На початку грудня того ж року до Батурина несподівано прибув стольник, князь Іван Волконський із

секретним дорученням щодо Дорошенка. В інструкції, даній йому від імені царя, було сказано: прибувши в Батурин, він, не мозолячи нікому очей своєю присутністю, цілком непомітно повинен вийти на гетьмана Самойловича і поговорити з ним удвох так, аби про зустріч знали якомога менше людей. Як і про мету його приїзду. І в першу чергу нічого не повинен знати сам Дорошенко, щоб він, не запідозривши чого-небудь, не втік, бува, в Польщу до короля чи не перебіг в Туреччину до султана… (В Москві були переконані, що Дорошенко спить і бачить себе або в короля, або в

султана, чи, на крайній випадок, у хана в Криму. Аби, звичайно, побільше насолити Москві-матушці).

А тема секретної розмови московського посланця з гетьманом — висилка Дорошенка до Москви. Треба все зробити, аби Дорошенко якомога швидше опинився в білокам'яній, а що потім із ним робити — то вже вирішить Кремль. Діяти треба тільки через гетьмана Самойловича, усіляко підкреслюючи, що Дорошенка Москва забере до себе лише після того, як Самойлович дасть на те згоду. Це потрібно для того, щоб, на випадок чого, все звалити на гетьмана: він, мовляв, з ревнощів та суперництва вижив

Дорошенка з України, і Москві нічого не лишалося, як забрати оного і «приютить» у себе. Якщо ж гетьман раптом завагається і почне не погоджуватися з вимогою Москви, твердо стояти на своєму: місце Дорошенкові, мовляв, лише в Москві, так безпечніше буде не тільки Україні, а й у першу чергу самому гетьману…

Вислухавши стольника Волконського, обережний Самойлович і того разу залишився вірним своєму характерові. Довго виясняв — обережно, з натяками, — звідки це раптом повіяв вітер, що стоїть за гінцем з Москви? Що врешті хоче цар? І для чого це треба

неодмінно забрати Дорошенка в Москву? На підвищення чи що? Але за які такі заслуги, він же неприятель Московії? Цареві ж про те добре знамо. І, зрештою, добалакався до того, що заявив: це неможливо! Московський посланець не повірив власним вухам: як… неможливо? На якій підставі?.. А на тій, виспівував далі гетьман, що Дорошенко тільки-но зрікся булави, прибувши в Сосницю, будує хату, ще й майна всього не перевіз, а те, що перевіз, лежить під відкритим небом, а зима вже почалася, тож хай хоч чоловік собі хату зведе… Незгода Самойловича на висилку Дорошенка до Москви пояснювалася дуже

просто: а раптом екс-гетьман у Москві прийде до двору, заприятелює, не доведи Господи, з кремлівськими боярами чи дяками, чи й з самим царем і звідти, з білокам'яної, використовуючи свої зв'язки, мститиме йому, Самойловичу, га? А будучи в Сосниці, під пильним наглядом у гетьмана, він нічого проти нього не втне, бо на Україні в Самойловича всюди розтикані свої люди, тож вони Самойловичу швидше про все передадуть, аніж Дорошенко встигне що затіяти проти нього. Тому й страхав Москву, що в Дорошенка, мовляв, багато прихильників і приятелів як на цьому березі Дніпра,

так і на тому, чіпати його, отже, не треба, аби прихильники його та приятелі, а вони всі оружні, не вчинили бува якої напасті Москві…

Але Волконський, уважно і ввічливо слухаючи гетьмана, твердо стояв на своєму: ухвалу Москви щодо гетьмана треба негайно виконати!

— Це воля Кремля! — піднімав угору кривий вказівний палець і значуще дивився на гетьмана. — Гетьман мене, сподіваюсь, розуміє? Це воля самого КРЕМЛЯ! Дорошенко багато накоїв зла християнству своїми спілками з бусурманами, тож треба все зробити, щоб він потаємно, за спиною гетьмана і, безперечно,

Москви, знову не злигався бува з османами і не запросив їх в Україну. А ще потрібний він у Москві й для того, аби дати там боярам пораду, як боронитися від турок, якщо вони раптом посунуть в Україну — хто-хто, а Дорошенко добре знає турок, як кажуть, з перших уст.

Але й це ніби не подіяло на Самойловича. Старий лис, він уважно й запобігливо слухав князя, кивав головою, а вислухавши, вперто гнув своє: нині ще не можна видати Дорошенка, бо це викличе незадоволення в українського населення, і невідомо, у що воно — незадоволення — виллється і якою бідою повернеться…

Тоді Волконський, ходячи біля гетьмана, як кіт біля гарячої каші, зайшов з іншого боку: Дорошенко давній і вірний неприятель гетьмана — це всім відомо. Він не раз завдавав гетьману добрячого клопоту і вчиняв йому згубу. Отже, треба бути обачним, аби він не повторив цього щодо Самойловича ще і ще. Тож залишати його в Україні небезпечно в першу чергу для самого гетьмана…

Проте боязливий і надто обережний Самойлович, який завжди охоче вірив усіляким чуткам та пліткам про замахи на нього, цього разу вперся на своєму: хоч Дорошенко йому і неприятель, але не хто інший, як він, Самойлович,

особисто обіцяв йому недоторканність у Сосниці, гарантував, що бувшого гетьмана ніхто за минулі діла переслідувати не буде. До всього ж він — це коли стольник повторив свою вимогу, — має порадитись із старшиною. Зрештою, як вона ухвалить, так він і вчинить. Дуже-бо не хотілося гетьману, щоб його давній неприятель опинився в Москві та раптом не заприязнився з тамтешніми боярами чи дяками…

Він і справді порадився із старшиною і повідомив московського посланця, що думка у старшини і членів його уряду така: нині аж ніяк не можна віддати Дорошенка Москві.

Пізніше — так, але тільки не зараз. Це небезпечно і для гетьманату, і для Москви… Хай трошки веремія навколо поверженого гетьмана вляжеться, люди призабудуть його, тоді…

Стольник відповів, що їхати без Дорошенка в Москву не може, а тому зостається тут, в Батурині. Доки з Москви не прийде відповідь, що йому далі робити. І послав депешу в Москву.

Москва ніби погодилась з думкою Самойловича, що нині не варто чіпати Дорошенка, і веліла стольнику Волконському повертатися додому.

Тим часом Різдво підоспіло, за святами ні Москві, ні Самойловичу було не до Дорошенка, а по весні вже наступного, 1677 року, з Москви приїхав новий царський посланець, теж стольник, але вже Семен Алмазов і заявив Самойловичу без вступу чи будь-яких пояснень: Дорошенко має бути негайно доставлений у Москву, що взагалі він, Алмазов, без Дорошенка в Москву не поїде, бо має такий наказ самого царя, тож особисто він докладе всіх зусиль — можливих і неможливих — щоб нарешті виконати наказ Кремля.

Самойлович, пригощаючи посланця добрим вином, міркував сам із собою, чухався, кректав,

призапрошував дорогого гостя ще і ще пити, але, припертий гостем до стіни, зрештою мусив відповідати… Старанно підбираючи слова, раз по раз вставляючи «е-е», почав з того, що… е-е… таку справу треба обмізкувати і… е-е… порадитись для цього із старшиною, а вже потім він і відповість дорогому гостеві.

— Указ Кремля, — почав Алмазов, відсунувши од себе келих з вином, — не підлягає в Україні обговоренню навіть із старшиною, це пан гетьман уже мав би знати. Указ Кремля в Україні має негайно виконуватися, — закінчив стольник вже зловісно-крижаним тоном і залпом спорожнив келих.

— А правда, вино той… добре? — тихенько запитав гетьман.

— Ні-ічого, — ледь чи не розгубився стольник і, спохопившись, відсунув од себе порожній келих. — Так як щодо волі Кремля?

— Воно й такечки, як пан стольник каже, — охоче погодився гетьман, непомітно наливаючи в келих ще доброго вина. — Але що скаже народ, як почує про це?

— Народ? Який народ? — витріщився стольник. — А-а… в смислі чернь? Бидло?

— Ага. Попробуйте ще вина,

пане стольнику. Їй-же Богу, добре вино. Та й Сірко занепокоїться… Дійдуть до нього на Січ вісті, що Москва заграбастала Дорошенка. Хто його знає, що тоді втнуть запорожці… А вони такі… на все здатні… Вольниця, одне слово.

І, пригощаючи стольника, що вже швидко хмелів, бубонів і бубонів, що, мовляв, і полякам це не сподобається — ще посунуть на Україну війною, га? А що татарам і туркам буде це не до шмиги — так точно, ще попруть османи в Україну, га? Та й свої… У Москві й не уявляють, які тут, в Україні, справи. Виїдеш, приміром, до війська, станеш говорити, а хтось один проти

крикне, і всі до нього пристають. І не подивляться, що ти гетьман, дуже-бо всі незалежні в Україні, кожний сам собі старшина чи й гетьман і уявляє себе самостійним паном…

— Це — клопоти гетьмана, — відрізав Алмазов і залпом осушив келих. — Хай пан гетьман міцніше в узді тримає свою чернь.

Повіднікувавшись для виду, Самойлович раптом погодився — чим дуже вразив стольника, тільки що був проти, а це вже й погоджується — аби москалі вивезли Дорошенка, тільки й запитав обережненько:

— А для чого це Дорошенка

забирають ув Москву?

— Не знаю, — чесно зізнався стольник. — Кажуть, буцімто для того, щоб представляти цареві.

— А я так собі метикую, пане стольнику: хіба цареві робити нічого, що йому треба представляти Дорошенка? Не інакше, як москалі… е-е… себто ви, щось проти Дорошенка затіваєте? Мо', в Сибіряку його відправлять з Москви, як колись відправили Демка Многогрішного?

І ще запитав: чи Дорошенка, бува, не залишать у Москві для постійного там проживання? Чи все таки в той… е-е… Сибіряку?

— Я цього не знаю, — стольник вже сам собі налив келих і одним махом осушив його, крякнув, похвалив «добре вино» і додав: — Що будуть чинити з Дорошенком у Москві — це не входить до того, що я маю знати. Мені наказано привезти його в Москву, і я його таки привезу і наказ Кремля виконаю!

— Гаразд, гаразд, — лагідно сказав Самойлович, — забирайте собі Дорошенка, коли жити без нього не можете…

«Стара курва, — подумав стольник про гетьмана. — З цього б і починав, а то стільки води поповарив. А все для чого? Щоб ціну

собі набити, мовляв, він не хотів віддавати Дорошенка, так Москва силоміць його забрала… А сам, якщо Дорошенка в Сибір відправлять, тільки радітиме, що надійно позбувся суперника…»

А Самойлович тим часом почав не то вчити стольника, не то застерігати:

— Коли до Москви приїдуть запорожці… Ну, посланці Сірка, а вони часто до вас їздять, дак щоб побачили, як Дорошенко живе у Москві… Щоб потім, повернувшись додому, казали: Дорошенко, мовляв, у Москві живе вільно, як пан який чи боярин. І з царської ласки

користується, і не має ніяких утисків, бо інакше січовики той… е-е… можуть і бунтик підняти.

Насамкінець застеріг, щоб Дорошенка забрали потихеньку, щоб ніхто того й не знав і навіть не помітив, як його вивозитимуть з України, бо ще відіб'ють його в московських стрільців.

І відрядив із стольником своїх козаків у Сосницю.

6 березня стольник Семен Алмазов прибув у Сосницю і, не даючи Дорошенку й слова мовити, вирік:

— Маєш добу для того, щоб

зібратися, і — гайда в Москву! Дуже там цар за тобою, гетьмане, скучив. Жде тебе в Москві — не діждеться…

— Таки… вигнання, — зітхнув Дорошенко. — А я було повірив Самойловичу, що мене чіпати не будуть.

— Тебе ніхто й не чіпає, — поспішив його запевнити стольник. — Просто цар запрошує в гості. Але на подальші балачки у мене вже немає часу — збирайся, гетьмане, в дорогу. Бери побільше собі добра, підвід тобі дозволено взяти чотирнадцять.

Перша ніч у Москві була довгою і без сну. Він лежав із заплющеними очима і внутрішнім зором бачив свою валку — попереду й по боках стрільці, біля нього невідлучно — вдень і вночі — стольник Алмазов, який відповідав за нього головою перед царем.

Од села й до села, од міста й до міста гетьманську валку супроводжували українські козаки — до тридцяти верхівців, а де й до півсотні. Недобре вони позиркували на московських стрільців, руків'я шабель стискуючи… Стольник Алмазов, бачачи те — зіркий! — супився, очиці його, як дві куниці, загнані в глухий кут, сюди й туди

бігали під навислими кущуватими бровами, тонкі сині губи, що ховалися в бороді, чомусь кривилися…

У деяких селах, через які проїздили, бемкали, як на сполох, дзвони, люд на дорогу вибігав. Кучкувалися, спідлоба позиркуючи на чужих стрільців.

— Гетьмана… Москалі гетьмана везуть, — там і там чулося.

— Еге, дожилися після Богдана. Схопили гетьмана і везуть серед білого дня у свою Московщину, яко злочинця якого…

— Що хочуть, те й чинять

московити на нашій землі, у наші хаті. Вже й гетьмана захистити нікому — чи козаки в Україні перевелися, чи всі попродавалися…

— А що?.. Мо’, й продалися, времня тепер таке… Хто не продався московитам, той надолужує. Он, кажуть, Самойлович…

— Не буди лихо, доки воно спить тихо.

— Лихо на нашій Україні ніколи не спить. А як і засне коли, то свої ж його й розбудять хутчій. То хай чують.

Стрільці на конях під тими недобрими поглядами вбирали

голови в плечі, почувалися незатишно, як і їхній стольник.

У гетьмана, якого везли у вигнання (добре, якщо це заслання, а коли під шибеницю?), настрій у дорозі раз по раз мінявся — то сумний ставав, то веселий, то знову похмурнів. Ущипливим тоді робився, над Алмазовим збиткувався:

— Що, стольнику, зимно тобі в Україні сонячній? Бачу, бачу, душа твоя в п’ятках… розкошує. Га? Боїшся, чи довезеш мене ціленьким до своєї Москви?

Стольник боявся, тому квапив поїзд, підганяв його, аби пошвидше залишити позад себе Україну. Коли ж

Дорошенко надовго вмовкав, намагався його підбадьорити.

— Не журися, гетьмане, далі Сибіру тебе не зашлють. Але у всьому покладайся на царську ласку. Вона або шкуру знімає, або в соболі зодягає.

— Вік би не знати царської ласки.

— Воно й такечки, — охоче погоджувався стольник. — Але ми люди служиві, нам одне робить — служить і служить.

— Мені ще півбіди, а ось Україні — біда, — гостро на стольника дивився: — І чому ваш цар

причепився до нашої України?

— Бог його знає…

Але стольник знав, чого, тільки говорив інше:

— Любить її, Україну вашу, цар-батюшка наш. Та й не він її забрав, ваш Богдан її нашому цареві з уздром віддав.

— Ти, стольнику, Богдана не чіпай. Я служив йому з малих літ, і до його смерті воювали ми пліч о пліч. А цар ваш любить нас, яко вовк отару.

— А ви, — стольник скрива, — не будьте вівцями…

— А я тобі, московите, можу

легко зараз довести, що не всі у нас вівці. Бачиш он людей край дороги? Недобре на вас, московитів, дивляться. Та й козаки при шаблях, на прудких конях. Досить мені моргнути, бровою повести, як вони стрільців порубають (стольник увібрав голову в плечі), а мене звільнять. Шаблюку дадуть, коня підведуть. І — гайда! На Січ, до отамана Сірка гуляти! Га?

Московит розумів, що так і може статися, тож квапив поїзд, аби пошвидше дістатися Росії, там безпечніше буде. І Дорошенко знав, що так може бути. Власне, було б, коли б він цього захотів і подав своїм знак… Не спіймають його люди

Самойловича, проскочить на Січ, а там… Там воля… Знав, що так може бути і було б, коли б він погодився, але також знав і те, що цього не буде, адже на таке він ніколи не погодиться і стольник дістанеться своєї Москви живим та здоровим.

Хоча можна було б поборотися за булаву. Ось-ось, за булаву. А боротися за булаву заради булави він не хотів. Без нього охочих до булави — хоч відбавляй! Не Івашко Брюховецький він, що заради булави продавав всіх і вся, і кровію шинкував, аж доки й сам крівцею сплив… Досить Україні одного Івашка-пройдисвіта. Пройда він був неперевершений, хоч врешті-решт

сам же себе й перехитрив і життям за те заплатив, позбавивши Україну волі перед своєю загибеллю… Що й казати, чимало вже за уряди пролилося крові — досить! Принаймні з нього досить, доборовся вже до краю. Хай ще інші, як охоту мають, поборються.

…Вже й ніч, а валка й не думає зупинятися. Спішить стольник, квапиться, щоб пошвидше до їхнього Севська дістатися — там вже в безпеці посуватиметься.

Хропуть натомлені коні, брязкають збруєю, перегукуються між собою в пітьмі стрільці. Стольник час од часу з ридвана

голову в ковпаку висовує, покрикує на служивих:

— В оба смотрєть, ать-переать!..

А попереду — пітьма. І попереду, і з боків, і всюди, куди не глянь, чорнота ночі. Глуха й гнітюча. Глухомань. Ані вогника, хоч в око стрель! І — стріляють, коли дивишся не туди, куди треба. І в Московії, яка була ще попереду, і в Україні, яка вже залишилася позаду.

Здавалось, валка їхала в нікуди. Хоч так воно й було — в Москву. І до волі було, як до неба.

До того дня, коли перший і останній президент СРСР скаже

Бразаускасу, лідеру Литви, яка вже вирішила іти до незалежності і не піддавалася на умовляння залишитися в червоній імперії, себто в СРСР, скаже, втративши терпіння:

— Ідіть, куди хочете!

До цієї довгожданої миті Романовим ще залишалося царювати 240 років, і ці роки треба було пережити, потім ще 74 роки червоної російської імперії, і лише тоді буде сказано: «Ідіть, куди хочете!» І народи — Україна теж — підуть. До волі…

Валка їхала в глуху чорноту ночі, в нікуди, хоч і в Москву, везучи українського гетьмана, і попереду, в

чорноті стіною стояли 314 років, і їх треба було пережити. Не гетьману Дорошенку, нам.

Як і застерігав думний дяк Ларіон Іванов, на другий день по прибутті до Москви, Петро Дорошенко був представлений цареві. Власне, білятронним боярам, які й мали вирішити його подальшу долю — але про людське око царевим іменем.

Італійські архітектори Марко Руффо і Пьєтро Соларіс під час спорудження нового Кремля за часів Івана Васильовича, государя і самодержця всієї Русі і великого князя Володимирського і В'ятського,

і Пермського, і Новгородського, і Тверського, і Югорського і, звичайно ж, Московського і «иных», побудували на Соборній площі святково-величну Грановиту палату для урочистих прийомів великих князів (пізніше царів).

Звичайно, поверженого гетьмана Малия Росії та ще й багатолітнього недруга Великої Росії та її «владычества» годилося б прийняти в якому-небудь боярському теремі (хай би й тому був радий!), але боярський терем не годився для великого государя Федора Олексійовича, царя і великого князя всієї Великої, Малої і Білої Росії, самодержця, тож прийом відбувся

там, де й відбувалися всі прийоми за участю государя — в Грановитій палаті Кремля, що була символом могутності й величі російських самодержців.

Коли Петро Дорошенко разом з генеральними старшинами з уряду Самойловича — суддею Домонтовичем та писарем Прокоповичем, — в супроводі піддячих, які й вели малоросів, показуючи їм, куди йти, зайшли до зали прийомів, весь квіт російського самодержства був у зборі. Попід стіною чинно — один до одного, згідно з рангом родовитості, знатності тощо сиділи бояри, думні дяки, сокольничі, столоначальники,

«судді» приказів, воєводи, князі. І перше враження прибулих було, що вони потрапили в якийсь паноптикум — зібрання набурмосених від власної величі, пихатих, навічно застиглих людських фігур, виставлених на огляд. Справді, здавалося, що попід стіною не живі люди, а — боввани, до чого вони були неприродно вдягнені й застиглі — гладуни без будь-яких ознак життя.

Огрядні, як не репнуть, із старанно викоханими животами, бояри були схожі на гладких кам'яних істуканів. І цим, тлустістю та особливо великими животами, що вивалювалися з поясів, як опара з

діжі, і були славні. Підперезувалися низько, по стегнах — на Русі пузами з давніх-давен пишалися, їх викохували, як здобу, адже чимале пузо вважалося ознакою солідності й достатку. Нема живота, — його ще лагідно, хоч і не без самоіронії називали животярою, — нема в тебе й достатку. А якщо ти ще й худий на додачу, то все. Ти вже й не боярин і, навіть будучи знатним, будеш насправді незнатним, несолідним і невдатним з себе. А з такими — худими, та ще й без розкішного пуза — ніхто й рахуватися не буде. Тож старанно дбали про живіт, аби наїсти його якомога більший, щоб було що показати людям і себе у вигідному

світлі подати.

Заможні, аби бути на вигляд ще товстішими череванями, натягували на себе якомога побільше одягу — неодмінно дві сорочки, двоє порток (верхні з сукна та ще й на хутрі), зодягали зипун з вовняної тканини, поверх нього розкішний і довгий аж до кісточок кафтан, часом і на ваті, з багато оздобленим коміром (до шиї ще прикріплювалося так зване «ожерельє»), кафтан неодмінно був із широкими й довгими рукавами, з накладними із шнурів петлями для великих ґудзиків; поверх кафтана одягали ще одіж без коміра, звану опашнем, або — охабнем. Чи й надівали ферязь — всі речі з дорогих

тонких сукон, шовку, оксамиту, парчі, що привозилися зі Сходу, Заходу, із Середньої Азії, Індії, Персії, Китаю, Італії чи Англії.

А поверх цього багатства (не від холоду, бо й так парились) зодягали ще й зимові шуби на дорогих хутрах, здебільшого соболеві, покриті коштовними тканинами, що були парадним вбранням.

На голові в кожного пишна хутряна шапка, в дяків — клобуки, високі й гостроверхі, обшиті знизу видрою, в бояр — мурмолки — високі, пласкі зверху шапки, обшиті соболями й покриті дорогими тканинами, або «стьобунці», теж

високі хутряні шапки. Вищого рангу бояри і сам цар носили шапки із найніжнішого хутра «горлатки», здерті з горла соболів.

Етикет того часу вимагав на засіданнях думи чи й на інших радах у царя неодмінно сидіти в шапці і в шубі поверх кафтана та зипуна — і це в жарко натоплених палатах, де й дихнути було нічим.

І хоч терпіли часом пекельні муки в своїх сукняних та хутряних вбраннях, хоч і парились, як у лазні, але ж тільки так було солідно й престижно.

У кожного знатного розкішна борода — як добра лопата

завбільшки — боярин швидше голову віддасть на одруб, аніж бороду погодиться поголити. Без бороди ти — ніхто. Знатний, а без бороди незнатний.

Кожний взутий в чоботи з високими, навскіс зрізаними халявами із різнобарвного сап'яну, розшиті золотом, перлами та обцяцьковані коштовним камінням, передки яких покриті тисненням, на високих підборах.

В кожного в однім вусі блищить велика серга, а на пальцях понанизувані дорогі персні з коштовним камінням чи написами (на товстому пальці перстень, що

звався наполком, служив господареві водночас і печаткою).

Етикет того часу в росіян вимагав сидіти непорушно, склавши пещені руки на випуклому животі, щоб усім видно було твої золоті персні. Сидіти навіть не кліпаючи! Боже борони ворушитися!

Так і сиділи, як кам'яні боввани, тлусті, як степові байбаки, велично-хвалькуваті, кукібливі, чванливі, набундючені й напиндючені, ніби гиндики. Сиділи, терплячи годинами муки мученицькі в жарко натоплених палатах у важких соболевих шубах, варячись у власному поту, що пропікав, як крутий вар, але сиділи

непорушно (звиклі до всього), у сукнах та хутрах і хутряних шапках, бо тільки так було значуще, бо тільки за таких умов боярин щось та важив.

А перед ними, на певній відстані, на підвищенні сидів на троні цар їхній. Чи то пак, царенко — маленький, худий і тендітний підліток, трон для якого був явно завеликий (під доброго дядька готувався), тож вінценосний отрок просто губився в ньому.

Вбраний підліток був, як і бояри, в кілька сукняних одіжок, у завеликій, як для його голови, шапці Мономаха, єдиний серед усіх присутніх без бороди (не

проклюнулась ще), з гострим личком, такий самотній і такий беззахисний, худий і хворий, що Дорошенкові аж шкода його стало. Підліток-цар був явно далеко від тих проблем, що їх бояри та дяки висипали ворохами перед ним, сидів з однією лише думкою: швидше б, швидше б усе це закінчилося. Як мені все набридло! Роздягтися б та залізти під ковдру й заснути. Він часом і на троні спав, швидше всього від кволості й утоми. Чи й від нудьги. І важко було повірити, що за цим хлопаком у царських шатах стоїть не яка-небудь, а таки могутня держава з величезним, добре навченим військом, тямковитими воєводами,

боярами й дяками, котрі всі разом, але ім'ям цього підлітка, і творили свою державу. І дивно було: чому вони досі не попересварювалися між собою і не виступили один проти одного оружною силою — на Україні таке неодмінно б сталося, бо там кожний тільки й мріє про булаву і ціну за неї платить не торгуючись, бодай і найпідлішу та криваву.

Заправляв дійством «суддя» Малоросійського приказу боярин Артамон Матвєєв, що не так давно змінив на цій посаді Ордин-Нащокіна, теж стійкого неприхильника України. Він гучно

проголосив:

— Великий цар-государ і великий князь Федір Олексійович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, єдиний заступник підданих малоросів вітає своїх гостей з Малоросії і зичить їм здоров'я!

Хоча дійство затівалося лише заради представлення цареві Дорошенка, для вирішення його подальшої долі, що з ним робити і де його навічно поселити, якщо йому буде дароване життя, але церемонію чомусь розпочали генеральні старшини — суддя Домонтович та писар Прокопович. Від імені

гетьмана Самойловича вони подали цареві якогось листа. (Мабуть, тому їх першими й випустили, що вони, хоч і нижчі рангом Дорошенка, але на відміну від нього діючі генеральні старшини з уряду Самойловича, а він, Дорошенко, вже ніби ж у відставці).

Домонтович, звертаючись до царя, що пірнув у троні, щось поштиво казав, раз по раз підкреслюючи свою малість та ницість і водночас возвеличуючи божественну суть російського царя, його розум, подібно якому ніде ні в Московії, ні тим паче в Україні більше немає і не буде ніколи. Умів Домонтович улестити великим. Але

Дорошенко особливо не прислухався до словесних викрутасів судді.

Домонтович нарешті скінчив свій панегірик, і юний цар на троні злегка кивнув маленькою головою у великій для нього шапці Мономаха (чи не сон, бува, проганяв, бо, здається, його маленька величність аж трохи задрімала під час виступу малоросійського судді), й обох генеральних старшин допустили до царської руки — вона здавалась в'ялою і неживою, наче надутою повітрям.

Потім цар щось сказав думному дяку Іванову, а той запитав Домонтовича про здоров'я.

Домонтович почав запевняти, що здоров'я в нього, слава Богу, нічого, але виявилось, що його було запитано про здоров'я гетьмана Самойловича…

Тлусті бояри та дяки попід стіною сиділи все так же бовванами — аби хоч хто ворухнувся чи моргнув.

Ларіон Іванов махнув рукою, і генеральні старшини відступили вбік і назад, а цар-підліток лише тоді перевів свій запитливий погляд на Дорошенка. Потім на Іванова. Меткий дяк гучно виголосив:

— Гетьман Правобережної Малоросії Пйотр Дорошенко, який

добровільно зрікся під Чигирином булави та уряду і уклінно й вірнопіддано прохає у його величності підданства.

— До-о-роше-енко?.. — вперше за весь прийом подав голос цар, і ближні до трону бояри та дяки напівшепотом дружно повторили:

— Дорошенко… Дорошенко… Дорошенко…

— Ах, Дороше-енко… — повторив юний цар, і ніхто не міг збагнути, схвально він назвав прізвище малоросійського гетьмана чи осудливо. У дитячих очах царенка спалахнув вогник цікавості, і ще щось у них зажевріло, наче його

величність подивувався: «Так ось він який… Дороше-енко? Той Дороше-енко, який виступав до останнього проти нас, і виступав так завзято…»

Під склепінням Грановитої палати запала мовчанка, і ніхто не брав на себе сміливості порушити її, як і не знав, в якому тоні і з якою оцінкою говорити далі про Дорошенка. Та ось цар кивнув дяку Іванову, і дяк, певно, зрозумівши, як і про що треба далі казати, почав те казання. І хоч мова царя була короткою, але від його імені (чи витлумачуючи цареву мову) думний дяк Іванов говорив довго й сердито. Він раптом почав докоряти й шпетити Дорошенка, що той, яко

ізмєннік і вор, заслуговує на побиття батогами, виривання ніздрів і відправку в Сибір, у Тобольськ на Іртиші — за те, що «воз'ярілся зєло супротів осударя», що він — «негідний і хитрий поганець», хотів піддатися турецькому султанові, посмівши од нього прийняти навіть жупан, шитий золотом… «Чи не за нього хотів Дорошенко продати османам Малоросію?» — аж зриваючись на фальцет, вигукнув Іванов.

І тут сталося те, чого ніхто не міг передбачити.

Скориставшись з того, що дяк набирав побільше повітря в легені,

Дорошенко раптом подав голос:

— Додайте сюди, пане дяче, що один цар хотів у мене купити Україну за пару соболів, але я її не продав. Тож і за турецький жупан, бодай і шитий золотом, я теж не продав України.

Цар все ще з цікавістю дивився на малоросійського гетьмана, і в ту мить він навіть аж сподобався гетьману: такий малий, у такій завеликій, як для нього, шапці Мономаха, пірнувши у завеликий для нього трон, він викликав у гетьмана співчуття. І Дорошенко невідь-чому в ту мить пожалкував, що в нього немає сина. І немає і, судячи по

всьому, вже й не буде ніколи. Жаль…

Оскільки цар зберігав мовчанку, дяк Іванов, набравши побільше в легені повітря, зважився говорити далі, вигукуючи, що Дорошенка забрано з України з однією метою: аби там нарешті воцарився спокій і не було більше посварних зачинів, докук, хитання та зради, і всі дружно стояли за підданство цареві всія Русі, і даби він, Дорошенко, більше не піднімав бунтів супроти свого осударя і не перебігав на бік поляків чи татар, а служив цареві… Тут, у Москві камен!..

І Дорошенко зрозумів, що доля його ще не вирішена, і вони

вагаються, що з ним робити, оголосити його царевим гостем чи, може, вором та ізмєнніком?

На всяк випадок, дяк ще довго перераховував різні провини Пйотра Дорошенкі перед Москвою і назбирав їх чи не з добрий десяток.

Одну з провин Дорошенка дяк виділив окремо, що, на його думку тягла за собою найбільшу кару: у всьому підтримував гетьмана Виговського, заклятого самостійника і ворога Росії, який після Богдана все робив, аби відірвати Україну від Росії… Особливо виділив думний дяк 1659 рік, коли Дорошенко, оружною рукою виступаючи проти

Москви, боровся з тими своїми старшинами, які тягли руку за Москвою. Так, наприклад, він підписав лист до Івана Безпалого, який твердо стояв за Москву, докоряючи в листі вірному підніжку царя тим, що він, Безпалий, «народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»… Не забув дяк наголосити, що такого «возмутітєльного» листа також, крім Дорошенкі, підписали інші неприятелі Росії, як полковники Богун, Носач, Силич, Цюцюра,

Гапонович, Ханенко, Лизогуб, Лобода, Джулай, Вертелицький, Кравченко, Гоголь… А він, Пйотр Дорошенко, був його автором. Та за такий лист Пйотра Дорошенку слід четвертовать!..

Слухаючи, Дорошенко подивувався, що й це у Москві відомо. Багато ж, видно, доношчиків в Україні зібралося, один поперед одного у Москву пишуть. Один на одного, брат на брата, а всі разом бажають зла своїй матері рідній, Україні-отчизні… Виходило, що Сибіру йому не минути — це ще в кращому разі.

Думний дяк, увійшовши в раж

(та й назбирав стільки провин Дорошенка перед Москвою, що їх не швидко й перерахуєш), і не збирався, підбадьорений мовчанкою царя, зупинятися, але цареві це, певно, набридло, він неквапом, але красномовно глянув на «суддю» Малоросійського приказу Артамона Матвєєва, той миттєво подав знак дяку, і дяк, на півслові урвавши перелік провин Дорошенка, застиг, як укопаний.

В раптовій тиші, що запала в Грановитій палаті, до гетьмана долинув голос із трону — ще не зміцнілий, юнацький, як у молодого півника, який пробує своє вранішнє «кукуріку»:

— Жаль, що гетьман Дорошенко не такий, як холоп наш вірний Самойлович. Але один такий Дорошенко нам більше потрібніший, як десять Самойловичів. Хай гетьман подумає над цим і заодно відповість нам: чому він так вперто протидіє нам, бажаючи якоїсь самостійної України?

— Очевидно, тому, ваша величносте, чому великороси бажають самостійності своїй Московії. Вони, мабуть, її люблять.

— Мабуть, — погодився цар і по хвилі додав задумливо: — Який жаль, що Дорошенко більше любить свою Україну, як Московію.

Дяк Іванов запитливо й розгублено водночас глянув на свого пана, «суддю» приказу — як сприймати слова його величності — як похвалу Дорошенку чи як докір йому і засудження? Адже доля його ще не вирішена…

Артамон Матвєєв подав дяку тільки їм двом зрозумілий знак, і той, миттєво зорієнтувавшись, вже іншим тоном сказав, що від цього часу тяжкі провини Пйотра Дорошенкі більше згадуватися не будуть, навпаки, його величність хвалить гетьмана за те, що він нарешті поступив до нього в підданство, тож його величність сподівається на вірну службу

Дорошенка і наказує йому віднині перебувати при його царській особі в Москві для порад у справах воєн з турками й татарами…

Цар запитав, як здоров'я Дорошенка.

Гетьман хотів було відповісти, що добре, але збагнув, що його питано радше з ввічливості, і насправді відповідь його тут нікого не цікавить, а тому сказав прямо:

— Яким буде моє здоров'я, коли в московській неволі, себто у вас, в острозі, забитий у кайдани вже котрий рік перебуває мій старший брат Григорій, козацький полковник…

Дяк сердито блимнув на Дорошенка, але відразу ж змінив гнів на милість, як тільки-но озвався цар.

— Його величність приємно вражена, що ти в першу чергу турбуєшся за брата. На знак монаршої милості твій брат Григорій Дорошенко буде негайно з кайданів визволений — з правом повернутися на Україну. Чи буде ще якесь прохання в Пйотра Дорошенкі до його величності? — від імені царя запитав дяк Іванов.

І в «Актах Юго-Западной Руси» буде зафіксовано, що він, Дорошенко, прохав царя — «бил челом словесно» — щоб йому було надано більш

пристойне помешкання, адже на Малоросійському дворі йому з челяддю тісно, та й ізба там непридатна для проживання.

Цар вислухав переклад Дорошенкової мови і щось сказав. Дяк Іванов передав гетьману, що цар наказує його поселити на новому Грецькому кам'яному дворі проти Гостинного двору, але, застеріг дяк, гетьмана і там будуть стерегти московські стрільці… (Згодом буде доручено купцеві Аврамову і цілувальнику Степанову за державний кошт полагодити помешкання і приробити до нього ще одну прибудову).

Завершив дяк повідомленням, що цар жалує Пйотра Дорошенку до своєї руки, що означало кінець авдієнції.

Після зустрічі з царем Дорошенка запросили до Малоросійського приказу, де він одержав настанови з уст самого «судді» Артамона Матвєєва:

— Будеш гостем царя і дорадником його у справах Туреччини і Криму. І тих, і тих ти добре знаєш. Краще, як ми. Але скажу тобі відверто, гетьмане: хоч на царя ти й справив добре враження, але доля твоя ще повністю не вирішена. Гляди, не схиб. Його

величність цар-государ ще метикує, що з тобою робити: чи тут тебе лишити, чи у Тобольськ відправити, слідом за Демком Многогрішним, він теж вашим гетьманом був, а в нашу Сибіряку загув. А може, цар государ тебе ще й лишить у Москві. Назавжди.

— Дякую, ви дуже мене потішили.

— Буде далебі гірше, якщо тебе позбавлять права проживати у Москві — ось тоді будеш кпинити. Це означатиме не повернення в Малоросію, а — острог. В кращому разі. Тож пораду тобі за так дам: хочеш ще пожити — забудь про свою

Малоросію, чи як ти її звеш, про Украйну. Живи собі тихо та мирно в Москві і радій, що ніхто не збирається відтяти бердишем твою єдину головоньку. Затям: допоки ти в Москві, доти і в безпеці.

А дяк Іванов, коли вони лишилися удвох, шепнув йому:

— Гетьман Івашко Самойлович, вірний наш підніжок, дуже проти твого повернення в Украйну. Бійся його, поповича. Він тебе вже продав. А треба буде — ще і ще раз перепродасть.

Самойлович належав до тих, хто, за словами С. Величка, «для срібла і злата не тільки дали би виколоти око,

але брата і отця свого не пощаділи би, то як би мав жаловати матки — погибающої Малої Росії».

— Гетьман Самойлович, — далі ділився дяк таємницею, — невтомно нас застерігає: Дорошенка не можна в Україну повертати. У Дорошенка, застерігає, в Україні й тепер знайдеться більше сотні приятелів, які можуть підмовити на якесь зло не одну тисячу… Нам ще тільки цього не вистачало. Відпустити тебе в Україну — це все одно, що кинути щуку у воду…

І все ж, незважаючи на відвертість, не все тоді сказав Ларіон Іванов. Про головне промовчав, про

те, що було ухвалено на раді в Малоросійському приказі: якщо гетьман Дорошенко спробує тікати в Україну, догнати його і знищити на місці, а тіло неодмінно повернути в Москву — щоб не було його могили на Україні. Ні мертвим, ні живим Петро Дорофійович Дорошенко на Україну не повинен повернутися!

Слова свого царського Федір Олексійович дотримав — щодо звільнення з острогу старшого брата Дорошенка Григорія, який вже кілька років гибів в російській неволі і навіть у Сибіру побував. Як і гетьман, брат його теж виступав за

незалежність України і в першу чергу від Росії.

Цар велить ізмєнніка і вора Грішку Дорошенка розкувати, з нього знімуть залізо і переведуть до іншого, легшого арешту. І йому буде дозволено разом із старшинами Домонтовичем та Прокоповичем повернутися на Україну. І коли його звільнять, і він обніме брата, то з гіркотою казатиме:

— Ніколи не думав, що в Україну мені доведеться повертатися без тебе, брате.

— Ти, брате, вважай, вирвався з неволі, дасть Бог, і я колись вирвуся, — утішав його гетьман. — А

поки що радітиму, що хоч ти на волі. Отже, вже не думав, що треба було мені самому в неволю потрапити, щоб звільнити тебе з тієї неволі.

— Але це надто велика для мене і для України жертва, брате, — Григорій був засмучений. — Як повернуся без тебе на Україну? Без тебе мені і воля не воля.

Брати стояли один проти одного — високі, міцні, вродливі. Істинні Дорошенки. Всі одинадцять років Петрового гетьманування брат Григорій вірно допомагав йому в чині полковника, боровся за те, за що боровся й Петро — за волю. За це й був схоплений росіянами і

відправлений у неволю в свою Москву. І ось вони помінялися місцями, один повертається додому з неволі, а другий залишається замість нього в неволі.

— Пошвидше, брате, додому повертайся, бо цар ще може передумати, — напучував гетьман брата. — Чи бояри щось нашепчуть хлоп'яті Хведору на троні. Скільки ми не підписували з московитами угод — Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрась Хмельницький і я, — вони їх здебільшого порушували, якщо їм це було вигідно. Тож московитам не можна вірити. Сьогодні ж і залишай Москву їхню, яка камен… Ох і кам'яна ж їхня

столиця! Задушить хоч кого! Поклонись від мене матері, братам і… — зітхнув, — Вкраїні. Тій моїй нещасливій отчизні, яку я так і не здужав, будучи на уряді, зробити вільною, як свого часу не встигли це зробити мої попередники Богдан Хмель та Виговський Іван. А ти квапся, сьогодні ж вирушай. Слава Богу, що хоч один з нас повернеться на Вкраїну. Насолоджуйся і за мене волею і отчизні нашій служи — попри все, служи. Пам'ятай, брате: ми — Дорошенки. Ті Дорошенки, про яких у пісні співається, що вони завжди попереду свого війська і військо своє завжди ведуть хорошенько. Як повернешся додому,

матір нашу утіш, сльози її утри. Мене ж… мабуть, не чекайте. Чує моє серце — з московської неволі мені не вирватись. Москалі побояться мене відпустити на Україну, щоб я там повстання проти них не підняв. Тому й випала мені чужина. Та геть жур з голови! Давай, брате, пісню про діда нашого, про гетьмана Михайла Дорошенка, заспіваємо.

І брати гримнули, як наче й справді кіньми їхали широкою долиною:

Ой, на горі
Та женці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною

Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть!
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорозьке,
Військо хорошенько…

Не встиг Петро Дорофійович і облаштуватися на новому місці, як раптом нова забаганка, що її повідомили дяки з приказу:

— Федір Олексійович передав нам волю свою. Аби ти, Пйотр Дорофеїч, негайно попрохав його величність, щоби у Москву привезли

твою жінку!

Дорошенко був подивований.

— Хай я, а жінка моя нащо Москві?

— Якщо цар так звелів, значить, нада.

— Але для чого ще й жону мою запроторювати в неволю?

— Гетьман єсть гість царя. Яка неволя?

Дивним було становище Петра Дорошенка. Іноді й сам не міг збагнути: хто ж він у Москві? Бранець чи радник царя? І що таке для нього Москва — місце заслання чи, зрештою, й справді гостини у

їхнього царя? Але ж якщо це не заслання, як його про те невтомно переконують дяки, то чому він не вільний самостійно що-небудь робити? І взагалі, повернутися («нагостювавшись в московського царя») додому? В Україну. Якщо ж це не ув'язнення, як його в тому намагаються переконати, то чому його помешкання, а разом з ним і його самого, наче якогось колодника, день і ніч охороняють стрільці з пищалями й бердишами? Ще й ходять за ним назирці, як наче справді за арештантом? І взагалі, чого від нього хочуть? І скільки він так ще буде «гостювати» в Москві?

І зненацька збагнув. Відповідь

на всі запитання виявилась аж надто простою і лежала на поверхні: та тому, що його тримають в білокам'яній, як приманку. Він всього лише підсадна качка для його одноплемінників. Та ще така знана: великий патріот України, який завжди боровся з москалями, а це, бачте, збагнувши марність своєї боротьби, попросив у царя підданства. І став його гостем. Ба, навіть, радником. І таку царську ласку матимуть всі, хто, облишивши боротьбу з Москвою, попрохає у царя підданства і стане його другом.

Малоросам треба показувати, що Москва їм не чужа. І не зла, як про неї пасталакають недруги. Насправді

Москва добра, чуйна, уважна, як мати рідна. От взяти гетьмана Дорошенка. Скільки разів виступав він проти царя оружною рукою, намагаючись відірвати Україну від Росії!.. Та він заслужив, аби йому стяли голову стрілецьким бердишем! А натомість він став гостем і радником царя. Як тільки-но збагнув марність і шкідливість своєї боротьби з Москвою. І такими гостями царя стануть всі, хто складе зброю і попросить у його величності підданства… Це те, що було на поверхні. Глибше крилося інше. Як доносили з України царські резиденти, гетьман Дорошенко, попри свої невдачі з турками, яких

він брав у союзники і які постійно його підводили, він все ж популярний в народі. І те, що його стрільці одвезли в Москву, надто непокоїть козаків та поспільство. Ба, навіть старшину козацьку! Самого гетьмана Самойловича, не кажучи вже про запорожців. У гетьмана, доносять, лишилося в Україні багато палких прихильників, вони можуть підняти на його захист полки. Та ще й запорожців на чолі з кошовим Іваном Сірком. Про те й гетьман Самойлович застерігає… До речі, про Самойловича. І його не треба насторожувати арештом Дорошенка, бо ще відійде від Москви, як дізнається, що вона зле вчинила з

Дорошенком. Сьогодні москалі утнули так з Дорошенком, а завтра, дивись, і з ним, Самойловичем, таке утнуть… Івашко хоч і вірно служить Москві, але служить з безвиході. Та ще жадоба влади його до прислужництва перед Московією підштовхує. А в душі він за Дорошенка. Власне, за його справу. Себто за Україну. Але відчуває в ньому суперника, тож і намагається його позбутися — руками, звичайно, москалів. А я, мовляв, не я і хата не моя… Або взяти Івана Сірка, кошового отамана Війська Запорізького. Мовби тягне руку за Москвою, але покарай Дорошенка — й отаман одразу ж виступить проти

Москви. Тож треба будь-що малоросів переконати, що Дорошенко в Москві не в неволі, він гість самого царя, вільно живе (навіть жінку свою забаг забрати до себе в Москву), і сам цар Федір Олексійович з ним радиться.

«Утримування Дорошенка в Москві ніби під опікою „царської ласки“, — погоджуються історики, — було одним з політичних впливів на Сірка і на Запоріжжя». А тому бранцеві не лише було дозволено, а й ставилося в обов’язок бачитися з посланцями Січі чи з гетьманської України, щоби ті і ті могли розказувати потім вдома, що бачили гетьмана на власні очі, не в

неволі він, як про те розпускають чутки недруги Москви, не на засланні, а живе в самому Кремлі, під опікою царя, як його радник.

Ще й змушували Дорошенка (але під редакцією дяків Малоросійського приказу) писати листи Сіркові, а в них, не шкодуючи фарб, розписувати, як його ласкаво прийняв цар-государ, брата його відпустив додому… Ось чому такому доброму государеві треба служити чесно і заодно слухатися гетьмана Самойловича, вірного царського слугу… Так і тримали Дорошенка в Москві, наче на показ: дивіться, як у Москві добре вашому гетьману, виступав проти царя, а цар з ним

запанібрата.

Щоправда, цар для ради Дорошенка до себе не кликав, але думні дяки ні-ні, та й совітувалися з ним з різних питань. Так, у квітні 1677 року Ларіон Іванов, коли виникла загроза війни з Туреччиною, розпитував Дорошенка про шляхи, якими турецьке військо могло ввійти в Україну, про ті чи ті природні перепони тощо.

Скориставшись нагодою, Дорошенко через дяка передав цареві прохання взяти під охорону його майно в Чигирині, а для цього треба послати наказ московському воєводі (дожилися, в Україні вже без

московських воєвод і кроку вільно не ступиш), а заодно й козацькому полковнику (дожилися, Москва вже наказує козацьким полковникам!), аби не ставили на постій у його домівці служилих, у дворах його матері та братів, та щоб не чинили аніякої шкоди і в його хуторах, по дворах, що поза містом, на пасіках, сіножатях, млинах і нивах… А ще скаржився цареві, що він через негадану свою поїздку до Москви кинув напризволяще майно, надбане за молодих ще літ, багато його вже розкрадено, а тому жінка його і дитина після переїзду живуть «без корму», не маючи навіть сталого мешкання в Сосниці.

Дяк передав скаргу гетьмана, і цар буцімто розпорядився послати від його імені відповідний указ Самойловичу для охорони Дорошенкового майна в Сосниці і в Чигирині… Зі свого боку гетьман слав лист за листом до Самойловича (не підозрюючи, що той негайно пересилає їх назад у Москву — думним дякам), благаючи посприяти, аби його нарешті було повернуто в Україну, нагадував про урочисту обіцянку Самойловича та генеральної старшини про те, що йому буде дозволено доживати віку в рідному краї… І заодно клопотався про охорону свого майна в Сосниці, бо, зважаючи на нагальний від'їзд,

не встиг упорядкувати свої справи, як то належало б. Ще скаржився гетьману: чому це йому ні з того ні з сього велено прохати царя, аби його жінку привезли до Москви. «Я знаю, — писав, — що я тут не потрібний, і приїзд моєї жінки теж не потрібний, але мушу неволею чинити те, що мені наказують…»

І знову — вкотре! — прохав гетьмана посприяти в його поверненні в Україну, адже мати його як почує, що її Петра не пускають додому, дуже буде журитися і з жалю «обумирати».

Самойлович, виконуючи волю московського воєводи, негайно

пересилав листи в Москву до Малоросійського приказу. Там уважно з ними ознайомлювалися, переписували їх до спеціальних книг приказу, а старшому стрільців, що охороняли гетьмана, ще і ще наказували «пильніше стерегти» гетьмана, бо він досі не полишає думки про повернення в Україну. Тож стерегти його «надобно пуще прежнаго». Самому ж Дорошенкові знову і знову нагадували написати прохання (власноручно!) цареві про перевезення його жінки до Москви. Була сподіванка, що бранець, маючи в Москві під боком власну жінку, перестане пориватися в свою Малоросію. Дивувалися: і що він

забув у тій Малоросії? Інші тільки й мріють перебратися в Москву, та ще в Кремль, поближче до царя, а цей як мала дитина: додому хочу, додому, в Україну… Чоловіку вже за піввіку перевалило, а він не тямить, де йому краще… Певно, не полишає думки про повернення в Україну, коли жінки не хоче забирати в Москву.

— Та не потрібна вона мені в Москві! — з серцем одказує гетьман, доводячи, що з жоною в нього і в Україні не ладилось життя, то нащо вона йому ще й тут?

— Тобі не потрібна, — заявили йому, — але нам потрібно, щоби твоя жонушка була тут, у Москві.

Але всупереч волі гетьмана в Україну було послано піддячого Василя Юдіна, якому дали інструкцію: прибути в Батурин до гетьмана Самойловича і заявити останньому: Пйотр Дорошенко просив царя відпустити до нього жінку, а тому гетьман має негайно відправити Єфросинію Дорошенко в Москву, і що госпожу Дорошенкову повезе сам піддячий Юдін і повезе «з усякою пошаною і обережністю», аби вона не зазнала в дорозі аніякої прикрості. Було велено: до Севська для перевозу госпожі Дорошенкової та її майна виділити 50 підвід, а в Севську поміняти коні й підводи («якщо яка з них ушкодиться в

дорозі»), а севському воєводі дати їй до Москви ще й статечного дворянина в провожаті. (На всяк випадок, про перевезення до Москви гетьманші було повідомлено князя Ромодановського в Курську, аби тримав ту подію під своїм пильним оком).

В білокам'яній про те стало швидко відомо. У ті дні голландський резидент у Москві І. В. ван Келлер тоді ж доносив своєму уряду, що козацького генерала Дорошенка мають назавжди залишити в Москві — ось чому цар викликає з України його жінку. І взагалі, у Москві Дорошенкові не дуже довіряють, головно через те, що

козацький генерал у свій час не раз таємно зносився з турками, тож московити певні: Дорошенко — людина неспокійна, нестала.

Двадцять п’ятого квітня піддячий Юдін залишив Москву і подався на Україну за Дорошенковою жінкою. Про місію Юдіна гетьмана Самойловича було сповіщено спеціальною грамотою.

До «почесного» заслання в Москву Петро Дорофійович був одружений двічі. Щоправда, про перше його сімейне життя — аніяких даних в анналах історії, чи то пак (як щодо України) в козацьких літописах

не збереглося. Невідомо навіть ім'я його першої дружини та хто вона і якого роду, коли саме молодята побралися, скільки прожили.

Більше всього, вона померла ще молодою, невдовзі по народженню дочки. Овдовівши, Петро Дорошенко довго не одружувався — за військовою службою було не до особистих справ, дочку доглядала найнята нянька. Та й мати допомагала. Вона ж раз по раз нагадувала синові, що пора йому вже й обзавестися жінкою — годі бурлакувати. Наполягала: женись, сину, дитині твоїй, хоч і нерідна, а все ж мати буде. А як трапиться добра жінка, то й за рідну буде.

Жінка невдовзі трапилась, але за рідну матір падчериці не стала, як не стала й доброю жоною сотнику, потім полковнику Дорошенку.

Удруге він одружився якось негадано, з Єфросинією, дочкою київського полковника Павла Яненка-Хмельницького, племінника Богдана Хмельницького. Та, власне, сам Богдан і висватав Петра Дорошенка за дочку сина свого брата Павла. Після того шлюбу вони міцно породичалися — Павло Яненко-Хмельницький і Богдан Хмельницький з одного боку, і Дорошенки з другого — із сестрою Павла Яненка-Хмельницького був одружений старший брат Петра

Григорій, теж полковник. З цього приводу один з польських істориків зауважить: спорідненість з домом Хмельницького через шлюб з дочкою Павла Яненка-Хмельницького піднесла авторитет Дорошенка серед козаків.

Павло Яненко (за Реєстром Війська Запорозького 1649 року значився у верхній частині списку козаків Чигиринського полку, себто серед найближчих соратників Богдана Хмельницького) був дієвим учасником Національно-визвольної війни.

З 1654 року — полковник Київський. Вірно служив своєму

зятеві, гетьману Дорошенку, постійно брав участь у його військових походах — аж до останніх днів гетьманату Петра Дорофійовича.

19 червня 1674 року разом з молодшим братом гетьмана Андрієм прийняв останній і, на жаль, нерівний бій під Смілою проти російських військ та лівобережних прибічників Москви. Бій було програно. Рятуючи пораненого Андрія Дорошенка, Павло Яненко відступив до Жаботина. Коли зять вирішив добровільно зректися булави, Павло Яненко від його імені їздив до Москви з умовами капітуляції. 27 січня 1676 року його

приймав цар Олексій, і йому тесть і посланець гетьмана вручив турецькі прапори (санджаки) — символ залежності гетьмана Дорошенка від султана Мехмеда IV, видані Дорошенку ще влітку 1672 року.

Після повернення з Москви Павло Яненко провів уже екс-гетьмана в останню його поїздку з Чигирина в Сосницю, до місця його попереднього заслання. Більше їм так ніколи й не судитиметься зустрітися, і де закінчить свої земні дні Павло Іванович Яненко-Хмельницький, син Богданового брата, козацький полковник і тесть гетьмана Дорошенка — невідомо.

Єфросинія, або просто Хрося, Хрося Яненківна не відзначалася вродою, перед серед старшинських дочок на виданні ніколи не водила, але й задніх не пасла — була середина на середину. Юна, свіжа, червонощока, веселоока (в живих її оченятах постійно товклися якісь бісики, то те затіваючи, то те), метка й непосидюча, вона брала товариською вдачею. Себто не була красива, а була симпатична.

Не сказати б, що полковник Дорошенко нею так уже захопився, але й не скажеш, що вона йому була байдужа. Чимось Хрося таки зачепила його й притягувала до себе. Але вирішальним фактором стало

все ж те, що Хросю Яненківну висватав сам Богдан Хмельницький — не послухати його Петро Дорошенко не міг. Тож і виходило, що одружився він не так з любові, як з політичних міркувань — з Яненками, а через них і з Хмельницьким породичатися було і славно, і вигідно. Та й все одно йому треба було обзаводитись сім'єю. От і обзавівся. Думав — звикне. Але — не звик. У славного батька дочка виявилась не дуже достойною свого великого роду, що вже тоді належав українській історії. А втім, слава роду і таке інше було байдужим Хросі, вона жила так, як вважала за потрібне і як хотіла, а все інше їй

було просто — пхе!

Клопіт з нею Дорошенко мав превеликий — майже протягом усього подружнього життя. А втім, на подружнє життя своє він рано махнув рукою — не вдалось, то й не вдалось. Не він перший, не він останній. Рятувала військова служба, але ж однією службою ситий не будеш. Природа своє вимагала — любові. А її і не було. Як і простого порозуміння.

Хрося з юних літ вдалася примхливою, звикла, щоб все було тільки по її. Іншої думки просто не терпіла. Їй би в шароварах народитися, добрий би був з неї козак

— і випити не дурний, і гульнути, і шабелькою поорудувати, а роль (приземленої) господині виявилась не для неї. Хотіла у всьому перед вести. Орудувала своїм полковником, наче сама була генеральною старшиною. Чи й наказним гетьманом. Трохи що не по її — хоч з хати втікай. З роками стала просто свавільною. А що вже вперта — по саме далі нікуди. Де на ній сядеш, там і встанеш. Воно б і нічого, з цим ще можна було якось змиритися, і він змирявся, але гірше, що міри ні в чому не знала і до свого чоловіка ставилась як до джури-слуги. Виходило, що він мусив бути їй усім зобов'язаний, вона ж йому ні в чому.

Хоча йшла за Дорошенка ніби з охотою — подобався він їй, високий, стрункий, чорнявий (біле личко, чорний вус), з себе гарний, пристрасний. Але з часом гульки збили її з пуття (та й кого вони, навіть тих, які в штанях, доводили до добра?). Що-що, а гуляти — і добре гульнути — вона любила. В останні роки це навіть стало смислом її життя. Не він, не дочка, не сім'я, не хата, не статки в родині, а — гульня. І уваги не звертала на те, на що завжди звертає увагу кожна жінка: що люди скажуть? Їй було все одно, що б вони не сказали. Тож в будинку полковника, а потім гетьмана Дорошенка, зрання й до ночі, а коли

й до ранку товклися гуляки, яким вона була рада і які зліталися до неї, як оси на дармовий мед. Одне застілля змінювало інше, інше — ще інше… Вони тяглися суцільною низкою — мінялися дні, тижні, місяці, роки, а застілля в покоях ніколи не закінчувалися. Хрося була в центрі уваги, в неї вже було повно симпатиків і прихильників, а то й просто любителів хильнути на дурничку. Їй лестило, що всі до неї липнули, що вона — пані гетьманша. Двері не зачинялися, наливки ніколи не кінчалися… А вранці, запухла, охрипла, бо мала звичку без угаву горланити пісні, закудлана й споганіла на вигляд, довго не могла

дійти тями, аж поки нахильці не випивала кухоль якоїсь спотикачки, лише тоді оживала, веселіла, червоніла, і все починалося спочатку. До наступного похмільного й тяжкого для неї ранку. Все, що стримувало жінку, в неї кудись завіялось, вона вважала, що їй все дозволено, все можна. Бо вона — самого гетьмана жона. Гетьманша. Як він не намагався бодай обмежити гульки — нічого з того не виходило. Запроторюй її хоч в буцегарню, вона й там, не встигнеш і повернутися, як влаштує гучні гульбища. В броду Хрося не стояла, а під гарячу руку могла й макітру пошпурити і крутим слівцем, знаменитим москальським

матом, йому відповісти — навчилася матірщини, бо серед її гуляк були й москалі. Як вона хотіла, так по її й виходило — хоч ти з нею навкулачки бийся. Виходило, що не вона при гетьманові, а гетьман при ній. На дочку вже й уваги не звертала, дочку доглядала нянька.

Він здогадувався, що вона його вже й зраджує — під п'яне діло, ясна річ. І не тому, що була в тому якась потреба, а щоб було по її, щоб довести, що їй усе можна і перечити їй ніхто не посміє. Зрештою, він хотів було з нею розлучитися і вже про це з єпископом перемовився, але єпископ порадив інше. У монастир гулящу та пропащу відправити —

покіль не схаменеться. Простою черницею — без права залишати монастирську обитель доти, допоки не спокутує свої гріхи. Хоч і до кінця днів своїх. Щоб не ганьбила гетьмана і чоловіка свого. Та й саму себе.

Дорошенко так і вчинив. Власне, змушений був те зробити, бо жона вже переступила всі ті межі, яких положено одруженій жінці свято триматися. Відправив її у монастир за високі мури та за міцну браму під суворий нагляд ігумені та сестер. Але Хрося там не довго побула — чернече життя, постійні молитви, скромна пісна їжа, коли двічі на день, а коли й раз, все то виявилось не для її дієвої та компанійської

натури з гульками та винами. Потерпіла кілька місяців, вдаючи, що вже розкаялась і схаменулася, а тоді проситися зачала — щоби чоловік її забрав. Як таку, що вже виправилась і стала на шлях чеснотливої жінки, господині, матері і жони зразкової. Перед образами святими присягалася — більше ані краплиночки хмільного! Клялась вірною жоною мужу своєму бути. Побивалася за дочкою своєю, кровиночкою рідною, яка без неї, рідної матері, сиротинкою нещасною живе.

Дорошенко, будучи суворим полковником і потім гетьманом, іноді навіть безжалісним, як того вимагали обставини і військова

честь, не встояв. Жінка все-таки. Жона його, мати дитини його. Та й серце м'яке мав. Хоча йому й не радили забирати Хросю (та й скільки там побула в божій обителі — всього нічого), бо щось вона швидко, підозріло швидко розкаялась, але він забрав. Повірив. Та й перегорів, охолонув, шкода йому стало нещасну Хросю. Спрацювало і те, що дочка його й справді при живій матері наче напівсирота. Яка не яка Хрося, а все ж рідна мати дочці. Не гоже дитині без матері бути. Забрав. Повернулася Хрося додому і з нагоди свого повернення влаштувала ще гучнішу, як раніше, гульку. Та як напилася першого дня, то так більше вже й не

вихмелялася! Чим би воно скінчилося — мабуть, він би з нею таки розлучився або вдруге б відправив її в монастир, але надійшов час його гетьманству, а потім і заслання до Москви. Хоч у вигнанні відпочину від жони, думав. А мо', Хрося без нього схаменеться? Йому вона вже не була потрібна такою, то хай хоч матір'ю залишиться дочці, дитина ж не винна. Бо дитина хоч і при батькові, але без матері як сирота.

Тільки й відпочив од неї, що в Москві. За дочку був спокійний, мати його не полишить онуку, як і дочку від першого шлюбу. І раптом дивна забаганка царя: він, Дорошенко, має

прохати його величність, аби в Москву привезли його жінку. Він запручався, не пояснюючи, чому (сімейні справи не для розголосу), але в Кремлі на те не звернули уваги, й на Україну було послано піддячого Василя Юдіна; негайно привезти в Москву Єфросинію Дорошенкову. Юдіну велено було заявити Самойловичу, що Пйотр Дорошенко особисто просив царя посприяти, щоб у Москву привезли жону його, понеже він без неї бути не може. Хоча вигнанець тоді просив, аби не жінку до нього привезли, а його самого в Україну відпустили, настирно прохав, щоб його не розлучали з милою отчизною, хай

поселять його хоч і на отакунькому краєчку, хоч і на самій границі і під пильною вартою, абись в рідному краї, в Україні. За це він готовий був і заставу дати. Бо в чужині з журби околіє, як бездомний пес. А щодо Хроськи, себто Єфросинії Дорошенко, то він з нею і вдома щастя не мав, а тут і поготів не матиме. В обхід Самойловича в Сосницю послав лист до братів Григорія та Андрія. Андрій, з'їздивши в Батурин, заявить гетьману, що «писав до нього брат Петро через свого челядника, закликаючи: якщо його, Петрова жінка покинула свої злі вчинки й живе так, як обіцяла, коли Петро

забирав її назад з монастиря, то нехай Андрій її присилає; коли ж за нею є якісь погані вчинки, то нехай напише йому, нічого не потаївши… Андрій брату написав і тепер йому, піддячому, скаже: коли брат Петро за злочинні її діла наложив було на неї чернечі шати, а потім, бачачи, що їх дочка виростає в сирітстві в молодих літах, зглянувся над нею, злочинницею, і взяв її до себе за жінку по-прежньому, а вона йому пообіцяла, що вже довіку не буде нічого пити, тому, що по-п'яному чиниться всяке погане діло. Але по від'їзді Петра в Москву почала вона огидно впиватись і ходити потай його, Андрія, й чинити погані

вчинки. І ось тепер, приїхавши в Сосницю, сказав він їй збиратися їхати до Петра, а вона при батькові своєму, при Яненкові, казала йому, Андрію з криком: якщо він силоміць одішле її до Москви, брат його Петро не доживе на світі. І тому, чуючи такі слова її, він, Андрій, прохав гетьмана до якогось часу її до брата не посилати».

Зважаючи на це, Самойлович вирішив не відпускати до Москви Єфросинію і про все написав цареві. Юдіну ж, піддячому з Москви, на словах додав: насильно посилати Дорошенкову жінку до Москви не може, хоча б тому, що мати її, як і брати московського бранця будуть

пасталакати (та й сама Хроська про те під п’яну руку теліпатиме), що то він, гетьман Самойлович, послав її бозна-куди з України. І люди так подумають. До всього ж Дорошенко у своїх листах до нього жінки не згадує, а благає його самого повернути в Україну. І взагалі, йому жалько Дорошенка, бо де це бачено, щоб жінка таке чинила, як його, скільки він з нею намучився. Хай уже хоч у Москві відпочине від тієї п’янички. Нема на світі гіршого, як власна жінка п’є, наче той бурлака. Хай відходить Дорошенко в Москві, рятувати його треба од жінки, а не посилати її до нього в Москву — вона його там своєю пиятикою

доконає!

Піддячий Юдін тоді ні з чим повернувся в Москву.

Дорошенко подякує в листі до Самойловича за те, що той удержав його «малоумну господиню» і не прислав її в Москву, і знову благатиме посприяти, щоб він таки повернувся додому, хай гетьман призначить йому будь-яке місце для проживання, аби в Україні, аби він міг спокійно жити й утерти материну сльозу. Заодно просив взяти з його запасів хліб, масло, сир та інший харч і відправити його матері…

Але Москва на своєму затялась. Юдіна, що не виконав її повеління,

суворо покарала, а до Батурина відрядила стольника Карандєєва. Із ще сердитішим повелінням: будь-що привезти у Москву Єфросинію — хоч п'яну, хоч тверезу, а щоб вона була в білокам'яній, і все тут!

Карандєєв висловив Самойловичу царське невдоволення: чому Єфросинія Дорошенко досі не в Москві?

І дещо підняв — бодай і краєчок — завіси, щодо його суперника.

— Цар держить Дорошенка в Москві в твоїх інтересах, гетьмане, — втовкмачував Самойловичу (гетьман слухав, покірно кивав головою, червоніючи,

що якийсь стольник наказує йому, гетьману України, як своєму задрипаному стрільцеві). — Аби Дорошенко не учинив на Україні якогось заколоту і не відібрав у нього, вірного підніжка Москви, булаву і не затіяв у спілці з татарвою і турками боротьбу проти Росії, на яку він великий мастак! А тому не зрозуміло Москві, чому він, гетьман Самойлович, домагається перед царем повернення свого суперника в Україну.

Самойлович поспішно відповів:

— Передайте дякам у приказі і в першу чергу царю-батюшці, що я й не думав просити Москву, аби

Дорошенка повернули в Україну — боронь мене Боже од такого хибного кроку! То я, відповідаючи Дорошенкові на його слізні прохання допомогти у справі повернення в Україну, просто йому підігрував, що, мовляв, посприяю його поверненню. Я розумію, що Дорошенкові в Україні бути не можна — неодмінно проти царя затіє змову. Може, й у спілці з татарами, з якими у нього міцні зв'язки — аби відірвати Україну від Росії. Він такий. За Україну на все піде. Приятелів і однодумців у нього тут багацько і серед козаків, і серед старшини. Та й серед поспільства. І чернь за ним піде. Тож місце Дорошенку в Москві, під наглядом

стрільців. Хай дякує цареві, що той хоч життя йому зберіг. І тримає його в столиці, наче й справді свого гостя.

Через Карандєєва гетьман передав у Москву всі листи, які він останнім часом отримав від Дорошенка — хай вивчають їх і знають, з ким мають справу. Та Дорошенко з самим дідьком укладе угоду, аби зробити Україну вільною і незалежною, а не тільки з татарвою.

Хоча… Самойлович у душі теж був не проти цього — щоб бути гетьманом не на побігеньках у московитів, а незалежної держави, як то й годиться бути главі уряду. Та й не ворог він Україні. Але… Ситуація

так складається нещасливо для бідної України. А воно ж і гетьманом хочеться бути, і Москві треба годити. Інакше булаву в один мент утратиш, як утратив її Дорошенко. Бо коли б не ставав з Москвою на прю, то й досі був би гетьманом. Тож Самойлович служив Москві не так з переконань (та і які переконання, щоб з Москвою? Хіба він запроданець?), як підкоряючись тій силі, яка, власне, й зробила його гетьманом. Мусив білокам'яній віддячувати вірною службою. Старався. З безвиході. А що мав робити — непокірних Москва не потерпить.

Бідний Самойлович, він навіть і

не підозрював, що його чекає ще гірше вигнання, яке спіткало Дорошенка, бо Москва, якій він так вірнопіддано служив, вчинить з ним ще крутіше і зовсім уже підло…

Хоч Дорошенка й утримували в Москві ніби ж на всьому готовому (принаймні такі чутки ширили серед приїжджих України: «Ви тільки подивіться, ваш Дорошенко в самому Кремлі живе, по сусідству з царем — якої ще трясці йому треба? То він сам не хоче в Україну повертатися»), насправді ж вся «турбота» про нього була для чужих вух, гетьман мусив сушити голову, як самому прохарчуватися та ще й нагодувати людей, що були з ним.

На той час його вже переселили з Кремля (після скарг, що кремлівська приказна ізба непридатна для житла) у Великий Посад, в будинок якогось Білібіна. І там, як він скаржився, його, «гостя і радника царя», посадили під варту. Охорона дратувала. Сотник і сім стрільців ревно стерегли гетьмана вдень і вночі, наглядаючи за кожним його кроком. І що взагалі поводяться з ним брутально… Врешті, в думних дяків урвався терпець, і тоді з'явився дивний царський указ: виділити для охорони Пйотра Дорошенкі нових, більш достойних стрільців, але числом не сім, а — дванадцять. Їм заборонялося будь-кого пускати в

двір, де жив Дорошенко, особливо торгівців тютюном та горілкою (у дворі був якийсь склад з горілкою й тютюном), але постоялець і на цей караул поскаржився, що він не дає йому спати своїм криком та галасом, а тому «нема зовсім спокою, справжня неволя». Заодно царський гість скаржився дякам, що не може навіть сам прохарчуватися, не кажучи вже про челядь. Прохав дати корм на 5 коней і на 3 челядників, а всього у нього було 13 коней, а ось пасти їх не було де.

І це вдалося заладити. Цар дозволив Пйотру Дорошенкі пасти своїх коней на двірцевих луках. Ще й під наглядом царських конюхів.

А тим часом до Москви їхала Єфросинія Дорошенко — уряд таки домігся свого. Їхала жінка не як приватна, а наче офіційна особа. Карандєєв повідомив Малоросійський приказ, що з жінкою Дорошенка їде 8 «скарбних» (з майном) возів, ридван і коляска, а запряжено у вози по двоє коней, за ними слідує 5 возів з усілякою «рухляддю». Під усі ті вози беруть коней по містах і «ямах» (пошта) по 30 і 40 голів. Провожатих з ними шестеро чоловіків і одна жінка та ще 8 москалів для нагляду «за порядком», що в Сосниці «у дворі Дорошенка» залишилась його мати Дорошенчиха, брат Григорій живе із

своїм двором у Сосниці, а менший брат Андрій із своїм двором у Воронежі (сотенне містечко Ніжинського полку). А ще повідомляв Карандєєв царевих дяків: у Москву женуть коней Дорошенкових, скільки їх, він не знає, а волів і корів не женуть.

Будинок Білібіна уже дихав на ладан і потребував спішного ремонту, дяки обіцяли «ось-ось» привести його в божеський вигляд, але обіцянка, як відомо, цяцянка. Житло то починали на хіп-хап лагодити, то майстри кудись зникали, а час ішов. Зрештою, в липні Дорошенко написав думному дяку Ларіону Іванову (лише через нього зносився з

урядом) сердитого листа: ось-ось приїде його жінка, а в хаті ще нічого не готове, а ще треба ж направити підлогу, полагодити вікна, стелю, навести лад у дворі. Заодно прохав виділити грошей і на жінку та на її челядь. Скаржився, що якість ремонту залишає бажати кращого, хоч покої й побілили, але груба в одному з них негодяща, з тріщин йде дим, прямо валує, тож покої скоро закоптяться, віконниць і столів немає в жодній кімнаті, стеля благенька, дах сяк-так покритий ґонтом, як дощ, то крапає на голову.

До гетьмана за велінням царя прибув піддячий Торопов.

Дорошенко виклав по пунктах свої вимоги: хоч цар і дав йому двір, але невідомо, чи у власність, чи в тимчасове користування, і він, Дорошенко, не відає, чи йому до скону літ доведеться в Москві жити, чи цар відпустить його в Україну. Якщо ж цар дав йому двір у повну власність, то хай би видав на це грамоту, якщо ж цар його в Україну не відпустить (а до цього йдеться), то хай би дав йому якесь сільце, щоб було чим прогодуватися, адже без своєї худоби прожити не можна, у Москві дорожнеча, а він, не маючи власних запасів, усе мусить купувати за гроші; покоїв малувато, ніде йому усамітнитись, бо не мешкати ж йому

разом з челяддю, та ще й біда, як приїде жінка, то як вона тут буде мешкати, адже в дворі все ще живе стороння людина — якийсь дяк Харламов, і його треба негайно відселити…

Дяка обіцяли відселити і не відселяли, будинок, не довівши до ладу, облишили ремонтувати, і все повернулося на круги своя. А на чергову скаргу царю відповіли, що йому зараз підшукують нове житло — більш пристойне.

І врешті-решт знайшли. У Китай-городі, другій фортеці (після Кремля) царюючого граду. Стіни Китай-города були невисокі (в

порівнянні з кремлівськими), біля шести метрів заввишки (такою ж була і їхня товщина, що в півтора метри перевищувала товщину кремлівських стін — це щоб фортеця могла витримати обстріл гармат, що тоді вже набували великого поширення), з 14 баштами і безліччю бійниць, розташованих у три яруси — щоб можна було обстрілювати противника навіть тоді, коли б йому вдалося підійти й зовсім близько. Гуляючи Китай-городом, Дорошенко то там то там бачив попід стінами купи великих білокам'яних ядер — ними, правда, не стріляли, бо де ж таких гармат здоровенних візьмеш, а просто скочували зі стін на голови

противнику. Але, мабуть, ніхто не квапився штурмувати Китай-город, і купи ядер мирно собі заростали бур'янами попід стінами.

Після Кремля Китай-город, збудований італійським майстром Петроком Малим, був другою надійною цитаделлю Москви. Вийти непоміченим з Китай-города Дорошенко не міг (як і без дозволу) — ворота в стіні пильно охороняли стрільці.

З документів видно, що для Дорошенка було куплено будинок за 700 рублів і одночасно виділено на його сім'ю, на челядь, і на корм для коней 936 рублів і 16 алтин на рік.

Також було обіцяно «розглянути питання про виділення Дорошенку сільського маєтку для проживання».

Але навіть така ласка, як обіцянка уряду щодо маєтку, не обрадувала вигнанця. Він знову (вкотре!) пише Самойловичу сердиту (час благальних листів вже минув) супліку: коли вже його повернуть в Україну? Хіба гетьман не визначав Дорошенкові на життя Сосницю, щоб там тихо та мирно доживати віку? Хіба генеральні старшини йому того не обіцяли — хоча б суддя Семен Кульженко та військовий канцелярист Іван Скоропадський, теж від імені гетьмана Самойловича? Чи гетьман Самойлович про те вже

забув? Хіба під Чигирином, як Дорошенко здавав гетьману та князю Ромодановському булаву і взагалі клейноди та міські гармати і дав згоду на вхід до міста московської залоги, хіба йому, Дорошенку, не було тоді врочисто обіцяно вільно проживати, де він захоче, і «прежніх діл його не згадувати»? А що вийшло? Його силоміць і віроломно, порушивши всі обіцянки, забрано до Москви і тут мимо його волі утримувано. Допоки він буде каратись і мучитись в чужій йому Москві камен, що душить його своїм камінням? Тутешній цар хай живе де хоче, а він, Дорошенко, бажає жити тільки в Україні, в отчизні своїй

милій, і ніде більше, бо ніде так гарно українцеві не живеться, як удома, в Україні милій. Коли б Україна була тут, то він би і тут жив, але тут немає України, і тому в нього немає життя. То коли Самойлович поверне його в Україну і буде дотримуватись свого слова, даного йому, Дорошенку: ти будеш жити і віку доживати на батьківщині?

Гетьман Самойлович (певно, йому вже набридли такі докори засланця), одписав — спасибі, що хоч одповів по-людському: в листах до нього Дорошенко скаржиться на своє життя в Москві і запитує, допоки його держатимуть у Москві? Здрасті, я ваша дядина! Але хіба йому,

Дорошенкові, не відомо, що в Москву його забрано з наказу самого царя московського, а не з якоїсь неприязні з боку його, Самойловича, і що це Дорошенко сам добре знає… А він, Самойлович, царями не командує, бо й сам мусить їх покірно слухатись. Чого і йому, Дорошенку, бажає (лист було писано з розумінням, що супліку в Москві прочитають дяки і ще раз переконаються у його, Самойловича, вірності). Насамкінець гетьман повідомляв, що Дорошенкова худоба вже в Сосниці, що хоч з сіном цього літа було скрутно, але для Дорошенкової худоби сіно виділили, і що він, Самойлович, і далі дбатиме про

інтереси Дорошенка та його сім'ї. А де йому жити — в Москві чи в Україні, — то це не він вирішує, як Москва велить, так і буде, бо всі ми ходимо не тільки під Богом, а ще й під Москвою, і про це не треба забувати, а вірною службою домагатися в царя ласки, і все тоді буде добре. А жити можна всюди, і в Москві теж. Хіба Україна, дивувався Самойлович, рай земний, що Дорошенко так прагне сюди повернутися? Овва! Для достойних мужів батьківщина там, де їм краще і де вони з обов'язку служби мають перебувати. От син мій, Семен, додав далі гетьман, живе в Москві і вже став справжнім московитом і

великоросом і вважає, що кращого місця для життя, як Москва, і немає.

І ще додавав: він завжди дбатиме про Дорошенка та його сімейство і не залишить його без своєї зичливої уваги і завсіди буде про нього клопотатися…

Дбатиме! Клопотатиметься! Ще і як! Тут Самойлович обіцяв правду, чистісіньку правду. Тільки дбатиме й клопотатиметься навпаки. Вбачаючи в особі Дорошенка свого єдиного і достойного суперника, якого треба остерігатися, і чим швидше його буде запроторено бодай і на край світу, тим краще для нього, Самойловича. До всього ж Самойлович навіть

заздрив Дорошенку, інтуїтивно відчуваючи в ньому більш значнішого мужа, як він сам, і навіть якось скаржився представникові Москви стольнику Деремантову, що з Москви пишуть надто шанобливі (так йому здавалося) грамоти до Дорошенка (ще коли той був при владі), в яких навіть старшину його називають… старшиною, тоді ж, як усім відомо, доводив попович, що справжня старшина буває лише при ньому, гетьманові Самойловичу, тож Дорошенко, отримуючи такі грамоти, і вважає себе гетьманом і взагалі зацною особою, а його, Самойловича, величає якимось там… поповичем! Більше того

(просто жах!) до нього, Дорошенка, пишуть з Москви з «вичемъ», себто величають у грамотах Дорошенка лише по-батькові, нехай би цар (Самойлович у боротьбі, власне, в метушні проти Дорошенка, опускався й до такого рівня) наказав писати до Дорошенка без «вича» і без старшини…

Відчувши, що Дорошенко в Москві так і «не злигався» з дяками і отже, не буде йому мстити, використовуючи московитів, Самойлович розвинув бурхливу діяльність, щоб Москва «не здумала» повертати Дорошенка в Україну — його ще тільки тут не вистачало! Хай до кінця свого віку живе в Москві чи

деінде (Росія велика, і цим гетьман натякував, що Дорошенка можна заслати і на її околиці, сиріч до Сибіру). Та й боявся гетьман Івашко, що, повернувшись на Вкраїну, Дорошенко затіє проти нього змову і з допомогою запорожців відбере в нього булаву, а ще одного змагання з ним він вже не втримає, з нього досить і того, що він пережив, поки Дорошенко не здав булаву. Тож гетьман і заходився страхати Москву Дорошенком. Чи не в кожному листі, про що б не писав, про що б не доносив, неодмінно застерігав: пильніше стережіть Дорошенка, аби він, бува, п'ятами в Україну не накивав. Бо, як не доведи Господи,

повернеться гетьман Петро в Україну, його тут зустрінуть яко героя і лицаря, тож він зело нашкодить Москві, адже у нього, Самойловича, є дані, що турки ждуть не діждуться повернення Дорошенка, щоб його проголосити гетьманом чи «Великим князем України», і приєднати її до себе… Після таких листів дяки частіше нагадували стрілецькому воєводі пильніше стерегти знатного малороса, а вчинить він спробу втекти в свою Малоросію — догнати і на місці знищити, а тіло спалити і попіл розвіяти, щоби від нього й могили не лишилося, бо й до могили неодмінно будуть приїздити малоросійські сепаратисти…

До всього ж і ситуація в роках 1677–1678 в Україні змінилася на гірше. Дорошенко пильно слідкував за подіями на батьківщині, в центрі яких став Чигирин, де розгоралася війна, що пізніше істориками буде названа Чигиринською — першою і другою.

Чигирин був його рідним містом і батька його рідним містом, і діда його рідним містом. Батько його належав до заможного козацького роду, мав свій дім і ґрунт в Чигирині, ще й землі на його околиці. Та й добро його, нажите протягом усього життя, все ще частково залишалося там, у рідному місті, куди вже прийшла війна. (Якщо його, звісно,

ще не розікрав Самойлович, хапун, ласий до чужих статків!). Але не це хвилювало Петра Дорофійовича в Москві. Чигирин — спершу центр сотні в роках 1638–1647, коли там служив сотником Богдан Хмельницький, потім полкове місто Чигиринського полку, що складалося з 19 сотень. Свободолюбиве місто! В яких тільки повстаннях не брав Чигирин участі — Наливайка, Федоровича, Павлюка. А вже визволений з-під влади Польщі Богданом Хмельницьким, він став столицею українського гетьманства, козацької вольної республіки і місцеперебуванням гетьманів — самого Хмельницького, Івана

перемогу, обкладений з усіх боків поляками, росіянами та прихильниками лівобережного гетьмана Івана Самойловича, здав булаву і Чигиринський замок на Тясмині і був відправлений спершу як приватна особа в Сосницю на Чернігівщині, а потім негадано до Москви, турецький султан вирішив повернути під свій протекторат Україну, більша частина якої вже була захоплена Москвою. Року 1677 (коли Дорошенка вже не було в Україні) велика турецько-татарська армія Ібрагім-паші підступила до Чигирина. Юрася Хмельницького, невдаху-сина великого Богдана, в татарському полоні, де він тоді

перебував, було проголошено гетьманом України (чи то пак — «Великим князем»). Він прийняв протекторат Туреччини — так розпочалася перша Чигиринська війна. Ібрагім-паші тоді не вдалося взяти гетьманську столицю і посадити в ній нового гетьмана Юрася Хмельницького, російські війська князя Ромодановського та полки Самойловича відігнали татар разом з новопризначеним гетьманом турецької орієнтації. Але Юрась Хмельниченко повторив свою спробу захопити батькову столицю. Туреччина оголосила війну Росії.

Влітку 1677 року 120–тисячна армія знову підійшла до Чигирина,

що його захищали 32 тисячі російських вояків під орудою Ромодановського та 25 тисяч українських козаків Самойловича.

І далі відбулося те, що до того не раз відбувалося і після того десятки, якщо не сотні разів, буде відбуватися: один гетьман України (Самойлович) московської орієнтації виступив проти другого гетьмана України (Ю. Хмельницького), але вже турецької орієнтації, і почалася чергова братовбивча різанина між своїми, коли свої, підтримувані чужинцями (в даному випадку росіянами і турками), убивали своїх. Три тижні неподалік Чигирина тривала міжусобиця своїх, в ході якої

з обох боків полягли тисячі й тисячі українських козаків, так і не збагнувши перед загибеллю, а за віщо ж вони кладуть свої молодечі голівоньки?

Зрештою, турки з Юрасем Хмельниченком відступили, перегрупували свої сили, краще підготувались і влітку 1678–го повернулися із ще більшим військом — розпочалася друга Чигиринська війна.

Ібрагім-паша, Юрась Хмельниченко і тесть Дорошенка Павло Яненко пішли вздовж Дніпра, займаючи міста Канів, Черкаси, Корсунь, Стеблів та інші містечка по

Дніпру й Тясмині, виганяючи з них прихильників Самойловича (а відтак і Москви) і, зрештою, підійшли до гетьманської столиці. Об'єднана турецько-татарсько-українська армія близько місяця ламала опір російсько-української армії — свої відводили душі, убиваючи своїх, знищуючи свої ж міста, містечка і села. Обрії днями були затягнені чорним димом неличених пожеж, всюди палахкотіли зловісні зарева, й у сплюндрованих містах, містечках та селах лежали гори трупів.

Братовбивча різанина не принесла успіху ні прихильникам «князя України» Юрася Хмельницького з татарами й

турками, ні гетьману Самойловичу з росіянами. Обидві сторони виснажилися до краю, почався голод у військах (привезені з собою припаси скінчилися, а взяти було нізвідки, все навколо було знищено дотла).

Не змовляючись і не замиряючись, супротивники нарешті почали один від одного відходити. А втім, першим почав відступ ніби Юрась Хмельниченко, хоч вороженьки його й не переслідували — не мали достатніх для того сил. І тільки горезвісний «князь України» відійде від Чигирина за Дніпро і поверне в бік Криму зализувати рани, до напівзруйнованого Чигирина

підійде російське військо. І — донищить його. Все, що не було сплюндроване російсько-українським та українсько-татарсько-турецькими військами, буде донищене князем Ромодановським та його прибічниками з табору Самойловича.

Чигирин, що на той час вже майже тридцять років був столицею козацької республіки, що всі ці роки боролася за волю і незалежність, столицею, звідки проти російських окупаційних військ йшли полки Івана Виговського, потім Петра Дорошенка, частково й сина Богдана Хмельницького — для Москви гетьманська столиця була більмом на

оці, пороховим льохом, звідки на всю Україну розбурхувалося полум'я боротьби за волю. Вже тоді Чигирин став символом української незалежності, її гетьманства та уряду; символ гетьманства і його оплот треба було будь-що стерти з лиця землі. Щоб малороси і думати забули про столицю своєї звитяги — досить буде з них і Москви, тож хай її вважають своєю столицею. Скориставшись Чигиринською війною 1678 року, князь Ромодановський і знищив недознищений Чигирин, перетворивши його на купу руїн та згарищ. Вцілілий люд з тих країв кинувся тікати за Дніпро на

Лівобережжя до московських воєвод, що й треба було Москві. Князь Ромодановський звелів збиратися і Самойловичу — місто Батурин було вибране і виділене йому як столиця для його уряду, а про Чигирин Хмельницького — Виговського — Дорошенка велено було забути назавжди!

Гірко переживав Петро Дорошенко вістку про знищення рідного Чигирина. Мав таке відчуття, що тепер йому вже назавжди заказана дорога на Україну. Та й столиці його вже не було, його товариство або в землі лежить, або в татарській, польській, турецькій чи московській неволях конає, а ті, хто

вцілів, перебігли до Самойловича. Та й боявся московський уряд, що Дорошенко, повернувшись на Україну, неодмінно вступить у змову з турками. Тож кількість стрільців, що його охороняла, була різко збільшена, а самому гетьману було нарешті прямо заявлено: про повернення на Україну і думати забудь! Та й України давно немає, а є Малоросія, немає вже і твоєї гетьманської столиці, а в Батурині сидить наш вірний слуга і підніжок, який першим схопить тебе і нам видасть, якщо ти ризикнеш поткнути на Україну носа… Все! Чекай свою жінку в Москві і живи, як живуть московити і по тому — край!

Минув уже рік, як Єфросинія Дорошенко, в дівоцтві Яненківна, з волі російського царя була привезена в Москву до свого чоловіка, проте жоною (а вінчана ж, перед Богом жона!) йому так і не стала. Бо вже й не могла нею стати. Недовгі роки їхньої злагоди на самому початку подружнього їхнього життя, спільної любові, що принесла їм доньку Марійку, здається, спливли навіки — як за водою. Їдучи в Москву, на одній з підвід «з рухляддю» Єфросинія везла дві бочки вина.

— Любовний гостинець для чоловіка, — казала, прощаючись в

Сосниці з сусідами. — Еге ж, їду до Петра у саму Москву — цар мене запрошує. Так і звелів Самойловичу: а привези-но мені до Москви Єфросинію Дорошенко на мої ясні очі!.. І оце мене повезуть до гетьмана мого, який уже знудьгувався без мене і виглядає мене щодень… То я й прихопила для чоловіченька гостинчика — дві бочки винця. Хтозна, чи є воно в Москві, та ще таке добре, як на Україні? Буде йому од мене радість. Зустрінемось, та як засядемо коло бочечки з чоловіченьком любим (вже була досить хмільненькою, коли так ласкаво щебетала). Ой, засядемо ж!..

Вони й посиділи. Чоловік

спершу зрадів привезеному вину, але швидко до нього й охолов. Навіть занепокоївся. Благав її не пити.

— Пе-етрику… всього лише один-єдиний корячок… — лащилась до нього. — Манюній-манюній. Га, Петрику? Ми ж стільки не бачились, заради нашої зустрічі й нового життя. Га, Петрику?

Дорошенко вже відвик від отого «Петрику» і розтанув, як віск на сонці. Та й повірив на якусь мить, що тепер у них і справді почнеться нове життя, бо жіночка таки нарешті схаменулася. І в тому новому житті він буде Петриком, а вона — Хросенькою, як колись. Як тоді, в

Чигирині, коли сяяв місяць уповні, а вони сиділи в садку і слухали солов'я, і він її трепетно пригортав до свого серця…

Наївний! Єфросинія в перший же вечір по приїзду до Москви, почавши з манюнього-манюнього корячка, так напилася, що він і отямитись не встиг, як вона вже була готова, що вже більше й не вихмелялася, а тільки додавала ще і ще…

І Петро Дорофійович так і не міг збагнути у своєму московському житті: одружений він чи ні? Має жінку (так мовби ж має), чи все ще одинакує? Виходило, що таки

одинакував — при живій жінці, яка до того ж була поруч. Жили мовби ж в однім будинку, принаймні під одним дахом, в однім дворі іноді здибувалися, а удвох наодинці, не кажучи вже про спільну постіль, як то подобає жоні та чоловіку, так за рік жодного разу й не були. Єфросинія за рік так і не змогла вихмеліти і бодай згадати, що в неї є чоловік, як знову напивалася. А з упитою — не розмова. Та він і говорити з нею, постійно під хмелем, не хотів. І тим більше, сприймати її як жінку (п'яна жінка — що може бути огиднішим?).

Махнув рукою — пропаща! Ума їй не вставиш, на добрі слова не

звертає уваги, а зв'язувати їй руки не будеш. А не дай випити — таке вчинить, що хоч хапай шапку та хутчій тікай з хати у світ за очі!..

Спали в різних помешканнях, тижнями, бувало, не бачились. А коли й здибувались, то від неї, запухлої, закудланої, передчасно зів'ялої й постарілої і наче вичавленої, несло таким перегаром, що він волів би її краще й зовсім не бачити. І на чім світ стоїть кляв царя, якому раптом забандюрилось привезти до Москви ще й Хроську…

Та вона чоловіка вже й не потребувала — вина вистачало. У неї з'явилися московські подруги, такі ж

ханиги, як і сама, московки до краю зіпсуті, і ті любительки дармового вина заміняли їй все — чоловіка, сім'ю і світ Божий…

Як він не намагався їх позбутися (навіть царські стрільці, що за ним чи не назирці ходили, не могли впоратися з любительками Бахуса) — марно. Зриваючи і без того вже зірваний голос, кричала запухла Хрося:

— Тебе забрали москалі в свою Московію, що не слухався її, не корився — так тобі й треба! А мене за що сюди загребли? Нащо ти бігав до царя, щоб мене в Москву привезли, га? Я, може, з горя-біди

п’ю. Бо в неволі. Додому хочу! — кричала на пів-Москви, хоч насправді їй все одно було де пити, — в Сосниці чи в Москві. — Вези мене до матінки додому!

Хоч матінка її вже давно була на тому світі.

Йому вже йшов 53 рік, все він на той час втратив: владу, сім’ю і що найважливіше — Батьківщину. Шкода було і дружини пропащої, і самого себе. Теж, здається, пропащого. Все лишилося в минулому, попереду тільки неволя, гірке відчуття програшу, чужа йому Москва, чужий цар, в чиїх холопах він має вік звікувати, і п’яна жінка

під боком — справді, ворогу такого не побажаєш.

Пропаща дружина, пропаща справа, якій він служив, і сам пропащий. Україна потихеньку починала засинати в московській неволі, по її містах і містечках сиділи московські воєводи, які й стали справжніми правителями України, перехрещеної на Малоросію… Дожилися.

Рідний Чигирин лежав у руїнах, Самойлович сидів у Батурині та злякано пересилав у Москву листи, що їх з Москви надсилав йому Дорошенко, все ще вірячи — з останніх сил вірячи, — що

український гетьман щось-таки може… Марно!.. Гетьман сам доживав останні свої роки на волі, хоч і під наглядом московських воєвод, а попереду його чекало ще гірше від того, що випало йому, Дорошенку…

Останнім часом про Дорошенка ніби забули в Кремлі, та й дяки Малоросійського приказу не докучали йому, як раніше — чи набрид він їм, чи вони певні, що він уже ніде не подінеться, він уже сидить надійно в їхніх силках…

Аж раптом згадали й за нього. У зв'язку з чим? Вирішили його подалі від Москви запхнути. Восени 1679

року до нього з'явився дяк Бобінін (заступник Ларіона Іванова, «опікуна» його) і повідомив полоняникуновий царевий указ:

— Цареві відомо учинилося, що Пйотр Дорошенко терпить скруту в їжі та питві, а тому, зласкавившись над оним, цар призначає його своїм воєводою у Великий Устюг…

Для Петра Дорофійовича це було повною несподіванкою. Яким воєводою? Де той… Великий Устюг?..

Дяк відповів, що од Москви буде 600 верстов, але, поспішно додав, городок славний, многолюдний…

— Але ж цар обіцяв мені свою ласку…

— Цар і ощасливлює тебе своєю ласкою. Устюг — місто вигідне для кормлєнія…

Він тоді відмовився, назвавши це новим засланням на край світу християнського, але не минуло й кількох днів, як йому раптом запропонували поїхати… Теж воєводою, тільки вже у якусь В’ятку. Хотів було відмовитись — от причепилися зі своїм воєводством! Потрібно воно йому, як корові сідло! — хотів і… раптом несподівано для самого себе погодився. Спокусили платнею —

1000 рублів на рік. Та й набридло в дяків Малоросійського приказу канючити на прожиття. У В'ятці ж врочили йому сталу платню. І він дав добро. У В'ятку — то й у В'ятку, хоч і до чорта на кулички, аби лишень мати хоч якийсь заробіток. Керував Україною, покерує і якось В'яткою — чи й не дивина!

В'ятською землею (незалежною від московитів, як і від суздальських та ростовських князів) звався край у басейні верхньої та частково середньої течії ріки В'ятка. В VI-X століттях там, крім в'ятичів, ще й інші племена жили, російське

поселення там виникло лише в другій половині XIV століття в середній течії В'ятки. В'ятичі довго залишалися в'ятичами, не піддаючись асиміляції. Їхній союз племен тримав територію в басейнах річок Оки, Угри і Москви та у верхів'ях Дону. Займалися землеробством, скотарством, мисливством, рибальством. У XII столітті в'ятську землю внаслідок міжусобиць поділили між собою суздальські та чернігівські князі, а вже в XIV столітті Московське велике князівство, чия столиця Москва теж знаходилась на в'ятській землі, окупувало весь в'ятський край і назавжди приєднало його до своїх

володінь.

Ще в «Повісті врем'яних літ» Нестор писав про в'ятичів, що вони «жили в лісі, як всякий звір, їли все нечисте, і соромослів'я в них при батьках і при снохах. І брачення у них не було, а грища ж між селами. І сходились на грища, на танцювання. І на всіх бісівські пісні, і тут умикали собі жінок, хто з якою зговориться; мали ж по дві і по три жони. А коли хто помирав, творили над ним тризну, опісля робили вогнище велике, і клали на вогнище померлого (в колоді) і спалювали. Потім збирали кості, вкладали в невеликий сосуд і виставляли на стовпі на путях, як то роблять в'ятичі

сказали, з ідеологічною метою: «дабы» український гетьман «там споспешествовал обращению в православие вотяков и прочих инородцев». Як їх там «обращал в православие» Петро Дорошенко, даних немає, але тепер там усі «істинно рускіє». Виходить, таки постарався. А удмурти (нащадки вотяків) нині там усі православні.

У В'ятку з чоловіком змушена була поїхати і Єфросинія — хоч вони й не жили як чоловік та жінка, але воєводі бути без жони не гоже. Тож вони й були чоловіком та жінкою — про людське око.

Так і не вихмелившись,

Єфросинія передчасно пішла з цього світу від традиційної біди всіх випивох — цирозу печінки.

Поховавши свою нещасливу господиню, Петро Дорофійович, хоч і гріх був великий, а все одно полегшено зітхнув, наче з душі спав надто великий і тяжкий гніт. Так воно, властиво, й було. І настало йому полегшення в цьому світі, а їй, либонь, у тому — царство їй небесне, земля пухом, хай спочиває там, коли не зуміла жити тут. В останній рік він уже чекав її смерті, чекав з надією, що смерть порятує не тільки його, а в першу чергу її, бо нещасна вже втрачала людську подобу.

Гірко тоді казав:

— Щось у моєму житті має ось-ось змінитися. Або я помру і за муки мої багаторічні потраплю на небесі до раю, або Хроська помре, і мені тут, на землі, буде рай без неї. Навіть у московській неволі…

Повість друга
ЗА МОСКВОЮ-РІКОЮ. СОЛОДКА ГАПОЧКА, АБО ОСТАННЯ ЛЮБОВ ГЕТЬМАНА

Скільки б йому довелося погибіти у В’ятці — один Бог знає. Міг благополучно застряти в тій глушині й до скону літ своїх. Москву це, навіть, більше б влаштовувало, аніж ізоляція гетьмана в острозі. Та й розголосу менше було б. Та і який розголос, як Дорошенко представляв міську адміністрацію, царевий слуга, його зірке око й міцна рука серед

інородців Росії. Петра Дорофійовича визволить із В'ятки, як він згодом казатиме, щасливий випадок, а саме: року 1682, проживши всього 21 рік (із них шість останніх відбувши на завеликому для нього троні у завеликій для нього шапці Мономаха) помер цар-отрок Федір Олексійович — третій на той час представник правлячої династії Романових.

У Кремлі спалахнула боротьба (а втім, вона там тліла і за життя малолітнього царя) за верховну владу між близькими до трону боярами. Кожна група і групка намагалася протягти на трон свого представника. Долучившись до

всезагальних зловживань влади, що давно вже переповнювала чашу терпіння простолюдинів, як холопів, так і військових людей, боротьба за трон вихлюпнулася за оборонні стіни Кремля і понеслася кривавою віхолою по Москві. Почалася Хованщина, стрілецький бунт на чолі з князем Хованським, що тривала з весни й до осені 1682 року і вже в новітній історії буде названа більш благородніше: московським повстанням. Коли через двісті з лишком років композитор Модест Мусоргський напише оперу «Хованщина», москвичі із захопленням зустрінуть народну музичну драму з епохи стрілецьких

вдалося за допомогою вірних їй частин придушити бунтарів, а потім, зібравши дворянське ополчення, уряд у вересні розправився і з вірними стрільцями, які придушували невірних стрільців. Державний порядок у білокам'яній, хоч і з величезними труднощами та ціною тяжких затрат, було відновлено».

Про хід бунту уряд регулярно повідомляв своїх воєвод у містах, в тім числі й в'ятського Дорошенка. Петро Дорофійович уважно слідкував із своєї глушини за московськими подіями, що клекотіли в царюючому граді все літо — був час, коли здавалося, що самодержавство вже не втримається.

«Для України, — думав Дорошенко, — це було б спасінням…»

Але уряд втримався, навпаки, ще й зміцнив свою владу, хоч незначні поступки й зробив бунтарям.

З придушенням «Хованщини» в Кремлі з новою силою розгорілася боротьба білятронних бояр за владу. Ковдру на себе перетягували Милославські — після всіх пертурбацій і аби досягти хоч нетривкої, проте згоди між різними групами бояр, дійшли до полюбовного рішення: коронувати відразу двох царів (аби всім догодити) на один трон:

шістнадцятилітнього Івана Олексійовича і десятилітнього Петра I — синів Олексія Михайловича. Першого, Івана, було оголошено «старшим царем», а меншого, Петра — відповідно «молодшим». Оскільки царі з них по малолітству були нікудишніми, їм виділили регентшу і співправительку, їхню двадцятип'ятилітню сестру Софію Олексіївну, яка не проти була стати і єдиновладною царицею. Возведення на трон зразу аж трьох царів, представників Романових, було своєрідним компромісом між ворогуючими групами бояр. Верх при Софії взяли Милославські та їхні прихильники.

Доля царюючої трійці складеться по-різному: Іван Олексійович, «старший цар» (це ж треба було придумати такий титул!), був хворобливим і безвольним, нездатний навіть десяцьким бути, а не те, що царем-самодержцем, а ось братик його Петро виявиться зовсім іншим і в майбутньому здобуте титул «Великий». У 1689 році він зуміє усунути від влади сестру Софію, а через дев'ять років (сестриця все ще не полишала мрії захопити царство) відправить її в Новодівичий монастир, де її насильно й буде пострижено в черниці. Царів залишиться двоє, і головним буде вже не «старший» цар, а навпаки,

«молодший». Через сім років не без його допомоги «старший» цар піде з цього світу у віці тридцяти років, «молодший» Петро зробиться єдинодержавним правителем Росії і зосередить в своїх руках всю повноту влади. Він і стане могильником української незалежності на століття і самого існування України як держави. А Петро Дорофійович так сподівався, сидячи у В'ятці, на нового «доброго» царя!

Але все це буде пізніше, а тоді, в рік 1682, Софія Олексіївна, скориставшись віковою малістю братів, захопить в свої руки владу, і її прихильники бояри Милославські займуть при троні панівне

становище. Серед їхніх однодумців не останню скрипку грали Горчакови, досить впливовий боярський рід. Походили вони з роду колишніх князів Перемишльських і свого часу мали зв'язки з українськими козацько-старшинськими родами, тож згадку про Україну Горчакови зберегли, хоча вже й обрусіли на Москві, перетворившись на стовбових тамтешніх бояр. Хтось з Горчакових колись був добре знайомий з гетьманом запорозьких козаків Михайлом Дорошенком, з отим, що, як співається у пісні, завжди попереду водив своє військо хорошенько. І навіть чимось був йому

зобов'язаний. І коли по смерті царя до Горчакових звернувся онук його, в'ятський воєвода Петро Дорошенко за порятунком, Горчакови, пам'ятаючи Михайла Дорошенка, виручили його онука. На їхнє прохання царівна Софія Олексіївна повернула з холодної В'ятки до трохи теплішої Москви гетьмана Дорошенка — так негадано скінчилося його занудливе воєводство.

Повернувся Петро Дорофійович з В'ятки й полегшено зітхнув, що нарешті, дякуючи смерті царя, що так своєчасно сталася, та заступництву Горчакових, розквитався з воєводством, хоча ще довго його

згадуватиме з обридженням, як він навертав у православ'я войтяків. Але досить швидко виявиться, що разом із марудним воєводством він втратив і державну платню в розмірі 1000 рублів річних, як царів слуга, а на такі гроші тоді можна було жити.

Мусив ще раз турбувати Горчакових. Подякувавши за звільнення, заїкнувся було про повернення додому, але боярин і руками замахав, і бородою. Озирнувшись, на шепіт перейшов: що ти, що ти, чоловіче добрий, схаменися і не згадуй більше України, сиріч Малоросії — мало вона тобі страждань завдала? Чи мало тебе за неї покарано? Ще раз

згадаєш ойчизну — загримиш далі В’ятки. Аж до білих ведмедів. Яка Україна, чоловіче? Дякуй Господу, що хоч від войтяків тебе витягли. А про милу твому серцю Україну забудь. Назавжди! Заказана тобі дорога до Дніпра твого, до Чигирина, до волі козацької, заказана до самої твоєї смерті. Не доведи, Господи, самовільно зірвешся з Москви у свою Украйну, доженуть у перший же день. Пощади не буде. Куля в потилицю — це ще буде й благородно. А то стрільці бердишем голову відрубають — як вору та ізмєнніку. Чи проштрикнуть списами яко пса бродячого і в Неглінну вкинуть. Та й гетьман Самойлович не

возрадується, якби ти раптом і повернувся, а тому загримиш далі Москви-матушки. А коли й помреш, то навіть тіло твоє в Україну не пустять, щоб самостійники не використали його, яко флаг у боротьбі проти Москви. Що з того, що в Росії помер цар? Але ж на троні з'явиться інший. Крім того, зарубай собі на носі, Петре: руські царі можуть мінятися і мінятися, але їхні вироки — ніколи. Особливо якщо це стосується незалежності України… То краще — живи. Але в Москві. Твій дід Михайло нам допомагав, ми люди шляхетні, завжди віддячуємо тим же, боржок повертаючи. І тобі допоможемо ще і ще. Але не смій і

думати, щоб залишити Москву. Радій, що тобі дозволено жити в Москві-матушці, а не в якійсь сибірській глухомані, не в Тобольську на Іртиші. Хоч тутешнім владикам ти за свого гетьманування і насолив добряче. Як співається в одній з українських пісень… Дай Бог пам'яті… Ага, згадав: «Ой лихо, не Петрусь…» А ти, до речі, Петро… Так ось ти, Петре, для Москви був лихом. Вона тебе й досі боїться… Власне, остерігається, тому й тримає у себе. І вона ніколи не забуде, що ти завдав їй лиха… Ой лихо — не Петрусь… Гарна пісня, ми, Горчакови, її запам'ятали ще з тих часів, коли на Україні були… А ти… Це ж треба!

Самій Москві не корився — істинний онук Михайла Дорошенка, той теж, здається, проти Москви з козаками ходив… І що ви такі за Дорошенки? У вас, здається, в крові, у роду несприйняття Москви. Істинні мужі в Москву аж пруться, поближче до царя-батюшки, а ти… Обійдешся й без України своєї. А Москві, як добре служитимеш, то й великоросом станеш — істину кажу. Як ми, Горчакови, поставали. Ось тільки де ти будеш жити у Москві відповідно своєму чину? Хоч і повержений, але ж гетьман. Як на тутешні мірки — боярин і генерал. Сільце б тобі на кормлєніє, як істинному боярину. Помізкуємо.

Спробуємо. Підшукаємо тобі удільчик, вотчину. І ще… Кажуть, ти поховав свою жінку? Тепер козакуєш? Не гоже чоловікові, та ще такого чину, як ти, одинцем. Ти ж не вовк. А втім, і вовкам потрібна вовчиця. А тобі й поготів дворянку треба знайти, га? Не відмахуйся, потім ще й дякуватимеш. Неодмінно дворянку, з якою й заведеш своє нове сімейство. Все одно в Москві віку доживатимеш, тож треба тут коріння глибоко пускати і облаштовуватись не на день і не на рік — на все життя, що в тебе ще зосталося…

У 1684 році Дорошенку пішов

57–й рік. Життя здавалося прожитим. Сказати б намарне — не можна, щось-таки він зробив, щось не встиг чи не зумів, але якісь підвалини на майбутнє України заклав. Одинадцять років на гетьманстві — з історії їх не викреслиш. Майбутнім гетьманам щось з його досвіду таки знадобиться. А що кінець життя випав невдалим — полон, — то це, мабуть, доля у нього така. Геть жур з голови! Що Богом виділене, він те й проживе. А там… Там видно буде.

Після повернення до Москви будинок Білібіна в Китай-городі, де він раніше мешкав, був уже кимось із служилих зайнятий, і дяки

заходилися для бувшого воєводи підшукувати нове житло. Оглянувши кілька вільних садиб, що з тих чи тих причин пустували, свій вибір зупинили на обійсті якогось Нікітнікова за Москвою-рікою, неподалік першої оборонної лінії столиці, що в ті часи теж пильно охоронялася. Будинок кам'яний, з п'яти кімнат і двох горниць, мав крім того різні господарські будівлі, а також — сад, город (землі було 50 сажнів уздовж і 12 упоперек). Посілля обнесене, як і все в Москві, високим тином (в документах він так і значився: будинок з тином). Частокіл міцний, високий, із в'їзною брамою, жаль тільки, що саме житло

було занедбане і потребувало доброго ремонту.

Оцінили ту селитьбу в 3502 рублі, що їх було заплачено спадкоємцям Нікітнікова — із царського скарбу. Таким чином, будинок став власністю міської казни, точніше — Малоросійського приказу, а Дорошенка просто поселили там. Очевидно, тимчасово, бо якось він нагадав, аби йому видали царську грамоту на власність, але дяк буркнув, що треба зачекати… «Виходить, — зробив висновок гетьман, — я тут житиму на пташиних правах і недовго. Очевидно, мене ще куди-небудь запроторять…»

А поки що виділили йому на прожиття — все ж таки царський радник, воєвода, державна служила людина, — 600 рублів на рік. Скупувато, але що вдієш.

Зайнялися ремонтом (за государів рахунок, звісно) і ремонтували довго — Дорошенко навіть змушений був поскаржитись на якість роботи: то стеля в кількох місцях після майстрів протекла, то грубки в кімнатах, як затопили для проби, так задиміли і з усіх щілин повалив такий дим, що хоч тікай світ за очі. Але попри все, життя його за Москвою-рікою почалося.

Барський дім стояв першим у

садибі, довгою стіною до вулиці, до високого й глухого паркану, в якому була хвіртка, що вела в чистий двір і до ґанку. Позад будинку так званий задній двір, нечистий, у кінських кізяках, поверх яких були викладені з дранки хідники. У другому дворі була стайня, саж, корівник, якісь халабуди для домашньої птиці, там же «людська» — ізба для прислуги — двірні, а вже за нею город і сад. Чим знатніший був власник, тим пишнішим у нього був будинок, здебільшого, в бояр, схожий на терем. Нікітніков, певно, був середньої руки, тож і будинок у нього був відповідно до знатності господаря — теж середній.

Дорошенко жив, звичайно ж, у барському помешканні, і там же частина челяді, решта челядників у людській, на задньому дворі. Що вони робили — чи й взагалі що робили — він не цікавився, все йому було обридлим, і світ білий тоді здавався немилим — на Україну наче хто його за руки, за ноги і за душу тягнув. Але мусив терпіти, все ще вірячи — сподіваючись на чудо, — що йому врешті-решт вдасться хоч коли-небудь повернутися додому.

Правда, на початку, як перебрався, взявся було за старий сад, його треба було де прорідити та викорчувати засохлі дерева, а де й посадити нові, бо старі вже не

родили, але захопившись садом, він швидко й охолов до нього. Тільки й устиг посадити кілька вишень на згадку про Україну. Посадив їх у чистому дворі, перед вікнами, щоб вони квітом своїм нагадували йому рідний край. Челядники самі впорядковували сад, щось там шпорталися, але що — він не цікавився. Чи не все одно. Коли садили город, попрохав посадити ближче до двору соняхи — знову ж таки, щоб нагадували йому вітчизну…

Згодом звелів купити кілька підсвинків — щоб саж не стояв порожнім. Та й під зиму матиме м’ясо й сало, бо ж чимось треба

челядь годувати. Розпорядився завести курей, а від корови поки що утримався, хоч московити в переважній більшості й тримали їх. Майже на кожному кутку були чималі пустища, де й пасли корів. Там неодмінно був ставок, чи бодай ковбані, де хлюпотілися гуси та качки московитів — у ті часи Москва була як велике село (її ще звали «Большой деревней», і коли москвича де-інде питали, звідки він, так і відповідав: «С большой деревни», і всі знали, звідки). Пустир, повний доброї трави, був і неподалік того місця, де він поселився. І навіть із ставком. На толоку, що починалася за ним, він

любив ходити — дивитися на коней, що їх там пас його конюх. Сідав на зеленій траві, милувався кіньми — коней він любив і часто з конюхом всю ніч сидів на луках. Яскраво горіло багаття, коні пирхали — це йому нагадувало далеке дитинство, коли в Чигирині ходив з братами в нічне до Тясмина.

Але здебільшого не знав, де дітися і куди піти. Ходив до Москви-ріки й годинами сидів під вербами. По той бік річки тяглася висока оборонна стіна, що охоплювала царюючий град, через ворота в башті мурашником сунув люд — хто в Москву, хто з Москви гнав на пашу свою худобу, і мукання вранці чулося

як у селі. Стрільці його тепер вже не супроводжували, лише двічі на день — вранці й увечері, — вигулькував кінний страж, перехилявся через частокіл у двір і гукав:

— Агов!.. Господін гетьман (іноді: воєвода), ти є?

Не поїде, поки Дорошенко на його очі не з'явиться.

— Та ось я, — озивається гетьман з ґанку. — Ще не вмер…

— А мені велено й на мертвого подивитися, аби переконатися, на якому світі нині перебуває пан гетьман… Покедова! Старшому скажу: господін гетьман живий і

нікуди не втік.

Вдруге він вигулькував під вечір, аби пересвідчитись, що господін гетьман за день не втік (чи не помер), щоб вранці знову примчати, і так день за днем, день за днем…

Життя було нудним, не знав де себе подіти і для чого вранці прокидатися. Найгірше, як надходила осіння моква. На вулиці куди не глянь — самі лише високі частоколи, переважно з дуба, і що там за ними в дерев'яних ізбах чи кам'яних будинках — не дано нікому знати. Там своє життя, відгороджене високим і щільним частоколом від світу білого. Хрипло гавкають пси за

частоколами. Пустка. На вулицю в суцільну темінь і потикатися небезпечно, між садибами чималі пустирі, куди грабіжники і вбивці затягують жертву і де її вже ніхто і ніколи не знайде.

У такі пори року хоч вовком вий. Частокіл і в Дорошенка глухий, як у маленькій фортеці, він надійно відгороджує його маленький світ від великого. Але ж і слова ні до кого мовити. Челядь сама по собі, а він сам по собі. Нічого не хотілося і ні до чого душа не прагнула. Сон здебільшого утікав до ранку, накинувши щось на плечі, він виходив на ґанок, курив, думав — ані звуку не доносилось з Москви, що

пірнула на дно чорної пітьми. Без свого ліхтаря за браму й не потикайся, ще занесе тебе в якусь яму чи яр…

Гнітила самотність, відчуття одинокості — найгірше з усіх почуттів, що має чоловік. Та ще відчуття, що ти чужий в чужині. Відсутність поруч рідної душі. Люблячої. Яка б створювала тобі рай у чотирьох стінах. Ні друзів, ні рідних. Мати далеко звідси на Україні, вік свій нелегкий доживає з чернечим ім’ям Митродара. Ігуменя дівочого монастиря Покровського, що неподалік Сосниці. Мо’, і йому податися в ченці? Але ж ні… Хотілося ще жити повнокровним

життям і любити жінок. Чи бодай одну. Він же козак! Який з нього чернець? Був козаком, починав з козацтва, козаком і завершить свій земний шлях.

Старший брат, якого він з неволі визволив, зі своїм сімейством теж мешкає в Сосниці, менший Андрій, як і старший теж, полковник Брацлавський, третій брат, Степан, не брав участі ані в громадському, ані в політичному житті, тихо жив собі як обиватель в Чигирині «на прадідівських своїх добрах», отримавши у спадок дідизну, там і помер.

Четвертий брат Антоній у братів

своїх не вдався, наче й не їхній, не Дорошенків, у яких чоловіки — всі козаки-військовики, постригся в ченці й був ігуменом Чигиринського монастиря. Де він нині, живий, чи на небесі Господь його забрав — він не знає.

Сестра року 1666 вийшла заміж за генерального писаря Лівобережної України Семена Глуховського, а через рік стала вдовою і жила в Чигирині, а де нині — Бог його відає.

Батька вже давно немає. Так і розпалось колись велике і дружне сімейство Дорошенків.

Намугикував пісню про свого славетного діда (гетьман Михайло

накладе головою через рік по його народженні, у 1628 році в бою під Бахчисараєм, той дід, яким він так пишатиметься: «З 4000 козаків перейшов цілий Крим!»):

Гей, хто в лісі, озовися!
Та закурим люльку,
Не журися!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!

Гнав жур з голови й душі, а він не втікав, не полишав його. У душі все бриніло й бриніло, наче то він волав темної глухої ночі на

розпуттях, колись велелюдних, а тепер пустельних.

— Гей, хто в лісі, озовися!

Ніхто не озивався, ніхто не приходив до нього в його невольницькі ночі. За тином притаїлася хижа, ще молода Москва. Не вирватись з її пазурів — ач, скільки нахапала собі народів, а все їй мало, Бог зна куди розширює свої границі. Україну заковтує — і коли вона вже подавиться! Але полонителька тільки набирає силу, рік від року міцніє, оборонними стінами себе оточує. І за тими стінами має він скніти, ніби ж і вольний, і в той же час у неволі.

Вольний невольник. А в неволі і життя не життя.

Смоктав ночами люльку — подругу вірну козацьку.

Ночі — кінця краю. І сьогоднішній, і завтрашній, і позазавтрашній. Життя, яке він завжди так любив, втрачало свій смисл. Та й для чого так жити? Аби в Москві-камен довше протягнути? А яка різниця, скільки проживеш, коли вже немає до чого рук докласти? А все тому, що раніше, — до московського полону, — жив не для себе, і коли випало, бодай і примусово, пожити нарешті для себе, — не зміг того збагнути і

сприйняти. І усвідомити, що можна жити просто так, як Бог на душу покладе, простим обивателем, день до вечора прожив, і добре, і слава Богу, жити, не служачи великим цілям, а просто насолоджуючись буттям у світті білому під ясним сонцем, де кожному з нас побувати випадає — якщо випадає! — всього тільки один раз, після того, як людина вирине з мільйоноліть небуття Вічності, і перед тим, як знову пірне в небуття мільйоноліття Вічності. І те, що побувати в гостях у білого світу саме тобі випало, як найбільше щастя, гостювання на празнику життя — треба цінувати, як найбільшу милість Божу, а він не

цінував, бо втратив свою велику мету, заради якої досі жив. Настав час, коли треба було жити для себе, а він не вмів жити для себе і навіть не уявляв, як це можна… для себе жити? Ще не старий, потрапивши в полон самоти, навіть не підозрював, що то не він нудив світом, то його самотність скніла… Любові хотіла, тепла і ласки жіночої, що ними він, бувши таким вдатним з себе, на якого жінки завжди кидали захоплені погляди, а йому все було ніколи. І тепер, коли те, чим він досі жив і для чого жив — Україна, отчизна його мила — відійшло, і він залишився сам-один, треба було жити заново і жити для себе, отримуючи від життя

всі його маленькі і водночас такі великі радощі, що їх дано отримувати кожній людині, але не кожній воно випадає…

— Женитись тобі треба, Пйотр, тоді й ночами спатимеш, — сказав йому якось дяк Ларіон Іванов (певно, стрільці донесли, що гетьман ночами двором вештається, люльку смалить). — Під теплим боком у баби, та ще після добрих любощів… О-о! Як тоді чоловіку спиться!

— Поїду в Україну, знайду собі пару…

— Заради пари? Аж в Україну цурганитись? — подивувався дяк. — Нікуди і їхати не треба — у Москві

ми тобі хіба ж таку пару не знайдемо! Москва ніколи бідною на баб не була! Підшукаємо зазнобушку, спатимеш у неї під боком, як убитий! — шкірив зуби дяк і підморгував, додаючи круті слівця, на які вони, московити, були зело швидкі й гаразді.

І таки підшукали. Зазнобушку.

Все відбулося аж до обиди просто (доброго коня і то довше вибирають!). Якось невдовзі після тієї розмови запросили його до приказу. Дорошенко приготував чергову порцію скарг (москалі такі, не поскаржишся, вважають, що ти ледь чи не в раю розкошуєш, та й

скаржитись треба було зазвичай разів з декілька, поки подіє), та тільки почав було їх викладати, як Ларіон Іванов і руками замахав.

— Потім, Пйотр, потім! Сьогодні про інше поглаголимо. Бо що ти за козак, якщо самотній, га? Бабу тобі треба, ядрьоную бабу.

— Молодицю? — не второпав гетьман.

— Хай буде по-вашому — молодіцу.

— Так би й сказав, дяче, а то — бабу. Баба у мене є — мені їсти варить.

Дяк зареготав від душі.

— Тобі потрібна не така баба!

В Україні баба є баба, а дівка — дівка, молодиця — молодиця, а в них, москалів, хто в спідниці — ото і баба. Хоч їй і вісімнадцять, а все одно — баба. Ну й москалі! А втім, зі своїм уставом в чужий монастир не ходять.

— Пйотр, бобилем жіть ніззя! — повчально казав дяк. — Баба мужику потрібна. Та ще такому, як ти.

— І чого це Малоросійський приказ почав шукати жінку для засланця?

— Така у нас служба, Пйотр.

— Хочете мене ще міцніше

той, клишоногий, старшой їхній все нашіптує: виходь за нього, Агафіє, не прогадаєш. Жених шо нада!.. То ти генерал чи хто?

— І не генерал і не чи хто. Я — гетьман.

Вона запитливо закліпала.

— Малоросія? — здогадалася.

— Ні, — сказав він і аж образився, — Україна.

— А по мові ти — малорос.

— І по мові я українець.

— Я в цьому не тямлю, — вона намагалася говорити примирливіше. — Хай буде по

твоєму.

— Красно дякую, пані.

— Пані? Як ти гарно сказав. А що таке — па-ані?

— Ну… госпожа.

— А-а… А що таке… гетьман?

— Ну, генерал. Вроді того.

— Так би й сказав одразу, що генерал, а то… Не генерал, не генерал!.. А дяк Іванов краще знає, хто ти є. Сказав, що ти генерал, значить, ти і є генерал… Може, я ще й вийду за тебе, гетьмане, котрий генерал. — Засміялась. Господи, яка вона приваблива, коли сміється. — Вийду, якщо ти мене… візьмеш.

— А ти справді… дворянка? — запитав, підлаштовуючись під її манеру говорити. — Бо й мені дяк Іванов вуха прогудів: дворянка, дворянка…

— А тобі тільки дворянка потрібна?

— А тобі тільки генерал?

— Ні.

— І мені теж ні… Аби жіночка була гожа.

— А ти придивись до мене. Я теж гожа… Як по-нашому то — красива. Правда? Якою я тобі здаюся?

— А такою… Наче я тебе вже

сто год знаю.

— І ти чомусь мені таким здаєшся.

Блиснула зубами — наче два разки намиста сяйнули. Очі сині. Руса коса до пояса. Як у простолюдинки. Високі груди. Та й стегна круті. Міцна. Дебела. І — молода. Така б йому підійшла, хоч і їхня. Хоч і московка. Але дарма, що чужачка. Вона швидко своєю для нього стане. Та й чи, власне, не все одно, якого вона роду? Щоправда, на дворянку вона чомусь і не схожа, а схожа на просту сільську дівку, здорову, гарну і не ледачу. А втім, у полоні не доводиться вибирати.

Дають — бери.

— У вас у Малоросії…

— У нас в Україні, — поправив він її.

— Гаразд, у вас в Україні всі такі?

— Які?

— Красиві. Чи тільки ти один такий?

— Українці всі вродливі.

— Це ти за ними скучаєш, то вони тобі й здаються ледь чи не янголами.

— Мабуть.

— А хіба ми, руські, не такі?

— Такі та… трохи не такі.

— Як не такі, то чого ж ти в нас живеш?

— Неволю не вибирають.

— А-а… Дяки й тобі допекли?

— Якби ж то тільки дяки.

— Звідки ти такий… узявся?

— Мене привезли. Ваш стольник із стрільцями.

— У гості? — гмикнула вона.

— Атож. Але без права залишати вашу… розпрекрасну гостину.

— Це добре, що без права.

Виходить, не втечеш од мене, — сяйнула зубами і синіми очима.

Він вже не криючись милувався нею. За жінками знудьгувався, а тут така… Не міг од неї очей відвести. Дяки Малоросійського приказу йому й справді набридли. Як і їхня Москва-камен. Але з такою, як ця, синьоока русявка, він би не проти й спізнатися.

— А ти звідки взялася? Як сніг на голову літнього дня. Де тебе дяки розкопали?

— А я… негадана-нежданa.

Агафія Єропкіна і справді з'явилася у його московському

полоні нежданo-негадано. Що в Москві його зацікавлять жінки, ще вчора він би й не повірив. Та вчора її, здається, ще й не було. І бути не могло. А сьогодні вона вже є, і він вже боїться її втратити. Серед білого дня з нічого виринула. І в нього з'явилося таке відчуття, що він її знає вже давно-давно, але зустрілися вони тільки оце. І почувався він з нею молодим, гей, молодим! Тільки непокоївся: дяк Ларіон Іванов її, дворяночку молоду, всім царевим гостям пропонує, чи тільки йому? Було б непогано, коли б тільки йому.

Підібрана Малоросійським приказом (з наказу влади) чи скоріше царівни-регентші Софії Олексіївни,

яка і сама любила, але не любила тих чоловіків, які… не любили жінок, Агафія була молодою і справді дворянського (тут Ларіон Іванов, опікун його, справді не збрехав) роду. Щоправда, збіднілого, зубожілого (чи, як по-їхньому, по-московському, захудалого). Але все ж таки дворянського. Дівиця вже в літах (за українськими мірками двадцять сім — це вже стара діва). А заміж того й не могла довго вийти, що із збіднілого роду. За простого не піде (все ж таки — дворянка), а дворянин не візьме — ні приданого, ні маєтностей, самий лише титул. Так і сиділа в дівках Агафія Єропкіна, чекаючи жениха, щоб і знатний був, і

на ній, зубожілій, не погребував женитися. І таки дочекалася: звеліли, щоб ішла за малороса, гетьмана, удівця, п’ятдесяти семи літ від роду. Із себе, запевняли, він ще й нічого. Навіть вдатний… «Пхе, — закопилила було губу Агафія, як почула про вік жениха. — Старий…» «Побачиш його, по-іншому заспіваєш, — запевнив її дяк Ларіон Іванов (йому Агафія, крім усього, ще й була якоюсь далекою родичкою, і він вважав за свій обов’язок десь її „приткнути“). — Та й допоки чекатимеш жениха, щоб і молодий був, і знатний, і на тобі, бідній, женився? До сивого волосся? У тебе ж ні кола, ні двора, тільки й того, що

дворянського роду. А сама в старої тітки куток обтираєш… Потрібна ти їй! Йди за Петра і не вагайся. Він хоч ніби і в полоні у Москви, але ж — знатний! Знаменитий козацький генерал, у його Малоросії зело відомий. І з себе — мужик ще добрячий. Не жалкуватимеш. Та й наказ це тобі: вийти заміж за Петра Дорошенка, гетьмана малоросійського, любити його і як треба народити йому дітей. Щоб він корінням в руську землю вріс. Тоді його діти будуть великоросами. Нашими. Ось ти й прив'яжеш гетьмана до Москви, щоб сидів тут і на Україну свою не рипався. Там і без нього є кому гетьманувати. Там

любителів булави більше, ніж треба».

Невідомо, чи старалася Агафія Єропкіна, а таки прив'язала до себе — і до Москви водночас, — Петра Дорошенка, та так прив'язала, що він хоч і наприкінці свого життя, а таки відчув себе щасливим. Біля неї гетьман і відігріється за всі зимні роки свої і спокійно віку доживе.

Кажуть, що чоловікові з жінкою можна й за рік нажитися сімейним життям. А йому для цього доля відпустила аж 14 літ. Чому й не нажитися за такий час?

В літо 1684–го вони й побралися — український гетьман у вигнанні і збідніла московська дворянка…

Свадьбувати на Русі зазвичай починали восени, досить пізно, не раніше Покрови і тільки тоді, як все, що вродило в полі, благополучно опинялося в коморі. І в містах, де люди, на відміну від селян, вже не так були зв'язані із землеробством, все одно довго-довго молодих віншували тільки восени.

На Русі, не дуже щедрій на празники, споконвіку весілля було найяскравішим, найбажанішим святом, що запам'ятовувалося на все життя, бо ж тільки раз і випадало за життя. Принаймні для переважної більшості. Та й скільки там сімейних свят назбирувалося в родині: народження дітей, хрестини і…

одруження.

Тож було воно святом із свят — навіть для тих, хто його влаштовував, не кажучи вже за молодих, для яких те дійство й затівалося. Наречений — хто б він не був, багатий чи бідний, знатний чи простолюдин, ремісник, купець чи боярин — того дня вперше і востаннє у своєму житті ставав князем. Молодим князем — незалежно від віку.

А втім, молодими князями часто ставали і справжні князі, і теж за віком не молоді. Коли у 1562 році Василь Іванович, великий князь московський, у віці 47 років вдруге брав шлюб, теж на власному весіллі

побував «молодим князем», чим дуже тішився.

Дорошенкові випало побувати в ролі «молодого князя», коли йому виповнилось 57 років. От уже не думав, що на шостому десятку, та ще де — у Москві, не обмине сія радість і його. Втретє, після двох його попередніх одружень. Гетьмана застерегли: у Москві весілля йому справлять неодмінно по-московському. А в Москві весілля «уряжали» неодмінно «по старинному обычаю», себто так, як «исстари улажено», коли під час весілля дотримувались прадавнього народного обряду.

— За московським звичаєм, то й за московським, — погодився гетьман (а втім, Петра Дорофійовича після повернення з В'ятки в стольному граді величали не інакше, як воєводою). — Як кажуть, в чужий монастир зі своїм уставом не сунься.

Правда, спершу він і не збирався справляти весілля — третє одруження за піввіку — який з нього молодий? Та й не дома, в чужім краї, постійна непевність у завтрашньому дні, коли мусиш голову сушити, куди тебе завтра, у яку В'ятку знову закине Кремль, а це викликало тривогу за будучину, якої в нього може запросто не виявитись. То яке весілля? Зійдуться, гадав, та й житимуть. Але

зовсім іншої думки, як виявилось, була Агафія.

— Без свайби, — заявила йому, — я за тебе не вийду. Я вперше заміж іду, то як без свайби? Ні, ні, просто так збігатися я не згодна. Не по-Божому це, не по-християнському. Та й не по-нашому, не по-руському це.

Дорошенко подумав-поміркував і погодився.

— Бути по-твоєму. Заради тебе і я молодим побуду.

— Для мене ти завжди молодий, Петрику, — з недавніх пір вона почала його так звати — Петриком.

Це його тішило, і в такі хвилини він справді відчував себе молодим. І навіть… навіть щасливим. У Москві! Це ж треба! Посміхався (чи не вперше посміхався, відколи потрапив у Москву) у пишні вуса, у яких було лише кілька сивих волосин.

Мовби ж і рідні — та ще близької — в Агафії Єропкіної не було, а коли ясу про весілля пустили, де й взялися родаки, і зголосились, взявши на себе клопоти, зробити все як слід.

Вони й готували весілля. Потрібні були «батьки» для нареченого і нареченої — знайшлися й «батьки». Ще вибрали, як велить

звичай, тисяцького і його жону, дружок молодому та молодій, боярина — щоб усе як у людей було.

У ті дні приємної метушні й клопотів Агафія квітла й молоділа, всюди встигала і все у неї ладилось. Дорошенко, спостерігаючи за нареченою, тільки дивувався — та вона, виявляється, таки гарна! Як маківка квітне! Най здорові будуть дяки Малоросійського приказу, що підібрали йому таку лепську наречену. Коли б іще Бог віку доточив, пожив би з такою, порадувався б життю, хоч уже й пора, як кажуть, збиратися з ярмарку.

Підготовка до весілля наростала

з кожним днем. Від молодого вимагалося лише одне — давати гроші, все інше вертілося і готувалося без нього.

Якісь молодиці й бабусенції переповнювали в ті дні його садибу (і де вони набралися? звідки?), ними верховодила щаслива й усміхнена Агафія, а він лише збоку милувався нею. Жіноцтво під орудою молодої зробило кілька походів на базар, накупили і їдла, і питва. В горниці застилали лави хутрами, на столі, засланому обрусом, поставили, як того й вимагає звичай, сіль в золотій солонці (принаймні запевняли, що вона — золота, бо так за обрядом треба було, щоб золота), поклали

весільні калачі. А тим часом у дворі біля барського будинку мужики, озброєні інструментами, споруджували якусь дерев'яну прибудову до будинку, що звалася у них сінником, і де, сміючись і галасуючи, часом із солоними «прибаутками», готували молодим постіль для першої шлюбної ночі. Постіль на полатях виклали з «тридев'яти» (27 штук) снопів. Неодмінно такою має бути постіль для молодих — з тридев'яти снопів житніх. Застелили її ведмежими хутрами. По кутках нашвидкуруч збитого з дошок сінника повтикали по стрілі, а на них повісили шкурки соболів. Біля полатей із снопами

поставили кадку з пшеницею, а в неї повтикали великі свічі. Розвішали ікони.

Саме ж весілля мало відбутися в горниці будинку, що її для такого випадку нарекли Золотою палатою. Першою в Золоту палату прибула наречена в супроводі жони тисяцького, боярині поперед неї несли коровай, на якому лежали монети. Потім прийшов «батько» молодого зі своїм почетом. І коли всілися за столи на лавах, накритих хутрами, всілися тісно, плече в плече, так що жодного вільного місця вже не було. Та ось з'явився молодий. Його почет вдавав, що прибули вони здалеку, лунали вигуки «тпр-р-у!»,

наче коней спиняли, хоч усі вибралися з сусідньої кімнати.

Шум, вигуки, сміх.

Залунали пісні та московські «прибаутки». Молода зі своїм почетом вже сиділа за столом. Як і велить звичай, місця біля неї молодому не було — по ліву руку од неї і по праву сиділи дружки.

«Батько» молодого забідкався.

— Як би нам молодому князю та викупити місце за столом?

Почали торгуватися. Зрештою, місце викупили в дружки за хустку, і молодого врочисто посадили біля молодої.

Як всі вгамувалися, священик прочитав молитву, і дружки заходилися розчісувати молодому волосся.

«Добре, що в мене хоч є що розчісувати», — жартував молодий.

Потім молодій розплели косу і наділи на голову кіку, а зверху накинули фату, а потім з піснями й побажаннями заходилися молодих обсипати хмелем та обмахувати соболями.

Тим часом дружка молодого різав хліб (перепічку) і роздавав його — спершу молодим, потім і гостям. Кожний, беручи шматочок, осіняв себе хрестом, бажав молодим щастя і

врочисто його куштував.

А вже тоді вирушили в церкву. Молода їхала в кареті, десь для такого випадку найнятій, бо жених своєї не мав, а попереду карети несли коровай і запалені свічки. Молодий супроводжував молоду верхи на коні. Коли ж повернулися з вінчання, коня молодий, як і велить звичай, віддав на всю ніч своєму боярину — верхи він оберігатиме першу шлюбну ніч молодих.

У Золотій палаті, де гості їли й пили, молодим нічого не можна було їсти. Пити ж і поготів. Вони мали лише сидіти і радуватись.

Казання здійснив найстаріший

за віком боярин — побажав усіх гараздів молодим, довгого віку, любові та злагоди і діток купу. («Чи ж не насміхається боярин, — трохи непокоївся Дорошенко. — Міг би дітей і не згадувати — які діти в моєму віці?»), по-батьківському благословив молодих.

І лише тоді під співи та здравиці боярин урочисто передав молодому жону його, що аж тепер стала його законною. Гості — їм ще веселитися до ранку, та й завтра триватиме весілля, — гуртом провели молодих на сінник. Попереду дружки несли замотану в обрус смажену курку, в сіннику, всадовивши молодих на постіль, розірвавши курку, зі сміхом

та усілякими побажаннями погодували молодих. А тим часом жона тисяцького обсипала їх хмелем. Молоді їли з апетитом — зголодніли за день, і апетит той був доброю ознакою.

Свахи їх підбадьорювали:

— Їж, їж, князю, маєш цілу нічку трудитися!

Як молоді впоралися з куркою, їм піднесли води помити руки та вмитися, і все з тими ж смішками та жартами всі вийшли, зачинивши двері сінника, — до ранку. І до ранку навколо будинку, як і годиться, із шаблюкою в руці їздитиме на коні боярин молодого, охороняючи першу

шлюбну ніч молодих, їхні перші любощі. Ой, не так спокій, як нічку любощів — гарячих та ніжних…

За Москвою-рікою царюючого граду, за високим дубовим частоколом в просторій горниці боярського дому хмільні гості сидять за довгими столами, що аж гнуться від яств і питія (чим при своїй постійній бідності споконвіку славилась Русь, та й нині, слава Богу, славиться) на широких дубових лавах, засланих відбірними вовчими хутрами, п’ють-гуляють напропале. «С русской удалью» свадьбують в малоросійського гетьмана і водночас царського воєводи Петра Дорошенка гості дорогії, знатнії, все

дворянських родів.

Найняті музики, перебираючи струни своїх дзвінчатих гуслів, розважають гостей грою та співом про князя молодого Петра та княгинюшку Агафію… Крізь настіж відчинені двері клубами вирива́ється з будинку терпке повітря гулянки, від якого в непившого аж в горлі шкребе. Вже скоро північ. Десь у тім боці, де Кремль, все ширится й ширится золотиста тремтлива смуга, що охоплює півнеба — ось-ось має зійти місяць. А поки що над стольним градом густа чорнота ночі. І на тлі її слюдяні шматочки, повставлювані в густе переплетення віконних рам (скло і до того ж товсте, зелене і ще

змогу встати без сторонньої допомоги і не втратив координації рухів, встає, підходить, зачерпує коряком царського вина і, перехрестившись, неспішно цмулить його стільки, скільки хоче — за здоров'я, звичайно, молодих, за їхнє щастя-долю. Питія вистачить (недарма ж колись великий київський князь Володимир, вибираючи релігію, застерігав: «Русь веселієм здавна славиться»), до ранку ще далеко, пий-гуляй, християнська душа, на те і свадьба.

З усіх весільчан тільки один сидить не в горниці за столом із яствами-питієм — боярин молодого. Власне, він сидить, але на коні

вороному, і має всю ніч з шаблею в руці крутитися в дворі і, як велить звичай, чатувати першу нічку молодих, їхні медові любощі на сіннику, а тих цікавих, які захочуть носа сунути в шпарку чи бодай наблизитись до едему молодих, відганяти пріч шаблею. Киш, киш від сінників! Не підете добром, шаблюкою пожену. Та й чого там підслуховувати? Хто вже був молодим і нічку в сіннику нічкував, той знає, що там робиться, а хто ще не був, так чого квапитись, надійде йому черга, сам побуде там і тоді теж усе спізнає — кожному овочу свій час.

Підкоряючись кінному боярину (а втім, то вони просто перевіряють,

як він ревно виконує покладені на нього обов'язки), весільчани зі сміхом повертаються в горницю пити-гуляти і далі свадьбувати.

Близько півночі нарешті з-за Кремля вигулькнув місяць, висвітлюючи зубчасті стіни і вежі, швидко піднявся над Москвою і задоволено засяяв уповні, з ледь видимою, правда, щербинкою. І верхівцю на чатах під місяцем з жовтим пласким лицем степового ординця не так вже сумно самому. Та й жіночки ні-ні, а винесуть на тарелі добру чарку вина царського з солоним огірком на закуску. Перехилить боярин чарку, сидячи в сідлі вороного, рукавом губи утре,

захрумтить огірком і знову кружляє в дворі, і на лезі його шаблі, яку він грізно тримає напоказ, — місяць промінням грає і сам з пласким лицем жовтого ординця зазирає у сінник — а як там молоді? Не зазирай, не зазирай, там все гаразд, бо ще такого на Русі не бувало, щоб молодий князь та не справився з молодою княгинею на широкому ложі сінника, засланому двадцятьма сімома снопами і накритому ведмежими хутрами.

Десь угорі над весільною постіллю, певно, була зручна шпаринка між нашвидкуруч збитими

дошками та обаполами, тож місяченько через неї і зазирав у сінник — за молодими кортіло попідглядати небесному молодику, чи що?

Хай зазирає, хай дивиться — йому все можна. Та й знає він, що в таку ніч у весільному сіннику русичів має відбуватися і відбувається — не першу ж бо нічку сяє він над Руссю, яка свадьбами споконвіку славиться.

Вже перші московські півні почали пробувати злегка хриплуваті зі сну голоси (хтось, проснувшись в цю мить на Русі, послухає перших півнів, перехреститься: «Поють півні

на святій Русі», перевернеться на другий бік, поплямкає, наче до чого приміряючись, і знову безпечно захропе на всі заставки!), спохопившись, струсять із себе дрімки-соньки, починають перегукуватись сторожі десь на вежах Кремля, Китай-города, чи й Скородома за Москвою-рікою на численних воротах оборонних мурів, що охоплюють царюючий град трьома кільцями: «Пантруй!..» Поперегукуються та й знову задрімають — до других півнів…

Пантрують…

Спить Москва — від царя-батюшки й до останнього холопа. І

навіть сторожа спить, не сплять тільки весільчани в будинку за Москвою-рікою, за високим дубовим частоколом, та ще молоді на сіннику…

Але ж і звичаї у цих незбагненних московитів, дивується і без того подивований молодий. Хоч зайве помешкання і є в будинку, але молодим на першу шлюбну ніч неодмінно збудують сінник, а в ньому такі широченні полаті змайструють, що двом на них і загубитися можна, а на них покладуть 27 снопів — що це — магія? — з цьогорічного врожаю, хутрами їх понакривають і — готове ложе любові. Але ж і тріскотлива та

шурхотлива та постіль! Тільки-но ворухнешся, не кажучи вже про щось інше, як такий шелест зчиниться! Заледве чи не тріск! І снопи як зашелестять, то здається, що їх чути на всю Москву, принишклу в місячному сяйві ночі, і молоді сторожко завмирають — чи не підслуховує хто бува шарудіння снопів під ними? Не хихикає хто бува, не підморгує прискаленим оком, не заходиться смішками — людська природа завжди цікава, особливо до того, що сороміцьке чи заборонене. Та й знають вони, чого це на сіннику в шлюбну ніч під молодим на широкому ложі шелестять снопи…

Як поклали весільні баби молоду посеред широченної постелі, так вона й лежить, і молодому до неї ще треба діставатися. А тільки він починає до неї козаком-пластуном повзти, як відразу ж снопи шелест зчиняють, наче лемент! Мов комусь передати шелестом спішать: «Уже. Лізе… Чуєте?»

Але ж і добре водночас, що на ложі любові снопи лежали. На все життя молоді запам’ятають, як шелестіла-шамкотіла під ними в першу їхню шлюбну ніченьку суха солома снопів на мулькому ложі кохання. Може, в цьому й сенс крився — застилати молодим перше їхнє ложе снопами. Та ще й символіка

зберігалась (а руський завжди до символіки охочий) — щоб плодючою і родючою молода була, як плодючою та родючою буває кожна рослина на землі…

А ще що придумали винахідливі московити — наряжають молоду у весільну сороченцію на півершина довшу за неї саму. А зайвину сорочки на ногах зав'яжуть. Кректали жінки, затягуючи вузол на зайвині сорочки в Агафії, старалися, звелівши молодій лежати і не ворушитися та не заважати їм виконувати весільний звичай. А молода має відбиватися від їхнього намагання зав'язати їй сороченцію вузлом, ногами совгати, брикатися, але так, щоб не завадити

їм все ж таки зав'язати, як і велить звичай, сорочку.

Затягуючи вузол, незлобиво посміювались, свої «шуточки-прибауточки» солоненькі здебільшого відпускали, молодій і молодому підморгували.

— Як із сінника вийдемо і залишимо вас удвох, починай, князю молодий, розв'язувати наш вузол. Бо як же дістати молодуху, обминувши наш вузол? — підморгували, шкірили білі зуби. — Як розв'яжеш, твоя молодуха, не розв'яжеш — не збирати тобі сеї ночі меду з квітки…

Зачинивши двері сінника, наказали боярину на коні та з

шаблюкою в руці нікого й близько до ранку не підпускати до сінника. Виспівуючи сороміцькі частівки, подалися в горницю свадьбувати…

І зосталися молоді нарешті удовх.

Та ще місяць у шпарку зазирав по широкій постелі, де в довгій, знизу преміцним і хитрим вузлом зав'язаній сорочці, як у захисному коконі, лежала молода. І молодий, колінкуючи, почав визволяти її з того кокона, щоб дістати до зваб її, а молода, тихо й щасливо посміхаючись в передчутті того, що зараз буде, ще й не давалась йому, але так не давалась, як курка, котра від

півня втікає — щоби він неодмінно її наздогнав і своє зробив. І щоб пошвидше визволив її з полону льолі лляної й до себе пригорнув.

— Розв'язуй, Петрику, такий у нас звичай. Не розв'яжеш, не візьмеш того, що тобі належить…

— Ще що сказала? Та я все життя козакую, а хіба козак вузла не розв'яже на весільній сорочинці?

— Але це вузол не ваш, а наш, московський, — підохочувала, піддрочувала молода судженого свого, хоч знала наперед — розв'яже. Бо ще такого на Русі, кажуть, не траплялося, щоб молодий у першу ніч та не зумів розв'язати вузла на

весільній сорочинці своєї коханої.

— Колись і московський вузол розв'яжемо, — одказував молодий, заходжуючись коло московського вузла, але — весільного. І ревно зайнявся своїм прямим обов'язком. Був охоплений шалом нетерпіння, і руки його чомусь тремтіли — чи від збудження, чи від нетерпіння… Стоячи коло її ніг на колінах, вузол і руками розв'язував, і зубами собі підсобляв — ну й затягли ж московитки, най здорові будуть! Знають своє діло, не одній молодій його, напевне, затягували. Та й самі вони у свій час завмирали на ложі кохання в передчутті-очікуванні, а що ж далі буде, як суджений нарешті

розв'яже вузол?.. А далі буде… Вони знали, що далі буде. Бо й у них, як молодими лежали на двадцяти семи снопах, накритих ведмежими хутрами, далі було… Ой, було… На все життя запам'ятали вони, що було потім, тож так ретельно затягували вузол. Довго суджений його розв'язуватиме, довше чекатимеш того, що потім відбудеться, наситишся радістю чекання терпко-солодкого… А як здогадається молодий, то вузол і розв'язувати не треба, а просто визволити молоду із сорочки, і все тут… І молодий здогадався, як то треба робити, щоб довго не морочитись з вузлом. Обціловуючи, лоскочучи її пишними

вусами, він розстебнув сорочку, звільнив з неї одне плече коханої, округле й м'яке, потім взявся за руку, визволив її спершу по лікоть, а потім і всю і таким же робом визволив і другу руку — вона німо допомагала йому визволити її з сорочки… Виявляється, на такий випадок все передбачено — у весільної сорочки широкий виріз на грудях, і він просто стягнув з неї сорочку низом і аж зажмурився від захоплення, як побачив її перед собою голеньку в лагіднім і чарівливім сяйві місяченька…

А коли ворухнувся, щоб спрагло згребти в обійми її розкішне тіло визрілої жінки, яка давно вже

знудьгувалася за любов'ю, як спраглий за цілющою водою — ой, зашелестіли під ними снопи — лунко, і, здавалося на всю Москву. Він сполошено завмер, як наче б його щойно застукали на чомусь сороміцькому… А місяць у шпарку зазирав, заливаючи ложе любові тремтливим злотом-сріблом і молоду на ньому. Він відмахнувся від того шелестіння під ним — хай шелестить хоч і на всю Москву — що йому з того! Це його нічка, і він має право і снопами шелестіти, і — шелестітиме до самого ранку.

Навалився на неї своїм міцним тілом, і вона, з охотою пірнувши, наче загубившись під ним, а,

знайшовшись, так і прилипла до нього — і грудьми, і животом, і ногами, і лоном своїм, і вони, переплітаючись розпашілими тілами, завертілися в'юнами на снопах, і вона тихо і радісно крикнула, як його гаряче й тверде тіло почало увіходити в її дівоцтво, що так довго чекало цього, а він, цілуючи її, шепотів, шепотів, шепотів…

— Яка ж ти солодка, Гапочко моя… Скільки тебе не пий, а все одно не вип'єш усю…

завтовшки, оборонними стінами, на вершку яких були обладнані бойові майданчики з гарматами, що заряджалися з дула. Гармати націлені на Москву-ріку, як ніби там був край міста. Тоді ж як за рікою і ген-ген тягнулися посади стольного граду. А вже за ними починався ще один — другий пояс — укріплень, що й замикав у кільце тодішній град на обох берегах ріки. У білій фортечній стіні (вибілена білим тальком, тому цей край Москви тоді звався Білим городом, або ще — Цар-городом) — 11 проїзних веж-воріт (всього їх у стіні 29).

Із зовнішньої сторони потужної стіни столицю оперізував глибокий

рів (через нього напроти кожної вежі були підйомні мости), наповнений водами з річок Чорторий та Сивка.

У вежах високі шатрові крівлі, на деяких, як на пагодах, їх по кілька — траплялися вежі і з сімома дахами.

Як свідчить історія, випробування оборонної смуги не довелося довго чекати. Відразу ж по закінченню будівництва Білого города під Москвою з'явилася орда кримського хана Кази-Гірея. Наткнувшись на небачену раніше кам'яну стіну, що оперізувала місто (татари були вражені, де вона взялася?), і вогонь, здавалось, безлічі

гармат з неї (гармати безперервно стріляли більше доби з оборонних мурів, і гуркіт той з околиць долинав і до Китай-города, і до самого Кремля, не кажучи вже, що пережили за ту добу безперервної пальби налякані москвичі), ординці так і не зважилися на приступ. Повернувши коней геть від неприступного граду (степовики взагалі не дуже полюбляли — бо не вміли — штурмувати укріплені міста), розсіялись у степах за Доном.

Московити три дні святкували перемогу, процесії мирян з хоругвами й хрестами на чолі з попами ходили вулицями, ще і ще освячуючи оборонні стіни Білого

города та дякували Богу за безкровний порятунок (тільки й того, що потрудилися пушкарі, витративши, правда, гору-горенну ядер). Але уряд Москви стривожився. Те, що татари відступили, ще нічого не говорило, вдруге вони можуть і не відійти, тож вирішено було для повної впевненості в безпеці збудувати додаткову оборонну стіну, аби ще надійніше захиститися від набігів степовиків, які вже не одне століття шарпали Русь, і року 1591 було зведено ще один мур, що охопив уже всю територію столиці. Так виникла третя і остання захисна лінія Москви. Простяглась вона на 15 кілометрів і була дерев'яно-

земляною фортецею. Мала 50 веж, 24 з яких були проїзними. Вежі, що виходили на південні дороги, якими частіше всього й рухались орди татар, — Калузьку і Серпухівську — змурували з каменю, решта ж, як і вся стіна, являли собою дерев'яні зруби 7–8 метрів заввишки, наповнені добре втрамбованою землею. Збудована всього лише за один рік, нова столична фортеця отримала назву Скородом. Проте під час польської інтервенції часів Лжедмитрія її було майже повністю зруйновано (вороги руйнували, які брали стіну, потім народне ополчення, яке визволяло Москву). Пізніше, як уляжеться воєнна веремія

і Москва на якийсь час отримає передих, на місці Скородома збудують новий «Земляний город» — насип без городів і терас, але з бастіонами, на яких поставлять гармати. Тоді ж один з іноземців зазначить, що Кремль за трьома лініями укріплень почувався так надійно, як «серце в тілі». Москва вже тоді вважалася «удвічі більшою за Прагу», «більшою за тосканську Флоренцію» і «більшою Лондона».

Відразу ж за системою укріплень «Земляного города» починався міський вигін — громадський пастівник, на якому випасалася худоба москвичів та їхні коні, а в озерах галасувало птаство —

качки та гуси, — яких москвичі любили розводити, і чи не кожна сім'я тоді мала по сотні голів цих птахів.

Але й третьою лінією не вичерпувалася оборона Москви. За Скородомом («Земляним городом»), за столичними заставами починалися передові форти — укріплені монастирі, так звані сторожі. Були вони як у самій Москві, так і за Москвою. На луках по той бік «Земляного города» неприступними фортецями стояли Новодівичий, Данилів, Симонів, Донський, Крутицький, Новоспаський, Андроньїв монастирі. Колись вони стерегли переправи на Москві-річці

та Яузі від татарських наскоків, і кожний з них був як окремий городок-фортеця, оточений надійними стінами. У найбільших з них у ті смутні часи стояли ще й гарнізони стрільців та пушкарів. Але в часи, про які йде мова, спустошливі набіги ординців, що були гірше мору й чуми, вже канули в минуле. Та й фортеці з їхніми оборонними стінами й вежами з розвитком артилерії своє первісне значення вже втрачали, але стояли — а раптом? І як у сиву давнину на стінах бовваніли гармати, які вже й самі не пам'ятали, коли востаннє посилали ядра в нападників, яких давним-давно вже не було (навпаки, тепер Москва

успішно виступала в ролі нападника, захоплюючи чужі землі та приєднуючи їх до своїх володінь, що росли й росли — щороку і щороку), а вежі все ще пильнувала сторожа. Теж, либонь, вже не знаючи, для чого вона в спеку і холод гибіє біля веж, як нападників і на показ не було. Але такою була царева служба, тож і стерегли те, що стерегти вже й не було потреби… Взагалі, то були незвичні часи — є оборонні стіни і вежі і гармати на них, але немає їх кому брати приступом.

І стіни та вежі потихеньку — час своє брав, та й негоди своє додавали — неухильно руйнувалися, і вже ніхто не лагодив їх і не зміцнював.

Навпаки, москвичі, зводячи будинки, потихеньку цупили, де не було сторожів (а то і в сторожі купуючи за царське вино), з мурів каміння.

А в ровах з водою, де колись сторожі ловили карасів (хіба ж такі попадалися! Острогою, бувало, ледве візьмеш такого!) тепер і болото вже висохло, і в рову буйно росли бур'янища та кропива вище людського зросту. Непроходимі чортополохи раювали у вогкій землі ровів, у них, казали, водилося різне бісівство, і сторожа, особливо вночі, боялася і близько підходити до рову, аби не зашелестіти в чортополох — в обійми чортівні й того бісівства…

Погожого осіннього дня, коли сонце лило на Московщину останнє тепло перед зимовою негодою, а в прозорому, вже прохолодному повітрі кружляв багряний листопад, на вулицях Москви з'явилася валка підвід. Проторохтівши попід вежами другої лінії оборони за Москвою-рікою, вона невдовзі поминула й третій мур — Скородом — «Земляний город», виїхала за Москву й повернула на північний захід. Складалася з п'яти підвід з усілякою «рухляддю» та челяддю. За валкою гнали коней, пов'язаних по двоє.

Попереду котила невелика

ресорна бричка (через півтора століття Микола Гоголь напише про таку бричку, що нею «їздять холостяки: відставні підполковники, штабс-капітани, що мають біля сотні селянських душ, словом, усі ті, кого звуть панами середньої руки»).

Ось такий пан «середньої руки» гарцював попереду брички і всієї валки на вороному коні. Коли проїздили останні ворота в Скородомі, нудьгуюча сторожа побажала Дорошенку щасливої дороги, назвавши його боярином. Дорошенко сміявся, блискаючи білими зубами під чорними вусами.

— Чула? — гукав дружині. —

Ким я вже тільки не був: джурою, козаком, писарем, полковником, гетьманом був, бранцем був, в'ятським воєводою був, радником царя був і заодно його гостем, а це ось ще сподобився й боярином стати…

— Забув додати — молодим князем нещодавно був, — додала Агафія.

Їхала вона в передній ресорній бричці з бабою-нянькою, яка й тримала у сповиточку маля.

— Як там наш малий Дорошенко? — підскакавши до брички, крикнув гетьман. — Спить?

— Спить, Петрику, та уві сні росте.

— Хай росте, великим буде.

Агафія — рада-радісінька, як ніколи. Хоча вона, здається, ніколи й не сумувала — такою веселою чи що вдалася. А раділа від того, що нарешті вони вибиралися з Москви, їдуть у своє (СВОЄ!!!) село Ярополче, де й поживуть нарешті як… як бояри. А чого? Дорошенко заслужив на таке життя, допоки ж йому обтирати в Москві-камен чужі кутки?!

І була вдячна дякам Малоросійського приказу, що вони, розробляючи тільки їм відому й

зрозумілу задумку, як при допомозі русачки прив'язати непокірного гетьмана до Москви, щоб він і думати забув про якесь там повернення в свою Україну, звернули на неї увагу і саме їй запропонували «взяти в ще один полон гетьмана».

Агафія Борисівна Єропкіна блискуче втілила в життя задумку дяків — українського гетьмана таки прив'язали до Москви міцніше будь-якого царевого указу. А втім, що самотньому чоловікові в цьому світі треба — приголубить його тепла жінка, він і розтане. І тоді з нього ліпи що хочеш. Агафія виявилась з породи тих жінок-однолюбок, які якщо вже й закохувались, то на все

життя, коли світ для них — окрім чоловіка — переставав існувати. Принаймні нічого для неї не важив. Головне — чоловік. Він для неї і коханий, і цар, і Бог, і увесь білий світ. Іншою Агафія просто бути не могла за своєю натурою, Малоросійський гетьман, якого їй підсунули радше з політичних мотивів, стане для неї і першим, і єдиним чоловіком — як глянула в його карі очі, на біле лице, на чорний вус, так і сказала собі: мій.

Кожна жінка — це Боже створіння, вчила її ще бабуся. І Господь жінку створює не просто так, а для когось. Для — ЄДИНОГО. Тож і треба чекати його, ЄДИНОГО,

бо тільки з ним і буде щастя. Чекати треба терпеливо, стільки, скільки б не довелося. Може, і все життя. Що з того, що до якоїсь вибранець швидко приходить, а до котроїсь і все життя, але все одно треба чекати. Бо жінка для чекання і створена. Чекати, і він прийде. Неодмінно прийде, адже Господь не допустить, щоб жінка в самотині жила. Бо Господь для кожного чоловіка створює жінку. Чоловік, може, ще й не знає, одинакує собі, а жінка для нього вже й підібрана. І тебе, Агафіє, Господь для когось же створив. Чекай. І не гніви Господа нетерплячкою та наріканням на самотину. Він з'явиться, як Господом і задумано…

Вона й чекала. Того, для кого була створена. З п’ятнадцяти років — бідна небога у тітки своєї на утриманні, — виглядала судженого, виглядала аж дванадцять років, вже й віру було — що він таки з’явиться — втрачала, але нарешті під тридцять дочекалася.

Медовий місяць видався їм обом довгим роком, але все одно коротким. Тож воліли обоє, щоб все їхнє подальше життя було таким — медовим. Як тільки він її не називав (на свій, український манір): Гафія, Гафа, Гафійка, Гапа, Гапонька, Гапочка… Часто під ранок, як вони лежали, потомлені коханням до солодкої знемоги, наспівував їй

українських пісень, щось на кшталт: «Де зірала зіронька, зірала, з ким ти, Гапонько, стояла?»

— Та з тобою, Петрику…

Вона його називала Петриком, а він її — Гапочкою.

— Ти така солодка, — завжди казав, лоскочучи її лице пишними вусами.

Звідтоді й звав її Солодкою Гапочкою, і вона так звикла до свого українського варіанту свого імені, що тільки на нього й відгукувалась, і навіть цуратися почала свого справжнього, руського імені Агафія, бо воно нагадувало їй самотність, її

донедавна нужденне життя в тітки на правах бідної родички, а Гапочка — любов, солодкі ночі з ним, єдиним. З ім'ям Агафія вона вже згасала, втрачаючи віру й надію на краще, а з ім'ям Гапочка в неї почалося нове, до того не знане їй життя, якому вона не могла нарадуватися, адже нарешті одержала все, що й належить одержати жінці від чоловіка. Навіть більше, з бідної покоївки в багатої родички вона негадано за чоловіком стала власницею — подумати тільки, власницею! — маєтку! І прийшов до них дарунок як з різдвяної казки про бідну царівну, яка врешті-решт таки дочекалася свого Іванка-царевича. По весіллі їх привітали дяки

Малоросійського приказу.

Ось уже й лишилася позаду Москва-матушка — так її, здається, величають самі руські.

— Це ж треба, — Дорошенко, зупинивши коня, обернувся і востаннє подивився на захисні мури царевої столиці. — Аж сюди колись віхолою налітали козаки гетьмана Сагайдачного!

Коли б польський королевич Владислав, якому Сагайдачний в році 1618 допомагав здобути корону Московської держави, не замирився з московитами і не повернув назад, бувши всього лише за кілька верстов від столиці — під Тушино, —

наробили б тоді московитам лиха! Не такі-то вони, московити й непереможні, як здається. Коли Виговський вщент розбив їхнє військо під Конотопом, цар уже рихтувався тікати з Москви, будучи певний, що тепер Виговський неодмінно прийде Москву брати… Виговський тоді не прийшов — Москва врятувалася. А втім, нема чого й ходити на Москву, коли б заодно всі в Україні стояли, цар би й носа не зважився сунути на Україну.

Але не стали заодно. Ні в часи Виговського Івана Остаповича, ні за його гетьманування — ось чому він і опинився в московській неволі. Разом з Україною.

Тільки й радощів було, що Москва вже лишилася позаду. Попереду воля. Так тоді здавалося. Принаймні Дорошенка не полишало відчуття, що нарешті він вирвався на волю з Москви-камен, що душила й гнітила його всі ці роки. Як залишився позаду останній московський мур, зітхнув на повні груди від простору, що слався перед ним аж до обрію, і, не втримавшись, крикнув до осіннього неба:

— Еге-ге-ге-ге-е!!!

— Ге-ге-ге-ге-е!!! — понеслося луками кудись удалину, де, зливаючись з небом, темніла стіна лісу.

Не захотів сідати в бричку — козак же, а не тлустий лінивий панок, половину життя провів у сідлі бойового коня, яке військо, яких козаків водив за собою, а це ось веде п'ять підвід з бричкою і табунцем коней, та все ж… Відчуття волі п'янило, простори, далина надихали. Геть швидше подалі від Москви-камен, там, у Ярополчому, він сам собі буде господарем… Гарцював, то вперед вирівався і нісся, аж курява здіймалася на путівці, то з гиком і свистом повертався до валки.

— Га? — кричав до дружини. — Ти мене кликала?

Очі горять, білозуба посмішка

сяє, «гетьманка» з пером на потилицю збита, під вусами козацька, ще з України, люлька, за плечима кирея крилами має…

Агафія з брички милувалась «своїм генералом», і для неї він і справді був молодим козаком. Мріяла, як заживуть вони у свою волю в Яропольчому, неодмінно худобу розведуть, щоб було що на стіл ставити. З собою Агафія везла кілька мішків, вузлів та торбиночок з різними сіменами — і жита, і ячменю, і вівса (для коней), і проса, і гречки, і ще бозна-чого. Будуть і млинці, і каші, і пиріжки зі свого врожаю. З овочевих везла насіння гарбузів, огірків, капусти, моркви,

гороху, цибулі, часнику, ріпи — по весні збиралася зайнятися городом, а поле, худоба — то для чоловіка. Раділа, зарані уявляючи, що на її землі родитиме та скільки живності у дворі мукатиме, хрюкатиме, кукурікатиме, гелготатиме…

Повернули на дорогу, що вела на Звенигород, колись вороже Москві незалежне князівство, спустилися в долину Москви-ріки, і на протилежному її високому березі забіліли собори… Від Звенигорода до Волока вже рукою подати. Оскільки ж він на Ламі, то й — Ламський. На зорі освоєння слов'янами тих країв там перетягували («переволакивали»)

торгові судна з однієї річки в іншу — так волок з'єднав Новгородську землю через Москву-ріку з верхів'ям Оки та Волги через Шошу і Ламу. У 1544 році великі князі московські назавжди приєднали Волок до Москви. З 1761 року він стане повітовим городком Волоколамським.

А вже за Волоком — з десяток верст понад Ламою — Ярополче, осереддя землі їхньої обітованої, маленький їхній рай — принаймні таким він має для них стати на все життя, що його ще у них зосталося. До Москви Петро Дорофійович мав хату в Прилуках, що її купив «за власну свою суму», ще будучи

прилуцьким полковником, в центрі міста біля ринку, напроти Пречистенської церкви, і хутір в дубовім гаї з двома садами, сіножатями. Все те, як стане гетьманом, подарує Густинському монастиреві. Та ще в Чигирині мав дідову, потім батькову хату — в рівних частинах з братами. Але жив, будучи гетьманом, у казеннім будинку, який усі називали будинком гетьмана.

Але Чигирин уже спалений і знищений дотла, а з ним і батькова хата. А будинок гетьмана він, здавши булаву, вже втратив назавжди, тож повертатися йому в Україну вже ніби й нікуди. (В Сосниці, куди він

перебрався після зречення влади, нічого не встиг збудувати). Та ще двадцять років тому король Ян Казимир подарував йому як гетьману містечко Гуляйполе, в якому він жодного разу не був, а тому ніколи й не заявляв про свої права на нього. Та й не вважав його ніколи своїм. І ось в році 1684 після всього, що сталося з Петром Дорошенком — багаторічна боротьба з Росією в ім'я незалежності України, втрата гетьманства, відконвоювання до Москви, без права повернення на батьківщину, воєводство у В'ятці, — надала йому, як царевому воєводі (після В'ятки він уже вважався царевим воєводою у відставці) і

раднику царя та у зв'язку з одруженням з Агафією Борисівною Єропкіною село Ярополче на річці Ламі Волоколамського повіту з присілками Спаським, Суворовим, Нікольським та Бігуновим (присілками звалися малі села, часто й крихітні, на кілька дворів, що розташовувалися поблизу великого) — всього разом 1000 дворів. Це замість платні в 1000 рублів, що їх одержував Петро Дорошенко, будучи в'ятським воєводою. Як було сказано в дарчій грамоті, село Дорошенкові надавалося «на кормлєніє». Тоді ж дяк Іванов застеріг гетьмана і воєводу: тепер Пйотр Дорошенко не

може вимагати від влади платні як і взагалі засобів для існування, село Яропольче, що надається у його власність, і є йому платнею і засобами для існування — як він буде в ньому господарювати, так і житиме.

Яропольче колись називали «красним селом». Себто гарним. І, звичайно ж, багатим. Вигідним «для кормлєнія» тому, кому й давалося село. Але в часи Дорошенкового воєводства у В'ятці воно вже було геть спустошене — попередній його власник, «захудалый вотчинник», пропивши все, що мав, заліз у великі борги, виборсатись з яких він уже не міг і невдовзі сконав од білої

гарячки, а село було забране за борги в цареву казну. І подароване за службу «воєводі Дорошенкові». Село було на тисячу дворів, що витяглися понад Ламою. В центрі — барська садиба, великий двір, оточений високим дубовим тином — в часи недавнього татарського лихоліття то був хоч якийсь прихисток, — з міцними воротами. За панським будинком — господарський двір, стайня, будівлі для худоби, сажі для свиней, овен — сушильня для снопів, гумно — для обмолоту зерна, яма для овочів, за ними город і сад.

Із зовнішнього боку понад тином ще й у ті часи місцями виднілися залишки рову, зарослого кропивою,

свідчення того, що раніше жили «с великим береженьем» од лихих людей. Сам будинок був чималий, на п'ятнадцять помешкань, міцний, з рубленого дерева, зведений на високому кам'яному підмурівку. То був звичайний барський терем, але вже тоді він вимагав доброго ремонту — ним і займеться Агафія, як вони поселяться в Яропольчому. У неї раптом проклюнеться бажання до господарювання, чому Дорошенко буде дуже радий, бо в самого не лежатимуть руки до газдування. А жінці хочеться — хай і займається. До тридцяти літ тулилася бідною родичкою по чужих кутках, то хай хоч тепер душу відведе вже як

господиня.

І дорога була легкою, і коні бігли жваво, і день у Підмосков'ї був як на замовлення, і на душі було безжурно, і Дорошенка попереду його маленької валки не полишало відчуття, що нарешті він вирвався з неволі. Все! Кінець московському полону! Віднині він вільний козак — гуляй, душа! А що ще треба мандрівнику? Воля та дорога, що ніколи не кінчається…

«Ніколи не кінчається?..» — хтось наче скептично його перепитав.

І в щойно ожилій душі наче щось обірвалося. Чому не кінчається? Кінчається. А ця поїздка, що нею він так тішиться, і є його останньою поїздкою. І дорога, якою він їде, ось-ось добіжить до Ярополчого. І — тпру! Розпрягайте коней. Далі йому вже немає путі. Висилкою з Москви його просто загнано в глухий кут. З Ярополчого дорога вже нікуди не поведе. Вона — в один кінець. До Ярополчого… А далі… Далі — все. Навколо ж ніби воля, а він в глухому тупику. Невже його й тут перехитрили дяки московські? І він сам ускочив у підготовлену для нього пастку — село Яропольче, тисяча дворів з чотирма присілками, надане

йому «на кормлєніє».

В Петра Дорошенка залишалося життя, як йому виповнилося 57, ще на чотирнадцять років. Багато це чи мало? А втім, скільки не живи, а завжди здається, що мало — така вже природа людини. До того Петро Дорофійович ще вірив (десь, у якомусь закапелку душі, ще жевріла надія), що ось-ось він повернеться до милої свої вітчизни. Щоб бодай хоч віку дожити серед своїх у рідному краї. Хай ще рік-два покарають його полоном московити та й відпустять. А мо', так складеться, що й сам вирветься з неволі, хоч дяки невтомно його застерігали: візьмеш ноги в руки — то знай: стрільці

доженуть і на місці порішать. Такий наказ служиві мають. А доти, доки житимеш у Москві-матушці, тебе ніхто й пальцем не зачепить. Але вірити, що доведеться віку звікувати в Москві-камен, не хотів. Ось-ось він повернеться… Але чомусь оте ось-ось не наставало, хоч виглядав його… Для втечі потрібні були надійні помічники… І потім… Куди тікати? На Лівобережжі його в один мент схоплять люди Самойловича, а вже Самойлович з охотою передасть непокірного московському воєводі, якому служить… А Москва тоді неодмінно пошле на плаху. Обухом по голові і — під лід Неглінної чи Москви-ріки. Вже бачив, як то

робиться. Нарочито йому те дійство показували, щоб боявся і сидів у Москві, як миша в норі…

Тікати в Польщу — душа не лежала. Міняти Москву на Варшаву — хрін рідьки не солодший. Та й у Москві до нього ще ніби й по-божеськи ставляться, а хтозна, як воно буде у Варшаві? Полякам гетьман, який мріє про незалежну Україну, від Москви й Варшави незалежну, теж не потрібний. До турків чи татар? І зовсім душа протестувала. Ненадійні спільники. Сьогодні обіцяють Україні допомогти за волю боротися, а завтра

на твоїх очах зачнуть Україну грабувати, люд її в неволю гнати, а його знову ж свої проклинатимуть — досить з нього! Скільки не звертався до мусульман — нічого путнього з того не виходило… Залишається Сірко, Запоріжжя. Січове товариство його прийме з дорогою душею, захистить і не видасть, але… дістатися до Дніпрових порогів, до Низу козацького одному? Годі й думати про таку мандрівку… Потрібні спільники, а їх не було. Принаймні надійних і вірних. Щоправда, якось один було до нього підкотився. Землячка з себе удавав. І рідною гетьману мовою говорив. Мабуть, і справді був землячком, тіко

Москві-камен служив, винюхуючи, хто з його земляків у Москві чим дихає… Клявся-божився, що допоможе гетьману з Москви втекти. Гетьман його про поміч і не просив, і не бідкався, що, мовляв, потребує допомоги, аби втекти в Україну. А він підкотився і давай на відвертість викликати. Допоможу в Україну втекти. З доброго дива почав балачку про це, ні сіло ні впало. Є, мовляв, у нього надійні люди, допоможуть. І коні є добрі, в Підмосков'ї стоять. Біля стрілецького воєводи своя людина — захистить, коли що… А ще землячок почав вивідувати, чи є в гетьмана в Україні спільники? Серед старшин, козаків?.. І серед

поспільства… А-а, ось воно де собака заритий! «Для чого тобі таких людей, якщо вони у мене є, треба знати?» — «Дак пан гетьман як повернеться в Україну, на Батурин треба йти, гетьманську столицю треба брати й Івашка Самойловича з гетьманства скидати…» — «Так відразу й на Батурин? — ущипливо запитав гетьман. — Івашка Самойловича скидати і булаву брати?..» — «А як же інакше? В Україні є люди, які царем недовольні, вони тільки й чекають повернення Дорошенка з Москви, щоб заколот… е-е… повстання проти царя підняти…» О-он воно що! Бовкни він про своїх спільників, як

царські воєводи помчать на Україну їх виловлювати і до Сибіру запроторювати… Відповів: а нащо йому Батурин брати, як він вже Москву взяв і в Москві йому добре… А від добра добра не шукають… Землячок розчаровано (навіть приховати свого розчарування не зміг) відвалив. Несолоно сьорбавши. А він тоді подумав, що дяки з Малоросійського приказу кепсько працюють. Та й, певно, не мають кращих вивідників, коли на такого поклалися. І зробив для себе висновок: вуха в Москві треба тримати сторчма, щоб справді не зашурготіти під лід Москви-ріки. Довіряючи, Москва йому не довіряє і

пильно за ним слідкує, певна, що гетьман і спільників має в Україні, і готовий хоч зараз в Україну дременути — щоб її проти Москви підняти. І звичайно ж, щоб татарам Україну віддати — таке і Самойлович Москві нашіптує… Все робить, щоб Москва Дорошенка в Україну не відпустила. Боїться, аби Дорошенко, повернувшись в Україну, не відібрав у нього булаву й себе гетьманом не проголосив… Тож і настрахопуджує Москву, а Москва Дорошенка боїться. Як і Самойлович…

І раптом подумав: а навіщо йому якийсь Волок? Що — на ньому світ клином зійшовся? Як і на Ярополчому. Повернути б оце коней

на південь, рвонути на Україну.

А там — що буде, те й буде. А більше копи лиха не буде — це вже тими, хто до нас жив, перевірено. І так його захопила несподівана думка, що він на своєму гнідку аж на місці завертівся. Хто не ризикує, той не виграє. Поки в Москві спохопляться, пройде чимало часу, ого, де він буде!.. Наче шукаючи підтримки своєму потаємному задумові, глянув на жону — Агафія саме груддю годувала маля, щось ласкаво до нього агукаючи.

Глянув і… і відчув, що йому вже розхотілося тікати на Україну, де його напевне ж ніхто вже й не жде, не виглядає (хіба мати, якщо ще

жива), де ні хати у нього немає, ні такої дружини, яка он у бричці пишною груддю годує сина їхнього…

Агафія, Солодка Гапочка його, відчувши на собі погляд чоловіка, звела голову, поправила пасемко, що впало їй на лоба, і посміхнулась йому. І здалося гетьману, що в підмосковному бляклому осінньому небі знову лагідно і тепло засяяло сонце — хай вже й осіннє, але ж ще не зимове. До зими ще далеко, до зими вони ще встигнуть нажитися, бо ж ще попереду їх чекає бабине літо. А їм і бабиного літа вистачить.

— Ти чого, любий? Засмутився? — ласкаво запитала

жона, і він відігрівався в її посмішці, посміхнувся й собі у відповідь. Та так, що і в молодості своїй далекій нікому так не посміхався.

— Ой, лихо — не Петрусь, лице біле, чорний вус, — раптом проспівала дружина, чітко вимовляючи українські слова (він колись жартома проспівав їй цю пісню, а вона, виявляється, і запам'ятала її!) — Чого ти, біле личко, чорний вус, сумуєш? Ми ж їдемо не куди-небудь, а додомоньку, в наше царство-государство…

Він хотів було заперечити, що його рідний дім — Україна, але чомусь не заперечив. Тим більше,

вона так гарно наспівувала: «Ой, лихо — не Петрусь, личко біле, чорний вус…»

І він поспитав, киваючи на згорток в її руках:

— Смокче?

— Смокче, смокче наш Сашко, — радо одказала вона. — Аж грудь мені теребить, такий нетерпеливий. Виспався і зголоднів…

Слухаючи її щасливу мову і оте «Ой, лихо не Петрусь, лице біле, чорний вус», він подумав, що, власне, вже двічі полонений: вперше його полонила Москва, вдруге — ця

жінка. І — диво з див! — він чомусь не пручається, не силкується вирватись зі свого другого полону. То який сенс тепер повертатися в Україну? Пізно. Раніше треба було про це думати, а тепер уже все… З Москви він ще міг би вирватись, але від Солодкої Гапочки, від жони своєї коханої і матері сина його, йому вже не вирватися ніколи. Та й чи треба? Справді, від щастя за щастям не бігають. Що він міг для України зробити — зробив. Тепер поживе для себе. Та й хто його з Росії відпустить — ні Москва, ні Агафія, Солодка Гапочка його. Та й тут, в чужому краї, виявляється, теж можна жити. Була б лише поруч кохана.

— Петрику, я вже погодувала Сашка. Ти не хочеш пуцьвірінка нашого потримати на руках?

Ох, ці жінки (чи, як московити кажуть, баби), таки знають, як чоловіка загнуздати.

Далі їхав обережно (гнідий, наче відчувши урочистість дійства, сам перейшов на тиху ходу), як узяв теплий, нагрітий грудьми Агафії сповиток на руки.

— Таки вкоськали москалі козака, — сказав, підморгуючи до сина в сповиточку.

І відчув, що його нещасливий московський полон непомітно став

для нього щасливим полоном.

Не водити йому вже більше військо — ні хорошенько, як співається в пісні, ні — ніяк…

Відводив своє.

Аж оце відводив.

А дружина знай собі наспівує: «Ой, лихо — не Петрусь, лице біле, чорний вус…»

Агафія співає та й співає, валка торохтить собі й торохтить, все ближче й ближче Яропольче, звідки Дорошенкові й справді немає вже дороги, а тим часом з-за верховіть далеких лісів, що, підпираючи небо темною стіною, стоять на обрії, вже

виповзають сіро-чорні хмаровища, і від них ніні, та й повіє зимним холодом… Скільки ще протримається бабине літо, стільки ще й буде тепла. Але ж передзим'я вже ось-ось, а за ним недалеко, за борами, за лісами, царством руським вже йде зима…

Повість третя
ВОЛЬНИЙ НЕВОЛЬНИК або МОСКВА — ЯРОПОЛЧЕ І СТО ТРИДЦЯТЬ РОКІВ ТОМУ І ЧЕРЕЗ ТРИСТА ЛІТ

…Він тоді білим світом нудив. Скучав страшенно, невідомо за ким і за чим і чого марудився. Чи не від бурхливої молодості, яку не знав, як сповна використати, до чого її притулити, і колотився від неповноти реалізації себе тодішнього. Життя здавалося нецікавим. На душі було маркітно. Ніде не міг нагріти місця,

ніде не знаходив душевного спокою, немилосердно хандрив (і це за його великої працездатності, коли міг писати запоєм). Трохи рятувала часта переміна місць, тож і кидався з одного краю в інший, аби невдовзі переконатися, що й там, куди він допіру мчав, було в принципі те ж саме. Нудьга і хандра. Літо якось перебув в Санкт-Петербурзі (трохи, правда, рятували поїздки в Михайлівське), осінь — в маєтку друга в Тверській губернії, а на зиму 1828 року націлився на Москву, — поможе чи ні, а йому просто не було вже куди їхати. Сподівався, що Москва-матушка порятує його від нудьги та незадоволення собою і

світом. Не гибіти ж ще й зиму в північній столиці, де все йому тоді обридло, а невгамовна, діяльна натура вимагала нових вражень, знайомств і, безперечно, нової — неодмінно палкої! — любові. Цілющої для душі й тіла. І — захоплюючої, всепоглинаючої, щоб його як у вихорі закрутило, щоб кров у жилах заграла. А що натомість мав?

Каков я прежде был, таков
и ныне я;
Беспечный, влюбчивый. Вы
знаете, друзья,
Могу ль на красоту взирать
без умиленья,
Без робкой нежности и

тайного волненья.
Уж мало ли любовь играла в жизни мной?
Уж мало ль бился я, как ястреб молодой,
В обманчивых сетях, раскинутых Кипридой:
А не исправленный стократною обидой,
Я новым идолам несу мои мольбы…

Поклав собі пожити в старій столиці до весни. А там… там видно буде, час та обставини покажуть, що йому далі робити. Тож Москвою вирішив рятуватися від нудьги та

самотності. Бо ж дивно виходило — навколо стільки людей, а він чомусь почувався як на безлюдді. Робінзоном на незаселеному острові. Тож і метався, ніде не знаходячи собі місця, наче за ним по сліду йшли переслідувачі. Куди завгодно, аби лишень не на місці. Почувався в той час акулою, яка мусить безперервно рухатись, аби свіжа вода раз у раз омивала зябра, подаючи багатий кисень. Зупинка для неї — смерть. Від кисневого голодування. Тож у пошуках спасіння, не зупиняючись і на мить, носиться акула морями й океанами живою торпедою… По весні він навіть просився на театр воєнних дій (тоді тільки-но почалася

чергова війна Росії з Туреччиною за володіння, яким обом імперіям здавалося мало), просився швидше з нудьги, хоча й патріотичні почуття істинного росіянина — або, як він любив урочисто і дещо аж патетично висловлюватись: роса — не варт було скидати з рахунку. Прохав зарахувати його в діючу армію, під кулі та ядра. Але «клятий царизм» (як пізніше титулуватимуть радянські ідеологи тодішню форму російської державності) все-таки беріг великого поета Росії. Хай воює в поезії. Ну, ще на інтимному фронті, де він почувався просто-таки фельдмаршалом. Ба, навіть генералісимусом. А на полі бою

ставати гарматним м'ясом є кому і без нього. А він хотів просто забутися, себе загубити. Але на війну його не взяли. Ну й дідько з нею, з війною! Поля брані з турками йому замінять поля інтимні, де він і справді почувався, як у рідній стихії.

Отож перезимувати вирішив у Москві-матушці, де з настанням холодів і до самої весни — бали-бали-бали!.. Що-що, а зимові бали Москва любила, і вони в неї виходили славні (куди там санкт-петербурзьким!) і йшли собі та йшли — вервечкою. Залишився в Москві, певний, що вона таки порятує його від хандри. Та й запрошення на гульки, — тільки-но він з'явився в

першопрестольній, що неухильно перетворювалася на купецьке місто, — посипались зусібіч, як з рогу достатку.

На одному з таких балів він і зустрів її — своє сонце і свою, як час покаже, найбільшу біду.

— Хто?.. Хто така?.. В чиєму саду щойно розквітнув цей неземний тюльпан? — збуджено питав він московських приятелів, таких же молодих гульвіс, джигунів-зальотників, як і сам. Пригод він тоді багнув, як ніколи. Попри все, туга за жіночою любов'ю та муки, що їх вона завдає — були його постійними супутниками. Любив він до того вже

багато разів — з більшим чи меншим вибухом пристрастей. Був щедрий і невситимий багатолюбець, та й любок мав на вибір — і зовсім юних, і рівних собі за віком, і навіть старших за себе, — а коханцем був досвідченим, з великим стажем — недарма ж себе називав-величав (з великої літери) Ловеласом.

Перед одруженням з Наталі Гончаровою відверто напише своїй «подрузі» княгині В'яземській: «Natalie, впору сказати, моя сто тринадцята любов».

Якось в кінці того ж 1828 року він складе «донжуанський список» (до речі, вельми скромний) тих своїх

любок-голубок, якими до того захоплювався (деякими ж особливо). Так ось у тому кондуїті ряд імен повторювались, тож там значилося самих лише Катерин кілька: Катерина I, Катерина II, Катерина III і Катерина IV. Не кажучи за інші російські жіночі імена. Із багатьма чарівними власницями тих імен у нього був «рая миг сладострастный». Чи — «бесстыдное бешенство желаний». Майже всім він присвячував поезії, повні жагучої пристрасті, а деяким і мадригали, як, наприклад, княгині Авдотьї.

Реєстр той кінця 1828 року і завершувала Наталонька Гончарова, яка, до речі, йшла слідом за

знаменитою у його житті і в руській поезії славнозвісною Анною Керн, якою він найбільше і найжагучіше захоплювався і яка стане недосяжною — для нього самого недосяжною! — вершиною його незвичайної любові.

Але й між Наташкою та Анною Керн («наконец-то я с Божьей помощью трахнул Аннушку», — зізнається він якось у своїх паперах) було ще кілька менш значних захоплень, тож імена тих претенденток на його серце він навіть не зафіксував — та й хіба запам'ятаєш усіх! А втім, він завжди був оточений «милими баришнями» і завжди крутив і грав з ними любов.

Про жіночу любов, ніжності, пестощі й пристрасті він мріяв, як про останній прихисток у цьому прісному світі, вони були для нього «надійним щитом проти стріл судьби». Було до Гончарової і сватання, але, правда, поспішне, а тому невдале, радше несерйозне. Все ті ж грища сердечні.

Та й сама Наталонька Гончарова — його чарівна Наталі — була в тому списку не в однині (як відповідно і в його житті), першою значилась Наташка — кріпосна актриса домашнього театру гр. В. В. Толстого, друга — «премиленькая» Наташечка, покоївка фрейліни Валуєвої, третя — вже Наталі — графиня Кочубей.

Гончаровій Наталі випало увійти в його біографію хоч і найвродливішою, але під номером чотири. Це буде його остання любов, після Наталі № 4 у нього більше не буде такого захоплення, як і самого, невдовзі, життя. Але тоді, взимку 1828 року, він захопиться Наташкою Гончаровою так, як, здавалося, ще ніким так не захоплювався, бо світ наче клином зійшовся на тому юному створінні, що його він зустрів на московському балу.

— Хто?.. Хто вона?.. Ця юна діва?.. Це — диво з див! Чиїх батьків ця чарівна красунечка?

— Її звати Наталі…

— Наташка, — сміявся він, уже почуваючись щасливим і впевненим, що вона буде його, тільки його. — Яке красиве російське ім'я! І мені вже добре… — хитро посміхався, — знайоме.

— Наталі Миколаївна Гончарова — нова, сліпуче-осяйна зоря, що негадано зійшла на сірому московському небі.

— Чому ж зорю сію не знаю?

— Ну, друг Пушкін, треба частіше бувати в Москві.

— Тепер я взагалі, вважайте, москвич. То хто ж вона, ця найясніша зоря сірого московського неба?

українській історії часів козаччини легко можна знайти не одного гетьмана, який не відзначався пієтетом перед поетовою імперією, більше того, ходив проти неї оружною силою, часом завдаючи їй відчутних ударів (хоча б той же Іван Остапович Виговський, який вщент розгромив колись московитів під Конотопом. Чи, скажімо, Петро Кононович, з родовим прізвищем Конашевич і козацьким прізвиськом Сагайдачний, запорозький уславлений гетьман, який року 1618 через Сіверщину несподіваним рейдом повів запорозьких козаків на Москву, захопив руські міста Лівни, Єльц, Лебедин, Данков, Скопин,

Ряський, Калугу (останню, щоправда, на зворотному шляху) і мимо Серпухова, розбивши ратників князя Пожарського під час переправи через Оку, каширським шляхом пішов на білокам'яну й опівночі з військом вже був біля Арбатських воріт Москви), а перепало від Пушкіна лише Петрові Дорошенку.

Та й що це за диво таке — Росія, — що її треба неодмінно тільки любити? А коли немає за що? Та й самі росіяни в таких випадках кажуть про те, що, мовляв, «насильно мил не будешь». Воістину!

«…из всех гетманов он (Дорошенко) больше всех ненавидел

русских…»

Да полноте, Александр Сергеевич!

Що ви таке кажете?

Годі-бо вам.

Якщо вдатися до мови дипломатів, зносини Дорошенка з Москвою почалися безхмарно, багатообіцяюче і на самому початку були, повірте, увінчані соболями, і Петро Дорофійович один час навіть схилявся було — щоправда, не так з почуттів, як з безвиході, — ледь чи не до полюбовного вирішення справи з Москвою (не за рахунок, звісно, України), і не його вина, що з того

і знаних іноземців, яких намагалися переманити на свій бік (чи бодай запобігти в них прихильності), а через них часом і їхній край захопити. Серед таких недовго походив і Петро Дорошенко, в досьє якого під роком 1655 у графі нагороди має значитись: соболі від російського царя.

Саме того року Петро Дорошенко отримав ранг наказного полковника (наказний — тимчасово призначений урядом на керівну посаду в козацькому війську або ж такий, що обирається козацькою старшиною) і того ж року (хоч його поїздка на чолі гетьманського посольства до Москви й не

увінчалася успіхом, чому перешкодила польська залога, з пазурів якої — що було, то було, — втративши дипломатичну пошту, Дорошенко ледве вирвався з товаришами, так необачно потрапивши в засідку) цар Олексій «за рвение» і на знак своєї прихильності та ласки нагородив Дорошенка двома парами соболів (розкішні були соболі, просто диво з див, скарб із скарбів!). Це була єдина нагорода Дорошенку (його брату Федору та іншим учасникам посольства було видано лише по одній парі цінних шкурок) від Москви.

По весні 1657–го Богдан

Хмельницький призначив Дорошенка, гарматного писаря, який був «при боці гетьмана» полковником Прилуцьким.

Але того ж року старий гетьман, як фамільярно поза очі називала Хмельницького старшина, несподівано помирає, і на Україні невдовзі настає жахлива доба великих смут, міжусобиць і потрясінь, що згодом отримає гірку назву Руїна. А все тому, що козацька старшина і саме козацтво з посполством, як розчахнуте навпіл дерево, опинилися у двох різних, ворогуючих між собою таборах, і кожна половина викрикувала свого гетьмана, по-своєму бачачи подальшу

долю України, і відповідно проводила, — шаблями й самопалами, — криваву політику: одні, патріоти, стояли за незалежність та волю своєї держави на чолі з Іваном Виговським, інші, розпропаговані авантюристами, численними пошуковцями булави (не зовсім добру роль тут відіграли і запорожці), виступали за підданство Москви, мовляв, руський цар («Волимо за білого царя!» — волали наймані крикуни на площі в Переяславі під час тодішньої ради за Хмельницького) ледь чи не ощасливить їх. Москва уміло підігрувала таким настроям своїх прибічників, задобрюючи і купуючи

їх з тельбухами за свої безцінні соболі, обіцяла їм золоті гори під царем, нацьковуючи їх, дурних та нерозумних, проти Виговського. І хоч останній і розбив руське військо під Конотопом до цурки і так нажахав Москву, що в Москві запровадили траур, а цар, боячись рейду українського війська, навіть збирався тікати з Москви, але, підбурені Москвою (то був її єдиний порятунок) тубільці в тилу Виговського почали влаштовувати бунти, пізніше велемовно названі повстанням, заколоти, і тому перемога під Конотопом не принесла бажаної волі. Україна втягувалася в громадянську війну. І тоді

Виговський вирішує з двох бід вибрати меншу й схиляється (не маючи змоги утримати Україну своїми силами) до федерації з Польщею та Литвою, що потім буде йому поставлено на карб — особливо радянською ідеологічною машиною, — продати, мовляв, хотів Україну Польщі (про те, що нещасну Україну противники Виговського продали Росії, чомусь не згадується, або якщо і згадується, то неодмінно як «історична справедливість»).

Придушувати антиукраїнські заколоти Пушкаря та іже з ним Виговський посилає Дорошенка. Москва рішуче виступає на захист заколотників, починається боротьба

українського уряду з Москвою. Як результат на Україну, буцімто на поміч заколотникам, Москва посилає війська князів Трубецького, Пожарського і Ромодановського. Розкладені українські полки з Лівобережжя приєднуються до інтервентів і разом з ними успішно душать волю України — брат пішов на брата. Руїна шириться, перетворюючись у мертву зону по обидва боки Дніпра. При допомозі запроданців руські війська успішно просуваються Україною. На Великдень 1659 року князь Пожарський захоплює містечко Срібне і, за свідченням літописця Величка, хоч тоді й був найбільший

християнський празник, але християнин князь Пожарський «жителей тамошних побрал в полон, єдиних вирубал, а других побрал в полон со всіми їх набутками». І, незважаючи на такі явні звірства північного сусіда, значна частина українських старшин все одно виступала за підданство білому цареві. Цього не могли збагнути патріоти, прихильники незалежності, і серед них Дорошенко. Вони склали одному з керівників старшин-запроданців послання, в якому докоряли, що він, «народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час

боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає». Серед підписантів листа (Богун, Носач, Силич, Цецюра, Гапонович, Ханенко, Лизогуб, Лобода, Джулай, Вертелицький, Кравченко, Гоголь) значиться і Дорошенко Петро Дорофійович. Та, власне, він і був автором листа. Що й говорити, лист з літературного боку — вищого класу майстерність, з політичного і патріотичного теж, але до перебіжчика те не дійшло і він сотоваріщі і далі продавав Україну окупантам (за полковницький пернач). Не подіяв лист на тих, хто, «народившись народом вільним», добровільно перся в неволю.

Разом з гетьманом Виговським Дорошенко придушує бунти заколотників, і тоді Москва вирішує обезголовити патріотів. Аби прибрати Виговського, домагається проголошення гетьманом недалекого сина Хмельницького Юрася, а Виговського титулує ворогом і вимагає його з родиною схопити і направити до неї на розправу.

Правобережні козацькі полки, серед яких був і Дорошенко зі своїми людьми, починають — аби врятувати те, що вже неможливо було врятувати, — виступати за підданство королю. Та коли були розбиті вірні Виговському полки і сам Виговський склав булаву,

Дорошенко переходить на бік Юрася Хмельницького — таким чином врятувавши себе від розправи московитів.

В жовтні 1659 року він на чолі козацької делегації їде на переговори до князя Трубецького і від імені гетьмана, полковників і війська заявляє, що вони готові йти під руку царя, але тільки на тих умовах, що й за Хмельницького (Переяславська рада). Але угода Хмельницького з царем вже зробила своє, втягла Україну в російське ярмо і більше росіян вона не влаштовує. Трубецькой наполягає на новій, вигідній Москві угоді.

Дорошенко від імені старшин і гетьмана подає 14 нових статей, що були схвалені на козацькій раді в Жердовій Долині. Погоджуючись на прийняття московської протекції, дорошенківці вимагали свободи закордонних зносин для гетьмана, заборони кому б то не було в Україні зноситись з Москвою поза гетьманом, вільного вибору Київського митрополита і зверхності патріарха Царгородського над Українською Церквою, щоб, зрештою, вільно було закладати в Україні школи з рідною мовою навчання, що московський воєвода мав бути лише у Києві… Князь Трубецькой закрутив носом і навіть

прийняти ці статті для розгляду відмовився, вимагаючи, аби до нього негайно прибув сам гетьман Юрій Хмельницький, про якого воєвода Шереметьєв зневажливо відгукувався: «Прилично бы такому гетьманишке еще гуси пасть, а не гетьманствовать». Юрій Хмельницький спершу вагався (главі уряду не престижно їхати на прийом до князя чужої держави), але врешті, згнітивши серце з безвиході, прибув до Переяслава, де стояв князь Трубецькой.

Аби показати, хто він такий, князь кілька днів не приймав гетьмана, стягнувши до Переяслава 40 тисяч московського війська

буцімто для «оберігання» — від кого? — козацької ради. Зрештою, 17 жовтня, промаринувавши гетьмана більше тижня, Трубецькой погодився на зустріч. Статті нової угоди, привезені Дорошенком, він відкинув, а продиктував їм свої умови, за якими українську автономію було обкраяно по саме далі нікуди, і 18 жовтня в Переяславі (і що за нещасливий град для України!) в соборній церкві відбулася силувана присяга гетьмана та старшин на основі нової угоди, продиктованої козакам Трубецьким.

Дорошенко та його товариші залишили Переяслав з пекучим відчуттям сорому, поразки, ганьби і

ненависті до брутального переможця, з відчуттям, що вони продали Україну (так воно, власне, й було) за безцінь. У тих статтях угоди навіть був ганебний пункт про видачу Москві жінки й дітей Виговського, і українська старшина, не згорівши від неслави, підписала їх, і всі попередні зусилля Богдана Хмельницького були похерені.

Та дорошенківці вирішили не здаватися — була слабенька надія на «справедливість» московського царя — а раптом вдасться його умовити дарувати Україні хоч куценьку волю, хоч півволі, хоч крихту волі, га? (Наївна віра у доброго чужого царя, з якою Україна не розлучилася й

понині, тяжко хоруючи на неї віками!).

Ю. Хмельницький, будучи безвольною людиною, легко піддавався чужим впливам. Навіть поганим, на шкоду своїй вітчизні. Але, на щастя, й добрим. Дорошенківці умовили його ще поборотися за волю. Позітхавши — «Та воно й так, батькові Москва обіцяла більше волі», — синок його погодився відрядити до Москви своїх людей.

В грудні делегація української козацької держави на чолі з Дорошенком прибуває до Москви у складі Андрія Одинця, Василя

Дворецького, Степана Федьковича, Павла Апостола, Павла Єфремова, Максима Булиги (дані за «Дневальныя записки приказа Тайных Делъ»).

Але Москва, що вже міцно отаборилась на Лівобережжі України, спираючись на Запоріжжя, яке танцювало тоді під її дудку, та на «військову чернь», категорично відмовилась — устами дяків Посольського приказу, — уступати малоросам у будь-чому (навіть дарувати амністію прихильникам Виговського). Але в Посольському приказі пообіцяли, що делегацію малоросів неодмінно прийме «сам цар». Сплив тиждень в чеканні. 1

січня 1660 року українське посольство нарешті прийняв цар Олексій, пригостив «братів» казенним обідом в царських палатах, був як ніколи уважний і ласкавий, але робити будь-які зміни в угоді, що її склав Трубецькой, навідріз відмовився.

Українське посольство повернулося додому ні з чим.

Гіркота поразки.

Безнадія.

І тоді Дорошенко, не знаходячи собі місця, що Україна ще в більшій неволі, як була за Хмельницького, вирішив зробити ставку на Польщу.

Не з нелюбові до руських, як то пізніше видасться Пушкіну, а тільки тому, що руські відмовилися дати Україні бодай куцу волю в рамках московської протекції.

Звідтоді й аж по 1677 рік — цілих сімнадцять років тривала його боротьба з білим царем, що, врешті-решт, закінчилася повною поразкою — на жаль, не Москви.

А щодо двох пар соболів царя Олексія, подарованих ним Дорошенку, то пуття з них не було ніякого — їх пожерла міль.

— Жаль, добрі були соболі, — скаже гетьман і велить викинути полисілі шкурки на смітник.

На тому й закінчиться історія, як Кремль хотів було задешево купити в Дорошенка Україну — всього лише за дві пари цінних шкурок, за які так охоче продавалися впродовж віків українці (та й нині продаються, щоправда, вже не за соболі).

Але протистояння Дорошенка з Москвою на тому не скінчилося.

…Ні Загряжські, ні тим паче Гончарови вродою-красою (на відміну від чинів та багатств) не відзначалися, тож зовнішніми даними ні сяйнути, ні хоча б похвастати ніколи не могли. По тій

причині, що не було чим. Чи — ким. Бо такими вдавалися — пересічними. І діти їхні, й онуки та правнуки теж у батьків такими собі вдавалися і з маси невродливців ніколи не виділялися.

І раптом одна з них — Наталі, або ж просто Наташка, — внучка Загряжських, донька Гончарова — красунею небаченою в тих родах вигулькнула, чарівною, як казали, квіткою розквітла в чахлому саду.

У кого така вдалася?

Хто в їхніх родах і в якому поколінні був красенем?

Виявилось, не хто, а сам

засновник роду, прадід Наталчиної матері, теж Наталі. Ба, ба, та це ж він, малоросійський гетьман Петро Дорофійович Дорошенко писаним красенем був! Єдиний вродливець у двох родах — Загряжських і Гончарових! Навіть його сучасники свідчили: гетьман Петро був зело красен собою… Більше нікому в їхніх родах було ощасливити вродою Наталі Гончарову. Це він, прапрадід-красень, через покоління передав праправнучці своїй вроду українську, чи як у Москві казали, малоросійську, або ще «южную»… І всі про юну Наталоньку Гончарову заговорили і почали наголошувати, що вона — праправнучка самого

гетьмана Дорошенка! З тим досить рідкісним, як для Москви, титулом — праправнучка малоросійського гетьмана — і з'явилася дівчина на московських балах взимку 1828 року, і те, чийого вона роду, стало як наче б візитівкою, її чи не найбільшим — після вроди — скарбом. Ось тоді у вищому світі Москви, але у зв'язку з новою примою московських балів, і виринуло з більш як столітнього забуття ім'я українського гетьмана, ворога, до речі, Росії, як «затаврував» його Пушкін…

— Дорошенко?.. Хто?.. Хто такий?.. — швидко питав Пушкін

московських друзів, як вперше побачив на балу Наталі Гончарову і почув, чия вона праправнучка. — Який Дорошенко?.. Хоча… Щось вчувається малоросійське… Судячи по прізвищу… А-а… Він, голубчик, малоросійський гетьман Дорошенко, який, здається, чи не найбільше не любив руських. Себто їх ненавидів. Нас тодішніх… Пригадую, я писав про нього у примітках до поеми «Полтава». Пам'ятаю, пам'ятаю… Справді, красивий був малорос! Вродою своєю, а не політикою, бо необачно воював з Росією. Воював доти — от упертий малорос! — доки Росія його не висмикнула з України і не відправила у Ярополче на вічне

поселення — без права повернення в свою Україну. А втім, для ворогів такого рангу як Дорошенко це був почесний варіант, бо інших малоросійських гетьманів цар відправляв у Сибір, в який-небудь Тобольськ на Іртиші…

— Ось його врода і передалася його ж праправнучці.

— Хоч тут Дорошенко прислужився Росії, як ненавидів за її — нашу, до речі, — імперську політику, за володарювання над іншими. В тім числі й над милою його серцю Українною… Максимович давав мені малоросійські народні пісні — поезія! Істинні перли! Я,

коли мандрував цим дивним краєм, коли писав «Полтаву», був у захопленні від Украйни. А які жінки там, на півдні, де тече величавий Дніпро! Не дивно, що навіть старий Мазепа не встояв перед їхніми чарами!

— І зокрема, перед однією юною особою, перед Марією Кочубеївною, — вставив хтось із друзів. Скориставшись паузою в бесіді, процитував по пам’яті:

И то сказать: в Полтаве нет
Красавицы, Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеяный в тени

дубравной.
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ея движенья
То лебедя пустынных вод
Напоминают плавный хоровод,
То лани быстрыя стремленье.
Как пена, грудь ея бела.
Вокруг высокаго чела,
Как тучи, локоны чернеют.
Звездой блестят ея глаза;
Ея уста, как роза, рдеют.
Но не единая краса
(Мгновенный цвет!)
молвою шумной
В младой Марии почтена:
Везде прославилась она

Девицей скромной и разумной.
За то завидных женихов
Ей шлет Украйна и Россия;
Но от венца, как от оков,
Бежит пугливая Мария.
Всем женихам отказ — и вот
За ней сам Гетман сватов шлет…

Пушкін, слухаючи свого друга-шанувальника, був у захопленні. Але не тому, що пролунали з уст московського юнака його власні рядки (почуття гумору ще ніколи не зраджувало поета, хоч він і вважав

себе за такого, що вже належить країні, адже власною творчістю не завжди був задоволений, бо творчі вимоги до самого себе зростали постійно, особливо в останні роки), а тому, що рядки, писані ним про кохану гетьмана Мазепи, здалися йому такими, що підходили і до праправнучки гетьмана Дорошенка… А раптом тут якась символіка? Тільки-но він закінчив «Полтаву» — жовтень 1828–го — і поема ще не вийшла в світ, але вже в обох столицях ходила у списках по руках, як Україна нагадала йому про себе — він зустрів у Москві праправнучку одного з її найвідоміших і найнепокірніших до

Росії гетьманів.

«Полтаву» він писав у якомусь гарячковитому збудженні. Ледь чи не хворобливому, але вельми приємному і радісному. Бо іноді здавалося, що жив не на землі, а в небесах витав, хоч дні його тоді й минали в частих поїздках то в Москву, то в Петербург. В серпні того року почали над його головою згущуватися хмари неприємностей, коли виникла серйозна справа про елегію «Андре Шеньє» та поему «Гавриліада». По елегії закінчилося тим, що Державна Рада Росії винесла вирок: запровадити над поетом таємний нагляд як над неблагонадійним. Постанову особисто затвердив

Микола I. Особлива комісія, створена за вказівкою імператора, прискіпливо зайнялася його «Гавриліадою». Імператор назвав її «мерзостью». І він змушений був відкараскатися від тієї «мерзости», поклявшись — іншого виходу не було, — що то не його твір. Ледве-ледве викрутився від авторства не зовсім пристойної речі. Почалася смуга невезіння, непевності. Тривога, бездіяльність, карти до ранку, значні програші. Та ще звичне відчуття безпритульності і непотрібності в цьому світі… Але тієї осені його врятувала «Полтава», яку він писав у захопленні. Віршовані рядки приходили до нього навіть уві

сні… Коли ж завершив поему — ожив. І навіть спробував було підбити клинці до однієї знайомої на ймення Марія (тому й героїню «Полтави» Матрьону Кочубей перейменував на Марію). Про неї писав, що вона «цветок в пустыне, соловей в дичи лесной, перл в море» і що він «намерен на днях в нее влюбиться». Проте з Марією тоді нічого не вийшло. Він так же швидко, як захопився, так і охолов. І тут на обрії з'явилася вона, Наташка Гончарова. Він так захопився праправнучкою Дорошенка, що й білого світу без неї вже не уявляв. І те, що він тільки-но написав про гетьмана Дорошенка і по якомусь там часі зустрів його

праправнучку, було знаком долі, посланням небес…

— До речі, Дорошенко, здається, і мій родич. Так, так, родак. Син його одружився з Параскевою Пушкіною… Цікаво. Хоч старий Дорошенко й ненавидів руських, а от же — іронія долі! — йому довелося з руськими породичатися. Мудро вчинив московський уряд, коли одружив цього сепаратиста з московською дворянкою і поселив у Ярополчому. А праправнучка його… Світ, виявляється, такий тісний. Праправнучка його просто… ні, вона просто чарівна. Я вже нею зачарований!

Друзі легенько посміювалися з поета, який і сам любив кепкувати, і влучні жарти цінував.

— Олександре, ти, здається, не тільки цією Наталі Гончаровою зачарований, а — огончарований!

— Огончарований? — сміявся поет молодо, радо й щасливо, відчуваючи вже тоді, що б там не було, як би доля не повернулася до нього, а вона, Наташа Гончарова, буде таки його. — Вельми дотепно. І, здається, правдиво.

— Але — стережися! Ти досвідчений ловелас, але ж і Наталі не простий горішок!

— Я теж не з простаків. Други, відрекомендуйте мене юній діві. Зведіть мене з нею. Мушу їй закрутити голову. Ах, як здорово, що я приїхав у Москву саме цієї зими. Не раніше й не пізніше, а — якраз. Це моя судьба! Геть сумніви, геть хандру! Я залюбки залишаюся в Москві. До весни! А на той час юне диво Гончарових, думаю, буде моїм. Не вперше мені за се любе діло братися…

…І все в нього було вже десь там, за літами, за життям — і молодість, і любов, і стрімке зростання від козака до гетьмана

держави, і саме гетьманування, перемоги й поразки, боріння, служіння ідеї об'єднання України… Зрештою, десь там, за туманами, за далями, за чужими краями була й Україна, назавжди втрачена Україна, та Україна, яку він так і не зміг об'єднати і зробити її вільною, а попереду — чужа чужаниця, Москва, доживання віку в Ярополчому вольним невольником, у вільній неволі… Все було позаду, але старим він тоді ще не був — що ні, то ні.

Олександр Пушкін вмістить портрет Дорошенка (досить симпатичний) у власних примітках до «Полтави», а в тексті поеми теж його згадає. У тому розділі, де

йдеться про боротьбу українців за свої права і вольності. Коли вже Карл XII ішов

…на древнюю Москву,
Взметая русские дружины,
Украйна глухо волновалась…
Давно в ней искра разгоралась…
…Теперь бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,
Иль Самойлович молодой,
Иль наш Палий, иль Гордиенко

Владели силой войсковой;
Тогда б в снегах чужбины дальней
Не погибали казаки
И Малороссии печальной
Освобождались уж полки…

Петра Дорошенка в поемі названо старим. Яка несправедливість! Та й скільки йому тоді було, коли його привезли до Москви? Всього лише п’ятдесят п’ять, для справжнього мужа це лише розквіт. Та й коли б він був справді старим (як чоловік), то не мав би Олександр Сергійович через століття своєї чарівливої Наталі, яка, на жаль,

вкоротить йому й без того молодого віку, але це вже інша тема.

До речі, Тарас Шевченко, який з великою симпатією ставився до гетьмана Петра Дорошенка, теж… туди. Називав його… старим. Хоча б у поезії «Заступила чорна хмара…»: «А ти, старий Дорошенку…» і т. д. (Про цю поему мовлено буде в іншому місці нашої розповіді).

Шевченкові на час написання згадуваної поеми йшов 31 рік. Дорошенкові, як він поклав у Чигирині булаву (про це і йдеться в поемі) було 49 років, тож із Шевченкового віку (31 рік) Дорошенко й здався старим у його

49. Як і 33–літньому, на час написання поеми «Полтава» Пушкіну 57–літній гетьман теж здавався вже старим. А він же тільки у 57 втретє одружився.

Ні, Петро Дорофійович і тоді був молодим, і пізніше теж буде молодим. Хоча б тому, що він воїн, за волю своєї батьківщини боровся, а воїни ніколи не бувають старими.

Виправдовуючи Мазепу за різницю віку його і юної Кочубеївни, один з критиків «Полтави» ще в 1910 році зауважить: «Мазепа був воїн. А воїн ніколи не може бути старим. В бою всі молоді». Браво!

«И Мария, полюбившая конный

строй и бранный звон литавр, и клики пред бунчуком и булавой малороссийского владыки, — Мария нашла в Мазепе чудное сочетание двух вечных юностей — поэта и воина».

Поетом — у своїй незрадливій і по-справжньому поетичній любові до України і воїном — теж у своїй незрадливій любові до України, — був і Петро Дорошенко. А хіба воїн — і тим більше, поет, — може бути хоч коли-небудь старим?

І в словах московита, сучасника нашого героя, про те, що «Гетман Петро был муж зело красен собою…» вже проглядає молодість,

хоч йому тоді й було 57 років. Але для воїна — хіба то вік? Недарма ж він і Агафії Єропкіній видавався молодим, і вона все життя, що з ним жила, була переконана: чоловік у неї на диво молодий! Та й четверо дітей, що їх вона народила від нього, теж свідчили про його потенціал молодості, не розтраченої ним. І в словах: «Гетман Петро был муж зело красен собою» можна сказати тільки про вродливого і молодого — хай не роками, так душею — чоловіка.

Долю свою, як відомо, і на доброму коні не обскачеш. Що випало на роду — те й буде. А Петро

Дорофійович на бойовому коні більшу частину свого життя провів, тож знав, що це так. Не об'їдеш. Що тобі випало, те й приймай. І дякуй Богу, бо іншим буває ще гірше.

Своєї долі гетьман і не об'їхав. І невдачі в Україні, і останній програш під рідним Чигирином, коли мусив здатися чужому князеві та своєму, запопадливому прислужнику Москви, і саму Московію, і прадавнє село Ярополче під Волоком Ламським, і Агафію Єропкіну, — Солодку Гапочку, — мабуть, так йому на роду було написано. Чашу йому таку доля піднесла, тож випив її, гірку, до дна. Але якраз там, на денці гіркої чаші, в згустку терпкої гіркоти,

вже наприкінці життя і посмакував він останнім медом, що все ж таки, здається, трохи підсолодив йому кінець життя.

У п’ятдесят сім йому більше, як тридцять п’ять — сорок і не давали — чоловіче молодецтво ніколи гетьману не було чужим. Розмінявши вже шостий десяток, зберіг істинно козацьку вроду і в душі, і в тілі. Духом ніколи не падав. Такий вдався. Мабуть, від діда Михайла, який теж ніколи духом не падав і міг з чотирма тисячами козаків пройти увесь Крим. Високий, тонкий станом, гарний лицем (лице біле, чорний вус), карі очі повні живого блиску, під вусом легенька посмішка, яку так любила

Агафія. (А ще любила, коли він, цілуючи її, лоскотав її вусами). Таким він і залишиться — аж до останнього свого дня у цьому світі. Час ніколи не владарював над ним. Справжній козак, була переконана Агафія — і в житті, і в любощах. Особливо в любощах. Тут вона чоловіком нарадуватись не могла, віддавалася йому щоночі так, наче в перший раз — про все забувала, де вона і що з нею. Тому й вагітніла раз за разом і рада тому була.

Іконографія Дорошенка (принаймні та, що збереглася) скромна і складається з трьох, на

биографиях и портретах» В. Антоновича і В. Беца. У 1857 році М. Гатцук у своїй збірці «Ужинок рідного поля» умістив портрет Дорошенка — рідкісний знімок з не менш рідкісного олійного портрета гетьмана, що століттями переховується у Волоколамському монастирі.

Відома ще й італійська гравюра, що в загальних рисах подібна до антверпенської.

На всіх трьох згадуваних портретах гетьман Дорошенко постає в гетьманському вбранні, в шапці зі страусовим пером (т. зв. «гетьманка»), з булавою в руці. Все

своє життя Петро Дорофійович носив лише вуса, що було типовим для українців, зокрема козаків (як типовою для росіян тоді була борода), а тут раптом — в московський період його життя — бачимо гетьмана з борідкою, маленькою, правда, акуратною, швидше європейського стилю, аніж руського, що м'якими хвилями закриває шию.

А ось на мініатюрному портреті С. Величка Дорошенко без бороди, лише з довгими вусами, з тонкими благородними рисами породистого обличчя, воно одухотворене (відчувається внутрішнє багатство й сильні почуття), злегка виджовжене,

з чисто українською, справді козацькою вродою, привабливе і гарне.

Недарма ж сучасник Дорошенка писав про нього: «Гетьман Петро був зело красен собою».

Але іконографія, якою б вона не була досконалою і точною, не може, звичайно ж, передати живі риси людини, тим більше людини, віддаленої від нас століттями.

Роки минали та й минали, наче за світлою водою, — піщане дно, — Лами спливали, а Петро Дорофійович жив собі та й жив на її

високому березі у прадавньому Яропольчому, у своєму наче б аж почесному вигнані. Вольний невольник! Москва, здавалося б, і забути про нього вже мала — оженився гетьман на московитці, дітей має, маєток, корінням почав у московську землю вростати, свій уже ніби, приручений — так ні ж!

Разів зо два на рік, а коли й тричі завертав у Яропольче хто-небудь з царевих слуг, черговий дяк з Малоросійського приказу: агов, гетьмане? Ти ще живий??! Ну, то дай води напитися, бо я ще й не обідав…

На запрошення гетьмана — двічі незваного гостя не треба було

прохати, — прибулий охоче всідався за стіл і потім, обважнілий од яств і питія, ледве видряпувався на свого коника (його, доки верхівець причащався, теж треба було нагодувати і напоїти, адже він теж перебував на царевій службі) і, похитуючись у сідлі, то дрімаючи, звісивши голову на груди, то щось співаючи-горланячи, трюхикав у бік Волока Ламського, там вечеряв, ще додавав узливань і засинав уже за столом, тож його доводилось переносити на лаву, а вранці, добре поснідавши, неквапом — чого спішити, царева служба не вовк, у ліс не втече — трюхикав на Звенигород, там обідав, вечеряв і спав, щоб

уранці, поснідавши та заодно й пообідавши, ледве знайшовши собі місце на вороному, обвішаному з усіх боків торбами з гостинцями, надарованими йому в Ярополчому, Волоколамську, Звенигороді, нарешті брав курс на стольний град. І тільки повертав на Москву, як голова його (а втім, вона вже здавалася йому чужою, бо жила сама по собі, а він сам по собі) падала на груди, і дяк розкотисто хропів до самого граду царя і жодного разу сонний ще не падав з коня, — звик за роки царевої служби, — і кінь його, — теж звик за роки царевої служби, — ще жодного разу не збивався з дороги й потрібного напрямку, привозячи

свого їздця завжди точно в Кремль…

Випровадивши незваного гостя, Петро Дорофійович на якісь півроку позбувався нагляду Москви і жив вільніше, хоча як можна жити вільно у неволі, звідки тобі — ані ногою!

Роки спливали й спливали. Агафія народжувала чергову дитину, а гетьман наче й не старів, залишаючись все таким же, яким і в Ярополче приїхав — високим, тонким станом, вдатним з себе, як співала Солодка Гапочка: лице біле, чорний вус. Ой лихо, мовляв, не Петрусь… А сама тому Петрусеві була рада-радісінька. «Може, він Москві лиха й завдав, — казала, —

але мені тільки щастя. Саме щастя, на яке я вже й не очікувала…» Засмага його, здається, не брала. У незмінній своїй «шапочці-гетьманці» з пером, що її охоче носив і влітку, і взимку. Роки не вганяли його в дідівство, як то інших чоловіків вже після полудня віку і, здається, не добавляли йому літ, роки наче обминали гетьмана. Старіли навколо нього інші, росли, стаючи на ноги, діти, матерніла Солодка Гапочка, хоча й була молодшою за нього, здається, старів і дерев'яний будинок, бо з роками скрипів дужче й дужче, наче дід рахітичний кректав, а Петро Дорофійович все таким же залишався, яким колись і в Яропольче

прибув. Порода у нього така була, чи що?

Інші (друзі і недруги) або дряхліли, або й зі світу цього йшли, а він їх неспішно й непомітно переживав — хитро у вуса посміхаючись та в кулак покашлюючи… Вже й кривдники його і переможці почали один за одним перебиратися в той світ, щезли й три найбільші його «други» — король Ян Собеський (помер у 1696 році), втратив голову князь Ромодановський, що в 1677–му, обіклавши Чигирин, відібрав у нього булаву, а потім все зробив, аби Дорошенка запроторили до Москви. Пережив гетьман і Поповича, як поза

очі в Україні називали Івана Самойловича…

У 1676 році «Дорошенко капітулював перед військами Г. Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича…» Це з УРЕ.

Першого він переживе на 16 років, другого на 8.

Обидва його переможці (виграли вони тимчасово, бо у віках переміг він, Дорошенко) — великорос і малорос теж невдовзі потерплять нищівний крах і втратять все, що мали, чого досягли на службі в московського царя. Більше того,

обидва передчасно втратять і життя, і смерті їхні будуть насильницькими.

«Ромодановський Григорій Григорович — російський державний і військовий діяч, боярин, князь». Це теж з УРЕ.

«Після смерті Хмельницького, використовуючи суперечності між старшинськими угрупованнями, домагався виборів гетьманів, угодних урядові — І. Брюховецького, Д. Многогрішного та ін.

Командував російськими військами проти турецького ставленика П. Дорошенка (Чигиринські походи 1677 і 1678 рр.)»

Зробивши своє в Україні, Ромодановський на свою голову повернувся до Москви — служити при царському дворі.

Вбитий московськими холопами під час т. зв. «Хованщини», що її очолив князь Хованський проти кріпосництва та зловживань боярсько-дворянської адміністрації Москви. Тоді ж, по смерті царя Федора Олексійовича, стрільці, солдати та «голь московская» захопили Кремль і розправились з ненависними їм боярами, які були винні у зловживаннях. В число страчених потрапив і боярин князь Ромодановський — йому сокирою відтяли голову.

Іван Самійлович Самойлович, син священика — звідси його зневажливе прізвисько Попович — козак, сотенний писар, сотник, наказний полковник, полковник Чернігівського полку.

У 1669–72 рр. — генеральний суддя. Гетьманом Лівобережної України тоді був Демко (Дем'ян) Многогрішний, теж прихильник Росії. Але й він, спостерігаючи, до чого йдеться, і як Росія послідовно й неухильно урізає козацькі вольності, а він при тому тільки називався гетьманом, тоді ж як без дозволу Москви й кроку не міг ступити,

посмів звернутися до царя, аби його царська величність не вказувала воєводам і ратним людям бути в малоросійських містах, оскільки від них були самі лише сварки і докуки. Російський цар не звернув уваги на «ніжайшеє» прохання малоросійського гетьмана і велів своїм воєводам твердою ногою стояти в малоросійських містах, але на самого гетьмана звернув увагу — ненадійний. Хоч і виступає за Україну під скіпетром царя, а бач, волі забаг. В ніч з 12 на 13 березня 1672 року Многогрішного було схоплено, закуто в кайдани і відправлено до Москви. Йому пред'являть звинувачення в непокорі

цареві, що він «дружбу имел великую с Петром Дорошенком и хотел он же поддаться турецкому султану». Гетьмана жорстоко катуватимуть, а разом з ним і сина його та брата Василя, а після тортур відправлять на вічне поселення до Сибіру, у Тобольск. Трагедія Дем'яна Многогрішного полягала в тому, що він, вірнопіддано слугуючи російському цареві, занадто пізно почав прозрівати, а прозріваючи, не зважився на рішучі дії — Кремль його й випередив.

На раді поблизу Козачої Діброви 17 червня 1672 року гетьманом обрали іншого угодника Росії Івана Самойловича. За роки свого

гетьманства він, щоправда, намагався об'єднати дві України — Лівобережну і Правобережну, — але не для створення незалежної держави, а щоб об'єднану віддати під владу московського царя. А тому, скільки був при уряді, стільки й вів війну проти гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, який хотів об'єднати Україну з тим, щоб зробити її повністю ні від кого не залежною — ні від царя, ні від короля, ні від султана, не кажучи вже за хана. Підім'явши під себе гетьмана Самойловича (це було зробити відносно легко, адже на похиле дерево і кози скачуть), Москва звідтоді договірні статті

складала сама, а українська старшина лише мала покірно їх підтверджувати. Кількість козаків зменшила до 20 тисяч, старшину перестала допускати на дипломатичні заходи царського двору, їй заборонялося без спеціального на те дозволу Кремля обирати навіть гетьмана. Це вже було занадто! Але й цю гірку пігулку мовчки проковтнули Самойлович та іже з ним. Самойлович з усіма умовами, що їх диктувала Москва, покірно погоджувався, ставши на той час не так главою уряду, як старшим на Україні виконавцем волі царя сусідньої держави. Він був типовим борцем за булаву, які в Україні ніколи

не переводились. Подібні борці за булаву готові були йти на будь-яке урізання вольностей, виконували будь-які вказівки Кремля, аби лишень мати верховну владу. Бодай і номінальну, бо справжня влада на Україні вже відтоді повністю належала Москві.

Автономія — і без того куца, — за гетьманування Самойловича все більше й більше обмежувалась, урізалася, зводилась нанівець. Але найбільшим злочином Поповича проти рідної вітчизни було те, що він незалежну Українську Православну Церкву — вона лише номінально підлягала Константинополю — віддав московському патріархові.

Звідтоді за триста з лишком літ на волю пощастило вирватися — вже в незалежній Україні — лише частині церкви, колись проданої Самойловичем Москві і утворити свій Патріархат — Київський.

Хоча де в чому й Івана Самойловича можна зрозуміти. Не виправдати, а лише зрозуміти. Він, як і всі інші гетьмани, крутився між двома вогнями — польським і московським на Україні, а воно куди не повернись, і там гаряче, і там пече… Добре посприяли його переходу до Москви (навіть самі того не усвідомлюючи) поляки. Гоноровите польське панство своїм нецивілізованим варварством,

просто-таки аморальним ставленням до сусідів своїх, українців, підганяло гетьмана перебігти до Москви. Гонор, здається, позбавляв поляків розуму й історичної перспективи. З цього приводу Іван Самойлович, ледве стримуючи образу, що кипіла в його душі, писав кошовому Івану Сірку, як поляки ненавидять запорожців і взагалі українців за православну віру:

«У поляків, що русин, то й песя кість, і недостоїн русин, особливо наш брат козак, не тільки перед поляком сісти, але й стояти трудно».

Самойлович за це поляків не любив (поляки в свою чергу не

любили Самойловича), і, коли постала проблема кого вибирати, до кого приставати — до Варшави чи до Москви, — вибрав останню, знаючи, що вона — менше зло у порівнянні з першою, адже поляки яку тільки наругу не чинили над українцями, називаючи їх не інакше, як «хлопами» і «бидлом». Але непомірно роздутий гонор, що доводив їх іноді до абсурду, — це ще півбіди. Біда була в тому, що ніхто, навіть турки чи татари, не чинили таких звірств на Україні, що їх тоді чинили поляки ім'ям Корони і свого круля. Польський гетьман С. Потоцький у листі до короля писав з України: «Де тільки

траплялося містечко, слобода чи село, вирубавши мужицтво, ми спалювали весь достаток». Як тут не побіжиш до Москви! І Самойлович побіг. В результаті своїх жорстокостей поляки й програли герць з Москвою. А Москва, як тільки вона одна уміла це робити, хвалила — на словах, звичайно, — свого вірного підніжка, задобрювала його різними брязкальцями — поки він був їй потрібний і обставини вимагали його присутності на чолі уряду. Особливо хвалила за те Поповича, що він вижив з гетьманства Дорошенка, провідника незалежної України. Навіть послано йому було з Москви жалувану

грамоту, а з нею — золотий ланцюг (яка зловісна символіка, адже Іван Самойлович все своє гетьманство був припнутий до золотого московського ланцюга), а з ним два діамантові клейноди — за вірність, звісно. І все ж Москва повністю не довіряла навіть такому вірному слузі, яким був Самойлович, зажадавши, аби гетьманові сини в якості живої застави постійно знаходилися в першопрестольній. На той випадок, якщо їхній батечко та раптом відколеться від Московії, бунт проти неї підніме, чи що, сини його тоді будуть в один мент схоплені і скарані на горло — удар довбні по голові, і поскидають їх під лід Москви-ріки,

якщо це буде взимку. Чи стрільці своїми бердишами повідрубують їм голови, якщо це трапиться в іншу пору року. Така погроза швидкої розправи з синами міцно тримала гетьмана на московському ланцюгові.

Року 1677–го, коли за допомогою Самойловича було позбавлено булави непоступливого Дорошенка і відправлено його у безстрокове вигнання в Москву без права повернення в Україну, Москва ініціювала (одних старшин застрахала, інших підкупила соболями) на козацькій раді вибори нового гетьмана. Висунула, звичайно ж, Івана Самойловича на посаду

гетьмана «обох боків Дніпра», і покірна старшина (підкуплена — теж) покірно обрала Поповича гетьманом «обох боків Дніпра», після чого було складено цареві присягу на вірність і — для цього й затівався фарс з новими виборами гетьмана, — на вічне — ВІЧНЕ!!! — підданство. Старий, традиційно-український гетьманський прапор у Самойловича було відібрано (малиновий, він нагадував про волю України), а гетьману було піднесено новий, виготовлений у білокам'яній, «вірнопідданий» прапор, що мав уже підкреслювати залежність України від Московії — білий з білого атласу з малиновою оторочкою і двоголовим

орлом посередині.

Ось тоді український (ніби ж український!) гетьман з чужим двоголовим пернатим хижаком на своєму прапорі подумав, що він уже ухопив самого Бога за бороду. А невдовзі виявиться, що таки й справді ухопив, але — шилом патоки. Проте, навіть засліплений вірністю московському цареві, навіть виступаючи тепер під двоголовим царським орлом, що мав його, гетьмана, тримати у своїх пазурах, як тримає орел якогось там ховрашка, Самойлович, як ще раніше інший великий прихильник Московії гетьман Многогрішний, почав прозрівати — та й не був же він

викінченим ворогом України, щось українське, попри все, у ньому таки жевріло, гетьман ще пам'ятав, чийого він роду-народу, і бачив, що Москва хоче утнути з його батьківщиною, особливо після того, як у 1686 році вона уклала з Польщею мир — за рахунок України та поділу її на дві частини. Тоді ж цареві нишпорки в Україні доносили в Москву: гетьман Самойлович починає виявляти незадоволення московською політикою щодо України. Це насторожило Москву, а тут і зручний випадок трапився, аби розквитатися з гетьманом, що вже почав — посмів! — зводитись з колін. У 1687 році російсько-

козацькі війська під спільним командуванням князя Голіцина та гетьмана Самойловича вирушили в Крим. Літо й без того видалось засушливим, на додачу татари заходилися випалювати степи, все на шляху просування військ куріло, залишаючи попіл і обгорілу землю, обрії днями були затягнені ядучим димом. Татари почали витіснювати Голіцина зі степу. Об'єднане військо губило коней, до всього ж спалахнув голод. Боячись потрапити в полон, Голіцин спішно повернув на Україну, але вину за свій безславний похід звалив на Самойловича — це він, мовляв, намовив татар підпалити степ.

Самойловича схопили й спішно відправили під посиленим конвоєм до Москви — звичайно ж, в ранзі «ізмєнніка і вора». Там його жорстоко допитували на дибі… А тим часом в Україні майно його розікрадуть, щось конфіскують, але більшу частину заберуть собі воєводи — навіть золотий ланцюг московський з двома діамантовими клейнодами. І гетьман з гіркотою збагне, що це вже все, що навіть вірність цареві не порятувала його від розправи самого ж царя, що підступніших за московитів годі й шукати, але було пізно вже що-небудь робити. Молодшого сина гетьмана після жорстоких тортур буде

обезголовлено (посмів, бачте, протестувати проти безчинств росіян в Україні), а старшого разом з батьком етапом відправлять на заслання до Сибіру, як збіглих каторжників, де гетьман і помре у місті Тобольську через три роки бідування. Усіма забутий, нікому ні в Україні не потрібний, ні тим більше в Москві, якій він так ревно служив. За ту ревність і поплатився. А прозрівати почав, — як і свого часу гетьман Многогрішний, — занадто пізно і нерішуче.

Але що з того Дорошенкові, що головного ворога його було повержено, і він навіть пережив його. Радощів від того Петро

Дорофійович не мав, хоч завдяки старанням Самойловича і був позбавлений булави, а потім і батьківщини. Минулі обиди, жадоба помсти вже зійшли нанівець. Мабуть, час таки й справді великий лікар, як казали ще давні греки, — принаймні гострота образ притупилася, на часі стало інше. Та свої ж вони таки, українці. Гетьмани України. Самойлович, хоч часом і дурнуватим бував (пізніше Тарас Шевченко назве його «дурним Поповичем») і аж надто вислужувався перед Москвою (чи — змушений був вислужуватися, коли не стачило зваги проти неї виступити), проте навіть він хотів служити перш за все Україні, її

інтересам, але підкорявся — не був все ж таки борцем! — силі. Він по-своєму розумів незалежність України і щиро багнув її (водночас слугуючи цареві, себто мимовільно виступав проти незалежності), хотів об'єднати Україну, розчахнуту навпіл підступним Андрусівським перемир'ям імперії з королівством, але йому не вистачило рішучості, що врешті-решт і призвело його до трагічного кінця. Та й хотів — це була його головна похибка, що коштувала йому свободи і життя — гетьманувати під скіпетром російського царя. І поплатився за свою віру в білого царя.

Є в мудрих греків слівце:

paradoxos, що означає несподіваний, дивний. Парадокс. Тож парадокс полягав у тому, що обидва вони потерпіли від Росії. Тільки він, Дорошенко, за те, що не корився Росії, а Самойлович навпаки, за те, що їй вірно слугував. До всього ж його покарано ще жорстокіше за Дорошенка, якого хоч і забрали в полон, але ж і село подарували, а Поповича в Тобольськ на каторгу відправили. Цим, мабуть, і незбагненна Росія, що від її підступності не рятує навіть вірна їй служба.

Коли дізнався через дяків Малоросійського приказу, що вчинено з Самойловичем, довго не

міг знайти собі місця — виходить, навіть вірний підніжок, яким був Іван Самойлович, став прозрівати. Але не встиг. Сконав у Сибіру, десь його там і слід охолов.

А він живе ніби паном, село має, підданих, кохану дружину, подаровану йому, синів… Тільки й того, що із забороною повертатися в Україну. Але так йому було того дня не по собі, так мулько на душі, що хоч кричи криком…

Нудьгуючи, взяв плескату пляшку з царським вином, сунув її до кишені й потяг ноги до Лами — там і просидів до вечора. Прикладався нахильці до пляшки — що з ним

траплялося рідко — казав подумки: за упокій твоєї душі, Самойловичу. Хоч і насолив ти мені добряче, і Україні нашкодив через свою сліпоту й нерішучість (а може, й відсутність зваги?), а чомусь шкода тебе… А могли удвох — я ж тобі пропонував і не раз, — об'єднатися і за волю України спільно поборотися. Удвох могли б і виграти. А напевне б, виграли. Ти не пристав. Бо хотів, щоб булава була в тебе, боявся, що я її відберу. А я ж казав тобі: козацька рада збереться, кого вона вибере гетьманом, той ним і буде. Мене чи тебе. Чи кого третього, більш достойнішого. Але ти ризикувати булавою не захотів. Щоб вона в тебе

була, ти ладен був орудувати нею і під владою чужого царя… Жаль… Мир душі твоїй, яка витає десь там, у сибірських небесах холодних…

Популярність Дорошенка в Україні була великою (особливо на початку гетьманства, коли його репутацію ще не підмочили ненадійні союзники з мусульманського світу), і до нього, як до судді, зверталися не тільки козаки та старшини, а й поспільство — в пошуках правди, захисту, допомоги. І він нікому не відмовляв, допомагав усім. Пошана до нього збереглася в Україні й тоді, коли Петра

Дорофійовича вже вивезли до Москви, в «почесне» заслання. Його пам'ятали і, приїжджаючи у справах до Москви, козаки й міщани зверталися до нього (мовби ж позбавленого прав) за допомогою. Він і в Москві ніколи й нікому не відмовляв, часто й сам пропонував потерпілим свої послуги і радий був, коли вдавалося допомогти одноплемінникам, а вдавалося йому майже завжди. («Ти тільки одному українцеві безсилий допомогти, — зітхнула якось Агафія Борисівна. — Кому? — Та самому собі!»). І справді, сам перебуваючи в біді, зазнаючи пені-халепи, він в той же час завзято допомагав усім, хто б до нього не

звернувся. Сідлав коня і вирушав московськими вулицями в Кремль, до Малоросійського приказу, і дяки вже й не дивувалися його з'яві.

— Викладай, Пйотр, за кого із своїх малоросів приїхав клопотатися?

З роками він став у Москві ніби неофіційним послом України, безкорисливим опікуном земляків, які потрапивши в біду, йшли до нього, знаючи, що тільки гетьман Дорошенко їх порятує.

Микола Костомаров опублікує в «Актах, относящіхся к исторіи Южной и Западной Россіи» (т. XIII, ст. 222–271) справу козачки Ганни

Кусової. Московський воєвода Чоголков, оскільки Ганна відхилила його домагання, користуючись вседозволеністю, якою користувалися московські воєводи в Україні, викрав її у Чернігові, зґвалтував, відвіз у Московщину і силоміць видав заміж за свого холопа.

Дорошенко доклав чимало зусиль, пообббивав пороги у Кремлі, але домігся свого — Ганну Кусову було визволено і відправлено на Україну до її рідного Чернігова. Ця історія так схвилювала Костомарова, що він написав в році 1881 російською мовою про це повість «Черниговка».

В згадуваних «Актах…» розповідається іще про один випадок, що стався з українським хлопцем Федором Біляєвим — його «в полі» захопили москалі і силоміць вивезли на Рязанщину. Хлопець якось добився до Москви, розшукав Дорошенка, про якого стільки чув, і попрохав у нього порятунку. Петро Дорофійович зробив усе, аби хлопця було відправлено до його матері в Україну — ще й дав на дорогу йому вузлик з харчем і гроші. Допоміг Дорошенко і синові колишнього Чигиринського полковника Якову Лещинському повернутися на батьківщину, якого теж викрали було москалі.

А ось йому самому так і не вдасться вирватись з московського полону і тим більше повернутися в Україну. Єдину втіху мав — кохану дружину, без якої вже й не уявляв свого подальшого життя, і трійко синів, Дорошенків юних, бодай і в чужім краї народжених, але ж то були його сини, його кровиночки. Повернутися б з ними на Вкраїну і сказати на козацькій раді:

— Панове-товариство, я зробив усе, що міг для України, тепер передаю вам синів моїх, Дорошенків молодих — козаками прийміть до вашого коша! Не підведуть сини мої Україну!

Може, і не підвели б, коли б повернулися в Україну, а так на Московщині виростуть москалями…

І тут Москва візьме над ним гору. Народити синів, мовляв, народиш, але не для своєї України, а для Росії…

Один з нащадків гетьмана Дорошенка історик Дмитро Дорошенко у своїй об'ємній монографії «Гетьман Петро Дорошенко» (видання Української Вільної Академії Наук у США, Нью-Йорк, 1985) скупо зазначає, що «останні роки життя провів Дорошенко в оточенні своєї нової

родини, яка вже була чисто московською».

Яка вже була чисто московською… Але ж якою б вона могла у нього бути в Москві, як не московською? Українською? Навряд. І притичиною тому була не так Москва (хоча й Москва теж, де минули останні роки гетьманового життя — загалом 21 рік, стільки тривало московське «сидіння», майже третина його життя), як третя дружина, яку він так полюбив. Солодка Гапочка була московкою — ось чому його «діти від третього шлюбу… були вихованi як москалі». Тут вже й справді: на чиєму возі їдеш, того й пісні співай. А втім, у

Москві й не збиралися гетьманових дітей, до того ж народжених від русачки, корінної московки, виховувати в українському дусі. З якого дива? Тож не так Москва відіграла роль в русифікації його дітей, як їхня мати Агафія Борисівна Єропкіна, яка, попри всю любов до Петруся, Дорошенчихою так і не стала.

У всі часи в усіх народів (хоча винятки, звісно, бували і, мабуть, є) жінка завжди залишалася і залишається головним носієм національності, архітектором-будівничим тієї національності для своїх дітей. Особливо ж якщо та жінка та росіянка. Бо від кого б і де

русачка не народжувала дітей (хоч і від марсіянина, для прикладу), але виховає їх неодмінно руськими. А в себе вдома й поготів! І вони всмокчуть це з її молоком. Ще простіше це їй робити на етнічно близьких їй національних теренах — слов'янських. Те ж саме й на Україні, бо скільки звідтоді (з часів Богдана Хмельницького), від кого б русачка не народжувала дітей, від українців теж, але всі вони виростали — і нині виростають — в руслі її національності і неодмінно стають руськими (в гіршому випадку малоросами чи хохлами, але ж ніяк не українцями).

Отож, щодо того, що «нова

родина Дорошенка була чисто московською», то тут і дивуватися нічому. Так воно повинно було бути і так воно й було — за всіма логіками чи історичними паралелями, інакше б Росія ніколи не стала тією, якою вона стала — Росією, а перетворилася б на якусь там угро-фінську народність.

Що ж до Агафії Борисівни, то їй, чистокровній русачці, сам Бог велів у Москві виховувати своїх дітей москалями.

Отож, у Дорошенка нова сім'я (третя і — остання) з московиткою (та ще в історичному центрі Підмосков'я) і була чисто

московською.

І дарма що батьком її дітей був не просто українець, а — войовничий борець за українську незалежність, українець з почуттям гордощів за свою національність, але ж його роль у сім'ї була такою ж, як і у всіх взагалі чоловіків: заробляти гроші й утримувати сім'ю. Усім іншим відала вона — мати його дітей.

Побрався Петро Дорофійович з Агафією Борисівною у 1684 році, в інший світ випаде йому йти у 1698 році, себто проживуть вони удвох чотирнадцять років. Першим у них народиться (зачатий ще у Москві)

хлопчик, названий Олександром. Або просто Сашком. Чи й Шурком. Мати була щаслива — це ж її рідна дитина, на яку вона, стара діва, і не сподівалася, а тут раптом — хлопчик! Та ще який гарний (весь у батька) і міцненький, як м'ячик. Для батька ж радість була якщо не потрійною, то подвійною точно. По-перше, він, правду кажучи, вже й не сподівався, що від нього наприкінці шостого десятка понесе молода жінка, тож виходить, як чоловік він ще й ого-го! А по-друге, і це головне — дві попередні жони народжували йому лише дівчаток, і він був щасливий і дочкам, хоч десь в глибині душі й таїлася… Обида не

обида (але на кого? на самого себе?), заздрість не заздрість… У всіх сини, а йому Бог не послав нащадка роду. І раптом третя дружина вже під осінь життя його народжує йому малого Дорошенка. Продовжувача славного роду Дорошенків, про його він уже й мріяти перестав. (Про те, що син, вирісши в Московії руським, ніякого Дорошенкового роду не продовжить, а продовжить руський рід матері своєї, він якось тоді не подумав, це усвідомлення прийде до нього пізніше). До речі, в Московії, чи, як ширше, в Росії прямих нащадків гетьмана немає. (Чи вони нам невідомі? Але ж в Україні залишилися нащадки його рідних

братів, братів у других, які в роках 1676–1677 виселилися з Чигирина на лівий берег Дніпра, і десь на Чернігівщині чи й Київщині і нині його спадкоємці по братах живуть, недарма ж один з них — Дмитро Дорошенко — обізвався аж у США і написав про свого предка таку добру книгу).

У Яропольчому в нього (хоча справедливіше — у них) сипонуть діти. Як співається у відомій українській пісні про косарів: «Хоч не рано почали, та багато утяли». Утяли вони й справді добре.

За чотирнадцять спільно прожитих років у них з'явилося

четверо дітей! Через кожні 3,5 років народжувалася нова дитина. Агафія фактично постійно ходила вагітною, або годувала груддю дитину, або виношувала під серцем нову.

— Мій Петрик, — казала (а її Петрику вже йшов сьомий десяток), — старається…

І додавала з посмішкою, що так її молодила:

— Але ж і я в цьому ділі задніх не пасу!..

Так збігали роки — в любові і злагоді, в нічному шаленстві, в сімейних та господарчих клопотах —

весна, літо, осінь, зима. І знову все йшло по одвічному колу: весна, літо, осінь, зима…

Влітку в Яропольчому, як і взагалі в селі, світ Божий прекрасний, і нудьгувати не було коли — сад, город, поля, худоба. До всього ж Дорошенко тримав ще й мисливських собак, знаменитих російських псових, гончаків, лягавих (охотою захопився вперше в житті, а охота, як тамтешній люд каже, «пуще неволи»). А ось взимку, як загатить Підмосков'я снігами білими, світ тоді звузиться до власної хати — хуртовини, якщо вже починаються, то на тиждень. І годі тоді дістатися Москви, до Волока Ламського — як

на край світу. Коні по животи провалюються в кучугурах — ні доріг, ні сторін світу, нічого. Все реве, виє бісом, бісом вертиться-крутить. Буває, так розгуляється сніговійниця, що не те що за село, з власного двору не виткнешся. Завірюхи позамітають селянські ізби по самі стріхи, вдень у них темно, як у погребі. Вовче роздолля! А їх у підмосковних лісах водилося — білими рівнинами рискали зграями, села в облогу брали, собак серед білого дня в дворах виловлювали, і відбою від них не було і управи на них теж не було. Люди із хати без рогатини боялися виткнутися, щоб не напоротися на сірого. І сиділа

Московська Русь, загачена снігами, в ізбах дерев'яних та напівземлянках, що їх заносило снігами по самі крівлі. Зимові дні, правда, короткі, з гороб'ячий скік, але ж ночі довгі-довжелезні. І виспишся, і належишся, і боки вже намнеш, а воно й не думає світати. Що робити?

— А че делать-то? — чухалися мужики. — Окромя как ребятишек, больше и нечего делать до весны.

Дітей Росія (особливо хлопчиків) потребувала з року в рік все більше й більше, і скільки б мужики не старалися, а цареве військо, як молох, пожирало мужиків. Ще й мало було. Тож

мужики взимку й старалися — од безділля «делали ребятишек», і на літо, як роботи по зав'язку, вся жіноча Русь ходила «брюхатой».

Панський дім в Яропольчому теж хуртовини за добу-другу, бувало, заносили вище вікон, і тоді тільки через дах і вибиралася двірня на світ білий та відкопувала на ґанку вхідні двері. Тож і Агафія часто по весні казала: «Петрику, я знову забрюхатіла…» І додавала з святою вірою в свої слова: «Нічого, хай буде ще одненьке… Росії-матушці дітки ось так потрібні — чим більше, тим краще».

Дорошенко й старався — як час

покаже, для Росії-матушки. Але тут вже нічого не можна було змінити. Бувало, як починали вони свою любов звечора, під завивання за стінами хуртовини та під тюлюкання цвіркунів (якийсь меткий цвіркунець-молодець всю зиму сюрчав у теплому закутку під піччю, а харчувався тим, що із столешниці крихти падали, — Агафія їх не давала змітати: «Хай, — казала, — Божим сверчкам будет чем питаться»), то лише під ранок потомлені, але щасливі, засинали у м'ятих і товчених за ніч постелях. Під все те ж завивання метелиці і цвірчання-сюрчання цвіркунів під піччю…

А якось однієї ночі, вже ближче до трьох півнів, сидів він у довгій нічній сорочці, біля вікна відпочиваючи (але ж яка приємна втома од любовних ігрищ з дружиною!), нерозлучну свою люлечку посмоктував, голенька Агафія розкидала руки-ноги на постелі й тихенько похропувала, солодко посміхаючись уві сні, а гетьман думав, що й у Московії, виявляється, жити можна.

Задумався, аж гульк, хтось із того боку, з двору, із пекла пургизавії у вікно витріщився — довгоморде таке, з вишкіреною пащекою! Снігу намело по вікна, втрамбувало його, ще й зверху

морозцем прихопило, сірий і дістався кучугурою до жовтого кружала вікна.

Глянув Дорошенко й присвиснув захоплено: не вовк, а — вовчище! Прямо тобі вовкулака! Одоробло отакезне! Не перший рік він охотився з гончими в Підмосков'ї, усякого звіра надивився і вовків теж, а ось такого сіроманця не доводилось йому ще зустрічати. А тут сам прийшов, неначе він тут господар. Материй вовчисько, устрінеш такого в полі — злякаєшся. Пащеку роззявив, як собака, язика висолопив. Роздивляється Петра Дорофійовича, як не скаже йому: о-о, а ти чого тут? Ступай собі звідси, воно тобі треба,

це Підмосков'я?

«Я вдома, а ось ти де взявся?» — подумки запитав його Дорошенко.

Вухо в сірого здорованя розсічене, власне, розшматоване, але, певно, давно, бо вже загоїлось.

«А-а… За вовчицю із суперником на герць ставав? Мабуть, вона тобі й дісталася, вовча красуня, сіра твоя зазнобушка, коли так само впевнено й гордовито тримаєшся…»

Потягнув люльку, вона заіскрилась, вовкові те не сподобалось, і він зник у сніговій завії.

Докуривши люльку, Дорошенко

нахильці випив з відра майже крижаної води, приліг біля дружини, пригорнув її голеньку до себе, і вона, щось солодко замуркотівши, так і прилипла до нього, і він ще захотів її і мав ще, а до білого ранку — власне, сірого, як той вовчище, все одно було ще далеко…

Про того вовкулаку розказав Агафії вранці, і вона подивувалася нічному гостеві. А коли, нарешті, добре розвиднілося (зимові ранки пізні), Дорошенко, накинувши на плечі великого кожуха, сунув ноги у валянки і вийшов подивитися на вовчі сліди — був сірий насправді, чи

то він йому привидівся? Сліди на кучугурі лишилися, здоровенні!.. Петро Дорофійович подумав було, чи не якийсь вовкулака приходив до них у гості?

— Може, десь і вовківня (лігво) його недалеко? — висловила припущення дружина.

Як згодом виявиться, вовчище той материй і справді промишляв недалеко, в лісі за Ламою.

Може, тому, що вони тоді побалакали про те вовчище, то воно ще й у сон до Дорошенка прийшло. Наче заглядає опівночі у вікно — як насправді було, — і раптом каже людською мовою: «А ти, чоловіче,

вовком не хочеш стати? Переходь до нас у зграю, у нас, вовків, життя веселе — все на ногах та на ногах. Лісами, степами та ярами на Україну махнемо, га? Стрільці на заставах і носа в таку негоду не висунуть — сірими тінями у білій хуртовині з Московщини в Україну махнемо, га? Приставай…» Він подумав-подумав і — не пристав. Чим дуже вовка подивував. «Отакий ти, — каже людською мовою, — а я думав, що ти справжній вовк». — «Солодку Гапочку не можу покинути», — зізнався йому Дорошенко. «То ти, як наш далекий родич, свійський собака — на ланцюгу? Купили тебе московити?..» — «Виходить,

купили». — «Жаль, прощай. За нами підуть лише не куплені…» Дорошенко навіть уві сні запечалився: виходить, він — куплений?

З тією гіркотою — що він уже куплений, навіть до вільних вовків не може пристати, і проснувся. І здалося йому, що то віщий сон. Чи недобрий. То не вовк його з хати викликав, то доля до нього приходила. Хтось його виманює до себе. Чи ж не смерть, бува? Мо', йому вже прийшла пора залишати сей світ? Так мовби ж ще рано. Та й не відлюбилися вони із Солодкою Гапочкою сповна. Та й скільки того життя в людини? Всього нічого — в порівнянні з вічністю, що чекає кожного там, за границею світу цього. Чи, як кажуть, за порогом. З Агафією він тринадцять років, а йому вже сімдесят — то на що

сподіватися? Тільки розжився з Солодкою Гапочкою, тільки у смак увійшов, і — нате вам! Вже сімдесят. Не сьогодні-завтра збиратися треба. До вічної своєї хати. І де вони взялися — сімдесят годочків? Невже йому доведеться колись Солодку Гапочку залишати?

Помиратиме він з невимовним жалем — не тому, що смерть прийде (всі, хто жив, неодмінно помруть, і тут усі — хоч царі, хоч холопи їхні — рівні), а тому, що залишатиме таку жінку, як його Гапочка. Рано йому доведеться йти з цього світу — в сімдесят один рік. Але ж давно сказано: смерть та родини не ждуть години.

Жалкуватиме — шкодуватиме:

— Краще б я в бою загинув — як дід мій, як батько. Як і належить козакові, а то ж… У постелі…

Йому тоді в акурат виповнилося сімдесят, по весні пішов сімдесят перший — тільки й жити. Почувався загалом добре. Не хворів, не скаржився, навіть безсилля, що часом настає з віком, не відчував. Якось пожартував: «Я схожий на того діда — запорожця, який, доживши до ста років, казав, коли питали його за здоров'я: сила у мене зараз така, яка й у молодості була. Оно біля річки лежить каменюка, я її в молодості не міг підняти і зараз не підніму. Тож і

виходить, що яка була в мене сила, така й зосталася».

Восени з ним і лучилася та пригода, що негадано прискорила його кінець. В останніх днях жовтня, як уже різко похолодало і листопадова заметіль перед приходом у Підмосков'я білої заметілі закружеляла, осідлав він свого Гнідка, собак гукнув, рушницю за плече і подався на охоту. Агафія була спокійна — не вперше. Не було такої осені та зими, щоб він на звіра чи птицю не вибирався. Хай погасає степами та перелісками, провітриться, оживе, повернеться помолоділим. Зайців того літа в приламських полях, чагарях та

перелісках і лісах, як з міха висипало, наче хто їх насіяв. Ще більше, як вовків. А втім, вовки хоч і жирували на заячому поголів'ї, але й вони не в змозі були зменшити його.

Дорошенко перебрався бродом через Ламу (собаки за конем пливли) і на тому боці, в Залам'ї, подався полями до перелісків. Підмосков'ям хазяйновито порядкувала пізня осінь — як війне вітер, багряне листя хмарами летить, кружеляє, дерева на очах роздягалися, чагарі та переліски посвітліли і теж стали просторими й продивлялися далеко. Поля стояли невпізнанні. На зайців полювати взимку по пороші — більший смак, але не став чекати снігу — потягло

погуляти в степу. Зранку ще світило сонце, і ніби ледь якесь тепло було, але швидко насунуло сіре хмаровиння, з півночі, казали, з Білого моря, подув холодний вітрюган, почало накрапувати, але вирішив додому не повертатися, хоч і легко зодягнувся. Та й що то за охотник, як злякався негоди? Мрячка була не густа, проте швидко холодніла, ставала їдучою та злою, руки наче зашпорами зайшлися. Почув холод і між лопатками на спині, але не звернув на те уваги. Іноді йому здавалося, що над степом ні-ні, та й кружляють білі мухи. І він здогадався: та то ж перші сніжинки вигулькнули з піднебесся, не

сьогодні-завтра у Підмосков'я завітає зима з першим снігом. Ось тоді вже відведе душу, по першій пороші зайці залишать добрі сліди, хоча, хитрюги, й плутають… Досить легко здобув перших двох зайців, прив'язав їх тороками до сідла. «Є дітям хвостики», — подумав, посміхаючись до своїх думок. Коли б не повертався з полювання і знімав шкурки із зайців, діти з нетерпінням чекали, коли батько подарує їм по пухнастому хвостику. Тож він, пам'ятаючи про забаганки дітей, завжди добував чотирьох біляків — щоб кожній дитині припало по хвостику. Діти потім хвостиками всю зиму граються. Ось уже й третього

добув, лишилося ще одного, і можна повертатися додому. Правда, на душі в нього трохи баламутно стало, наче жаль її пронизував. І все тому, що третього не поцілив наповал, а тільки поранив, і він закричав, певно, відчувши свій кінець. Закричав зненацька, сильно, наче дитина. Голос справді, як дитячий, і він аж пошкодував, що зачепив того крикуна з дитячим голосом. Хоч і знав, що зайці можуть кричати пронизливими дитячими голосами, але все одно полював на них, хоч потім ще довго лунав в його вухах той щемкий крик маляти…

Погода тим часом хутко псувалася, мжичка посилювалась.

Петро Дорофійович відчув, що в нього вже мокрі плечі, а місцями й спина. Пориви холодного вітру наростали, він почав на коні промерзати. Повернув би додому, але згадав, що комусь з дітей не дістанеться хвостика, і поїхав у рідкий чагарник, де, бачив, бігали зайці. Траплялися серед них і вже наполовину білі — відчуваючи, що зима вже ось-ось, не за горами, а за лісами на обрії, і щоб вона не застала їх зненацька, заранні готувалися її зустріти в білих шубках, невидимих на білому снігу. Буває, що зима забариться, і тоді білі зайці на рудій жухлій траві здалеку себе викривають і в першу чергу гинуть у

вовчих зубах, бо серед багряного листопаду їм, білим, сховатися ніде.

За одним з таких, наполовину вже в білому кожушку, і спрямував Гнідка. Довговухий кинувся до рятівного ліска. Заєць був нічогенький, нагуляв за літо вагу. Дорошенко пустив коня йому напереріз. Заєць зник в низинці. Полювальник подумав: доки сірий її пробіжить, він, горою скоротивши шлях, вже чекатиме його на виході з видолинка, біля чагарів. І встиг першим. Ще мить, і з низинки, як очманілий, вилетів сірий, високо закидаючи на бігу довгі задні ноги, ледь чи не перекидаючись через себе. Петро Дорофійович притис

приклад до плеча, спіймав довговухого на цівку рушниці, але вистрілити не встиг, бо з-за куща напереріз зайцю вискочив вовк.

«Еге-ге, — подивувався Дорошенко, — виходить, на цього зайця є ще один полювальник? Ну й лови у мене назрівають…»

Вовк був здоровенний, як півтеляти завбільшки, і когось йому нагадував. Ба, ба, та це ж той… Що взимку у вікно до нього заглядав. Він, вовчище з розпанаханим вухом.

Треба було б стріляти вже по вовкові, але Дорошенко чомусь — сам потім дивуватиметься — опустив рушницю. А заєць навіть не встиг і

загледіти, звідки на нього звалилась ще одна біда, як вовчі щелепи зімкнулися на його спині… Крикнув довговухий востаннє — пронизливо, якось по-дитячому, почувся хрускіт його кісточок, і все стихло.

Густо сіялась мжичка, груди і спина в Дорошенка вже були мокрими, а він сидів на коні (у вухах все ще лунав передсмертний дитячий крик зайця), не відчуваючи навіть холодного вітру, що пронизував його наскрізь. Мокрі голі дерева плакали, кінь струшував з себе вологу…

Вовк спровкола повернув голову, подивився на Дорошенка і неквапом пішов у чагарі, несучи в зубах

мертвого зайця… Дорошенко ще міг би йому вистрілити в зад, але не став того робити, зачудований сміливістю сірого розбійника. І його нахабністю.

Вовк зник за кущами…

Мжичка вже переростала в дощ, по лицю Дорошенка дзюрили дощові патьоки, заливали очі, й вони щеміли, він мокрим рукавом намагався їх протерти. Вітер посилювався, гуло в степу. Петро Дорофійович повернув коня до села, вже не відчуваючи холоду, тіло наче закам'яніло.

Додому дістався геть закоцюблий і мокрий, сухого рубця не було. Зуби дрібно цокотіли, він

нічого не міг з ними вдіяти.

— Та ти ж увесь мокрий, як хлющ, — жахнулася Агафія і притьмом заходилася стягувати з нього одіж, що липла до його тіла. — У твоєму віці ще не вистачало застудитися… Восени мжичка з холодним вітром — гірше морозу взимку… Господи, хоч би груди не застудив…

Груди він якраз і застудив.

Всю ніч не міг зігрітися, хоч Агафія і витерла його спиртом, вовняною хусткою обмотала та кожухом вкрила, але він все одно тремтів і не міг зігрітися та все скаржився, що йому холодно… що

йому холодно… що йому холодно… Зуби дрібно цокотіли. Всю ніч його тіпала пропасниця, Агафія насильно — пити він не хотів — влила йому в рот царського вина, але й воно не зігріло чоловіка. З'явився сухий надривний кашлюк, Петро Дорофійович скаржився на тупий біль у грудях і в боці, дихав важко, з тонким присвистом. Горів.

Вранці Агафія послала за сільською знахаркою, бабця причовгала, сама ойкаючи та скаржачись на свої болячки. Ніби її для того й було покликано, оглянула хворого, похитала головою.

— Летюча пропасниця в твого

судженого, — шепнула Агафії. — Трудно її буде спиняти, ой, трудно. Либонь, Дорофійович вже й догорає. І чого він в таку негоду пішов на охоту?

— Так зранку ж було сонце…

— Було та загуло. В таке времня погода по сім разів на день міняється. А коли намокнеш, а вітер холоднющий до кісток пробирає — худо буде. Ой, худо. Та й не парубок він, — перехрестилася. — Як Бог дасть, так і буде. Може, він Дорофійовича вже до себе забирає — нам Господні наміри невідомі. Я зілля приготую, але… Поки що він при пам'яті — дітей приводь…

Прощатися. Та й сама попрощайся, скажи йому…

— Ой, що ж я маю сказати! — заголосила Агафія.

— Не голоси, він ще живий. Та, може, й чує. А кажи йому… Що хочеш скажи. Що за життя не встигла йому повідати…

— Головне, як я його люблю, — я йому сказала…

Як чоловік з гарячки виринав, то все клопотався, чи з добутих ним зайців познімали шкурки?

— Щоб дітям не забули хвостики дати…

Злякані діти стояли біля батька,

а він їх вже й не впізнавав. Тільки раз за добу виринув з полум'я, що його терзало й пекло, при тямі до жони обізвався. Власне, поскаржився, що болить йому…

— Що болить? Де болить?..

— Душа, — хрипів надсилу і важко. — Що залишаю дітей своїх пізніх такими малими та дрібними — кого підлітком, а кого ще й малям… Стривай, почекай, — комусь казав невидимому, хто, певно, вже тягнув його за собою. — Зараз підемо. Ось ще тільки запитаю…

Проте запитати не встиг. Губи ще ворушилися, він силкувався щось сокровенне сказати наостанку, але

голос вже його залишив, злетівши з уст у вічність…

Ковтаючи сльози, Агафія низько схилилась над чоловіком і по шевелінню губ збагнула, що він востаннє у житті її прохав… А збагнувши, посміхнулась (що їй те коштувало!) і заспівала, як заридала:

Ой, лихо — не Петрусь,
Лице біле, чорний вус…

Певно, вгадала і уволила його останнє прохання, бо він заусміхався, з останніх сил ще втримуючись у цьому світі, кивнув їй, жоні, та дітям на прощання віями, і тієї ж миті його

очі навічно закрились, він полегшено зітхнув, що юдоль його земна нарешті скінчилась, і застиг умиротворений та спокійний…

А Солодка Гапочка, похитуючись, чи плакала, чи співала:

Ой, на горі
Та женці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Козаки йдуть!
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорізьке
Хорошенько…

За життя Петро Дорофійович любив намугикувати цю пісню, і вона, слухаючи її не один раз, непомітно й вивчила і тішила його неймовірно, коли співала — не так піснею тішила, як мовою його рідною, що злітала з її рожевих губок…

Лежатиме Дорошенко в труні такий молодий, ані тобі сивини, лице біле, вуса чорні. Козак!

— Ой, Божечку ж мій, Божечку, за віщо ж така несправедливість? — причитатиме Агафія, забувши, що

смерть ніколи не буває справедливою, — до добрих, звичайно, людей.

Все Яропольче прийде того дня до церкви Святої Параскеви, де відспівуватимуть небіжчика. За життя яропольці шанували Петра Дорофійовича, як «зело доброго» до них, захисника їхнього й покровителя, тож і щем прощання з ним був щирим і сердечним.

— Як нам без Дорофійовича жити далі? — бідкались селяни.

— А як мені без Петруся мого жити? — кричатиме Агафія і втрачатиме свідомість, і її відливатимуть водою.

А біля труни разом із заплаканою матір'ю, враз постарілою, колись стрункою, а в ту мить згорбленою старою жінкою стоятиме четверо дітей. Старшому в рік смерті батька виповниться тринадцять, середньому синові — десять, найменшому — вісім, дочці — чотири рочки…

І всі вони, стоячи біля труни батька, триматимуть кожне в ручці по заячому хвостику, щоб батько хоч на тому світі заспокоївся, бо ж нагадував перед кончиною, щоб дітям дали ті хвостики.

І чому Агафія не трапилась йому раніше? І нажився б із нею сповна, і

налюбився б, і не лишив би дітей своїх такими малими…

Але спасибі долі, що хоч наприкінці віку, а таки послала йому Солодку Гапочку…

З трьох шлюбів, що випали на його долю, гетьман Дорошенко загалом мав шестеро дітей — трьох дочок і трьох синів. Старших дітей, двох дочок від перших двох дружин, Петро Дорофійович ще встиг повидавати заміж: дочку від Єфросинії Яненківни Марію видав за стольника Головіна, москаля, видав, вже перебуваючи в Москві, а ось старшеньку Любу від першої

дружини ще в Україні видав заміж за Юхима Лизогуба, полковника Чернігівського, що походив із старовинного українського козацько-старшинського роду (у вітчизняній історії згадки про Лизогубів збереглися починаючи з 1659 року). Через рік, як він поселиться в Яропольчому і вже буде батьком маленького Сашка від Агафії Єропкіної, Люба з чоловіком і дітьми приїде в Яропольче і якийсь час гостюватиме в батька та в своєї московської мачухи. Агафія Борисівна зустріне свою малоросійську падчерку з чоловіком та дітьми як рідну, і Петро Дорофійович буде за це вдячний

дружині.

А ось з трьох синів гетьмана, прижитих ним з Агафією Єропкіною, в Яропольчому по смерті батька залишиться тільки старший Олександр, а його менші брати Олексій та Петро, як свідчать документи, року 1710 поїдуть за рубіж — «для науки за море». Куди саме поїдуть і яку науку здобуватимуть юні Дорошенки — даних не збереглося.

Про їхню подальшу долю з сімейного переказу відомо лише ось що. В червні 1709 року полтавською битвою (нещасливою для Карла XII та його українського спільника

гетьмана Івана Мазепи) Росією практично була виграна вся Північна війна зі Швецією (хоч вона ще й триватиме до 1721 року). На Україні тоді почнеться масовий терор. Гетьман Мазепа, якому так і не вдалося за допомогою шведів здобути для рідної вітчизни волю, разом з Карлом XII відійде за Дніпро в турецькі володіння і 2 жовтня того ж року помре у Бендерах.

Молодий цар молодої Російської імперії Петро I на радощах перемоги, зруйнувавши гетьманську столицю Батурин та вирізавши во славу Росії від малого до великого усіх її мешканців (загалом біля 26 тисяч!), розпочне на Україні кривавий терор,

підозрюючи всіх і вся в симпатіях до Мазепи. Настане 1710 рік, а репресії російської окупаційної влади проти українців в Україні не затихатимуть, а тільки посилюватимуться. Кожний українець вважався потенційним ворогом Росії, прихильником Мазепи (якби це було так, то Росія тоді була б одним ударом викинута з України, чого через відсутність єдності серед українців, на жаль, не сталося) — їх хапали сотнями й тисячами, гнали до Сибіру або й нищили на місці, піддаючи жахливим тортурам. В першу чергу тих, хто виступав за незалежність України (чи хоча бодай розкривав рота за автономію України у складі Росії) — їх теж знищували.

бо воно належало стійкому борцеві за незалежність України, гетьману, який, будучи при уряді, боровся з Росією, аби вирвати з її лабет свою Батьківщину, себто по суті був предтечею Мазепи. А це було вельми небезпечно, коли в Україні лютував терор «старших братів». Хлопці й злякалися — не вистачало ще з-за батькового прізвища потрапити на дибу, адже при переході кордону їх запросто можуть схопити російські вояки і відправити до московського воєводи як мазепинців. (З таким прізвищем і не бути мазепинцем? Та хто їм повірить?). І хлопці нічого кращого не придумали, як з переляку поміняти своє прізвище.

На яке саме — цього ніхто ні тоді не знав, ні тим більше тепер не знає. І вже й не знатиме ніколи, бо так і залишилося загадкою, під яким саме прізвищем молоді Дорошенки повернулися в Росію. Сини не відкрилися навіть матері, і Агафія Борисівна втратила дітей назавжди, бо так до самої своєї смерті їх більше не бачила і нічого про них не чула — де вони поділися і що з ними, і під якими прізвищами сховалися діти її від російського терору, коли, розпочавши охоту за українцями в Україні, російська влада почала виловлювати їх і в Росії. Під яким прізвищем Олексій та Петро Дорошенки дожили свій вік — того,

повторюємо, мати їхня рідна не знала. Сини боялися, що влада їх може виявити через матір, і тому сховалися й од рідної маменьки, простіше, відцуралися від неї, і досі невідомо, де вони померли і чи лишилися у них нащадки.

Агафія Борисівна перед кончиною тільки й мовить:

— Двох синів мала, але їх у мене немає, залишився один, третій, Олександр, який не злякався і славетного батькового прізвища не поміняв… А Петрику ще й повезло, що він не дожив до такої ганьби, коли сини одмовились од його фамилії…

З усіх дітей своїх Петро Дорофійович особливо виділяв первістка Сашка. Надії на хлопця покладав великі — перший-бо син. Продовжувач роду, майбутній козак Дорошенко (а як поталанить, то мо', й гетьманом, як прадід його і батько стане, чи полковником, як дід). Радувався йому, як нікому з своїх дітей — метикований хлопець, викапаний Дорошенко! Виросте — козарлюгою стане! Не переведуться в Україні Дорошенки, ще і ще водитимуть своє військо хорошенько! А тоді зненацька як прозріння найшло (чи похмілля — гірке і тяжке). Не стане його син

козарлюгою, ой не стане! А тому і рід Дорошенків в Україні (принаймні по його лінії) урветься. Вчив його, малого, навіть мови своєї, і хлопець спершу з охотою повторював українські слова, але для нього, як швидко виявиться, це була всього лише гра, і вона, як і кожна гра, швидко йому надокучить.

— Не муч дитину своєю мовою, бо вона йому, руському, та ще й у Московії, ні до чого, — втрутиться практична Агафія. — Сам подумай. Я не проти, але ж… Нащо дитині якась там українська мова, як у неї є своя мова. Себто руський язик. Сашко народився в Росії, в Росії живе, тому й руський. Є і буде. А що

батько його з України, то чи має це якесь значення для сина? Він руський, як і мати його, себто я, твоя, Петрику, Солодка Гапочка…

— А що коли Сашко як виросте, та поїде в Україну служити? — з останньою надією чіплявся Дорошенко за те, за що вже вчепитися не було можливості.

— Ну й що з того, що поїде? По-руському говоритиме в Україні, що ж тут дивного? І цього буде досить, і всі його в Україні поймуть.

«Поймуть…»

Такою вона виявилась, Солодка Гапочка. А ще виявилось, що за неї,

Солодку, доводиться тепер гірко розплачуватися. І він сповна заплатив. І вже тоді іншими очима глянув на свою дружину, наче відкрив її заново. А відкривши, тяжко зітхнув, і нічого не сказав, тільки тінь впала на його біле лице з чорними вусами. Та ще про себе сам собі сказав: «Ой, Петре, Петре, виявляється, є у тебе син, якого насправді в тебе й немає — Москва його забрала. Вона й тут тебе перехитрила».

І все йому звідтоді стало зрозумілим і ясним. Любов — любов'ю, ночі, повні утіх, хай і будуть твоїми ночами, повними утіх, а діти твої не будуть твоїми дітьми, а

тільки її, Москви, дітьми. А українськими їм стати зась!

І жаль відчув невимовний, що син його — насправді не його. І його сином вже ніколи не буде, а, отже, й ніколи не знатиме вітчизни свого батька. Бо Московія буде його вітчизною, і тому ніколи він не стане козаком України чи її полковником і ніколи не водитиме славне лицарство, не буде попереду його, як був попереду він, батько його, і прапрадід його, про якого й досі співають в Україні пісень і ще віками співатимуть… Відібрала в нього Московія сина. При живому батькові.

Щось звідтоді наче обірвалося в

душі й згасло назавжди. І більше вже не мав він ніяких претензій до сина — якщо він руський, то хай і буде руським. Тільки дивно йому було і незбагненно: як це? У батька-українця та раптом руським виявився рідний син? Терзав себе і не знаходив відповіді, бо й не міг її знайти. Та й чи була вона взагалі?

Як старший в московському роду Петра Дорошенка Олександр по смерті батька успадкує Ярополче. Одружиться доволі рано (не без допомоги матері) з Параскевою Пушкіною з прадавнього роду Пушкіних, який започаткував колись у Московській Русі боярин Пушка (був він царським воєводою над

пушкарями, тому й прозвали його Пушкою). А вже через Параскеву Пушкіну син українського гетьмана Дорошенка породичався з Олександром Пушкіним, який звідтоді вважав малоросійського гетьмана одним із своїх предків. (Як тепер достеменно відомо, предок Олександра Сергійовича Абрам Петрович Ганнібал, знаменитий «арап Петра Великого», родом був із султанату Логон, що знаходився південніше озера Чад, серед пісків екваторіальної Африки — тепер територія Чаду і Камеруну).

Мати доживе віку свого при синові в Яропольчому. Після смерті чоловіка Агафія, хоч і була молодшою

за нього на чверть віку, втратить смак до життя («Без Петрика і життя мені не життя, а таке… існування»), якось швидко почне старіти. Напнута чорною хусткою, завжди у все чорне вбрана, сновигатиме вона тінню селом, і її поза очі називатимуть монашкою. Щодня ходитиме в церкву Святої Параскеви, де під правим крилосом лежатиме її чоловік, і молитиметься.

Коли йтиме селом — в церкву чи з церкви повертаючись (а більше вона нікуди не ходитиме) — висока, худа, передчасно постаріла, вся в чорному, із скорботно стисненими губами, малеча од неї з ляку втікатиме, а дорослі казатимуть:

— Знов монашка до свого гетьмана в церкву ходила…

Особливо лякало яропольців, коли Агафія, повертаючись з церкви, раптом починала до когось невидимого (чи тільки їй одній і видимого?) посміхатися і… наспівувати. А наспівувала вона пісню, що складена була не зовсім зрозумілою їм, а тому і якоюсь дивною мовою, не руською, звичайно: «Ой, лихо — не Петрусь, лице біле, чорний вус…» І так співала, що люди хутчій од неї втікали…

Господарчі справи Олександра Дорошенка йтимуть все гірше й

гірше (господарем він виявиться таким собі), тож доведеться частину маєтку продати. Але, як росіяни кажуть: нет худа без добра. Під свою дачу ту частку купить і сусідом Дорошенків стане немолодий вже, але родовитий генерал-поручник Загряжський (мовби малорос). Він і накине оком на старшу доньку (синів в Олександра не буде, народжуватимуться все дочки) Олександра та Параскеви Дорошенків — Катрю. Кажуть, що вона була нічого з себе, а ось долю мала не зовсім щасливу — довго, дуже довго не могла знайти собі пари. Аж тут генерал-поручник її побачив, новий сусід Дорошенків…

Побачив, посватався (він уже багато років був удівцем) і згоду отримав. Незважаючи на значну різницю з ним у літах, Катерина Дорошенко (у заміжжі Загряжська, вона й започаткує рід Загряжських, з яким потім породичаються Гончарови) буде щасливою. Життя її, усім забезпечене, мине спокійно, тихо, при повному достатку. Влітку вони житимуть в Яропольчому, а на зиму перебиратимуться до Москви у власний будинок чоловіка.

Старший їхній син Іван Загряжський і стане батьком Наталі Загряжської, майбутньої тещі Олександра Пушкіна, яку віддадуть заміж за напівпоміщика, напівкупця

Миколу Гончарова.

Років із сто тому гончарів почали виселяти з центру стольного граду на його околицю, за Москву-ріку, на правий берег Яузи — з причин безпеки. Робота їхня пов'язана з вогнем, а вогонь був найбільшою небезпекою для дерев'яних руських городів. До всього ж, щоб зліпити горщик чи миску, потрібна глина, пісок і вода. Все це було на березі Яузи — в річці вода, пісок на березі, а в урочищі, що споконвіку, чи не з в'ятських часів, звалося Глинищем, було скільки завгодно глини.

Так за Москвою-рікою на березі Яузи виникла спершу церква «Успіння в Гончарах», потім вулиця Гончарна, а з часом і слобода з виселенців-переселенців Гончарна — московський центр тодішнього гончарного виробництва.

Рід Гончарових теж започаткувався в Москві, на Яузі, в Гончарній слободі. І прізвище їхнє звідти. «Чей это малец бегает?» — «Да гончаров сын». Так він і став Гончаровим, і діти його теж поставали Гончаровими. А гончарами були й за фахом. Але вже якийсь Афанасій Гончаров із Гончарної слободи, розчарувавшись в професії своїх предків, кинувши все,

подався шукати легшого хліба і більших статків. Був він такий собі на умі, метикований, грамоту знав, особливо лічбу, а за натурою — пройда. Чи — пролаза. Про таких казали: ти його в річку вкинь, ти його хоч у тій річці й топи, але він все одно випливе — з рибиною в зубах. Доля й кинула Афанасія, сина гончара, в гущу життя, і він невдовзі — потинявшись тими краями — у двадцять літ виплив прикажчиком в одного багатого заводчика. І так повів справу, що став тому заводчику за рідного сина (хлопець був з прицілом), а коли багатій помирав, то одружив прикажчика зі своєю єдиною донькою. Яка вже вона там

була — краля чи така собі — невідомо, а відомо, що після того одруження Афанасій, син московського гончара, став єдиним спадкоємцем чималих скарбів заводчика, свого тестя. Та й сам їх згодом примножив. Мав паперову фабрику, залізні заводи, займався виготовленням парусини, що її охоче закупляла Англія. Своєму синові Миколі залишив уже колосальне багатство. Син його теж примножив. Але вже його син Афанасій (названий так на честь діда) зумів усе те пустити за вітром. Як свідчить сімейна легенда, у його кабінеті по кутках стояли парусинові мішки, туго набиті грошима та золотом, і все те

добро Афанасій успішно розтринькав. Як і його батько, він теж мав лише одного сина і теж Миколу (названого так на честь свого діда), який і був власником «економії Яропольць». Себто був сусідом Загряжських. І на літо частенько приїздив до Яропольчого відпочивати. Там його син Іван і зазнайомився з дочкою генерал-поручника Загряжського Наташкою, онукою Олександра Дорошенка, правнукою Петра Дорошенка. Була вона юна і нічогенька з себе — особливо замолоду. Молоді й побралися — дочка генерал-поручника і син багатого заводчика і купця Іван Гончаров. Все б нічого, але

Гончарови на той час уже були бідними. Та якісь лише статки у них ще залишалися, і вони викручувалися. У них народилося шестеро дітей і серед них Наталія — майбутня дружина Пушкіна.

На той час із фантастичних багатств Гончарових вже точно не лишилося й сліду. До всього ж чоловік почав страждати психічним розладом, і йому рік від року ставало все гірше й гірше. Сім'я змушена була перебратися до Москви, у власний дім на Нікітській, де у них і почалося нове життя, досить тяжке в матеріальному відношенні. Наталі Іванівна мала чималий клопіт з хворим чоловіком, минуле багатство

змінилося бідністю, для того, щоб зовні підтримувати бодай видимість колишнього благополуччя, господиня викручувалась, як могла, з останніх можливостей вдаючи, що вони, Гончарови, багаті дворяни. Чоловік тижнями перебував у якомусь своєму світі, часом не впізнаючи навіть дружину та дітей, і це теж лягло каменем на Наталі Іванівну.

«В такой-то обстановке, среди забот о показном богатстве и скрытых от посторонних взоров лишений, среди буйных припадков сумасшедшего отца и вспышек раздражения деспотической помещицы-матери, в атмосфере, пропитанной ханжеством и

лицемерием, воспитывалась красавица Наталия — Наташка вместе с двумя старшими своими сестрами. Воспитание ея, конечно, ничем не отличалось от обычного в те времена выращивания московских барышень или, как называл их Пушкин, „московских кузин“: безусловное повиновение родительской воле, французский язык — в ущерб русскому, немножко музыки, немножко „приятных“ рукоделий вроде вышивания бисерных подушек, и очень много жеманства и искусственной щепетильности. Главной заботой Натальи Ивановны, разумеется, была мысль о том, как бы по возможности

скорее и выгоднее „пристроить“ своих дочек. Но так как две старшыя, не одаренные красотою или заменяющим ее крупным приданым, не находили себе удачи и начинали уже „засиживаться“, то, естественно, все надежды и внимание были обращены на младшую дочь, внешние качества которой не могли не бросаться в глаза. Ее и начали „вывозить“, едва только достигла она установленного обычаем возраста. Нечего и говорить, что в то время была она „дитя едва лишь из пеленок“ и на все смотрела глазами своей заботливой матери, зорко следившей по сторонам, не встретится ли подходящая партия.

Найти партию было, однако, не так-то легко. Светские молодые люди на балах и вечерах увивались вокруг юной красавицы, осыпали ее комплиментами и мадригалами, — но не решались идти дальше, очевидно, осведомившись о „существенном“. Один только Пушкин, со свойственной ему стремительностью, сразу, очертя голову, решил довести дело до конца…» (П. Морозов. «Семейная жизнь Пушкина», 1910 р.).

Чи звернула тоді увагу юна Гончарова на немолодого вже поета, свого негаданого кавалера, що

з’явився в Москві, як з неба впав? Чи дідьком із шкатулки вискочив, навряд. Поезією — ні тоді, ні пізніше, ні взагалі будь-коли, Наталія не цікавилась. Отже, літературна слава Пушкіна, бодай і як геніального поета, першого поета Росії — як і матір, — мало її цікавила, а ось дивитися на нового «ухажера» далебі не було на що.

В одному з ранніх віршів юний Пушкін про себе відверто (і в той же час явно бравуючи, дещо перебільшуючи сказане, щоб викликати незгоду з його ж власною оцінкою самого себе та заперечення, що він, мовляв, ще й нічого) писав (тоді ще французькою), що він —

«настоящий демон в шалостях, настоящая обезьяна по виду…»

Може, він тут дещо й переборщив, однак вродою чи бодай просто приємною зовнішністю він таки не відзначався.

Через кілька років він напише про себе та про свої зовнішні дані й по-руському (знову ж таки не без бравади, не без солодко-потаємної думки, що хтось йому неодмінно заперечить):

А я, повеса вечно праздный,
Потомок негров безобразный,

Взращенный в дикой простоте,
Любви не ведая страданий,
Я нравлюсь юной красоте
Бесстыдным бешенством желаний.
С невольным пламенем ланит
Украдкой нимфа молодая,
Сама себя не понимая,
На Фавна иногда глядит…

І це була правда, адже в першу мить він відштовхував красунь вередливих своєю невродою (як, до речі, й малим зростом), але вже в другу, як магнітом, притягував до

себе писаних вродливиць — що було, то було. Тож спершу юна Наталі не виділяла його з натовпу своїх поклонників, молодих і гарних. Навіть коли він посватався, хоч і дала згоду, але якось мляво і байдуже — не відштовхуючи його, але й не обрадувавшись йому — Пушкін то й Пушкін! Заміж треба йти, а кращої пари на обрії щось не видно. А він, так захопившись праправнучкою Дорошенка, відразу ж вирішив і женитись на ній. Хоч ще рік тому писав:

Супружество нам будет мукой:
Я, сколько не любил бы

вас,
Привыкнув, разлюблю тотчас.

Був певний, що «законная жена — род теплой шапки с ушами: голова вся в нее уходит», тому, мовляв, треба зберігати волю і незалежність… І раптом, побачивши якесь дівча, стрімголов вирішив на ньому женитись. Справді, був «огончарований».

В серпні 1828 року Наталі Миколаївні Гончаровій виповнилось шістнадцять — і найчарівніша, і найхвилююча пора в житті кожної дівчини. І юна праправнучка

Дорошенка вперше в своєму житті наділа довге плаття світської левиці і почала виїжджати у світ — і товариство подивитись, і себе показати. І вже при першій з'яві на балу справді своєю незвичайною вродою привернула до себе увагу юнацтва.

В Москві зашушукались-зашептались про юну діву Гончарових. Досить було їй з'явитися на тім чи тім балу, як її миттєво оточували вершки тодішньої блискучої московської молоді, юнаки все із знатних сімей, кожен з яких міг скласти добру пару, навперебій запрошували її на танці…

Олександра Пушкіна, двадцятидев'ятилітнього молодика, вже тоді не просто відомого чи модного поета, а поета, якого вважали гордістю Росії, і всі багли з ним познайомитись, бо він справді з'явився на поетичному небі Росії, як болід, юне дівчисько Наташка Гончарова — в принципі ще ні се, ні те, бо, крім вроди, вона нічого не мала, але давно відомо, що любов сліпа, — захопила й покорила з першого погляду, і він, досвідчений в любові, попався, як молодий сокіл в сильце. Сам зізнавався:

— Все! Догулявся! Я — вже переможений! Я в ногах у юної діви. Дорошенко, хитрий малорос,

здається, мене подолав!

Проникнути в дім Гончарових було відносно легко — спільні друзі та знайомі провели і представили господарям нового поклонника Наталі, — але й тільки…

В домі Гончарових, збагнувши, що від них хоче Пушкін, і з якою метою прибув і яким бажанням горить, не ахнули, не заметушилися, не знаючи, де посадити дорогого гостя, — зустріли його більше ніж байдуже. А причиною тому було те, що Наталія Іванівна, господиня, розраховувала знайти для своєї дочки кращу партію, далебі кращу, а тому на пропозицію поета (а він відразу ж

вирішив брати бика за роги) відповіла непривітно (навіть визивно продемонструвала свою непривітність), нарочито невиразно, що, мовляв, Наталочка ще досить молода, дитя по суті, і т. д. і т. п., а тому треба… почекати. Хоча прямо мовби й не було відмовлено — і на тім, як кажуть, спасибі, якусь щілину надії в стіні байдужості йому було залишено, але такий прийом поета з його пристрасною натурою, святим нетерпінням і бажанням пошвидше оволодіти красунею, як по серцю залізом різонув. Більше того, прощаючись, його, навіть для годиться, не запросили у них бувати ще.

Це вже було занадто!

Це вже була відверта демонстрація несприйняття.

Невдоволений жених вилетів од Гончарових, як ошпарений. На нього напала звична хандра, і він звично занудив світом. Знову ніде не міг знайти собі місця. Москва враз йому обридла і наче у печінках його всілася. З відчаю та ще з бажання загубитися в світі кинувся в рятівну в таких випадках для нього мандрівку. Кажуть, опинився на Кавказі, а коли повернувся і примчав у знайомий вже дім на Нікітській (не міг не помчати туди, хоч перед тим і дав собі «страшну» клятву — більше до

Гончарових ані ногою!), проте його там знову чекав «нелюбезный» прийом. Ще більш «нелюбезный», як першого разу — це ж треба! Невже він і справді невиграшна партія для юної московської діви? Він з розгубленості аж злякався — а що коли це крах його сподіванням?

Схоже було на те. Якби він взагалі вдруге не з'явився в Гончарових, там, здається, його відсутності навіть не помітили б! Це ж треба! Наталія Іванівна до такого незавидного (з її дзвіниці) претендента на руку дочки й уваги не звернула. На заміжжя Наталі вона покладала стільки надій, у тім числі й фінансових, що до Пушкіна

віднеслася «молчаливо и холодно», а дочка (о боги!) — «небрежно и без внимания».

Йому здавалося, що це не просто все, це — кінець світу! І його, звичайно, життя. Втратив ґрунт під ногами. Москва перестала для нього існувати. Кляв Москву (хоча при чім тут Москва?), друзів, які, як йому здавалося, не так, як треба, представили його Гончаровим, і чи не найбільше перепадало в ті дні гетьману Дорошенку, котрий в даній ситуації взагалі був ні при чім. Хитрий малорос! Підступний малорос! (Олександр Сергійович в побуті був дещо марновірний, крім того, мав колосальну уяву, і те, чого

не було, створював легко і просто). Це він мстить поету за те, що недоброзичливо відгукнувся про нього у примітках до «Полтави» (гетьман, мовляв, більше за всіх ненавидів руських!). От клятий малорос і налаштував проти нього свою праправнучку!

Зрештою охолонувши, сам із своєї багатої уяви посміявся і залишив гетьмана у спокої. Треба просто шукати нові, зовсім інші підходи до Гончарових, брати їх в довготривалу облогу, виявляючи при цьому, крім настирливості, ще й велику терпеливість та винахідливість. Зрештою, він і не таких вередливих красунь

вкоськував, дасть Бог, і Наташку Гончарову, це невинне дівча, приборкає і приручить — кожному овочу свій час.

І поет знову вдався до свого вже перевіреного способу рятування, коли не знаєш де подітися — мандрівки. Куди — не мало значення, аби вперед, аби кудись рухатись, аби свіжий вітер в обличчя (як акулам свіжа вода при рухові), аби змінювались краї і люди. Кинувши все після негостинного прийому в домі Гончарових, «со смертью в душе» (власне зізнання), геть із Москви куди очі дивляться, поет невдовзі опинився в друга-приятеля в Тверській губернії, звідти подався в

Михайлівське і лише пізно восени повернувся до Петербурга, де його, до речі, вже чекала догана шефа жандармів Бенкендорфа за самовільне відлучення. (Поет був під наглядом, що в першу чергу й відштовхувало від нього Гончарових).

«Приїхав я в Петербург, — ділився враженням з сестрою, — і опинився ніби в карцері, з яким я декілька разів був знайомий в ліцеї. Мене щось давить, душить, коли довго засиджуюсь на одному місці».

Скажите: в странствиях умрет ли страсть моя?
Забуду ль гордую, мучительную деву?

Или ея ногам, ея младому гневу
Как дань привычную, любовь ей принесу?

Холодний прийом у Гончарових терзав його щодня, і тільки постійна переміна місця трохи заспокоювала, давала хоч якої рівноваги і сили. Тож з однієї поїздки мчав в іншу. Навіть за кордон просився, бодай хоч і в Китай — не пустили. Дарма. Китай — то була б ще одна багата сторінка в його творчості й житті — якби його пустили.

«В Петербурге тоска, тоска», — писав другу.

Всі думки і помисли, і сподіванки на краще були в Москві, в будинку на Нікітській, де його вже вдруге зустріли так негостинно. А тут ще почали доходити чутки, що буцімто «його Гончарова» виходить… заміж. Можна було збожеволіти!

Але він був упертим і свого таки домігся. Через два роки у квітні 1830 року в його відносинах з Гончаровими нарешті почала скресати крига відчуженості та недовіри — вперше голубим весняним небом заблакитніла в душі поета надія.

Ледь чи не ламаючи перо,

нервово писав в одному з листів:

«Бог свидетель — я готов умереть ради нея, но умереть для того, чтобы оставить ее блестящей вдовой, свободной хоть завтра же выбрать себе нового мужа — эта мысль — адское мучение».

Мабуть, в недобру, просто фатальну для нього мить він те писав. Такі миті бувають в житті кожної людини, коли лихо, що до того спало тихо, раптом проснеться, і — горе, горе щось тоді пророкувати самому собі чи давати якісь небезпечні обіцянки. Вони можуть — під руку мовлені, — швидко збутися.

Тож і виходить, що написав він ті рядки згарячу, наврочуючи собі, накликаючи на себе лихо, не подумавши, що зло може не спати і прислухатися. Написав обіцянку, що стане пророчою, адже мине всього тільки сім років, і все точно так і відбудеться — після сумних подій на Чорній Річці: дружина його, як відомо, залишиться «блестящей вдовой» і, як він і віщував, мимовільно, швидко знайде собі нового мужа — Ланського.

А поки що він турбувався про матеріальне благополуччя майбутньої сім'ї (стосунки з Гончаровими тоді швидко покращувалися, справа йшла до завершального і щасливого кінця):

«Моего состояния мне было достаточно. Хватит ли мне его, когда я женюсь? Я ни за что не потерплю, чтобы моя жена чувствовала какія-либо лишенія: чтобы она не бывала там, куда она призвана блистать и развлекаться. Она имеет право этого требовать. В угоду ей я готов пожертвовать всеми своими привычками и страстями, всем своим вольным существованием. Но, все-таки, — не станет ли она роптать, если ея положеніе в свете окажется не столь блестящим, как она заслуживает и как я желал бы этого?»

5 квітня на Паску він зробить офіційну пропозицію і — ура, ура! —

вона буде нарешті прийнята. Майже дворічна облога Гончарових увінчалася повним успіхом: «неприятель» викинув білі прапори. Хоча Наталі Іванівну, як і раніше, насторожував той факт, що претендент на руку її дочки все ще перебував під наглядом поліції. (З листа Пушкіна Бенкендорфу: «…г-жа Гончарова боится вверить свою дочь человеку, имеющему несчастіе пользоваться дурной репутацией в глазах государя»). До всього ж претендент на руку і серце дочки був усього лише літератором, не мав звань і добрих статків.

«Я женюсь, т. е. жертвую независимостью, моей беспечной,

прихотливой независимостью, моими роскошными привычками, странствіями без цели, уединеніем, непостоянством… Счастіе есть цель жизни, но я никогда не хлопотал о счастіи: я мог обойтись и без него. Теперь мне нужно его на двоих, а где мне взять его?»

«Но если мне откажут, — думал я, — поеду в чужие края, и уже воображал себя на пироскафе… В эту минуту подали мне записочку — ответ на мое письмо. Отец невесты ласково звал меня к себе. Нет сомненія, — предложеніе мое принято. Наденька, мой ангел, она моя! Все печальные сомненія исчезли пред этой райскою мыслію.

Бросаюсь в карету, скачу, — вот их дом, — вхожу в переднюю, и уже по торопливому пріему слуг вижу, что я жених… Отец и мать сидели в гостинной. Первым встретил меня с отверстыми обьятіями отец… В матери глаза были красны. Позвали Наташеньку — она явилась бледная, неловкая. Отец вышел и вынес образ… Нас благословили. Наташенька подала мне холодную, безответную руку. Мать заговорила о приданом, отец — о саратовской деревне, — и я жених».

«Итак, это уже не тайна двух сердец. Сегодня эта новость домашняя, завтра — площадная. Так поэма, обдуманная в уединеніи, в

летнія ночі, при свете луны, печатается в сальной типографіи, продается потом в книжной лавке и разбирается в журналах дураками…»

«Все радуются моему счастію, все поздравляют, все полюбили меня. Дамы в глаза хвалят мой выбор, а заочно жалеют о бедной моей невесте: „Бедная! Она так молода, а он такой ветреный, безнравственный“».

Будуть ще сварки з тещею, коли він у відчаї писатиме:

«Грустно, тоска, тоска… размолвки… колкіе, обидные; ненадежные примиренія… Словом, если я и не несчастлив, по крайней

мере — не счастлив… Черт меня догадал бредить о счастіи, как будто я для него создан…»

Але у квітні, як його пропозиція руки і серця Наталі Гончарової буде нарешті прийнята, у нього з'явиться зовсім інший настрій.

«Участь моя решена — я женюсь! Та, которую любил я целые два года, которую везде первую отыскивали мои глаза, с которою встреча казалась мне блаженством, — Боже мой, она почти моя!»

І, зрештою, вона таки стала його.

18 лютого 1831 року відбулося

весілля Олександра Пушкіна і Наталії Гончарової.

До трагічного кінця його залишалось шість років. Всього тільки шість років — на все про все. На поезію, на любов, на саме, врешті, життя. Добрих три роки — 1828–1831 — відводила його доля від Наташки Гончарової, але так і не відвела — натиск поета виявився неспинимим, і він таки отримав те, від чого його, як могла, відводила судьба. Але — не відвела.

Чи йому так на роду було написано?

А що записано в Книзі Доль, те людині не дано переписати.

Весілля відгуляли в лютому, а в кінці травня Наталія Іванівна, стомившись від затяжної, що йшла з попереміннім успіхом війни з зятем (нею самою і затіяної — вчила зятя, як йому — з її точки зору — треба жити), кинула все, в тім числі й війну, яку взагалі, як свідчить досвід людства, неможливо довести до переможного кінця ні з того боку, ні з того, поїхала (на велику радість зятя) у Ярополче — на все літо.

Молоді, залишившись у Москві, зажили у своє задоволення, а теща у своєму сільському маєтку теж намагалася зажити в своє

задоволення. Там і відходила від зятя, як він від неї у Москві.

По приїзді відвідала могилу Дорошенка на березі Лами, поклала вінок (на прохання дочки) з написом: «Милому прапрадедушке от благодарной праправнучки на память о 18 февраля 1831 г.» (День весілля).

А втім, Наталія Іванівна і деякі претензії пред'явила прадіду (вона завжди була невдоволена і невідомо від чого, просто такий уже в неї був характер):

— Міг би і кращого зятя підібрати Наталоньці, а не якогось, прости Господи, піднаглядного поета! Увесь у боргах! Що заробить,

те відразу ж і розтринькає. І знову бере в борг, сочінітель, одне слово… (Теща подумки все ще воювала із зятем і подумки все ще навчала його уму-розуму, як сама те розуміла).

До кінця свого життя вона жалкуватиме, що коли б не поквапилась, могла б і кращого зятя знайти своїй Наталоньці, з доброю калитою і, головне, сановитого, з чинами і званнями… До кінця свого життя вона так і не збагне простої істини: коли їй у зяті доля не послала самого Пушкіна, хто б і знав, що в купецькій Москві була така… нічим не знаменита Наталі Іванівна Гончарова?..

А Пушкін так небагато хотів від своєї дружини — всього нічого, як по великому рахунку! Претензії до сімейного життя у нього були аж надто скромні:

Мой идеал теперь — хозяйка,
Мои желания — покой,
Да щей горшок…

Але навіть і цим, найскромнішим і таким природним бажанням не судитиметься збутися.

Після весілля — такого романтичного, незвичайного, швидко

почнуться будні. Звичайно ж, сірі, рожевих буднів не буває. А з буднями почнеться вперта, довготривала й виснажлива війна з тещею, яка мала погану (але, звісно, традиційну для всіх тещ всіх епох і чи не всіх народів) звичку — совати носа в життя молодих. Вважала, що без її мудрих порад вони житимуть зовсім не так, як треба жити. Наталія Іванівна як не старалася навчити зятя уму-розуму, але він чомусь брикався, не хотів приймати її дармові поради, які вона щедро видавала щодня на-гора. Як уже втрачав терпіння, стомлено скаржився: «Теща моя не унимается». Довго і вперто боровся поет з тещею, оберігаючи свою

сім'ю, як суверенну державу, від чиїх би то не було зазіхань, (пхе, який банальний сьогодні конфлікт, вже навіть гумористи і ті почали уникати його висміювати), аж доки, даруйте, не відшив тещу від границь своєї сім'ї, і вона, образившись, хряпнула нарешті дверима: «Ну й живіть як хочете!» і залишила молодих у спокої, що й потрібно було молодим. Потім йому доведеться поповоювати ще й з рідною «женушкой».

Друзі його були невисокої думки про його дружину (вродлива — так, але ж у сімейному житті самою вродою ситий не будеш і на вроді далеко не поїдеш!), вважаючи її по уму й характеру значно нижчою

середнього рівня. Дехто навіть називав її «глупенькой», але він не ображався, бо й сам був десь приблизно такої ж думки. Але ніякої трагедії в тому не вбачав, як і нічого особливого не чекав від своєї молоденької «женушки». Як кажуть, бачили очі, що купували…

А ще дозоляло хронічне безгрошів'я. А втім, у цьому вони були обоє рябоє. Як і в тому, з якою швидкістю вони залазили в нові борги.

Із свідчень пушкіністів: «Часто вспоминала Наталия Николаевна (вже після загибелі чоловіка) крайности, испытанные ею с первых

шагов супружеской жизни. Бывали дни, после редкого выигрыша или крупной литературной получки, когда мгновенно являлось в дом изобиліе во всем, деньги тратились без удержа и расчета, точно всякій стремился наверстать испытанное лишеніе. Муж старался не только исполнять, но предугадывать ея желанія. Минуты эти были скоротечны и быстро сменялись полным безденежьем, когда не только речи быть не могло о какой-нибудь прихоти, но требовалось все напряженіе ума, чтобы извернуться и достать самое необходимое для жизненаго существованія».

Гірше, що йому доводилось

постійно її супроводжувати на вечори і бали, що тяглися безконечною вервечкою (у деякі свята змушений був відвідувати по два бали в день), і він заздрив тим приятелям, у яких дружини не були красунями. І в той же час йому приємно було слухати, що дружина його красуня — це лестило його самолюбству. Але водночас скаржився, що в нього немає вільного життя, необхідного для письменника.

«Жизнь моя в Петербурге — ни то, ни се, — писатиме в листі до приятеля. — Заботы о жизни мешают мне скучать. Но нет у меня досуга, вольной холостой жизни, необходимой для писателя. Кружусь в

свете, жена моя в большой моде; все это требует денег, деньги достаются мне через труды, а труды требуют уединенія… Путешествия мне нужны нравственно и физически…»

Він і їздив багато — Нижній, Казань, Симбірськ, Оренбург (Пугачевщина). Писав іноді з дороги радісно:

«…Уже чувствую, что дурь на меня находит, — и я в коляске сочиняю, что уж будет в постели».

Радів, що в нього така вродлива дружина, тішився неймовірно.

«…гляделась ли ты в зеркало и уверилась ли ты, что с твоим лицом

ничего сравнить нельзя на свете? А душу твою я люблю еще более твоего лица…» І в той же час дорікав їй кокетством: «Недаром кокетство… почитается признаком дурного тона. В нем толку мало. Ты радуешься, что за тобой, как за сучкой, бегают кобели… есть чему радоваться!»

Між ними була фізична близькість, але не було духовної. «Она жила, как живут дети, без размышленій, без забот; для нея жизнь была рядом празднеств, балов, туалетов, прогулок — и, как только ей делали ласковое лицо, воображала, что ее обожают».

Зашморг на шиї поета почав

затягуватись. Свою долю з юною дружиною поет явно почав передчувати, бо якось з дороги написав їй: «…знаешь русскую песню? Не дай Бог хорошей жены, хорошую жену часто в пир зовут, а бедному-то мужу в чужом пиру похмелье, да и в своем тошнит…»

Пересуди вже заганяли його в глухий кут, з якого не було виходу. Недаром він у відчаї писатиме у 1836 році: «Черт догадал меня родиться в Россіи с душою и с талантом. Весело, нечего сказать!»

Його становище у вищому світі ставало нестерпним. Досить було однієї іскри… І вона загрозливо

зблиснула в листопаді 1836 року, коли він отримає анонімний пасквіль про те, що його вибирають в Орден Рогоносців і заодно історіографом цього малосимпатичного закладу.

Він повстав і рішив іти ва-банк!

«Я принадлежу стране и хочу, чтобы имя мое было неприкосновенно повсюду, где оно известно».

До кривавої розв'язки було рукою подати…

«Мой Ангел, кажется, я глупо сделал, что оставил тебя и начал опять кочевую жизнь».

В другій половині серпня 1833 року Пушкін знову подався в мандри — цього разу в село Яропольче — за сімейними обставинами. Із Санкт-Петербурга поїхав через Москву, далі до Звенигорода, потім на Волоколамськ, а звідти в Яропольче (тоді, як і тепер — Ярополець) в гості до тещі Наталі Іванівни Гончарової, яка все літо перебувала в селі, у своєму маєтку.

Дороги (польові путівці), як скаржився він у листах, були «скверныя», «меня надсилу тащили шестерней», до всього ж ямщики постійно «стращали меня грязными проселочными дорогами» і взагалі мандрівнику не щастило з

каретниками, бо доводилось на станціях по кілька годин чекати коней. І все ж він з кожного міста писав дружині бадьорі листи, адресуючи їх в Санкт-Петербург, на Чорну Річку, на Мілерову дачу Наталі Миколаївні Пушкіній:

«Милая женка, вот тебе подробная моя Одиссея…»

Але про гостювання в тещі листа написав не в Яропольці, а вже повертаючись додому, з Москви, де зупинявся на кілька днів:

«В Ярополец приехал я в среду поздно. Наталья Ивановна встретила меня хорошо, как нельзя лучше. Я нашел ее здоровою, хотя подле нее

«Таким образом мой набег на Ярополец был вовсе не напрасен».

Ну й слава Богу!

Того року, як Олександр Пушкін побував у Яропольці в гостях у тещі, минала 135 річниця з дня смерті гетьмана Дорошенка. І хоч покійник за свого життя «больше всех» ненавидів руських, поет до праху гетьмана все ж таки пішов. І ходив, як сам у листі уточнив, не просто так, а — «на поклонение», і на тім спасибі!

Могила «прадедушки» виявилась занедбаною, це поета вразило й

обурило. Не втримавшись, зауважив братові тещі про те, що могили предків «надобно почитать». Брат, відчувши себе незручно, вину поспішив звалити на сестру (хоч сам постійно жив у Яропольці і на відміну від сестри був ще й чоловіком): то вона, мовляв, така неуважна, прадіда свого не шанує (хоча покійний гетьман в такій же мірі, як і сестрі, був і йому прадідом), треба їй нагадати…

Петро Дорофійович помер 9 листопада 1698 року і був похований під правим крилосом сільської церковки святої великомучениці

Параскеви, що стояла в Ярополчому на березі Лами. На могильній плиті було викарбувано такий текст:

«Лєта 7206 (себто 1698) ноября 9 день представився раб Божий гетман войска запорожского Петр Дорофеев Дорошенко, а прожив од рождества своего 71 год і положен бысть на сем месте».

Мова, як бачимо, українська (тодішня, зрозуміло) і те, що в Росії, в самому її центрі, у Підмосков'ї напис зроблено рідною гетьману мовою, було останнім проханням Петра Дорофійовича, його заповітом: «Як умру, — якось сказав він ще за рік до смерті, в сімдесятиріччя своє,

— то щоб на могильній плиті написали моєю мовою, а не вашою». — «Та чи ж не все одно, якою мовою, то бишь языком?» — подивувалась Агафія Борисівна і подивувалася щиро, бо й справді їй подумалось: ну чи не все одно, якою мовою тобі на могилі напишуть? «Живи довго», — додала. «Виходить, не все одно, коли тебе прошу, — одкаже чоловік. — Це ти так вважаєш — чи не все одно, бо знаєш, що напис зроблять руською. І твоє зверху буде. А я хочу, щоб тільки моєю мовою, з якою я народився і жив усе життя, і тому вона — моя мова. І мова мого батька, мого діда гетьмана Михайла, є мовою тієї

пісні, що про нього і про нас, Дорошенків, співають і співатимуть. Зрештою, українською, понеже я був і залишився українцем і гетьманом України, і під чужим написом мені соромно буде лежати. І не з своєї волі я опинився в чужому краю без права на повернення, в чужій землі не з своєї волі змушений буду лежати, як надійде мій час, бо й мертвого мене дяки кремлівські в Україну не відпустять — бояться мене. І Москва ваша боїться. Що й мертвим підбурюватиму українців до волі. То в чужій сторонці хай наді мною хоч мова буде моя. То й камінь не так давитиме… Чуєш, Гапочко, тільки моєю рідною мовою…» — «Вчиню,

як ти й велиш — живи довго».

Агафія Борисівна заповіт виконала, правда, в поховальній шарпанині переплутала посаду свого мужа і веліла викарбувати «гетман войска запорожского», понизивши чин чоловіка, тоді ж як він був гетьманом не війська, а всієї України, главою її уряду.

Залишається додати, що напис (сьогодні первісний текст не зберігся, вірніше, його вже неможливо прочитати на плиті), достовірний. 30 серпня 1824 року художник Яків Аргуров на прохання історика Дмитра Бантиш-Каменського змалює його — тоді він

ще добре читався — і текст вперше з'явиться друком в «Истории Малой России» у 1830 році.

Надмогильну плиту з цим написом і бачив у серпні 1833 року Олександр Пушкін (зарослу бур'янами, та й городи Наталі Іванівни Гончарової підступали до могили впритул, як ніби вільної землі було обмаль чи вона була на вагу золота), коли будучи в Яропольцю, ходив «на поклоненіе» до прапрадіда своєї Наталі.

А ось церковки Святої Параскеви, під правим крилосом якої і був похований гетьман, поет уже побачити не міг — на той час од неї

не лишилося й сліду. Була вона дерев'яна і од ветхості вже ледве трималася купи ще за життя Дорошенка. В рік його смерті церковка дихала на ладан. Висохла, з потрухлявілими дошками, вона скрипіла од вітру, й Агафія з острахом заходила до церковки, коли провідувала могилу чоловіка. Помираючи, Петро Дорофійович журився, що доведеться йому лежати в церкві, яка вже ось-ось розсиплеться.

— Не встиг я, то вже ти, Гапочко, будь добра, зроби святе діло. Як поховаєш мене та сороковини справиш, то з Божою поміччю й займешся церквою

Параскеви. Коли буде потреба, звернешся до Ростовської митрополії, святі отці тобі допоможуть, бо ж як же людям без Божого храму…

Агафія Борисівна звернеться до митрополії аж через п’ять років по смерті чоловіка, як уже церкви й сліду не лишиться, тільки могила чоловіка на тому місці сиротливо виднітиметься…

А прийме її в році 1702 сам митрополит Ростовський та Ярославський, за яким і рахувалося село Ярополче.

Він тихо й безгучно плакатиме, коли почує, чия вдова приїхала до

нього, і світлими сльозами на зморшкуватому лиці вразить Агафію Борисівну.

— Я знав ще по Україні вашого покійного чоловіка, великого гетьмана України, царство його душі праведній, Петра Дорофійовича. Та й моєму батькові, козацькому сотнику Саві Туптaлу, він свого часу добре допоміг…

Слухаючи старця, плакатиме й гетьманова вдова.

Митрополитом Ростовським та Ярославським з 1702 року був Дмитро Туптало, автор книг — житій святих «Четьї-Мінеї», які тоді читала вся письменна Росія, читала їх і сама

Агафія Борисівна разом з покійним чоловіком. Дізнавшись, хто перед нею, вдова, опустившись на коліна, цілуватиме сухі руки владики.

— Це я вам маю цілувати руки, ви любили Петра Дорофійовича, — сказав їй митрополит і припав до її руки холодними устами.

Димитрій Ростовський (в миру Данило Савич Туптало) був на двадцять чотири роки молодший гетьмана Дорошенка, народився він на Київщині, в Макарові. Сьогодні його титулують як українського та російського письменника, церковного й громадського діяча. Навчався в Києво-Могилянській

академії. У 1668 році постригся в ченці під чернечим ім'ям Димитрій, був ігуменом в монастирях Батурина, Глухова, Чернігова, Новгород-Сіверського, Києва. Крім морально-повчальних, богословських та драматичних творів, написав найзнаменитіший свій твір — чотиритомні «Четьї-Мінеї» («Книга житій святих»), що виходила у друкарні Києво-Печерської лаври у 1689, 1695, 1700 роках. Останнє прижиттєве видання з'явиться у 1705 році.

У 1702 році ченця Димитрія, найбільшого на той час просвітителя, церковного та громадського діяча Москва забере в Ростов

митрополитом — щоб і Росію навчив уму-розуму. Крім того, це було ще й почесним вигнанням — просто великого українця прибрали з України. Ігумен Димитрій був однодумцем гетьмана Дорошенка і в усьому підтримував його боротьбу за незалежну Україну, а тому був небезпечним для Росії.

— Відшукався гетьманів слід у Росії, — і вперше митрополит пожалкував, що московити трохи запізно забрали його у свою Росію, бо коли б на кілька років раніше, застав би Петра Дорошенка живим і неодмінно б зустрівся з ним.

Йшов митрополитові всього

лише 51–й рік, він був ще ніби ж не старим, але й за молодих літ не відзначаючись здоров'ям, швидко, ледь подолавши піввіковий рубіж, почав старіти. Тільки незвичайний розум його залишався все таким же гострим і ясним. Жити йому залишалося ще сім років, і митрополит, відчуваючи наближення кінця, квапився, щоб якомога більше написати із задуманого.

— Гетьман Петро, — слухаючи тиху розповідь Агафії Борисівни про життя її мужа в Москві, потім у Яропольчому, — час од часу промовляв митрополит з жалем, — Петро Дорофійович, гетьман наш незабутній… Як шкода, що його не

стало. Його кредом, якого він дотримувався все життя, був вислів: «Салюс Україна суперма леко есто!» — «Гідність України — найвищий закон!» Коли б усі українці були такими, як ваш покійний чоловік, шановна Агафіє Борисівно, Україна б уже далеко просунулася в напрямку своєї державності… — Спохопився. — Даруйте, я захопився. Та й не врахував, що ви — русачка, вам Україна, очевидно, далека.

— Чому ж, владико? Я з Петром Дорофійовичем прожила останні чотирнадцять років, то й Україна мені стала ближчою. І мови своєї покійний мене вчив. Як і співати пісню про його діда-гетьмана: «Ой,

на горі та женці жнуть…» Агафія Борисівна ще довго слухала тиху розповідь митрополита про мужа свого, а на прощання поцілувала владиці руку, прийняла від нього благословення і, повернувшись додому, сказала дітям:

— Митрополит Ростовський, владика Димитрій пообіцяв подбати про могилу вашого батька… Я не знаю, а ви й поготів не знаєте, який у вас був незвичайний батько — гордіться ним. Владика Димитрій на прощання сказав: поки буде Україна, поки вона й пам’ятатиме свого гетьмана, вашого батька, а мого покійного чоловіка…

Владика Димитрій свого слова дотримає, і в році 1703 його старанням буде споруджено надгробок на могилі Дорошенка, а над ним постане каплиця у формі квадрата з чотирма стовпами по кутах — чотири сажні завдовжки і три завширшки, — накритих спільним дахом з хрестом угорі. Середину каплиці займе велика кам'яна плита, на якій буде відтворено первісний текст напису.

Але час, як відомо, не тільки великий лікар, а й ще великий руйнівник. Пушкін уже не застане каплички, коли три дні у серпні гостюватиме у тещі в Яропольці. Як колись зруйнувалися од ветхості

церковка Святої Параскеви (її теж Пушкін не застав), так через століття з добрим гаком надійде сумна черга й капличці Дорошенка. Лишиться сама могила, та й та заростатиме бур'янами…

Відвідавши могилу гетьмана, поет не втримається і скаже тещі (про те в листі до «женушки» не обмовиться й словом, аби не хвилювати її) і правнучці гетьмана відверто і дещо аж роздратовано:

— Могила вашего предка до того запущена і занедбана, що мені, їй-право, аж незручно вам про це казати… Це ж ваш рідний прадід,

Наталіє Іванівно! Невже вам не болить, що його могила в такому стані?

— Що?.. Що таке?! — Наталія Іванівна, спалахнувши, покрилася червоними плямами на лиці. — Хто вам таке… сказав?

— Мої очі…

— Ви… ви… — теща не знала, що відповісти, бо в словах клятого зятя була правда, а кому приємно слухати гірку правду? — На могилі Дорошенкі… п-порядок. Я сама там якось була…

— «Якось», означає, що давненько. А порядок на могилі

гетьмана якщо й був, то — колись. А нині… всюди запустіння. Ще й огород посадили під саму могилу — невже у вас землі мало?

— Як ви… смієте… мені… мораль читати, с-с-ударь?

Наталія Іванівна сердито пирхнула і стисла губи, що враз налилися синявою (вони завжди в неї синіли, як вона сердилась). Ще й демонстративно кинувши ложку, вийшла з їдальні. У словах нелюбого зятя була правда, тож не мала чим заперечити, але й погодитись, щоб його було зверху, теж не могла. До вечора з зятем не розмовляла, намагаючись не потрапляти йому на

очі. А коли другодні вранці зустрілися, вона й обізвала зятя «лешим арапским» — причепилася до його африканського коріння.

«Теж мені… писаний красунчик — дивитися немає на що! — подумала, але вголос не зважилась сказати те, що думала, бо то був би повний розрив. — Ще б трохи, і вийшла б із тебе пречудова мавпочка».

Він теж щось бовкнув, здається, про «Вечера на хуторе близ Диканьки» того… малороса. І натяк вона зрозуміла — зять порівнював її з малоросійською відьмою, героїнею «Вечорів…», але вдала, ніби їй

невтямки. Хоч тут проявила розсудливість, аби далі не загострювати відносини, що й так вже трималися на чесному слові. Подумала (на неї іноді находило просвітлення): який він не є, а все ж зять. А тещі треба поважати зятя. Тому доведеться змиритися, що він у неї такий. Хоча, як по великому рахунку, попри гарячковитість, він ще й непоганий. Жаль, що без калитки, без «положения» при дворі, піднаглядний, прости Господи, писака…

Попрощалися вони хоч стримано й дещо натягнуто, але ж зовні ніби по-людськи, і він навіть приклався губами до її руки, а вона, на мить

розгубившись, чмокнула його в кучеряву африканську шевелюру.

Поета не стане у 1837 році, теща переживе свого зятя на одинадцять років, і коли хтось при ній, згадуючи її зятя, з подивом і повагою казатиме: «О-о, то у вас зятем був сам Пушкін?..», вона з робленим подивом перепитуватиме: «Кого ви маєте на увазі?.. А-а… цього, лешего арапского? Так, був. З мого промаху. Бо могла б і кращу пару для своєї Наталі підібрати, а не піднаглядного літератора… Але все це — вже діла давно минулі. Який був, то й був. А ось нинішній мій зять — Ланской… О-о!.. Хоч і запізно трапився, але Наталі з ним нарешті поживе у своє

задоволення».

До кінця життя свого Наталі Іванівна не зможе пробачити Пушкіну шпильки щодо занехаяної могили предка… Та як він посмів їй таке заявити?! Безтактно і нечемно! Хоча він, звичайно, правий. Могила прадіда і справді потребувала і ще потребує деякого… е-е… облагородження. Але ж для чого їй було тикати могилою межи очі? Вона, може, це знала раніше нього і завжди пам'ятала, тільки вибирала зручний час, щоб привести могилу в належний стан. А втім, якщо бути об'єктивним, Наталі Іванівна все своє життя була зайнята лише однією особою — самою собою. Своїми

ахами та охами. Особливо в останнє десятиріччя, коли вона вже й справді хворіла. Відмовляли ноги, тож ходила з палицею, згодом вже ледве пересувалася. З дому старалася не виходити. Ноги слабішали з кожним роком, наприкінці життя вже й палиця не рятувала. Ледве човгала, та й то, коли її хто вів під руку. Ноги розпухали, наливалися рідиною, синіли і так ночами нили, що вона майже не спала. Мазі та різні припарки не допомагали. Тож до могили прадіда вже не могла самостійно ходити — спершу її водив Семен Федорович, керуючий її маєтком, а коли їй гірше стало — возив у колясці. Коні зупинялися,

Наталі Іванівна, не встаючи, оглядала місце останнього пристанища гетьмана і сама собі казала:

— В принципі, звичайно, той леший арапський був правий — надгробок прадіда і справді дещо… е-е… занедбаний. Але ж я про це думаю постійно.

Вона була з тих, хто довго й марудно запрягав, але їхав швидко. Відкладала й відкладала задумане, то на наступне літо, то ще на наступне, але врешті й численним відкладанням надійшов край.

— Все! — як вирок винесла

вона своєму керуючому: — Потрудіться зайнятися цією справою. Далі я відкладати не можу, бо не знаю, чи й доживу до наступного літа. Треба братися за могилу зараз же, цієї весни.

І все завертілося, як за помахом чарівної палички. Де й енергія бралася — Наталі Іванівна розгорнула бурхливу діяльність, вимагаючи, аби Семен Федорович доповідав їй ледве чи не двічі на день, що робиться біля могили, особисто переглянула кілька варіантів каплички, вибрала один, примусила допрацювати його і підвела риску:

— Готово! Пора й за роботу!

Відразу ж знайшовся ліс, знайшлися й майстри…

2 серпня 1848 року, через п’ятнадцять років після того, як зять дорікнув їй занедбаною могилою прадіда, капличку на його могилі нарешті було збудовано і, як годиться, освячено.

Наталі Іванівну слуги знесли з коляски, а під час освячення її підтримували з двох боків брат та керуючий. І так її зворушила подія, що вона аж заплакала — тихо й безгучно.

— Ну, ось, — полегшено

зітхнула, — за мною вже й немає боргів у цьому світі… Останнє, що я мала в цьому світі зробити, я, слава Богу, зробила. Такою капличкою, гадаю, прадід буде задоволений. А втім, сама його невдовзі запитаю. Відчуваю, що ми з ним ось-ось зустрінемось. Жаль, що не на цьому світі. Як і жаль, що сьогодні при такій нагоді немає біля мене Наталі, праправнучки покійного гетьмана…

На дочку свою, красуню Наталі, мала обиду — забула Наталі матір. Після загибелі Пушкіна вона через рік вийшла заміж, стала Пушкіною-Ланською і жила, доходили чутки, з новим чоловіком у своє задоволення. А від першого лишається, як вічний

докір, рядки, що їх вона намагатиметься ніколи не згадувати:

«Женка, женка! — це з його листа. — Я езжу по большим дорогам, живу по три месяца в степной глуши, останавливаюсь в пакостной Москве, которую ненавижу — для чего? Для тебя, женка!..»

Повернувшись з освячення каплички духовно просвітленою, але фізично геть підупалою, Наталі Іванівна відчула себе такою втомленою і розбитою (скаржилась, що її наче ведмідь поламав), що не могла й сидіти. Та ще дуже хотілося

спати.

— Все, все… — бурмотіла, а що означало оте «все, все», не пояснювала. — Спати, спатоньки… Тільки не знаю, де сьогодні проснуся — тут чи вже на тому світі?..

Випало їй друге. Відмовившись від обіду, прийняла щось заспокійливе, її відвели в спочивальню і вклали в ліжко.

— Все, все, — бурмотіла, — як я стомилася… Та й ведмідь мене потовк — пом'яв, все тіло, як не моє…

Позіхнувши раз — другий, миттєво заснула…

Більше їй не судитиметься проснутися. Під вечір слуги виявлять свою господиню мертвою — так закінчився земний шлях російської правнучки українського гетьмана Дорошенка.

І ще того дня станеться одна подія. Але відбудеться вона за тисячі верст від Яропольця — це ж треба трапитись такому збігові! 2 серпня 1848 року рядовий Оренбурзького окремого корпусу (5–й батальйон, що квартирував в Орській фортеці) Тарас Шевченко, перебуваючи в Кос-Аралі, потай, бо ж йому це суворо заборонялося робити, — завершить поему «Заступила чорна хмара…». Про несправедливо забутого вже тоді

в Україні гетьмана Петра Дорошенка, чий слід, здавалося, загубився в Московії назавжди, адже небагато хто ще пам'ятав, що непокірний гетьман за життя свого був висланий у підмосковне село Ярополче, там усіма покинутий, але під суворим наглядом чужої влади, без права повернення доживав свого віку, і вже скоро півтораста років мине, як лежав він у чужій землі далеко від Батьківщини, і над ним, над мертвим, тяжіла заборона на повернення в рідний край…

Йшлося в творі й про те, як митрополит Ростовський (теж, до слова, вигнанець з України) Дмитро Туптало увічнив пам'ять борця за

волю України, спорудивши над його вічною домівкою капличку. Чи вціліла вона за сто з гаком років, що минули звідтоді, Тарас Шевченко не знав. Але чомусь саме про це він писав 2 серпня 1848 року, не підозрюючи, що саме того дня правнучка гетьмана освячувала вже нову, збудовану нею капличку над могилою Дорошенка, і що того ж дня вона й померла.

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
Виступили з-за лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович

Із-за Дніпра напирає —
Дурний Самойлович
З Ромоданом. Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють, єлико мога.

Чорна хмара таки заступила білу — за допомогою своїх, як це не раз і траплялося в Україні, коли брат ішов на брата, бо завжди знайдеться «дурний Самойлович», який і допоможе Ромодановському поневолити Україну.

А далі в поемі розповідається, як гетьмана Дорошенка «закували в кайдани, в Сосницю послали, а з Сосниці в Ярополче віку доживати».

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тілько ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати
І Богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити…

Капличка, збудована Гончаровою, простоїть на могилі Дорошенка 105 років, а потім і її зруйнують — і час, і люди. Але десь, кажуть, зберігається з неї малюнок. За переказом, капличка своєю формою нагадувала в'їзну браму чигиринського замку гетьманської столиці Дорошенка, що на річці Тясмині в його рідній Україні.

…А починаються вони словами «в літо». Звідси і їхня назва — літописи. Розповідь у них про події та факти подається за роками. Це як хроніки та аннали в інших країнах.

Багато українських літописців

писали про Дорошенка, але про його «московське сидіння», здається, лише «Літописець, що в руських і польських сторонах діялося і якого року», він же — «Чернігівський літопис за новим списком» — значна історична хроніка, складена невідомим автором в кінці XVII — середині XVIII століття, що його було вміщено в першому томі «Южно-русских летописей» (1856).

Із трьох відомих варіантів «Літописця», останній під роком 1676 (хоча це неточність, насправді все відбулося роком раніше) так повідомляє про «московський полон» Дорошенка (при цьому з явною симпатією до гетьмана):

Виговського», який, як відомо, теж боровся за незалежну Україну, а також що він придушував «Пушкаря і Барабаша повстання» — цих відомих авантюристів, які своїх заколотом робили все, аби допомогти Росії захопити Україну.

Він і «учасник загарбницьких походів польського короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну» (гетьман тоді ще вірив, що з допомогою поляків можна вирвати в Росії захоплену нею лівобережну частину його роз'єднаної вітчизни, з'єднати її з Правобережжям, де він був гетьманом, і утвердити незалежну державу), що він «разом з крим. татарами організовував ряд

грабіжницьких походів на Лівобережну Україну, із султаном уклав угоду про перехід України під владу Туреччини» (під владу Росії, бачте, нічого, можна і навіть треба, а от під іншу владу — зась!).

Загалом Петро Дорошенко, судячи з такої «історії», був чи не поріддям пекла. Як, між іншим, і Виговський чи Мазепа. А все за те, що вони хотіли незалежності своїй Батьківщині. У всі часи, у всіх народів це було позитивом. І в Росії теж, але тільки щодо Росії це вважалося патріотизмом, і тільки за есересерівської імперії в Україні вважалося найжахливішим злочином, якщо українець багнув незалежності

своїй державі.

Невідомо тільки, за віщо ж Дорошенко, якщо вірити «Чернігівському літописцю», «быль въ чести царской»?

Зима 1698 року прийшла в Підмосков'я напрочуд рано, була важкою і заметистою. Сипав і сипав сніг, начеб небо прорвало, а коли на якусь днину й затихало, все одно в полях і на дорогах укрило, дороги були непроходимі, всюди замети — один одного більші. І досить швидко після незначного передиху, коли негода збиралася з новими силами, все повторювалось, і знову починала шаліти заметільниця, вітер шпурляв

колючий сніг в лице, збивав рідких перехожих з ніг і міг поховати в кучугурах необачного живцем, налітав як з-за рогу, крутив заметами, звіром вив.

В таку хуртовину, казали, добрий господар і пса не вижене у двір. У сінях йому кубло вимостить. А ось до Агафії Єропкіної, яку в селі прозивали Дорошихою, негадано гість прицурганився.

19 грудня, коли мовби трохи вгамувалося, стихла нарешті остогидла заметіль, крізь рвані хмари виглянуло холодне, змерзле сонце, і в його промінні на рівнинах замети заіскрилися снігом-сріблом, в

Ярополче негадано прибився пристав з Волока Ламського — з лицем, вкритим інеєм, його кошлата конячина теж була обліплена небесним мливом, і здухвини її ходили ходором — бідна тварина парувала, як загнана. Провалюючись у заметах по брюхо, конячина надсилу дотягла санки, на яких, закутаний у дві шуби, ледве вміщувався дебелий пристав, схожий на борова.

Прибулий, навіть не обтрусившись, не вистукав обмерзлі чоботи, а вперся в помешкання, як був у снігу, і вже там обтрусився (Агафії Борисівні при цьому здалося, що він хрюкнув від задоволення) і,

затято вищипуючи з бороди білі крижані бурульки, що рясно там висіли, кректав:

— Ну й погодка, т-туди твою!.. Наче нарочито до мого приїзду розгулялася…

— В таку заметь? — подивувалася Агафія Борисівна. — Що привело до нас пана пристава?

— Служба царева, Агафіє Борисівно, наша нелегка служба, — чомусь весело одказав пристав, і його пихате лице, червоне з морозу, здавалося, ось-ось лусне від задоволення (а втім, пристав за будь-яких обставин відзначався незмінним життєлюбством). — А як у вас,

дражайшая?.. Все гаразд?

І наче хрюкав від задоволення.

— Які можуть бути гаразди у вдови по смерті мужа?

— Та воно, як той казав, і такечки, — охоче погодився пристав. — Але ж у нас, Агафіє Борисівно, служба така — всьому довіряй, але…

— Перевіряєте, значить? Чи покійник бува не повернувся з того світу? Це ви мали на увазі, пане приставе? Заспокойтесь, гетьман Дорошенко все ще лежить у сирій землі і поки що не воскрес.

— Агафіє Борисівно, —

пристав, здається, й не думав ображатися. — Дарма ви так, дражайшая… Служба у нас, царевих слуг, така.

— Так ось і передайте, пане царевий слуго в Кремль — не воскрес іще гетьман Дорошенко — надійно помер. — Єропкіна готова була заревіти і тільки зусиллям волі стрималась. — Мабуть, мій муж, Петро Дорофійович, з того світу вже ніколи не повернеться — на жаль. Про це й можете передати у свій Кремль.

— Як накажете, Агафіє Борисівно, як накажете, — пристав був сама ввічливість, але явно не

спішив повертати голоблі — не інакше, як чекав дармового пригощання, — недарма ж царевий слуга. І, нічого не вдієш, доведеться їй розщедритись.

Та гість першим почав:

— І скільки ж оце з дня смерті вашого мужа минає?

Він, здається, знав, а запитував лише для годиться.

— Сьогодні сорокоуст у церкві Святої Параскеви закінчують читати. А я до сороковин готуюся — завтра Петрику моєму і справлю сорок днів, як пішов він з цього світу.

— О-о, — невідь-чому аж

мудра жона у пана гетьмана, все з півслова кумекає…

— Пора, то й пора, — зітхнула жінка, знаючи, що від пристава, якщо він унюхає в хаті хмільне, відчепитися неможливо: — Роздягайтеся, сідайте до столу.

— З цього б і починали, дражайшая, — хрюкнув від задоволення пристав, скинувши шубу, плюхнувся до столу. — Я завжди казав покійному вашому мужу, царство йому небесне: у тебе, кажу, не жона, а ума палата! Її б у Кремль посадити, всіх би дяків навчила, як приказом управляти… То я вже готовий до прийняття яств і питія…

Щедро Єропкіна царевого слугу пригостила (оглянутись не встигла, як він курку наче за себе кинув і пляшку сухою зоставив, але — хай, прихильнішим буде, коли в Кремлі доповідатиме про свою поїздку в Ярополче), ще й на дорогу сороківку дала — пристав її поспішно собі за пазуху сунув, — обважнілий з-за столу звівся.

— Не смію більше затримуватись, дражайшая… Покедова…

— Покедова, — його словами відповіла господиня, рада, що гість, хоч і незваний, але ж і недовго побув. — Поспішайте, пане приставе,

покіль знову не розгулялася сніговиця. А в Кремлі так і передайте дякам: був, мовляв, у Ярополчому, все сам перевіряв, не воскрес іще гетьман Дорошенко. Надійно вмер…

— Агафіє Бо-орисівно?

— А чого ж ви… з перевіркою приїхали, — крізь сльози вигукувала жінка, — так дякам і передайте… Мовляв, найближчим часом гетьман не збирається воскресати. Тож нема чого царевим слугам і до вдови його навідуватись…

— Передам, дражайшая Агафіє Борисівно, неодмінно передам.

Коли ж пристав з двору виїздив

своєю замученою конячиною (шкода її стало Агафії, веліла погодувати й конячину, і торбу вівса їй дати, адже вона теж перебувала на службі в царя), поспитала:

— Хто ж тепер, цікаво, гетьманує в Україні?

— Хтось із їхніх. З малоросів… Як його звать, дай Бог пам’яті. Знаю, наша людина, надійна. Ага, згадав. Іван Мазепа.

— Хто-хто? — не вчула Єропкіна через порив вітру, що налетів з-за рогу.

— Іван Мазепа, кажу, — крикнув пристав, зручніше вмощуючись в

санях (сани такі малі, власне, санки, а він, кабанюра такий здоровенний, як він у них уміщується, для чогось — воно їй треба? — подумала жінка). — Служив той Мазепа в уряді ще за твого мужа, за гетьмана Дорошенка. За Самойловича був генеральним осавулом їхнім, а тепер ось, як Івашку Самойловича в Сибіряку замели — гетьманом став. В Кремлі задоволені, наша, кажуть, людина, надійна, не дасть Україні на волю вирватись, — труснув віжками. — Но, гнідий, давай-давай, до Волока мусимо затемна дістатися, а там видно буде…

І ще щось крикнув їй, але Єропкіна не вчула — загудів вітер,

закрутив снігом, низько, ледь не зачіпаючи дахи Ярополчого, неслися рвані хмари, швидко пасмурніло.

Рівниною до Ярополчого вже спішила нова хуртовина, і білий світ почав швидко звужуватись, зникати.

Більше Москва не присилала своїх слуг до Єропкіної. Нарешті, певно, в Кремлі повірили, що гетьман Дорошенко таки й справді не воскресне. І то була правда, як і те, що гетьманом України на той час — після Дорошенка й Самойловича — справді став він, Іван Мазепа.

Єропкіна пригадувала, чи покійний чоловік за життя свого їй розказував про такого старшину, як

Іван Мазепа, і згадати не могла… А може, й згадував, та вона не запам'ятала таке прізвище. Та й Бог, зрештою, з ним, з Мазепою! Їй що від того, хто буде гетьманувати в Україні, хай Москва над тим собі сушить голову, а їй все одно.

Голову тоді сушитиме Петро І. Хоч і недовго. Але все одно струхне і добряче якийсь час нервуватиме в тривозі: ану ж раптом Малоросія підтримає Мазепу? Тоді пиши пропало, доведеться втрачати Україну… Але, слава Богу, не підтримали малороси свого гетьмана! Невже вони, хохли — вроджені холопи? — дивувався цар. Невже волі собі не хочуть? Без

чужого ярма жити не можуть?

Тоді Росії повезло.

Не повезе Росії через 283 роки, у 1991 році, коли всі, хто колись не підтримали Мазепу, нарешті дружно — ледь чи не стовідсотково, проголосують за свою вистраждану Незалежність.

«Нарешті дійшло», — подумали б напевне Виговський, Дорошенко чи й Іван Мазепа. А таки дійшло! Але ж, Боже ти мій, для цього потрібно було пережити аж цілих 283 роки (якщо рахувати з кінця Мазепи), чужих помазаників Божих, «видатних вождів», численних партсеків та генсеків, знехтувати можливістю

здобути волю у 1918 році, коли не було підтримано Центральну Раду і першого Президента, щоб нарешті у 1991–му проголосувати за волю.

Але давно відомо: краще пізно, як ніколи. Та й не холопи ж ми вічні чужих царів!

Збудована Гончаровою у 1848 році капличка над могилою її великого прадіда простояла, як уже мовилось, загалом 105 років.

За століття її не раз, як це, на жаль, водиться у нас, слов'ян, руйнували і знову сяк-так лагодили. Доходило навіть до того, що в

скульптурного погруддя на могилі гетьмана відрізували мармурову голову, а потім знову її ставили на місце і знову руйнували, аж доки не забрали її до місцевого музею.

Особливо постраждала капличка під час Другої світової війни, коли німці, підійшовши до Волоколамська, захопили навколишні села, в тім числі і Яропольщь.

Але капличка й тоді вціліла. Хоч і понівечена. Остаточно її знищили — розібрали до останньої цурки — вже у 1953 році — новітні вандали, себто борці з «релігійним дурманом».

Вже в роки незалежності посольство України в РФ візьме під свій нагляд могилу Дорошенка, домовиться, щоб її було занесено до реєстру пам'яток України, і таких, що вимагають термінової відбудови.

Уряд Росії погодиться до святкування 200–річчя Олександра Пушкіна взяти на себе половину витрат (близько 30 тисяч доларів США), але, як водиться, через економічну скруту не виділив і цента. В свою чергу, й уряд України теж не зміг виділити й копійки, і все залишилося, як і було.

Спасибі, краєзнавчий музей Яропольця поставив навколо

могильної плити над прахом гетьмана скромну огорожу і навіть посадив кущ калини.

Розмови про відновлення над прахом Дорошенка каплички-усипальниці тривають і нині, але кожного разу знаходяться то ті «об'єктивні» причини, то ті… Аж доки не відбулася акція, яку на шпальтах «Літературної України» буде згодом названо «З хрестом в Росію».

Однієї пізньої ночі, подолавши більше, ніж тисячу кілометрів — Черкащина — Полтавщина — Сумщина — до російської митниці під'їдуть машини з України.

Їх зупинять, довго узгоджуватимуть різні питання. Хоча б таке: «Чому дерев'яний хрест не внесений у декларацію?» — «Бо його в Росії залишимо».

Земляки великого гетьмана (не забуваймо, Дорошенко родом з Чигирина, а це ж — Черкащина) везли на могилу Петра Дорофійовича хрест, виготовлений кращими різьбярами із дуба, спиляного у знаменитому урочищі Холодний Яр, освяченого в козацькій церкві Покрови Пресвятої Богородиці.

А далі Росія: Москва — Звенигород — Волоколамськ.

І нарешті залишаються позаду

останні п’ятнадцять кілометрів.

Край перехрестя трьох доріг у селі Ярополець, могила українського гетьмана, вісім (по кутах і посередині) білих цегляних стовпів, решітки, в середині могильна плита з написом, який уже неможливо прочитати, але в селі малий і старий скаже, чия то вічна домівка і хто у ній спочиває вже 300 літ.

Того дня, як приїхали земляки до гетьмана, велелюдно було в Яропольці. Громіздкий хрест вагою близько чотирьохсот кілограмів — витвір різьбярського мистецтва — було встановлено на могилі. Лунають слова:

— Ми привезли цей хрест на могилу великого земляка нашого — гетьмана Дорошенка, як свідчення невмирущості справи, за яку він боровся і склав життя, як символ синівської пошани і поваги.

Діждався-таки гетьман завершення справи, за яку боровся одним з перших: Україна стала незалежною. І хай йому в тому світі, де всі праведні спочивають, легко стане: те, за що він боровся — звершилося. Бодай і через 300 років!

Вишитий рушник оповив хрест.

Полум'яніє українська калина з берегів Тясмину на могильній плиті. Велелюдно на крутому березі Лами.

Хотілося б (та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого),
Аби хоч крихітку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли…
Та й більш нічого!

Лунали ці слова Тараса Шевченка, як висипали на могилу Дорошенка землю батьківщини, милої його серцю отчизни України.

Була середина листопада 1999 року, в Підмосков'ї, хоч ще й було сонячно, але вже стояла різка прохолода. Спорожнілі поля, прозора

далина. Кружляло багряне листя і з тихим шерхотом летіло за вітром.

За давнім українським звичаєм земляки поставили на могилу гетьмана чарку горілки, накрили її скибкою хліба, самі випили за упокій душі гетьмана, і полетіла над прадавнім Яропольцем прадавня українська після про славного Дорошенка:

Ой, на горі
Та женці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Гей, широкою

Козаки йдуть…

І здавалося, що разом з черкащанами біля могили гетьмана співає вся Україна. Чути було пісню й на старому кладовищі, де поховані гетьманова дружина Агафія Борисівна Єропкіна, його Солодка Гапочка, московська дворянка, яка принесла стільки щастя самотньому, усіма забутому й покинутому гетьману в московському полоні, і син їхній Олександр, від якого й пішли спершу Загряжські, а потім і Гончарови. Лунатиме пісня, як символ материнської любові України до її великого сина. Чи повернуться

коли українські гетьмани в Україну — Многогрішний і Самойлович (навіть Самойлович!) із Сибіру, Іван Виговський невідомо й звідки, бо й досі точно не встановлено, де саме він похований, хоча ймовірно, що в передгір'ях Карпат у Скиті Манявським, Іван Мазепа з-за Дунаю, Петро Дорошенко з Московщини — пора їм уже додому повертатися, ой пора…

Гей, долиною,
Гей, широкою
Козаки йдуть!
Попереду Дорошенко
Веде своє військо
Хорошенько…

Хоча краєзнавчий музей села Яропольць і носить ім’я лише одного Пушкіна, проте там у парі «ідуть» (і є його гордістю) дві історичні особи — Пушкін і Дорошенко. Ідуть вони, міцно пов’язані чарівною Наталонькою Гончаровою, дружиною першого, праправнучкою другого, тією Наталонькою, про незвичайні почуття до якої поет у захопленні писав:

«Коли я її вперше побачив, її красу тільки-но починали помічати в світському товаристві. Я її полюбив, голова у мене закрутилася…»

В історії російської поезії і — візьмемо ширше — Росії праправнучка українського гетьмана зайняла тільки своє, тільки їй належне вічне місце. Тож і гетьман Дорошенко, який «больше всех ненавидел русских» (якщо вірити Пушкіну) через праправнучку свою теж навічно увійшов в історію поетичної Росії (політичної Росії він увійшов ще раніше). В історію ж України — то окрема тема, то як кисень, яким ми дихаємо, як рідне небо, під яким ми живемо на своїй землі.

А щодо Яруполчого — місцевий патріотизм чи що? — то наш гетьман там справді «в чести». В музеї гарно

оформлений стенд, присвячений нашому гетьману, там виставлений уривок з листа сучасника Дорошенка про те, що «Гетьман Петро был муж зело красен собою».

І підведуть відвідувачів до бюсту з каррарського мармуру, висотою 70 см, та з гордістю скажуть:

— Ось він який на вигляд, гетьман — красень Петро Дорошенко…

І справді, хто гляне на творіння скульптора, так і скаже: гетьман-красень! І врода у нього чоловіча, мужня, козацько-українська.

Бюст створив року 1776 відомий

скульптор, швейцарський німець Олександр Тріпполь (1744–1793), випускник Академії мистецтв у Копенгагені, почесний член Британської та Прусської академій мистецтв.

Посольство Швеції в Москві вже кілька разів намагалося викупити в музеї за добрі гроші бюст українського гетьмана (то — чи не єдина робота талановитого скульптора, що збереглася), але музей дорожить нею, як святинею.

Тріпполь зобразив московського полоняника в елегантній шапочці-«гетьманці» з пером — традиційному головному уборі

Дорошенка. Видно, що Петро Дорофійович вже почав відпускати в Яреполчому вишукану борідку. Злегка видовжене, породисте (як у селі казали, боярське) обличчя, темно-карі очі, красивий профіль. І коли працівники музею підводять своїх відвідувачів до бюсту Дорошенка, неодмінно скажуть (не без гордощів. Ні, таки з гордістю!):

— Ось він, гетьман-красень Дорошенко!

Іноді цей вигук звучить ще й так:

— Ось він, НАШ гетьман-красень Дорошенко!

«Наш» в тому смислі, що Петро

Дорофійович віку доживав, помер і похований у них, в Яропольчому, тож їхня тепер знаменитість.

Але під погруддям Дорошенка роботи Олександра Тріпполя для чогось виставлено цитату про те, що «из всех гетманов он (Дорошенко) больше всех ненавидел русских».

Так, так, Олександра Сергійовича ніким досі не спростоване твердження. Власне, присуд.

Невже Пушкін так не любив одного з своїх предків, чия врода, як ми вже знаємо, через століття передалася праправнучці гетьмана, чарівній Наталоньці Гончаровій,

незвичайній любові Пушкіна? Щось у це не дуже віриться.

Але ж написано пером, та ще пером самого Пушкіна, а росіяни ж недарма кажуть: «что написано пером, того не вырубишь и топором».

Проте не будемо вдаватися до «топора», щоб вирубати — цур йому!

Бо, якщо вже бути точним, то це суща неправда, що гетьман ненавидів руських. З якого дива? Вони йому були, як навзагал, все одно — в плані любові — та і як можна любити народ? Цілий народ? Націю, етнос? Хіба він жінка? То жінку люблять.

Та й був час, коли він схилявся

навіть на бік Московії, і не його, а її, Московії, вина, що з тієї приязні нічого втішного не вийшло. Петро Дорошенко ненавидів не руських як таких — вони не гірші й не кращі за інших — а російську монархію, яка за його життя рік за роком цілеспрямовано, підступно, затято й жорстоко душила Україну, перетворюючи її на свою рабу, (і після нього це робила століттями, навіть мову її забороняла) і ще й сьогодні мріє таке утнути і щось там для цього й робить, досі ніяк не відвикнувши від свого вродженого імпер-шовінізму. Звідси і нешанобливі почуття Дорошенка до руських, які намагалися будь-що

вбити в ньому любов до свого краю і запроторити його подалі від рідних палестин, що їм і вдалося. То чого ж він їх мав любити? Тим більше, коли їх було за що ненавидіти.

Та й сам Олександр Сергійович, врешті-решт, це збагнув, адже у власних примітках до поеми «Полтава» зафіксував нарешті сущу правду:

«Дорошенко — один из героев древней Малороссии, непримиримый враг русского владычества».

Ось-ось. Саме так, Олександре Сергійовичу. Ворог непримиренний, але не руських взагалі, а тільки

руського «владычества», що, як відомо, не одне і те ж; того «владычества», завдяки якому Росія і росла, і розширювалася з року в рік, з віку в вік, перетворюючись із маленького московського князівства на гігантську імперію. Петро Дорофійович і був ворогом такого «владычества», та й хто — скажіть-но мені, — може любити чуже «владычество» над собою? Який народ? Яка нація? І, що важливо, не люблять його чомусь і самі росіяни, бо віками з ким тільки не боролися, аби скинути з себе оте чуже «владычество», що вони його віками і віками нав'язували — і нині нав'язують — іншим народам.

Але спробуй те зробити, як Україну споконвіку оточували такі сусіди (Польща, Росія, Туреччина з Кримським ханством), які намагалися приєднати її то до свого королівства, то до свого ханства, то до свого султанату чи своєї імперії… А щоб українці так ніколи й не могли об'єднатися і стати за одне, турки ставили на чолі України Ю. Хмельницького або Суховія, Москва — Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, Польща — Ханенка, маніпулюючи маріонетками, готовими торгувати Україною, аби втримати в своїх руках булаву, вміло роз'єднували українців і нацьковували їх один на одного…

«Шукаю виправдання…»

«Кому? Чому?..» — запитав його інший Дорошенко. Теж Петро Дорофійович, якого він хоч і не бачив, але чию присутність і голос чий завжди відчував, — він лунав у його в душі.

«Собі. Своєму життю…»

«І тобі ото воно треба?» — запитав другий Дорошенко.

«Треба, — відповів твердо. — Кожний, хто закінчує земний свій шлях, мусить шукати виправдання своєму життю. От і я шукаю, думаю…»

«Про віщо ж ти думаєш?» — чіплявся внутрішній голос.

«Та все про те ж… Навіщо я взагалі жив?»

«О, ти стільки зробив…» — почав було другий Дорошенко, але він його перебив:

«Почекай. Кому це було потрібно? Що я жив? Та й чи було кому потрібно? А має ж бути в житті кожного призначення — для чого він прийшов у цей світ? Для чого йому Господь дав життя?»

«Дивний ти, чоловіче… Та для того, щоб… щоб…»

«Ну, ну, сміливіше. Для чого?»

«Та для того, щоб жити!»

«Просто так жити? — подивувався він. — Але ж просто так і звір живе. А людина, як я мислю, не для того створена Господом і живе, щоб тільки їсти, пити. Щось ще має бути. Більше. Значніше. Зрештою, в людини має бути те, що їй Бог заповів. І як людина заповідане Богом здійснить, значить, вона не даром жила і може спокійно йти з цього світу».

«І ти ото голову собі сушиш?»

«Сушу. За життя треба розплачуватися, як і за все в цьому світі… Хто сказав? Не знаю. А зараз я кажу. Не відаю, чи є в мене чим

розплатитися за прожите життя, Богом мені дане. Одне можу сказати: я не так і багато зробив зла».

«Вітаю, — гмикнув той, другий Дорошенко, в'їдливіший, — шкода, що не витягнув на святого».

«На святого і справді не витягнув. Але… Зло я таки зробив, хоча і не хотів. Але мало його зробив — у цьому маю хоч якесь заспокоєння. Тож мені ще може бути якесь виправдання, та й що я хотів? Не для себе жив. До 57 літ, як мене в Москву запроторили, навіть хати своєї не мав, жив у резиденції гетьмана, а вона кожному гетьману положена».

«І що ж ти хотів?»

«Волю своєму краю. Щоб була своя держава. Того хотів, чого раніше мене й Богдан хотів».

«І про що ж ти знову думаєш, небораче?» — вже почав сердитись другий Дорошенко.

«А про те, чи вистачить в мене розплатитися за життя. І про те, що я скажу, коли стану перед батьківські очі Господа? Ось я, мовляв, Дорошенко, грішний аз? Хоч і багато задумав, але багато й не встиг. Чи й не вдалося мені».

«Не тільки тобі не вдалося. Богданові теж…»

Скільки в Україні Шевченків — було і є, — а Шевченко в Україні один.

І з гетьманами не густо.

За 116 років існування Української гетьманської держави (1648–1764, хоча по-справжньому Україна незалежною була лише в рамках 1648–1654 років, себто шість років, бо протягом решти 110 років наша вітчизна була пов’язана договірними відносинами то з Польщею, то з Туреччиною, то з Кримом і особливо з Москвою), так ось, справжніх гетьманів вона мала раз-два, три, чотири… Третім у цім

списку славетних після Богдана Хмельницького, Івана Виговського, але перед Іваном Мазепою, іде він — Петро Дорофійович Дорошенко.

Чотири за 116 років.

Таки не густо.

І всім їм, чотирьом борцям за волю України, так і не вдалося її вибороти — волю для України.

Зародившись у 1648 році, гетьманство (всієї України) «старшим братом», під якого всі так воліли на Переяславській раді, було знищене у 1764 році, потім через віки відродилося, але вже на кілька місяців — у 1918 році — Павло

Скоропадський — і зникло, здається, назавжди. Та загалом, якщо рахувати і незалежність, державу свою ми до 1991 року так і не мали. То що ж ми за народ такий — унікальний чи що? Чи такий невезучий, що за віки не вибороли собі держави? Чи керманичі нам усе такі траплялися?.. Хоча…

Чотири з них (гетьманів) таки були на вагу щирого золота. Патріоти і талановиті військові та державні діячі. Але і їм, відданим з відданих, не вдалося створити незалежну Україну, навіть самому Богдану, зачинателю титулу «гетьман України».

«Бог знає, братове, чиє це нещастя, що не дав мені Господь закінчити цю війну так, як хотілося… Ствердити навіки незалежність і вольність нашу…

Бог задумав інакше. Не встиг я завершити свою справу і вмираю з великим смутком, не знаючи, що буде після мене…»

Вже стоячи однією ногою в могилі, на порозі Вічності — так звернеться в році 1657 Богдан Хмельницький до нагально скликаної ним же — смерть уже була в нього за плечима, загадкова, до речі, смерть! — козацької ради в Чигирині, і вимовлятиме ці слова

глухо і тяжко, не так від фізичної втоми, як від душевного відчаю і усвідомлення своєї поразки.

Не просто було вже приреченому гетьману вимовляти такі слова, але мусив. Хто-хто, а він добре бачив і розумів, що його титанічні зусилля, що їх він докладав день у день, створюючи незалежну Україну, врешті все його життя, що він його поклав на вівтар України, не увінчалися успіхом, і він залишав Україну посеред тяжкої, виснажливої дороги, якій кінця ще й не було видно — до волі.

«…старий Хмельницький із сумом бачив, що десятилітня його

праця й зусилля не довели розпочату справу до бажаного кінця, й майбутнє рідної землі вимальовувалося перед його зором у сумному вигляді». (Орест Левицький).

І це йому не вдалося — Славетному! Здавалося б, везучому! Генію. Визволителю України. Батькові козацької держави. То що вже говорити про інших.

Через два місяці після цих гірких слів 6 серпня 1657 року Богдана Хмельницького не стане. (Його, воістину шекспірівську драму кінця життя не втішить навіть козацька обіцянка вибрати

гетьманом по його смерті сина Юрія. Юрка. Юрася. Приємно йому було те чути, приємно як батькові, але як гетьман, як діяч він знав нездалість Юрія, тож ніякої сподіванки на нього і не покладав).

Так і помре він з відчаєм, що йому — навіть йому! — після київських князів Ярослава Мудрого чи, скажімо, Володимира Мономаха та Володимира Великого — найвеличнішому, не вдалося утвердити навік «незалежність і вольність нашу».

Його спіткала фатальна невдача, передавши її нам, він відійде з цього світу. Нам і досі гірко. І нам ще

віками буде гірко.

Помираючи, повторюватимуть його тяжкі слова, що Господь не дав «ствердити навіки незалежність і вольність нашу», і його великі наступники — Іван Виговський, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. І їм теж, незважаючи на їхні зусилля створити те, що не вдалося Богдану, хоч вони задля незалежності України і віддали своє життя.

Не вдасться через 270 років по тому і останньому гетьману. Він у відчаї майже дослівно повторить розпачливі слова першого гетьмана України. (Пригадуєте Богданову гіркоту: «Не дав мені Господь…

ствердити навіки незалежність і вольність нашу»).

«Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців докладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебував. Бог не дав мені сили справитися із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський.

14 грудня 1918 року, місто Київ».

«Бог не дав мені…» — так

останній гетьман України через 270 років повторив слова першого гетьмана України.

І посмертна доля їх нещаслива. Богдан помре загадковою смертю на порозі розриву з підступною Москвою, буде похований у Суботові в кам'яній церкві, яку він спорудив, але року 1664 польський воєвода Стефан Чарнецький, спустошуючи Чигиринське староство, спалить Суботів і звелить викинути з домовини першого гетьмана України.

Івана Виговського розстріляють поляки у 1664 році, і досі невідомо, де його могила; Іван Мазепа скінчить свої дні у вигнанні в Румунії в 1709

році, і десь там його прах — невідомо й де, Петро Дорошенко…

По смерті Дорошенка Україна у ставленні до його пам'яті розділилася на два табори: одні ганитимуть гетьмана, складаючи різні плачі про те, що «За Дорошенка гетьмана пуста Україна стала» (ремствували на татарські набіги, а всім відомо було, що татар на Україну в якості союзників у боротьбі з Москвою запрошував він, покійний гетьман), другі від карпатського підгір'я до Дону співали про нього пісні зовсім інші, героїчні:

Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорозьке,
Хорошенько…

Одні його величатимуть (як автор «Истории Русов») «злодеем и зверем в роде человеческом», інші не менш емоційні ярлики чіплятимуть на гетьманове ім’я, як ось історик Бантиш-Каменський, який, на жаль, так і не збагнув — будучи надто вірнопідданим руському цареві — державницьких устремлінь Дорошенка, його глибокого патріотизму і вірності не чужому цареві, що її зберігали всі його

хулителі, а рідній Україні, тож і писав у своїй «Історії…», що Дорошенко був «дерзким и предприимчивым», «честолюбивым и вероломным», «мстительным» «возмутителем общаго покоя» — нічим не мотивуючи ці свої твердження, схожі на звичайнісінькі лайки базарних бабів, а не на лексику вченого. Називав він гетьмана і «вредным для России», «полезным одной Турции», що він, Дорошенко, так і не зміг «снискать любовь обладателя России» — останнє вірно. Бо якби ціною зради своєї Батьківщини «снискал» любов у «обладателя России», тоді б і владу, звичайно, мав би.

збитків російській державі.

Але вже Котляревський згадував у своїй «Енеїді» Дорошенка з повагою. Тарас Шевченко писав про нього з любов'ю, як про славного гетьмана. Леся Українка високо цінувала його, як українського національного героя.

Великий український історик В. Антонович у своїй біографії гетьмана («Историческіе деятели Юго-Западной Россіи», що вийшла у 1885 році) писав: «Не вважаючи на помилки і неуспіх, Дорошенко серед сучасних йому козацьких провідників є відрадною появою: не дрібний егоїзм, не бажання наживи

або особистих користей керували цим гетьманом: він щиро дбав про добро батьківщини, серед найтяжчих обставин, з неймовірною енергією й завзяттям береться за нього і падає з гідністю та свідомістю виконаного обов'язку».

В іншій праці В. Антонович зазначає, що Дорошенко серед гетьманів після Б. Хмельницького був «безперечно, найталановитішим, найрозумнішим, справжнім патріотом, котрий дбав про долю свого народу». А те, що турецької орієнтації Дорошенка багато хто в Україні не сприймав, історик пояснює «силою звички — двісті бо років воював український народ з

турками». І додає: «Люди більш патріотичні й розумніші, Дорошенка зрозуміли й пішли за ним».

Ф. Уманець у монографії про дорошенківця Івана Мазепу пише, що покоління, яке саме вмирало за Україну, мириться мимоволі з Дорошенком задля його політичної програми. «Всі цінили у ньому непохитну вірність національній ідеї. Він не досяг мети, але для багатьох було ясно, що доля поклала на нього завдання вирішити політичну квадратуру круга». Що Дорошенко був «громадянин, цілою душею відданий інтересам батьківщини, талановитий вояк, зручний дипломат, претендент на політичну спадщину

Хмельницького».

Михайло Грушевський, «Ілюстрована історія України»: Дорошенко «був чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України; приймаючи булаву з рук ханських, він вертався до старої гадки Хмельницького — поставити Україну в нейтральне становище між Москвою, Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну свободу і автономію».

Дмитро Дорошенко: «Український народ тоді не виробив ще в собі свідомого устремління до політичної самостійности, розумів його (Дорошенка) душею й молився

за свого „Богом даного гетьмана Петра“. Слова: „отчизна“, „заплакана матка Україна“ в устах Дорошенка бринять щиро й свідчать про живе, гаряче почуття. „Цілість“ отчизни стоїть у Дорошенка на першому плані: і коли він говорить про „упадлую отчизну малоросійськую“, то плачуть навіть запорожці… Людина бистрого розуму, красномовна, з сильною залізною логікою, волею й неустрашима, з високим почуттям власної гідності, Дорошенко імпонував своєю особою й своїм, і чужим…»

На початку 1670 року наказний гетьман Яків Лизогуб від імені Дорошенкової старшини надіслав

листа до козаків, старшин і товариства в Лубнах, до осіб духовного й світського стану, до мирян і черні, які було захиталися «у вірності Дорошенку» і почали гадати, чи не перейти їм під руку царя, у якому, зокрема, писалося:

«…Гадаю, кожен з вас пам'ятає, як багато гетьманів в недавні часи було учинилося в Україні, отчизні нашій, за допущенієм московським: як багато за їхнім приводом виведено з отчизни нашої чесних людей; як багато крові неповинних душ з народу нашого розлито по зруйнуванні різних міст в Україні, як багато і по сей час братії нашої… перебуває на московському засланні

у неволі: те все діялось на наших очах і за нашої пам'яти… Чи це для добра нашого народу чи для його знищення Москва нацьковує народ наш і Військо Запорозьке, щоб ми один одного різали? Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитись? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба не різнячись, усім укупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись. До цього маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий

ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить; …бо як не будемо між собою триматись одної думки, то якої вольности і якої безпечности кожен з народу нашого може потім сподіватись? Про це поміркуймо… Пощо нам чуже військо на поміч закликати? Самі б могли, кого треба, приборкати, якби тільки одної думки трималися. Пан гетьман завжди про те дбає, щоб Україна, отчизна наша, ніколи не була поділена, але перебувала б у повній єдності. Самі тільки не пожалійте старання, а ми з свого боку, під проводом пана гетьмана, готові життя своє покласти за нашу

оборону; нехай вороги не сміються більше з нашої отчизни і Війська Запорозького».

Але, на жаль, (і про це й сьогодні треба пам'ятати й робити з цього висновки) «зусилля Дорошенка вибороти для України політичну самостійність не залишили в свідомості українського народу глибокого сліду й не створили відповідні традиції: українське громадянство не встигло ще виховати в собі уміння необхідности мати власну незалежну державу, ідея такої держави могла постати в умовах лише нечисленного гурту передових людей. Дорошенко зійшов у могилу неоцінений і забутий своїми

земляками, а разом з ним було поховано надовго ідею незалежності України. Правда, колишній дорошенківець Іван Мазепа зробив десять літ тому по смерті Дорошенка нову героїчну спробу вибороти рідному краю незалежність за допомогою шведів. Але його спроба не повелася, розбившись так, як і за Дорошенка, головне об несвідомість і непідготовленість народної маси, і Мазепа зійшов з історичної арени під прокляття як ворогів, так і своїх людей. Протягом майже двохсот літ українська історична думка, як ми бачили, не спромоглася зрозуміти й справедливо оцінити діяльність Дорошенка. Але чи ця діяльність

проминула таки справді безслідно й марно?»

Відповідь на це питання і сьогодні актуальна, як ніколи. І наша подальша доля, і наша незалежна Україна буде залежати від того, яку ми відповідь дамо на це вічне українське питання. З ким ми сьогодні, панове-товариство? Якщо з Дорошенком (ми з ним, а не він з нами), то це одне, якщо ж ні… О, це вже зовсім інше… Тоді доводиться з болем і гіркотою погодитись з польським панством, яке у всі минулі віки обзивало (а раптом небезпідставно?) нас бидлом та холопами…

У 1847 році Тарас Шевченко в полоні безнадії, гіркоти й відчаю писатиме на засланні в Оренбурзькій фортеці про те, про що, але десь на півтораста років раніше поета, теж у полоні в гіркоті й безнадії думатиме гетьман Дорошенко в Ярополчому:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Украйні поховають,
Що не в Украйні буду жить,
Людей і Господа любить…

А воно ж так Дорошенкові й випаде — не в Україні він

доживатиме віку, не в рідній землі його поховають…

Гетьмана не стане 9 листопада 1698 року, і звідтоді він і понині — в московській землі із забороною повертатися додому.

9 листопада 1998 року виповнилось 300 років з дня смерті великого гетьмана. Триста років! А він все ще в полоні.

Вже й Україна стала незалежною, а він все ще в полоні.

Його трьохсотлітня могила з високим дубовим хрестом — в центрі Яропольчого, біля перехрестя трьох доріг, на березі Лами. А берег

той високий, видноколи з нього далекі й мальовничі: сиза далечінь з полями, гаями та перелісками, вони то збігають в долину, то знову вихоплюються на пагорби — неозоре привілля для вітрів, хмар у піднебессі, птахів і дум неспішних…

Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі…

Це Шевченко напише у 1844 році через 146 років по смерті Дорошенка, а ми все ще чекаємо, коли ж правда нарешті встане на сім світі!..

Ген-ген мріють московські села.

Там, удалині, де небо із землею сходиться — темніють ліси, підпираючи верховіттями небесний пруг. То — залишки колишніх борів в'ятських. Там, на краях, куди сягає зір, небесна блакить хмуриться, там грози ходять, цвіркають блискавиці, краючи потемнілі закути між небом і землею.

А навколо Підмосков'я — у в'ятському краї прабатьківщина Московського князівства, з якого колись вилупилась Росія, там басейн Москви-ріки з її притоками Пахрою, Ламою, Лусянкою, Рузою, Нарвою, Пажою, Яхромою, Коломенкою, її серединна течія, нижче якої починаються верхів'я Клязьми та

Оки з прадавніми південними степами, якими віками сунули орди кочовиків; край оборонних фортець, спершу дерев'яних, а потім кам'яних на чолі з Москвою — фортецею, що йменувалася тоді просто: Москов.

Той Москов, до якого Юрій Долгоруков щедро запрошував князів на раду: «Прийди до мене, брате, в Москов».

Хто необачно приходив, бодай і з добром та миром, то потім гірко каявся, потрапляючи в загребущі Довгі Руки Юрка суздальського. Але за те й московське князівство швидко росло й ширилось.

А втім, це вже історія, яка

ніколи не кінчається — Юріїв Довгоруких у Росії, як ніде в іншій країні, завжди родить рясно.

Дні в Підмосков'ї сонячні і якісь аж дзвінкі.

Надвечір'я на Ламі тихі і гарні.

На крутому березі мудро шумить старий дуб з вузлуватим гіллям — увесь у жолудях.

Старий, а родить все так же рясно, як і в молодості своїй, що припала на часи Лжедмитрія і Смути в Росії. Під осінь жолуді один поперед одного зістрибують зі свого затишного материнського гілля, що вигойдувало їх усе літо, і скочуються

з кручі в надії знайти незайману місцинку й пустити корінець у землю — а раптом пощастить вирости дубцем, дубочком, а з нього й дубом-дубищем на півтисячі й більше літ?

Той прадуб має пам'ятати гетьмана, який любив у тихе надвечір'я посидіти під ним, відходячи від денних клопотів, відтаюючи душею, любив думу свою подумати… А ще залюбки дивився, як по той бік Лами сонце схиляється на вечір, заходячи на спочивок за вечірній пруг. Гарні заходи сонця на Ламі, по тамтешньому «закаты». Та й видноколи тутешні йому нагадували щось із Правобережної України, з

видноколів рідного Чигирина, коли він малим любив дивитися, як за Тясмином сідає сонце, і вода тоді в Тясмині відливає золотом.

Ось світило вже зависло над верхів'ям лісів, ось воно спустилося ще трохи нижче і вже заходить за ліси, ось вже тільки краєчок його видно, ось і пружок зник, тільки там, де воно хвилю тому було, палає золоте вогнище…

А потім і воно почало вкриватися сірим попелом. Задзвеніли комарі, зашелестів вітер, по Ламі брижі побігли… Вмер ще один день.

І часто місячної ночі (особливо

як місяченько засяє уповні, як Підмосков'я потопає у срібному сяйві), блукає понад Ламою самотня неприкаяна постать — висока, тонка станом. Чи стоїть у прибережжі, на місяць задивляючись…

— То, — зауважать місцеві, — він…

— Хто — він?

— Він… А хто ж іще? Гетьман Петро. А мо', й дух його. Чи — душа. Як по-теперішньому, той, як його… аура. Чого ходить? Та, мабуть, дорогу в Україну свою шукає, а її й немає. Шукає, шукає, вже триста літ шукає! І ніяк не знайде. Бо — немає звідси вороття. Як і дороги на милу його

серцю Україну…

Так це чи ні, чи з розряду легенд та передань — хто тепер скаже достеменно?.. Відомо тільки, що в останні роки свого життя Петро Дорофійович почав з нетерпінням чекати місячних ночей. Надто коли місяць з'являвся в нічному небі Підмосков'я уповні.

Старий гетьман всідався на ґанку, запалював свою незмінну, ще з України, вишневу люлечку, пускав затишні голубі димки і замислено дивився на місяць, що, як намальований, зависав над Яропольчим. Чим дуже Агафію Борисівну дивував і навіть бідну

жінку непокоїв.

— Чи ж не захворів ти бува, Петрику? — доскіпувалась вона.

— А чого це маю хворіти? — пахкав димом чоловік.

— Дак сидиш, на місяць дивишся, коли всі хрещені сплять.

— Хай вони собі сплять, а я посиджу. Чи в Московії вже й на місяць ночами не велено дивитися? Чи й на це треба дозвіл у Кремлі брати?

— Коли б знала, чого ти сидиш? Може, тобі навроченo? Може, тебе до бабки-шептухи повести?

— І не захворів я, і не навроченo

мені…

— То що ж ти там таке видивляєшся на місяці?

— То, — кивав у небо, — для тебе, Гапочко, місяць, а для мене, для козаків, — наше, нічне сонце.

— Отаке сказонув! — сміялась-дивувалась Агафія (голос у неї все ще зберігався молодий, трохи грудний, що його так завжди приємно непокоїв). — Хіба ж буває, прости Господи, нічне сонце?

— У вас, московитів, може, й не буває, а в нас, в Україні, місяць так і звуть: козацьке сонце.

— Чому ж бо?

— Мабуть, тому, що козаки здебільшого вночі в похід вирушали. При світлі місяця, сонця свого. Та й хто з козаків на варті вночі у степу не стояв, сон товариства оберігаючи? І я, коли ще молодим козаком був, стояв. Дивишся, бувало, на місяць, думаєш, як з побратимом, з ним бесідуєш подумки, душу свою відводиш… От і нині думу думаю… Сиджу, в небо Московщини на місяць дивлюся та згадую свої юнацькі літа. І здається мені, що не в Московщині я, а вдома, в Україні над Дніпром, чи й над рідним Тясмином в Чигирині сиджу і на свій рідний місяць дивлюся. І маю таке відчуття, як буцімто вдома побував, ніби в

Україні я і досі козакую собі та й козакую… Іноді думаю… А раптом хтось із козаків у цю мить, як я оце на Московщині на місяць дивлюся, теж дивиться на нього. Га? Тільки в Україні. Га? От ми й зустрінемось. Бодай і на місяці. І тут мені навіть ваш стрілецький воєвода на заваді не стане.

…Гей, козаки, якщо ви ще не перевелися в Україні, гей, братове — лицарство, гей, молодецтво! Гей, панове товариство, дивіться, вночі на місяць, на сонце своє козацьке, дивіться, і ви неодмінно очима зустрінетесь з очима гетьмана Петра Дорошенка, того гетьмана, який все ще веде — і завжди водитиме

попереду — військо своє ХОРОШЕНЬКО… Хоч над ним, над його шиєю — за його власним зізнанням, — чотири шаблі постійно висять: султанова, ханська, королівська і московська. Та й що з того, що він без права повернення?

І що з того, що царський указ — на випадок втечі на Україну — знищити на місці, — кажуть, все ще залишається в силі?

Бо хто його тепер знищить, як Петро Дорошенко вже віками не знає смерті. І знати її ніколи не буде. То як же можна вбити безсмертного?

Але ж і дивний ми народ, українці! Навіть ворогів своїх називали і називаємо лагідно: воріженьки. «Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці», — співаємо. А вони не зникають, якщо одні раптом зникнуть, на їхнє місце відразу ж інші вигулькнуть, і все починається спочатку.

Якщо вороги для українців були воріженьки, то самих українців як тільки тії воріженьки, сусіди близькії, не називали! Поляки: хамами, бидлом, холопами, збойцями; татари чи турки — шайтанами; росіяни — хохлами, малоросами, ворами, розбійниками, ізмєнніками, мазепинцями,

сепаратистами (за те, що волі хотіли), пізніше петлюрівцями, бандерівцями.

Щоб обезголовити українців, знищували їхніх національних героїв та зверхників. Татари і турки — Дмитра Вишневецького, Богдана Ружинського, Михайла Дорошенка, Юрія Хмельницького, Миколу Підкову; поляки — Івана Підкову, Самійла Зборовського, Івана Сулиму, Василя Томиленка, Павла Бута-Павлюка, Івана Виговського, ватажків народних повстань Наливайка, Гонту; росіяни засилали до свого несходимого Сибіру, на Північ, або тримали в інших краях чи й доводили до смерті гетьманів і кошових (не

кажучи вже за полковників та іншу військову старшину): Івана Брюховецького, Івана Сірка, Дем'яна Многогрішного, Якима Сомка, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, Костя Гордієнка, Павла Полуботка, Петра Калнишевського (а ще М. Залізняка, У. Кармелюка, Т. Шевченка і багатьох, багатьох інших!)

На сусідів Україні везло, всі вони намагалися розширити свої імперії, королівства та ханства за її рахунок. Всі себе вважали пупом землі, виводячи різні реакційні теорії на кшталт пангерманізму в німців, що вони — месії, а всі інші — відсталі народи, і вони мають

здійснювати свою «месіанську роль» серед негерманських, некультурних, відсталих народів, особливо слов'ян. Поляки, яких німці в свою чергу вважали відсталими, насаджували католицизм серед «безбожних схизматів» та будували своє королівство «від можа й до можа» за рахунок сусідів; турки й татари, оголосивши себе «воїнами Аллаха», всюди насаджували своє мусульманство, Москва віддавна вважала, що тільки вона — «третій Рим» і повинна серед інших народів втілювати свою месіанську роль, себто насаджувати свій імперіалізм і колоніалізм…

І тільки українці так і не

докумекали і собі придумати якусь там теорію про буцімто свою месіанську роль, а тому прохали в молитвах Господа інше: «…А тих, що в рабстві, в полоні, на вигнанні, в кайданах, на морях, у тюрмах, у голоді й спразі й наготі — всіх помилуй, потіш, всіх обрадуй, радість творячи їм тілесну й душевну. Амінь!»

До єдності закликатиме Іван Мазепа:

Жалься, Боже, України,
Що не в купі має сина!
……
Без жодної політики,
Озьміться всі за руки,

Не допустіть горької муки
Матці своїй більше терпіти.

Шевченко молив: «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!» І досі молить нас, і досі нас благає, а ми все не вкупі. Невже й справді дивний ми народ, українці? Іноді аж сумно стає.

Але, як писав ще славетний чоловік чарівної праправнучки Петра Дорошенка: «Были бы мы живы: будем когда-нибудь и веселы».

А будемо, бо ж є у нас з ким бути веселими. Он Петро Дорофійович Дорошенко яких мав

соратників бойових, полковників і старшин, товаришів військових і не військових, дорошенківців славних, ним випестуваних. Згадаймо їх поіменно: Тиміш Носач, Григорій Гамалія, Прокіп Бережецький, Павло Апостол, Яків Лизогуб, Михайло Зеленський, Ярема Петрановський, Іван Креховецький, Михайло Вуяхевич, Остап Гоголь, Павло Яненко-Хмельницький, Іван Васильківський, Григорій Білогруд, Іван Гулак, Лукаш Бускевич, Іван Гладкий, Кіндрат Жеребило, Федір Кандиба, Яків і Михайло Корицькі, Іван Мазепа, Іван Нечай, Федір Мовчан, Іван Чекаловський, Дмитро Чернявський, Михайло Раткевич-

Портянка, Олександр Урбанович, Прокіп Поривай, митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський, а також грек Астаматій, німець капітан Бідерман, — всі вони, згуртовані гетьманом Дорошенком (а скількох тут не згадано!), стояли за державну самостійність України — у її широких етнографічних межах: «долгота от Путивля за Перемишль и Самбор; аж до Санока, широта же от Днестра до Двины и за Двину простерся».

Як повіє вітер зі Сходу, з далекої України, то ні-ні, та й вчувається у Підмосков'ї в посвисті вітру невмируще:

ЛІНІЯ МАННЕРГЕЙМА

Повість-есе

року, спустившись з сірих од сльотавих туманів карпатських гір, де тоді проходила лінія Південного фронту Першої світової війни, з Румунії відбув до Одеси на лікування командуючий 6–м кавалерійським армійським корпусом генерал-лейтенант Маннергейм.

В Трансільванії, охопленій гарячим багрянцем, палахкотіла золотава осінь. На війну мовби й знаку…

За Сучавою, на барвистих рівнинах Придунав'я, де в розпалі буяло бабине літо і де ще блукали безжурні марева, він уже чув не гул канонади, що, здавалося, навічно

в’ялася в усе його єство і душу, а безтурботні пташині крики, ревисько худоби, що її гнали з пастівників, і це його приємно вразило. Виявляється, є ще й інше життя, не окопне, без передової, без лінії фронту, що стрімко відкочується до кордонів імперії, без атак і контратак, без наступів і відступів, без гіркоти поразок і порохового диму, і в ньому, цьому іншому, вже призабутому ним світі, була своя поезія і свій елегійний смуток.

Румуни, як ніби нічого й не творилося в Трансільванії, поралися на клаптиках нивок, що ними були покраяні тамтешні краї. Переповнені запізнілим городнім збіжжям,

скрипіли каруци, що їх, меланхолійно ремигаючи, неквапом тягли задумливо-ліниві флегматичні воли.

Повертаючись з полів, чорноокі румунки зазвичай виспівували-телесувалися, і він бачив блиск їхніх білих зубів та невгамовні бісики чорних живих очей, і йому чи не вперше за карпатський похід захотілося жити, бо життя, виявляється, варте того.

У високому небі до далекого звідти пониззя Дунаю, до його гирла, до Чорного моря тяглися журавлині ключі і сумовито-печально, прощаючись із ще одним літом, що

кануло в Лету, курликали в своєму піднебессі… І наче як промовляли, невідомо до кого звертаючись, а радше до самих себе: живіть, живіть, якщо ви живі, бо ж лише раз дано це життя у світі білому на чорній землі…

«І чому я провоював у цих чужих мені краях за інтереси чужих монархів аж цілих три роки?» — ні-ні, та й думав він, фін на російській службі. І в такі хвилини спалахувала в ньому і тліла невигойно-невгасаючи ностальгія, і його незборимо тягло додому, у Фінляндію, в рідну країну Суомі, за якою він так знудьгував і яка часто приходила в його сни синіми-синіми

озерами… Чи не пора йому, блудному синові, зав'язувати зі службою російській імперії і повертатися додому? Тридцять літ — скільки можна? Все одно руським він так і не став, фіном був, фіном і лишився.

І в тому, що відчував себе фіном, було його спасіння. Без цього відчуття він би вже давно перетворився на воєнний механізм московитів, на ще одного — скільки їх в імперців було, є і ще буде — біля ста з чимось народів і племен підкорили, — тих найманців та перекиньчиків, на яких і трималася їхня імперія…

В Одесі Маннергейм поселився в фешенебельному готелі «Лондон», де тоді зупинялися переважно вищі російські офіцери, котрі або направлялися на фронт, або повертались з передової в тил на лікування чи й на відпочинок, а заодно програвши та пропивши все до останньої асигнації, спустошені й вичавлені, або з нудьгою таки їхали на фронт, або, вірячи, що не все ще втрачено, гарячково заходжувалися лікуватися…

Карлу Густаву Маннергейму саме виповнилось п’ятдесят, з них 30 років він прослужив в російській

армії, був учасником, власне, добровольцем русько-японської і тепер ось третій рік — Першої світової. Роки, що минули в пороховім диму, — а це не літературна красивість — пороховий дим, просто так складалося, адже він на війні завжди був лише на передовій, — в гулі артилерійських канонад та рушничної тріскотні, в іржанні бойових коней, в ревищі атак, крику й стогону конаючих, — не спустошили його, не зчерствили, навпаки, загартували. Завжди підтягнений, в бездоганній за будь-яких умов кочового армійського чи воєнного життя формі, небагатослівний (суха і лаконічна

мова команд та розпоряджень — його мова), неодмінно точний, акуратист, трохи педант, зі спокійним поглядом проникливих очей, з незмінними щіточками вусів під рівним носом, відмінний офіцер і вершник (коней любив над усе і навіть колись, як кращий їздець, вчив премудростям верхової їзди осіб царської фамілії), досвідчений штабіст і такий же вояка, один з кращих польових командирів, він заслужено носив генеральські погони і був тим професіоналом, якому завжди можна довіряти і на якого завжди і за будь-яких умов можна покластися, знаючи, що такий ніколи не підведе. До всього ж він

свого часу був вхожий у вищий світ імператорської Росії, і це надавало йому в полках та бригадах особливого шарму.

Попереду в нього було ще чимало життя — 33 роки. Із загальної кількості літ, відпущених йому Господом, вісімдесяти трьох, майже сімдесят він віддасть військовій справі (впереміжку з політичною) двох держав — спершу російській, а потім і вітчизняній, фінляндській, і звання та чини відразу ж по закінченню Миколаївського кавалерійського училища в 1889 році на нього посиплятся як з рогу достатку. Як і ласка та увага імператорського двору

— ображеним чи недооціненим він ніколи не був. До всього ж його тесть — руський генерал-майор Арапов, на чиїй дочці Анастасії він одружився в 1882 році, щоправда, в своїх «Мемуарах» він скаже про те чомусь сухо і лаконічно, як рядком із воєнного зведення: «Сочетался браком с госпожой Анастасией Араповой». А втім про себе, про особисте, він ніколи не любив ні писати, ні згадувати, бо на першому плані в нього завжди була тільки служба, служба і служба, а все інше було несуттєвим. Маючи талант, велику здатність до військової справи, він легко долав круті сходини службової кар'єри, своєчасно

отримуючи все нові й нові звання. Був першим з трьох поколінь фінських баронів Маннергеймів, які присвятили себе — і успішно! — військовому поприщу. А вже за ним майже всі чоловіки його роду будуть неодмінно вибирати лише військову справу, хоч таких запаморочливих вершин, як він, і не сягнуть. Високого зросту, він завдяки ідеальній виправці та негнучкості спини й карбованим армійським крокам (щоправда, в останній час мав поранену ногу) справляв враження ще вищої людини. При ході шпори тонко дзвеніли на його блискучих, завжди ідеально начищених лакових чоботях з високими цупкими

халявами. На лівому боці наче приклеїлась георгіївська шабля «За хоробрість» (нагорода за бої під Любліном). Все в нього — кітель з відзнаками, галіфе з лампасами, портупея (шинель і похідну валізу ніс ад'ютант) працювало на імідж. По зовнішньому вигляду трудно було визначити його національність. Іноді він здавався слов'янином, руським дворянином, іноді ж — частіше — німцем чи просто західноєвропейцем, принаймні іноземцем серед руських; то своїм серед чужих, то чужим серед своїх, хоча все ж таки був тим, ким він і був насправді — фіном, людиною європейською. А те, що його предки

були з півночі, з берегів холодних і суворих, робило часом і його таким — суворим і холодним, вродженим мисливцем, готовим до рішучих дій в будь-яку мить. Так воно, властиво, й було.

Він легко зійшовся з високопоставленими постояльцями одеського готелю «Лондон», які збиралися вечорами для випивок, картярства й розмов про поточний момент, що тоді в імперії був непростий. Дещо і він міг розповісти — як прямий очевидець тих подій. 15 березня останній російський імператор Микола II зрікся престолу

(через три дні те ж зробить і Великий князь Михайло Олександрович, так і не побувши монархом), а кількома днями раніше Маннергейм у службових справах відвідає Петроград, і події та все, що з ними пов’язане, починатимуться на його очах. Не вистачало хліба, натовпи людей, доведених до відчаю, в колись багатій — а втім, ще вчора багатій — імперії грабували магазини й пекарні, вулицями безперервно сунули демонстранти під червоними — і де вони в один день понабиралися? — прапорами, вже лилася кров, у цивільних — вельми підозрілих типів — з’явилася зброя. Аби не привертати до себе

уваги (за офіцерами, особливо вищими, вже почалося полювання), Маннергейм, хоч і залишався у формі й чоботях, але на плечі накинув зимову шинель без знаків одміни, зняв шпори, надів папаху, що її тоді носили не тільки військові, а й цивільні, і тому вона не привертала до себе уваги.

Офіційна людина (якщо так можна було назвати чиновників, які позапирались у своїх кабінетах) — більшість з них так і взагалі не з'являлася на службі, була розгублена, якщо не сказати — в трансі. Військові частини, ліквідувавши офіцерів, переходили на бік бунтівників, тюрми брали

штурмом, випускаючи навсібіч арештантів, і ті займалися грабунками, посилилися напади на поліцейські дільниці, їх теж грабували й палили. Вуличне освітлення було слабким, а вікна будинків темними, в квартирах з обачності навіть не запалювали світла. Раз по раз вулицями проносилися вантажівки з червоними прапорами, у яких сиділи солдати й озброєна цивільна шпана з вуличними проститутками.

В Москві він з'явився разом з революцією, що вже спалахнула й там. Вона його всюди тепер супроводжувала, йшла за ним по п'ятах, і від неї неможливо було ані

сховатися, ані бодай відірватися на день-два. У Київ він теж прибув разом з революцією (бачив, як прикрасили пам'ятник Столипіну червоним шарфом). Не затримуючись в матері городів руських, відразу ж відбув на південь і після авдієнції в командуючого Південним (румунським) фронтом генерала Сахарова, якого марно намагався було вмовити очолити спротив анархії та революційному розгулу, проте генерал виявився надто обачним, якщо не сказати — боязливим, з відомої слов'янської когорти «Як би чого не сталося? Авось, і так пронесе…», тож на фронт відбув з важким серцем, де, за

його пізнішими розповідями, «революція поширювалася, як лісова пожежа». Особливо зміцніли анархічні настрої, як Тимчасовий уряд оголосив про свободу слова, преси, зібрань, а також про право на страйки, які віднині можна було проводити навіть у військових — нонсенс з нонсенсів! — частинах. Військові трибунали і смертна кара теж були відмінені, і офіцери вже всерйоз непокоїлись за власне життя. За нововведеннями тепер солдат міг будь-коли взяти відпустку, або, простіше кажучи, злиняти — дезертирів на кінець лютого вже нараховувалося більше мільйона, а військове керівництво, розповідав

Маннергейм в готелі «Лондон», нічого не робило для боротьби з революційною анархією. (Щоправда, генерал Корнілов спробував було своєю владою відновити військові трибунали у ввірених йому частинах та смертну кару, що зіграло деяку роль, але виправити становище вже не могло — лінія фронту відкотилася аж на 100 кілометрів назад).

Ситуація у військах погіршувалася з кожним днем, і в Маннергейма почав нарешті визрівати задум: чи не пора вже йому розлучатися з російською армією, якій він віддав тридцять найкращих своїх літ?

Але потрібна була причина. А тут і випадок трапився: під час лихого скакання його гарячий жеребець спіткнувся і впав. Маннергейм при падінні пошкодив ногу, лікар армійського корпусу поклав його в госпіталь, як запевнив, на два місяці… За свою військову кар'єру генерал-лейтенант тринадцять разів ламав собі кістки! Найсерйознішу травму отримав не так давно в Німеччині, куди їздив купувати коней для імператорських конюшень — від удару в коліно копитом чашечка розкололась на п'ять частин, і нога в коліні якийсь час не могла згинатися, але його втішив імператорський лікар: «Хоч

вам буде трудно вести ескадрон, ви все ж чудово зможете командувати полком, і ніхто не завадить вам стати генералом».

Генералом він стане, коліно залікує, хоч воно й залишиться слабким на все подальше життя. Але що вдієш, виправдовувався він, людина, яка займається кіньми, не може уникнути таких ударів (до речі, болючих до того, що можна померти від раптового больового шоку), а він, попри все, зізнаватиметься, що «всі речі, які мають відношення до кавалерії — вибір коня, об'їздка, скачки — і понині залишаються для мене найприємнішими задоволеннями».

Ось після останнього пошкодження вже пошкодженої ноги він і подумав: ось вона, щаслива приключка, якої я чекаю! І взяв відрядження до Одеси на лікування — не все одно, де маятися з ногою два місяці — в румунській Сучаві, де тоді перебував його штаб, чи в тихій сонячній Одесі, де все ж таки більше цивілізації? А вже в Одесі, думалось, знайде зручний привід для поїздки в Петроград, а з Петрограда як-небудь дістанеться до Фінляндії — рукою подати. Подякував офіцерам за службу, з усіма сердечно попрощався і відбув до Одеси, в душі переконаний, що на цьому його тридцятилітня служба Російській

імперії і завершиться.

Дружині заздалегідь відправив депешу: живий, здоровий, «мрію про швидку зустріч в рідних пенатах, де утішуся ласкавим сяйвом твоїх рідних очей…»

В перлині Чорномор'я, як здавна називали Одесу, була напрочуд тепла осінь — після осоружних гірських туманів і гнилої мряки Трансільванії Маннергейм відігрівався на узбережжі Чорного моря не тільки тілом, а й душею відходив. В колишньому татарському поселенні Хаджибей, на чиєму місці виникла спершу російська фортеця, а з 1795 року і нове місто під назвою

Одеса, було ще відносно спокійно, хоча цього й зоставалося вже на останні дні. Але море ще залишалося літнім, осінні шторми ще були десь за обріями, і на пляжах — особливо після обіду — ніжились любителі морських купань. В той час місто за обсягом торгівлі займало друге місце після Петербурга (це давало хоч якесь життя), мало свій університет і, звичайно ж, свій власний комітет РСДРП, про який тоді рідко хто чув, а пізніше й організації «Південна революційна група соціал-демократів», «Південний революційний союз» та «Робітнича воля», але крім гучних назв вони не мали інших достоїнств, і в місті ще

було, слава Богу, відносно спокійно. Принаймні в готелі «Лондон», де, як і за мирних часів, звично розважалося російське офіцерство, дворянство, різні товстосуми. До захоплення більшовиками влади в Одесі залишався ще цілий рік. А втім, Маннергейм у місті майже не бував — крім Дерибасівської та вокзалу, — і довго затримуватися на півдні не збирався. Лише підлікувати ногу. Вивих був серйозний, при падінні з коня відбулося зміщення суглоба, правда, його на місці вправили, але не зовсім вдало — нога розпухла, і він ледве натягував чобіт. До стопи — хоч і не торкайся. Лікарі підозрювали розрив капсули суглоба

та пошкодження сухожилля. Довелося вже в Одесі робити повторно болючу процедуру, і, о диво, справи швидко пішли на лад, і він уже міг вільніше ходити, хоча ще й не зовсім твердо.

Ось тоді він остаточно вирішив їхати до Петрограда і далі додому, до Фінляндії. Тим більше, армії, якій він віддав три десятиліття свого життя, вже по суті не було. Та й хай руські самі розбираються в своїй країні, а він фін, і в нього є Фінляндія. Не безрідний. Та й на просторах колишньої імперії Романових пишним квітом розцвітала анархія. З Петрограда щодень надходили невтішні вісті.

Імперія Романових тріщала по всіх швах і ось-ось мала безповоротно і назавжди рухнути.

Ще по якомусь часі в Одесі теж почалися мітинги, замайоріли червоні прапори, загаласували оратори-горлодери. Сюди й туди носилися вантажівки з озброєними дезертирами російської армії вперемішку з підозрілими, але вже при наганах і трьохлінійках, цивільними і незмінними вуличними проститутками. У натовпах говорили про Леніна і Троцького (пізніше він дізнається, що справжнє прізвище першого — Ульянов, другого — Лейба Бронштейн, але вони були більш відомі під комуністичними

кличками Ленін і Троцький), котрі мали чи не замінити государя всеросійського. Нові месії, одне слово, які буцімто мали перетворити самодержавну імперію на народну. Тож на вулицях вже вивішували транспаранти: «Вся влада народу!»

Маннергейм заквапився в Петроград. Хоч біль у стопі ноги все ще не вгамовувався (увечері він ледве стягував чобіт), але спиртові нічні примочки та розтирання робили своє, червона (і тут червона!) загроза набряку, хоч і поволі, але вже спадала. Він вже втримувався при ході не шкутильгати (кадровий військовик, генерал і — кривоногий!), та все ж ще нетвердо

тримався на тверді земній. Але справа йшла на покращання — на відміну від справ у колишній імперії, — і він вже зайнявся оформленням відрядження до північної столиці. Двох місяців, що йому виділили для лікування ноги, з лишком вистачить, аби побувати в Фінляндії й повернутися в Трансільванію… А втім, це ще відкрите питання — чи повернеться він на фронт. Та й куди повертатися? В армію, якої більше немає? А йти в прислужники до тих Леніна-Ульянова і Троцького-Бронштейна він вважав нижче своєї родовитої гідності. Зрештою, не плебей без роду-племені. Він належить до славного роду фінських

баронів, має свою батьківщину, хоч і поневолену Росією. А тут, в чужій імперії, дезертирство йде повним ходом і з таким розмахом, що скоро в армії вже не буде кому втікати. Та й кому служити? Імперії, якій він служив і якої вже немає? До більшовиків не піде, аби з тими цивільними в обнімку з вуличними подружками створювати їхню імперію, — досить! Наслужився по чужих краях, тепер додому, додому, додому!.. Зрештою, Росія не його батьківщина, він фін (чим пишався все життя) і його Вітчизна — Фінляндія, сувора і водночас наймиліша у світі країна Суомі.

Проте в Одесі його затримала одна вельми дивна, якщо не сказати — екзотична пригода, на яку він менше всього сподівався і яка хоч і стала епізодом в його короткочасному одеському перебуванні на узбережжі Чорного моря, але, як покаже час, вельми значним. А річ ось у чому. В готелі «Лондон» тоді мешкала представниця британського Червоного Хреста, якась леді на ймення Мюріель Паджет. (Це прізвище він запам'ятав на все життя і згадує його в своїх знаменитих мемуарах). Леді чекала направлення на румунський фронт, що — доходили вірні дані, — вже

розвалювався й агонізував, і Росія нічого не могла вдіяти. Але це мало переймало леді Паджет, весела, комунікабельна, дещо схожа на чоловіка (в зовнішності в неї і справді мало було жіночності), у напіввійськовій формі кольору хакі, чомусь у кавалерійських високих чоботях зі шпорами, з незмінним стеком в руці, вона здалеку здавалася офіцером. При тому — екстравагантним. У справах, тільки їй самій і відомих, вона метеором носилася по Одесі, наспівуючи простесенькі англійські народні пісеньки, а повернувшись до готелю, все в ньому перевертала догори дном. Здається, у світі білому нічого

не було — і не могло бути — такого, щоби її вивело з рівноваги та доброго настрою. Завжди дієва, невгамовна, вона постійно знаходила собі якийсь клопіт й успішно, з видимим задоволенням, його уладнувала. Будувала собі перешкоди і успішно їх долала. З кожним новим постояльцем готелю вона знайомилась чи не першою, і той одразу ж ставав її другом-приятелем, охоче приєднуючись до її колоритної компанії.

В її розкішних апартаментах за великим столом збиралися за чаюванням десятки чоловіків, і посиденьки затягувались часом і до півночі, і всі лишалися задоволеними

— і господиня, і гості. В той неспокійний час номер леді Паджет в готелі «Лондон» був чи не єдиним місцем, де можна було відвести душу в невимушеній бесіді і ще залишатися цивілізованою, порядною і глибоко естетичною людиною.

Про леді Паджет Маннергейм був поінформований знайомим офіцером, який раніше поселився в готелі, як і про її номер, що відігравав в Одесі роль клубу однодумців.

А втім, леді Паджет першою на нього вийшла. Сталося те доволі несподіваним способом.

Маннергейм якось зібрався дзвонити з фойє по телефону. Коли відкривав записну книжку в пошуках потрібного номера, з неї випала біла квіточка, молода дама дещо мужицького вигляду, яка стояла поруч і хльостала себе стеком по халявах блискучих чобіт зі шпорами (чому зі шпорами? Ох, ця жіноча слабкість! А леді, певно, належала до сорочого племені, яке так і кидається на все блискуче), з чудовою реакцією, адже Маннергейм не встиг і зафіксувати, що в нього випадає із записника, підхопила квітку і галантно, з приязною посмішкою (некрасива, вона, виявляється, коли посміхалася, навіть ставала досить

привабливою) подала йому квіточку. Отакої, подумав генерал, — не він кавалер, а — вона. Цим невідома дама навіть поставила його в дещо незручне становище.

— А ви, бойовий генерале, виявляється, сентиментальний? — подивувалася незнайомка. — От уже не думала, що в фронтовика (вона про нього вже все знала) може зберігатися засушена квітка… Подарунок якихось жіночих ручок, га? Зізнайтесь, генерале, я страх яка цікава!..

— Дякую, — взяв він од неї квітку. — А щодо сентиментальності і… гм-гм… жіночих ручок, ви

помилилися, леді… леді…

— Мюріель Паджет.

Йому нічого не залишилося, як і собі відрекомендуватися.

— Карл Густав Маннергейм, генерал-лейтенант, командуючий 6–м кавалерійським армійським корпусом.

— От і чудово, що ми познайомились, — розквітла леді Паджет — і тут вона брала ініціативу в свої руки: — Ще один знайомий — це ще одна опора в цьому такому… гм-гм… розпрекрасному світі! — Виявляється, вона ще й була витіюватою фанфаронкою. — Чи не

правда, генерале, ми повинні триматися разом, адже наперед ще невідомо, хто з волі Господа кому знадобиться.

— О, так, леді Паджет. Був би радий, якби я вам хоч колись та знадобився. Загалом, я вельми потішений знайомством з вами.

— Я — теж, генерале. Ви тільки-но прибули з фронту? Як на вашу думку професіонала… Хоча… не буду квапити події і задавати вам запитання про ситуацію на фронті, куди я маю днями виїхати з місією Червоного Хреста — це потім. За більш зручних обставин. А зараз, з вашого дозволу, всього лише одненьке

запитаннячко особистого плану. Даруйте, генерале, але я вельми цікавою вдалася у своїх батьків. Як і кожна жінка. Засушена квітка у вашому записнику фронтовика — це вельми інтригуюче. Очевидно, ця квітка є… — вона на мить запнулась, підбираючи російські слова: — Згадала! — ляснула себе стеком по халяві чобота. — Вона є… ваш амулет? Чи як у слов'ян обе… оберіг?

— Н-не думаю.

— Тоді що це… є? Даруйте, моя… е-е… чисто жіноча цікавість.

— Це не є талісман, як можна було б подумати. Хоча… Не знаю,

леді, не знаю. Можливо, ви й праві. Швидше всього, це так. Талісман. Амулет. І оберіг. Хоча я ношу квітку швидше всього з поваги.

— О-о, цікаво. До кого з поваги, дозвольте ще поцікавитись?

— До самої квітки, леді Паджет. Я повернувся з Трансільванії, з Карпат. Мій корпус стоїть на захід від Сучави. І там я зустрічав повсюдно ці квіточки з маленькими голівками — білими, жовтими, червоними. Вони всюди витикаються з-під каменя. Звуть цю квітку каменеломка. Або в українців — розрив-трава. Чи ще — ломикамінь.

— Ломикамінь? Як гарно

звучить! — захоплено — вона, здається, завжди захоплена, — вигукувала леді.

— В українців, між іншим, багато що звучить гарно.

— Така крихітна квіточка і — ламає камінь?

— Величина і стійкість не завжди співпадають. І в малої величини може бути велика стійкість. Це залежить від духу, від внутрішньої сили, спротиву і впевненості не уступити сильному свого життєвого простору.

— Цим вона вам і подобається, генерале?

— Так. Своєю впертістю, затятістю. Своєю вічною боротьбою із сильнішим за неї противником. Сильнішим устократ. З каменем, ясна річ. Але вона, хоч і крихітна і беззахисна, а завжди перемагає каміння.

Хотів було додати, що квітка йому нагадує його Батьківщину, маленьку й беззахисну Фінляндію, яка століттями змушена боротися із сильнішою своєю сусідкою на сході — хоч і досі ще не виграла, але ж і не програла. Все ще, як кажуть, попереду. Вона тримається, бодай і в статусі Великого Фінляндського королівства. Не так, як Україна, яку Росія і геть підім'яла.

Подумав, але промовчав.

— Цікаво, за що ж вона бореться із каменем?

— За свою свободу, леді. За право жити, рости і квітнути так, як вона хоче. На власній землі, бодай і захопленій камінням.

— Ось ви який, генерале?! — зачудовано дивилася на співбесідника. — Ви часом не поет?

— Я тридцять років офіцер, леді. А військова служба не сприяє поезії. Тут хоч би прозою не розучитися говорити.

— Звичайно. Проте повернемось до ломикаменя. Він що

— справді перемагає камінь? Отака маліпусінька квіточка, на яку нема чого й дивитися?

— Судячи з назви — так. І з реальної ситуації теж. Ломикамінь вперто росте серед каміння і воно нічого з ним не може зробити.

Леді вже з неприхованою симпатією дивилася на Маннергейма.

— Ось який ви, генерале?! Ви, здається, руський? Німець?

— О, ні, — аж з обуренням вигукнув він. — Я — фін, леді. Фін, і прошу з іншими мене не плутати. Фін! Або, як у нас кажуть:

суомалайсет, леді Паджет!

— Фінський генерал і раптом…

— Я руський генерал, леді. Але фін — за національністю, — поправив її Маннергейм. — Хоча дуже хочу стати нарешті й фінським військовиком. Тим більше, Фінляндію чекають великі події.

— Руський генерал, а патріот своєї батьківщини. До речі, генерале, запрошую вас сьогодні увечері на чаювання. Збереться, як завжди, добра компанія гарних людей. І ви теж станете окрасою мого товариства. Чекаю вас, генерале, а тому не прощаюсь. Рада була знайомству.

— Взаємно, леді.

«Одного разу леді Мюріель організувала чаювання для своїх багаточисленних приятелів, яких вона здобувала своєю доброзичливістю та дружелюбністю».

Це він через десятиліття й десятиліття, проминувши вже пік свого неймовірного злету і виконавши те, для чого його й було покликано Провидінням, працюючи над «Мемуарами», згадає далекий 1917 рік, Україну, Одесу на березі Чорного моря, готель «Лондон». З усіх своїх численних знайомих по

недовгому проживанню в тамтешньому готелі, а назнав він їх там багато, зафіксує в спогадах лише екстравагантну представницю Червоного Хреста Британії екзотичну леді Мюріель Паджет. З одеського періоду розповість у спогадах лиш про те нічне чаювання, бо воно тільки на перший погляд було дрібним випадком на шляху його багатого на значні події життя, але згадає в своєму «генеральському» стилі: сухо і лаконічно, як про щось випадкове. Власне, кількома «бідними» фразами (можливо, й нарочито не схотів живописати з-за своєї вродженої скромності й бажання ніде й ніколи не виділяти

свою персону, а виставляти наперед інших — офіцерів та солдат). А жаль, випадок вартий, аби мемуарист зупинився було на ньому детальніше, адже таке не щодня трапляється. І навіть не щороку. Хіба що раз на піввіку.

Та ось як тоді розвивалися події.

Після чаю й бесіди, що тривала кілька годин поспіль — ні про що зокрема, про все взагалі, а найперше про тривожну обстановку, що тоді набирала обертів в російській імперії, а вже потім гостинна леді зненацька запросить гостей в іншу кімнату — нею виявиться довге вузьке помешкання з блискучою

підлогою. (Маннергейм і через десятиліття запам'ятає таку, здається, ніби ж несуттєву деталь, але для нього важливу: блискуча підлога могла виявитись слизькою, тож він з хворою ногою мав по ній рухатись обережно, аби не спіткнутися і зовсім не вивести з ладу ногу, що вже почала гоїтися).

Кімната чомусь була незвично порожньою. А втім, умеблювання в ній все ж таки було: в кінці біля вікна самотньо і явно не до місця стояв маленький столик для гри в карти і два стільці. Трохи осторонь стояв ще один стілець, а на ньому спиною до стіни сиділа жінка, про яку можна було сказати: не молода,

але й не стара, не красуня, але й не потворна — така собі, поглядові на ній ні на чому було зупинитися. З тих представниць прекрасної половини роду людського, на яких ніхто й ніколи не звертає уваги. Бо — немає на що звертати. Сіренька пташка із явно стомлених життям і власними невдачами та невезіннями. Так здавалося після першої миті знайомства з незнайомицею.

Жінка, що сиділа спиною до стіни, дивилася прямо попереду себе і на тих, хто зайшов, уваги не звернула і голови не повернула. Якась передчасно зів'яла. Чи стомлена від людської присутності.

— Панове, хвилинку уваги, — злегка ляснула в долоні леді Мюріель Паджет. — Прошу знайомитись, це, — показала на жінку на стільці, — ясновидиця.

Зробила паузу, оглядаючи гостей, чи вражені вони? Маннергейм тим часом подумки порпався в своїй пам'яті, не такій вже й багатій на невійськові поняття: ясновидиця, яснови… за містичними уявленнями людина, яка володіє чародійною здатністю розпізнавати явища, недоступні для сприйняття звичайній людині… віщунка… Пророчиця. Угадниця. Чи то пак, провидиця. Кажуть, що деякі люди володіють даром ясновидіння,

пророцтва, хоча це… Він скептично дивився на жінку — ну чим вона може подивувати його, який вже нічому не дивується? Хоча є нагода перевірити, що ж воно таке насправді — ясновидіння. Не інакше, як це витвір фантазії — в кращому разі. Або ж — в гіршому — окозамилювання, гра на публіку…

— Отже, панове, перед вами ясновидиця. Коли хочете, пророчиця. Вона може вгадувати… пардон, передбачати майбутнє, те майбутнє, яке ще завтра-позавтра тільки настане — такий у моєї знайомої, цієї чудової жінки, рідкісний, феноменальний дар, хоч вона його й не афішує. Для мене та моїх гостей

зробила виняток. Коротше кажучи (протягом цих слів жінка навіть не ворухнулась і не повернула голови, чим, здається, заінтригувала присутніх), хто з вас бажає дізнатися за своє майбутнє, про те, що його чекає в будучині — далекій і близькій, — прошу написати на папірці п’ять запитань. Але не більше. На кожне з них ви отримаєте вичерпну відповідь на тему: що зараз з вашими рідними, що буде з ними в майбутньому і що вас чекає у днях і роках, які ще не настали, але неодмінно настануть. Крім, звичайно, кінця, про нього з етичних міркувань гуманна пані ясновидиця говорити не буде. А про житейські

перипетії, злети службової кар'єри — будь ласка.

Маннергейм, який до того не брав участі в подібному дійстві, чи, як він скептично висловився, ворожінні на кофейній гущі, спершу було навідріз відмовився і вже хотів залишити кімнату з ясновидицею, в чиєму ясновидінні він дуже сумнівався, але його почали вмовляти — особливо старалася леді Паджет, а їй він чомусь відмовити не міг. Махнув рукою.

— Гаразд, робити все одно нічого. Треба ж хоч коли-небудь і порозважатися. Це, кажуть, корисно для організму. Та й погоджуюся

заради вас, леді Паджет — жінкам я (чи не вперше скупо всміхнувся) ніколи не відмовляв і тому й нині відмовити не можу.

— Зважте, генерале, що це не традиційне ворожіння…

— А що ж це, дозвольте поцікавитись?

— Це… — на мить задумалась леді, — щось більше. Хоча я й сама ще не розібралася в цьому, але здібності в ясновидиці ледь чи не містичні. Зброя віщунки — слово.

— Тут я з вами згоден, леді. Що слово може бути зброєю. У нашій «Калевалі» (Маннергейм так і

вимовив «нашій» — з повагою і гідністю) слово є головним знаряддям, хай і містичного ворожіння. Герої «Калевали» здавна надавали слову надприродної могутності. І це, звичайно ж, так: слово і вбиває, і лікує. А ще коли людина володіє даром передбачення.

— Ось-ось! Наша ясновидиця і володіє, як на мене, чи не містичним даром передбачення — і тут їй немає рівних. Іншої такої я ще не зустрічала, хоч мене й попоносило по світах.

Ворожіння (чи то пак, віщування) відбувалося за такою схемою. Кожен з присутніх написав

на папірці п’ять запитань щодо себе та своїх рідних і близьких, якщо хотів дізнатися про їхню долю, як і про свою, і подав ясновидиці. Маннергейм, мить подумавши, згадав дочок — одна на той час знаходилась в Лондоні, друга в Парижі, і вже давно він не мав од них вістей і не знав, як вони там? У другому запитанні поцікавився про інших своїх рідних, особливо про брата й сестру, од яких теж не мав відомостей. У третьому й четвертому щось запитав про війну та політичну ситуацію в країні; хоч йому й так усе було ясно, а ось п’яте приберіг для себе особисто — що його чекає завтра-позавтра і взагалі — в

майбутньому? А втім, що тут особливо гадати — військова кар'єра його закінчилася, імперії, якій він служив, вже немає, пора повертатися додому, а там — як Бог дасть. Хоча був наперед упевнений: повернувшись на батьківщину, сидіти склавши руки не буде — натура не дозволить. В міру сил та можливостей працюватиме на благо вітчизни, тим більше, має чималий досвід військовика, у Фінляндії він теж згодиться.

Про дочок, як підійшла його черга, ясновидиця відповіла, що з ними все гаразд, він скоро їх зустріне. (Це й справді швидко збудеться). Як і брата й сестру, в них

теж все в нормі, хвилюватися немає підстав. Їх чекає звичайне життя — без злетів, але, слава Богу, і без падінь. А ось…

І тут ясновидиця вперше звела очі — вони в неї виявилися надто якісь проникливі, наче пронизувала ними наскрізь людину, й уважно подивилася на генерал-лейтенанта, подивилася наче аж вражено і з мимовільною повагою. І це спершу не сподобалось Маннергейму: «Що вона бабляється в моєму майбутньому?» — незадоволено подумав.

Пророчиця раптом голосно вигукнула:

— О-о!.. Ваше майбутнє, пане генерале, таке… таке, що не кожному із смертних подібне випадає. Для своєї країни ви станете, як… як батько нації!

— Вельми розчулений, — з легкою іронією вклонився генерал-лейтенант. — Батьком, до речі, я вже став, але тільки для своїх чудесних доньок, за якими я так скучив. Але дозвольте поцікавитись, шановна пані, що ж я таке, даруйте, втну, що мене чекає таке… мм… незвичайне, якщо вірити вашим словам, майбутнє?

— Що ви там вчините — не знаю, — зізналась віщунка, — я

політикою не цікавлюся. Я кажу лише те, що бачу у вашому майбутньому, що вас там чекає через роки та роки і що з вами станеться…

«Про моє майбутнє ясновидиця змогла розповісти багато дивного», — запише він до своїх спогадів і далі сухо й скупо занотує кілька фраз провидиці про ту дивовижу, що, коли вірити, чекала його в далекій і близькій будучині.

А буде — знову ж, якщо вірити віщунці, — ось що. Найближчого часу Маннергейма чекає довгий і трудний шлях («Поїду в Петроград, а потім і додому, — подумав він ледь

чи не розчаровано. — Але це я і без неї знаю. Що ж тут… пророкувати?»).

— Не кваптеся, — ніби вгадала ясновидиця його думки. — Не вдавайтеся до скепсису і не збивайте мене з процесу ясновидіння. Я кажу вам лише те, що бачу у вашій будучині — вас веде Провидіння Господнє, ви станете дуже і дуже великою, знаменитою і славетною на віки людиною. Іншої такої, як ви, у вашій країні не буде.

Хоч стій, хоч падай!

Але й це ще не все. Виявляється, він отримає високе («Дуже високе», — уточнить віщунка)

призначення і приведе армію до перемоги.

ПРИВЕДЕ АРМІЮ ДО ПЕРЕМОГИ.

Це його навіть заінтригувало. Та і який генерал не мріє привести армію до перемоги? Для цього він і є командуючим. І він, Маннергейм, теж не проти. Але — яку армію? Російської вже немає, а на овиді ніяких інших армій не передбачається… А віщунка тим часом ще і ще його приголомшувала. (Невже й справді за невидиму нитку розмотувала клубок його життя, яким він ще не жив, бо воно ще тільки мало відбутися — в недалекому

майбутньому, не пов'язане ні з Одесою, де, власне, він перебуває тимчасово, ні з Румунією, де стоїть його — поки що його — 6–й кавалерійський армійський корпус, ні взагалі з фронтами Першої світової…) А пророчиця знай своє торочить: йому, Маннергейму, буде виявлена велика шана (Де? Коли? Ким?), а потім він добровільно відмовиться від високого поста. Через незначний проміжок часу відправиться у дві значні зарубіжні поїздки — розмотувала далі передбачниця клубок його ще не прожитого ним життя, — для виконання відповідального державного завдання, з яким успішно

впорається (Якої держави завдання?), а коли повернеться з поїздки, то отримає призначення на ще вищий пост, хоча діяльність його буде короткочасною на тому посту, хоч і значною. Мине багато років — на цьому дива ще не закінчувалися, — і він знову займе високий — чи не найвищий у країні, — пост.

— У якій країні? — поцікавиться генерал-лейтенант, — відбудеться зі мною сіє диво?

— Все, — як риску підвела ясновидиця. — Над сказане ви більше не почуєте од мене ані слова. І так навіщувала вам задосить. А почутому од мене можете й не

вірити, але воно неодмінно збудеться і в тій послідовності, у якій я назвала. Це після того, як ви створите армію і приведете її до перемоги… Все, все, — виставила вона наперед руку, наче відгороджуючись від нього долонею з розчепіреними пальцями. — Я дуже втомилася, відшукуючи у вищих сферах ваше майбутнє. Прошу мене залишити одну. А перед вами, пане генерале, схиляю голову — на знак поваги перед вашими майбутніми заслугами. Ви з тих, хто буде навічно належати історії, не тільки своєї країни, а й усього людства. Таке моє пророкування і воно збудеться!

І все ж генерал-лейтенант посміхнувся скептично на одержану інформацію про такі свої… гм-гм… справді ледь чи не гераклівські подвиги. Такі герої хіба що в «Калевалі», а він усього лише простий смертний. Та ще подумав: яку армію він приведе до перемоги? Російську він вже залишає назавжди, та й розпадається вона, іншої на обрії не видно. Про фінську армію він щось нічого не чув, немає її — та й не потрібна вона глухій провінції чужої імперії. Не видно на обрії і високих постів, та і які пости у відставного генерала? Та й кому взагалі потрібен відставний вояка? А те, що вона йому щойно навіщувала,

схоже на диктаторство. Гм… Фін — диктатор Росії? Фантастика! Не має він анінайменшої схильності до диктаторства, за натурою він демократ, тож не може стати таким собі новітнім самодержцем… Маячня все це, казочки для дорослих!

Розчарування ясновидицею було повне. Пошкодував, що дозволив себе втягнути в несерйозне дійство, схоже на ворожбу. Хіба він хлопчик? Несолідно для генерала брати участь в якомусь там… забобонному дійстві.

Принаймні так тоді думалось…

Наступного дня, а саме 8 листопада, газети повідомили, що уряд Керенського повалений, владу в колишній столиці російської імперії захопили Ленін з Троцьким, ставши на чолі більшовицького заколоту, що вони його назвали революцією — соціалістичною чи вже якою там… («Ця новина, — зазначатиме Маннергейм у спогадах, — була абсолютно спокійно сприйнята в Одесі. З друзями-офіцерами ми сперечалися про те, що треба було б організувати відсіч цій диктатурі меншості, але мені прийшлося усвідомити, що ні вони, ні суспільство в цілому не вважали за необхідне приступити до будь-яких

дій».)

І тоді Маннергейм, виправивши своє командировочне посвідчення з Одеси на Петроград, почав збиратися в дорогу. Буцімто для лікування, хоча ще й сам тоді гаразд не розумів, для чого він їде в російську столицю, тільки відчував: він мусить їхати. Негайно! Адже поруч імперської столиці — його батьківщина. Тож його наче голос предків кликав: їдь!

Таким чином перше пророцтво одеської ясновидиці про те, що його чекає найближчого часу довгий шлях, збулося одразу, хоч він і не вважав те за пророцтво. Просто та жінка вгадала, та й по тому.

А тим часом одеське бабине літо в ранзі пізнього літа було у всій своїй красі. Не хотілося й думати, що десь далеко на півночі — і в Росії, і вдома теж, — в цей час вже мрячлива сіра холоднина, здебільшого безпривітна, з вітряними чорними ночами, повними холодного дощу — щоправда, на півночі Фінляндії вона вже святково біла від перших снігів.

Він з насолодою вдихав солонуватий вітер із запахом водоростей, що долітав з Чорного моря, і вітер той нагадував йому батьківщину, Балтійське море з Фінською затокою. Вокзал кипів од метушні та галасу, сюди й туди снували пасажири з бебехами, дерли

горлянки вантажники, пропонуючи свої послуги, і над усім тим сум'яттям моторошно, із затятою впертістю кричав прив'язаний до вуличного ліхтаря чийсь осел, облізлий і старий.

Потяг вже стояв біля перону під парами — машиніст визирав з будки і меланхолійно спльовував, спостерігаючи за вокзальною метушнею, час од часу його паровоз, наче сердячись, пшикав клубами густої пари — вона чомусь була запашною і її навіть хотілося попробувати на смак. Принаймні так забаглося Маннергейму. Можливо, в передчутті мандрівки. Він любив переміну місць, власне, звик до неї

— військова служба, що завжди на колесах, привчила, а цього разу мандрівка мала бути особливою — додому. Він уже майже прийняв рішення не повертатися до лав російської армії — додому, додому! Хай і блудним сином, але — додому. Вперше після тридцяти літ служби чужій імперії додому не в гості, а — назавжди. Вдихаючи пару з паровозного котла, відчував нетерпляче збудження: швидше б уже додому… Раніше дорога з Одеси до Петрограда займала максимум два дні, але нині, коли всюди розгулялася пані анархія, безлад і беззаконня, це займе, очевидно, кілька діб. Поїзди ходили вщерть переповненими (на

дахах і там не знаходилось місця!), пасажирів набивалося стільки, що й не повернешся, та він заздалегідь подбав про зручності — в межах можливого. Комендантом Одеси був колишній командир Охтирського гусарського полку, з ним Маннергейм був знайомий, він же й розпорядився виділити колезі-генералу та його супутникам (а їх назбиралося з півтора десятка) окремий вагон. Що взагалі було чудово!

Вже забігали поміж вагонами провідниці. Друзі-офіцери і просто товариші за службою, які проводжали Маннергейма, дістали шампанське, за командою леді Паджет відкоркували його, випили за

добру дорогу до Петрограда, який тепер належав якимось — страшно подумати — Ульянову та Лейбі Бронштейну, чиї більшовики, що всупереч їхній назві насправді були в меншості, і захопили столицю Романових.

— Панове, за відновлення на святій Русі законної влади Романових! Ура, панове, ура!

— Ура, ура!.. Будемо вірити, що червона зараза довго не протримається біля захопленої влади!

Ось тоді, як офіцери галасуючи, один поперед одного виголошували ура — патріотичні тости, до

Маннергейма підійшла леді Паджет з дивними словами про те, що й вона… ясновидиця.

Генерал-лейтенант вирішив вже нічому не дивуватися — та й подумки він уже був у дорозі.

— Я тому ясновидиця, що можу із стовідсотковою точністю сказати завтра про те, що буде… сьогодні!

Безтурботно сміялася, стримано посміхнувся й Маннергейм.

— Я рада, генерале, що ви повертаєтесь в рідні краї. Перше пророцтво щодо дороги, яка вас чекає, вже збувається, збудеться і решта. Я вірю, ясновидиця не

помилилася, ви й справді станете великим, справжнім фіном своєї чудової Фінляндії!

— Дякую, леді Паджет. Крім усього, я високо ціную ваш гумор. У принципі, я теж можу впевнено сказати завтра про те, що буде… сьогодні. І певний, що й у вас все буде добре.

— Я завтра нарешті відправляюся на румунський фронт — майже на зміну вам. Принаймні в ті місця, звідки ви повернулися — в румунські Карпати… Підкажіть, як називається та квітка, що ви її привезли з румунського фронту?

— Каменеломка, леді.

— По-українському, пригадую, красивіше.

— Розрив-трава, або — ломикамінь.

— О, як гарно — і розрив-трава, і ломикамінь! Сподіваюсь, я ще зустріну її на фронті в Трансільванії.

— Неодмінно, леді. Смію думати, вона й вам стане талісманом.

— А я тим часом побажаю вам, генерале, аби вам і вдома, у вашій милій Фінляндії, завжди допомагав ваш талісман… Я пам’ятаю вашу розповідь про те, що ломикамінь, крихітна квіточка, успішно протистоїть натиску каміння. Більше

того, вона з ним успішно бореться за життєвий простір, за місце під сонцем.

— Життя таке, леді, що хочеш бути вільним і незалежним — борись. А тим, хто не бореться, умови життя диктує каміння.

— Бажаю і вам перемогти каміння. І вам, і вашій Фінляндії. Думаю, що переворот в Петрограді, падіння російської імперії вам, фінам, тільки на руку — чи не так?

— Більшовики спробують не випустити Фінляндію на волю. Їм теж потрібна російська імперія, тільки під іншими прапорами. А суть буде одна і та ж. Якщо не гірше.

— Але це вже залежатиме від вас, фіни. Візьмете приклад з ломикаменю, каміння вам не буде диктувати свої умови.

Через шість діб — аж через шість довгих-довгих діб, замість колишніх двох, — після всіх численних злих пригод, яким, здавалося, не буде кінця-краю, Маннергейм нарешті дістанеться Петрограда.

В столиці самодержавної, а тепер більшовицької Росії він пробуде тиждень, і цього виявиться цілком досить, аби переконатися: зміцнюючись, радянська влада стає

загрозою для національно-визвольних рухів колишніх підневільних народів російської монархії. В тім числі й для фінської держави. Ось тоді він остаточно й безповоротно вирішить не повертатися в Росію до її армії — він уже відчув себе громадянином Фінляндії.

Треба було готуватися до тяжкої боротьби за волю. Тим більше, червона загроза, перейшовши кордони Фінляндії, вже повзла по її теренах. Перебуваючи в Петрограді, він використав час для зустрічей з офіцерами, які вже були в цивільному. Так безпечніше. У всіх був гнітючий настрій, всіх охопив

страх — перед загрозою більшовицьких арештів. Він якось заїкнувся, що, мовляв, краще загинути з мечем в руках (можливо, висловився дещо патетично, але в цьому був переконаний), аніж отримати кулю в спину, але старі знайомі, раніше, здавалося, безстрашні вояки, лише опускали очі. Боротьбу з більшовиками вони вважали безперспективною справою, зарані приреченою на неуспіх. І він зрозумів, що віднині покластися можна лише на власні сили. А збагнувши, заквапився в Гельсінкі.

Російська столиця була на осадному становищі, без дозволу Петроградської ради більшовиків

ніхто не мав права її покидати — незбагненно — чому? Невже всі поставали заручниками більшовиків? — і навіть право на виїзд було заборонено видавати — допоки не будуть виловлені противники нового режиму, чи що? І все ж Маннергейму вдалося вирватись — при допомозі солдат з прибалтійських теренів, які того дня чергували на Фінляндському вокзалі. Зачувши фінську мову Маннергейма (російської вони майже не знали), зраділи як своєму і пропустили його на перон.

Того дня, коли він прибуде до Гельсінкі, над столицею сіятиметься занудлива мжичка, погода буде

похмурою — моква, сльота, якась безнадія, невпевненість. Рідкі перехожі, попіднімавши коміри, швидко перебігали вулиці. Над усією Фінляндією висіло сіре, безпросвітне небо, з боку Фінської затоки неслися важкі снігові хмари, але на душі в генерал-лейтенанта буяла весна — додому, нарешті він повернувся додому, скинувши з шиї осоружне ярмо чужої служби, повернувся в свою предківщину, в край «Калевали», повернувся з передчуттям непростих випробувань, що його чекають в рідній країні Суомі. На вокзалі його чекала дружина, теж усміхнена, як весняне сонце, і в душі його було

умиротворено і спокійно. Що з того, що попереду в нього буде тяжка і довга боротьба за незалежність, але він був готовий до неї. Перед внутрішнім зором його все ще стояла залита сонцем бабиного літа Одеса, у вухах лунало пророцтво ясновидиці, що він виграє і приведе армію до перемоги. Ту, неіснуючу фінську армію, яку йому ж і треба було ще створити. Але відбулося головне: нарешті фін повернувся у свою Фінляндію — після 30 літ служіння чужій імперії, яка поневолила його маленьку, але для нього таку велику Батьківщину. Повернувся, аби російський генерал Маннергейм нарешті став фіном Маннергеймом.

Ні, ні, він і до того був фіном Маннергеймом і завжди про це пам'ятав, як ніколи не поривав коріння свого, але тільки після 1917 року він вже стане тим, ким і мав стати волею Провидіння: Великим Фіном Маннергеймом, який принесе волю своєму народові (власне, народ Суомі з ним здобуде свою волю, попрану ще в 1809 році), батьком фінської незалежності, бо тільки з Маннергеймом, генерал-лейтенантом царської служби, Фінляндія нарешті стане Фінляндською республікою, державою в Північній Європі, а не генерал-губернаторством, главою якого був російський самодержець,

представлений генерал-губернатором; не бідною, загнаною в глухий кут провінцією у складі своєї хижої сусідки, яка хоч і скинула самодержця Миколу II Романова, але навзамін — святе місце не буває порожнім — здобула нового поневолювача, тільки вже в ранзі «найвидатнішого пролетарського революціонера і мислителя, геніального продовжувача революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса (далися йому ті німці!), засновника комуністичної партії Радянського Союзу, вождя Великої Жовтневої Соціалістичної революції, творця першої в світі соціалістичної держави, великого стратега і тактика

світового пролетаріату…» і т. д., і т. п., але ж недарма самі росіяни кажуть: хрін від редьки не солодший. Була російська імперія Романових, стала імперією Леніна — Троцького (пізніше Сталіна та його прісних), а що від того змінилося? Імперський дух Москви, жадоба зусібіч захоплювати й приєднувати сусідів, здавалася невмирущою на тисячоліття: Росія — третій Рим, а четвертому не бувати! Але то тільки так здавалося — ломикамінь тому й ломикамінь, що рве каміння.

Коли Маннергейм повернеться на Батьківщину, новий фінський уряд на чолі з П. Е. Свінхувудом, який щойно вирвався з сибірського

заслання, першим своїм актом проголосить незалежність Фінляндії. 6 грудня 1917 року парламент затвердить це доленосне рішення, якого Фінляндія чекала більше ста років. Рада народних комісарів Росії, керована Леніним, визнає — змушена буде визнати, щоправда, як час покаже, всього лише про людське око, незалежність Фінляндії, та все ж…

Карл Густав Маннергейм, «Мемуари»:

«Не дивлячись на те, що радянський уряд формально визнав нашу незалежність, він, звичайно ж, не прислухався до прохання

парламенту про виведення російських військових частин з Фінляндії. Їхнє перебування на фінській території мало досить визначальну мету: приєднати в подальшому нашу державу до Росії».

Але більшовики не врахували одного: у Фінляндію вже повернувся фін Маннергейм, і Фінляндія не тільки де-юре, а й де-факто мусила стати незалежною.

Перше пророцтво одеської віщунки збулося досить швидко: довгий шлях генерал-лейтенанта Маннергейма, що розпочався в Одесі в листопаді 1917 року і прослався через Київ і Петроград, щасливо

завершився в Гельсінкі. Так же швидко почне збуватися і її друге передбачення: високе призначення, що чекало генерал-лейтенанта, і перемога, до якої він приведе армію.

Ту армію, якої насправді ще не було, але яка мала бути. Бо допоки ж од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчатиме? Відблагоденствували в російській імперії, пора вже було нарешті й заговорити — рідною мовою, в рідній країні, в сім'ї вольній, новій, заговорити на повний голос.

І народ суомі заговорить — з допомогою Маннергейма. Тож мине не так і багато часу, і все з того, що

напророчила йому віщунка в Одесі, збудеться один до одного.

А поки що друзі вручать йому національну фінську шапку (з Північного Льодовитого океану вже насувалися холоди), традиційну їхню круглу плескату шапку з хутряною околицею, що опускається на вуха й шию, і він відчує себе в ній причетним до свого народу. Російський генерал нарешті стане тим, ким і мав бути від Бога і ким власне й був усе життя — суомалайсетом, як самі себе називають фіни. Одночасно з шапкою, на знак того, щоб він ніколи не розлучався зі зброєю в священній боротьбі за волю, — друзі піднесуть

йому ще й фінський ніж — короткий ніж з грубим лезом та білою кістяною ручкою з якимись письменами, знамениту їхню фінку, що її носять у піхвах, і він скаже, як клятву виголосить:

— Нарешті я фін! Дякую тобі, Господи, що Ти благословив мене народитися фіном і дав мені найчудеснішу у світі Батьківщину — синьооку Фінляндію! А далі я вже створю себе сам, стану тим фіном, яким і належить мені бути!

На календарі стоятиме осінь 1917–го, і до смерті його в 1951 році ще залишатиметься ціле життя, те життя, що подібне до раптової з'яви

наднової зірки у Всесвіті. Коли вона негадано спалахує, то світність її тоді в максимумі порівняна з сумарною світністю всіх зір її галактики! Або навіть і перевищує її!

Йому й судитиметься спалахнути яскравою зорею у небі Вітчизни, тією зорею, що коли вже і її не стане, то все одно світло від неї йтиме і йтиме — віки та віки…

Це з анотації до популярної серії «100 великих…». В даному випадку — диктаторів. Поряд із названими чотирма, там ще 96 інших тиранів. Ближче до нашого часу, зокрема в минулому столітті, кого там тільки не здибаєш: угорський Хорті, росіянин Ленін, радянець (за національністю — грузин) Сталін… А ще Мустафа Ататюрк, Антонеску, Муссоліні, Чан Кайші, Гітлер, Салазар, Франко, Тіто, Чаушеску, Бокасса, Сомоса, Фідель Кастро, Пол Пот, Садам Хусейн і багато, багато їм подібних деспотів.

Але Карла Густава Маннергейма серед них немає, хоч він легко — маючи свого часу всю повноту влади

і велику популярність в народі — міг стати «особою, що має в державі необмежену владу», як тлумачиться цей термін у словниках, міг стати диктатором і поруч «з перемогами та досягненнями» залишити ще й «кривавий слід».

Кривавого сліду фон Маннергейм не залишив, бо його й не мав.

Диктатором цей великий чоловік просто не міг бути. За своєю природою і складом душі. Сатрапом треба ще народитися, авантюристом бути від природи, а Маннергейм народився великим полководцем, таким же політичним діячем, взагалі

— Людиною з великої літери.

Зробивши своє, себто в черговий раз порятувавши батьківщину, він добровільно (мавр зробив своє, мавр може йти) йшов у відставку. З доброї волі. Йшов, щоб знову повернутися, якщо його знову покличуть рятувати батьківщину, аби знову — порятувавши в черговий раз вітчизну, — непомітно залишити верховне кормило.

Така це людина. Дивна і незвичайна. Знаходячись на вершині влади, відчуваючи її отруйно-хмільний трунок, не заразитися нею як сверблячкою, такою собі проказою? І не залишитися «біля

руля»? «На вимогу трудящих»? Ні, таких людей небагато на землі і їх варто було б увести до книги «100 великих діячів, які могли, але не схотіли ставати диктаторами». У такій уявній книзі одне з чільних місць зайняв би він — Карл Густав Маннергейм.

Тепер уже все можна. Навіть зізнатися, що генерал Маннергейм був кумиром твоєї юності, підпільним, ясна річ, глибоко законспірованим. У душі, адже у ті лихі есересерівські часи, за один лише вияв симпатії до одіозного білофіна, контрреволюціонера і

реакціонера (його тодішні титули в радянській ідеології) могли запросто зіпсувати тобі життя, і ти, втративши роботу, а з нею і засоби до існування, ставав у священній комуністичній імперії табуйованим, а то й загримів би в «места не столь отдаленные». Білофінський генерал Маннергейм був смертельним ворогом червоних, адже посмів вирвати з їхніх пазурів свою маленьку батьківщину і всупереч волі керманичів «общей родіни» зробити її вільною. І це — якийсь там Маннергейм, царський генерал, якусь там Фінляндію! Моську в порівнянні з слоном — есересером!

І все ж він був для нас,

українців, з ярликами ледь чи не націоналістів, героєм — і моїм, і моїх найближчих та найвірніших друзів-однодумців, яким я міг довіряти і які платили мені тим же. Ми тоді навіть по-доброму заздрили фінам, які дали світу генерала Маннергейма, якого, на жаль, не виявилося в потрібний час в Україні, і Україна в 1917 році, програвши визвольні змагання, на відміну від Фінляндії, так і не виборола собі незалежності, не стала повноцінною європейською державою, хоч і мала для того всі підстави і великий віковічний досвід боротьби за волю і кращу долю. А втім, як ми усвідомлювали, крім Маннергейма, у

нас ще багато чого тоді не виявилось, та й ситуація в нас була складнішою, не спрацювало багато інших чинників, навпаки, спрацювала більш як тривікова русифікація нашого народу, та все ж…

Пригадую, в дитинстві, коли я надибував у якійсь книжці про Північ слово «чухонець», мене, малого, охоплював якийсь ледь чи не містичний жах. Боявся загадкових чухонців, і часто ночами мені снилися фантастичні істоти в хутрах — незбагненні чухонці. Люди не люди, а бозна-що таке. Одне слово — чу-хо-нці-і… І лише через роки я дізнався, що то всього лише зневажлива назва фінів, дана їм у

«братній» Росії (як і досі росіяни звуть українців хохлами, а самі бурхливо обурюються, якщо хто їх називає кацапами!). Так ось він, генерал Маннергейм, у всьому світі утвердить слово фін, як синонім слова свободолюбивий, мужній, незалежний. І поверне до нього втрачену повагу.

Що ми тоді, молоді українці з Придніпров'я (Придніпров'я беру як приклад, це міг бути хоча б і Львів), знали про якогось там генерала Маннергейма з далекої засніженої і холодної Фінляндії, незнайомої нам? А майже нічого. За винятком хіба головного: Маннергейм вистояв у тяжкій боротьбі з монстром на

ймення СРСР і врятував від червоного рабства свою країну, здобувши за те «звання» контрреволюціонера і реакціонера. Наші славні патріоти та різні — несть їм числа тоді й тепер — отамани на таке не спромоглися, а він, генерал, із більш як тридцятилітньою службою в російській армії, коли росіяни вже вважали його своїм, здійснив віковічну мрію фінів про свободу. За одне вже це він заслуговував бути нашим потаємним героєм. І був ним. Законспірованим у наших душах. Попри всі ярлики, що чіпляли йому в СРСР. Борці за волю, чиї б вони не були, є борцями за волю всього

людства.

Ось цим — мужнім двобоєм з червоним гігантом — нас і приваблював незнаний нам якийсь там фон Маннергейм і викликав наші стійкі до нього симпатії, наче він був нашим, українцем, і врятував від рабства нашу Україну. Він був і залишився на все моє життя яскравим прикладом того, як треба любити свою землю і бути її господарем, а не покірним попихачем в сильнішого сусіди.

Взагалі, подив і захоплення у нас тоді викликали дві невеликі, як на загальні територіальні параметри, держави — Польща і Фінляндія, які

зуміли в 1917–1918 роках вирватися з есересерівських кайданів на волю. Ну, Польща, зрозуміло, вона й раніше мала міцну державність (хоча й побула якийсь там час у складі російської імперії в якості всього лише Королівства Польського), а — Фінляндія? Чи то пак в Росії Велике королівство Фінляндське — глуха північна провінція Романових, і раптом…

Польщу тоді врятував — хоч би як його не оцінювали й не оцінюють нині, — Юзеф Пілсудський. Диктатор за своєю природою і внутрішньою суттю, крутий, жорстокий, часом самодур (диктатор Польщі в 1918–1922 рр., у 1926 році

встановив у Польщі «санаційний» (оздоровлюючий) режим, один з ініціаторів нападу Польщі на радянську Росію), але Польщу врятував він. Та, власне, й звання маршала, на відміну від, наприклад, Маннергейма, Юзеф Пілсудський, користуючись верховною владою, сам собі й присвоїв. Аби не канітелитись із законодавцями. Всупереч спротиву сейму зненацька видав наказ: «Звання першого маршала Польщі приймаю (хоч йому ніхто тоді його не давав і навіть не збирався давати) і затверджую…» І 14 листопада 1920 року прийняв маршальський жезл (сам придумав і ритуал) з рук солдата Яна Вендіка. А

втім, можливо, маршальський жезл він і заслужив — принаймні полякам видніше. «Глибока ненависть до Росії» була основним пунктом його політичної програми й діяльності на всіх постах, які він здебільшого захоплював і на які сам себе й призначав. І глибоко ненавидів він Росію не тому, що вона Росія, а тому, що вона гнітила його батьківщину, якій він хотів добра і волі. (До речі, за рік до смерті маршал Пілсудський — все-таки й він бував іноді мудрим, не будучи патологічним ненависником Росії — покращив відносини з Росією, відмовившись на боці фашистської Німеччини — далекоглядний був політик! — брати

участь в Східному пакті).

Але попри диктаторство і часто просто-таки політичне бешкетництво й самодурство вкупі з жорстокістю (він був некерованим), саме Юзеф Пілсудський, як тодішній головнокомандуючий збройними силами своєї країни, підписав 16 листопада 1918 року листа про утворення польської держави. А коли Червона армія (1–а Кінна, 25–а Чапаєвська дивізія та інші) всепожираючою сараною під командуванням Тухачевського та Сталіна підійшла до Варшави (незалежність Польщі тоді повисла на волосині, і все йшло до того, щоб бути їй черговою «радянською

соціалістичною республікою» в складі СРСР), то саме він, Юзеф Пілсудський, розбив — т. з. «чудо над Вислою» — червоні загарбницькі орди і вигнав їх з Польщі, назавжди утвердивши свою батьківщину вільною державою. І його співвітчизники щасливо уникли нагоди стати радянським народом — «новою історичною, соціальною і інтернаціональною спільнотою людей, які інтегрують в монолітну соціалістичну єдність усіх класових соціальних груп, усіх націй і народностей СРСР» (з обов'язковим переходом на російську мову) — «інтернаціональними засобами спілкування є російська мова» — «на

основі марксистсько-ленінських принципів інтернаціоналізму», ким ми, українці та інші, що не змогли вирватись тоді на волю, змушені були ставати — пощастило полякам. І це завдяки йому, Юзефу Пілсудському — честь і хвала йому!

18 жовтня 1920 року воєнні дії були припинені. Польща підписала мир (мир, а не поразку!), багато з нього вигравши, адже їй відходили — з чим неможливо було змиритися! — західнобілоруські та західноукраїнські землі. І хоч сторони, підписуючи мир, відмовились від вимог відшкодування витрат та збитків, пов'язаних з війною, але РСФСР та УРСР

погодились повернути Польщі трофеї, наукові й культурні цінності, вивезені з території Польщі починаючи з 1 січня 1772 року, а також визнати роль польських земель в господарському житті колишньої російської імперії: радянська сторона виплачувала їй в річний термін 30 мільярдів золотих рублів, а Польща, в свою чергу, звільнялась від відповідальності за борги та інші зобов'язання колишній російській імперії! Маршал Пілсудський мав всі підстави святкувати перемогу! Попри всі його диктаторські химери й одіозність, попри не зовсім добре ставлення білого маршала до України — на жаль, — (ополячування

західноукраїнської людності, різні пацифікації тощо — це окрема болюча тема), він все ж викликав симпатії.

Отож після «буремного» сімнадцятого лише дві країни зуміли вирватись з червоного іга і залишитися незалежними — Польща і Фінляндія, ось чому ми їм по-доброму тоді заздрили і зітхали, що в нас не виявилось тоді ані диктатора Пілсудського, ані недиктатора Маннергейма. Ось чому вони викликали у нас захоплення, а другий так навіть був — і залишився — нашим кумиром. Маннергейм — повна протилежність Пілсудському, адже все він зробить згідно з

законом, дотримуючись його букви і духу, не маючи й думки про самовільне захоплення влади, хоч теж, як і Пілсудський, врятував свою країну.

Для диктаторства він був надто цивілізованим, надто порядним, глибоко освіченим, добре вихованим, громадянином, а не самодуром, і надто любив не себе у своїй вітчизні, а вітчизну в собі, будучи людиною перш за все честі й обов'язку. Він був аристократом у кращому значенні цього високого звання (аристократи — представники родовитої знаті, які мають, як правило, вищі титули і заслуги не одного покоління і залишили в переважній більшості

яскравий (але — не кривавий) слід в пам'яті людства, і які внесли свій вклад в історію). Аристократи, як правило — порода зобов'язує! — вишукано-благородні, шляхетні. Аристократ — і цим все сказано!

Таким був і залишився Карл Густав Маннергейм. Тож не міг він потрапити до книги «Сто великих диктаторів» (нарівні, приміром, з грузином Джугашвілі, який з освіти мав усього лише два курси попівської семінарії), а тому Маннергейм із часткою фон перед прізвищем, що вказує на дворянське походження, зайняв цілком законне місце в іншій книзі популярної серії — «100 великих аристократів».

Лише нині, як почив у бозі СРСР (нарешті!), й Україна стала вільною, я почав дізнаватись, відкинувши облуду есересерівських часів, хто ж він такий, герой моєї національно свідомої юності Карл Густав Маннергейм. Принаймні до того, як після повернення з Одеси та вражаючого пророцтва тамтешньої Кассандри, очолить боротьбу за незалежність своєї вітчизни.

Взагалі, його прізвище мало б бути Мархейм. Принаймні родоначальником роду Маннергеймів був вихідець з Голландії купець Хенрік Мархейм, який у XVI столітті перебрався до Швеції (Фінляндія тоді була під владою шведських

королів). А ось уже його молодший син Аугустин отримав дворянське звання. У 1693 році Аугустин Мархейм облагородив своє прізвище на довше й звучніше і став Маннергеймом, від якого й пішли всі наступні Маннергейми. Аугустин мав чотирьох синів, і лише старший з них, Карл Ерік пішов по військовій лінії і служив у Фінляндії в місті Турку, ставши в 23 роки майором. Згодом, одружившись з дочкою губернатора Турку — бравим удався майор, бравим і метикованим! — Карл Ерік Маннергейм на гроші дружини купив маєток, якийсь час вів тихе мирне життя обивателя, але згодом таки повернувся до політики,

посівши посаду губернатора (себто свого тестя, правильний у нього виявився тесть!), а пізніше й заступника голови сенатського департаменту економіки. Хоч йому й був пожалуваний графський титул, але успіхом у фінів він не користувався (молодшому синові Аугустина ставилось у вину те, що він був надто поступливим перед руськими під час війни 1808–1809 років, коли очолював депутацію до руського імператора у справах вирішення питання відносно статусу Фінляндії). Все це й змусило графа Карла Еріка Маннергейма, який не проявив достатнього патріотизму у відстоюванні волі, врешті-решт піти

у відставку. Чи не тому його син Август, відчуваючи нелюбов фінського суспільства до їхнього сімейства — (і таке довелося пережити, доки в 1918 році Карл Густав Маннергейм не поверне любов співвітчизників до прізвища Маннергеймів) волів політикою не займатися, а спеціалізуватися в області жіночої моди, інтер'єру та церемоніалу. Добре малював, але не міг стати професійним художником, адже в його час це вважалося недостойним дворянина.

А ось брат Карла Еріка, Карл Густав з роду Маннергеймів, був першим, хто народився у Фінляндії. Він дослужився до губернаторства,

був президентом Верховного суду Виборга і взагалі вдався одним з активних фінських націоналістів, прихильників всього свого, вітчизняного. Це він запропонував вести судочинство фінською мовою, заснував посаду професора фінської мови в університеті Гельсінгфорсу, одне слово, дієво підтримував усе фінське і гордився, що він — фін (чи не в нього і вдався «наш» Маннергейм?). Але найбільшим захопленням Карла Густава стало збирання комах, він мав унікальну в своєму роді колекцію їх, що нараховувала більше 100 тисяч видів. Був асом етимології, написав кілька книг про жуків (їх у своїй колекції

мав 20 тисяч!), обирався членом багатьох іноземних природознавчих товариств, вважаючись світилом у своїй галузі.

Одружившись з дочкою військового, Карл Густав прижив з нею трьох дочок і сина. Вважається, що єдиний його син Карл Роберт, не в приклад своєму батькові, якого він втратив, коли йому минуло десять років, — став радикалом і атеїстом. Карл Роберт володів кількома художніми талантами, професійно співав і навіть якось виконав головну роль у першій фінській опері «Полювання короля Карла» (замінив соліста, який несподівано захворів). Закінчивши університет в

Гельсінгфорсі, довгий час жив у Парижі, де й підхопив радикальні ідеї. Займався перекладами — але на шведську мову, що була тоді офіційною мовою Фінляндії, проти чого фіни постійно боролися, — Бернса, де Мюссе, Гейне, сам писав не бездарні вірші. А ще він був неперевершеним кулінаром (як на нинішнє розуміння — мав таке хобі) і знавцем вин, що цінувалося у всі часи. Хлопець, як то кажуть, був хват і зух, і взагалі, — не промах! Умів все брати від життя, пам'ятаючи, що воно дається, на жаль, всього лише один раз. Оженившись, як у подібних випадках прийнято казати, на грошах, себто на дочці — і тут

хлопець — не промах! — крупного фінансового магната Юхана Якоба фон Юліана (діда «нашого» Маннергейма) — Хелен. Але проживши в шлюбі 18 років, народивши з нею семеро дітей, кинув дружину напризволяще, попередньо протринькавши та процвиндривши всі свої статки і статки дружини — таким був батько «нашого Маннергейма». Хелен Маннергейм, опинившись самотньою, вдруге не виходила заміж, сама виховувала дітей, неодмінно в англійському дусі, а це означало, що суворо й жорстко. Приучувала дітей до самодисципліни, стриманості, діловитості, виконання перш за все

своїх обов'язків. Тримаючи потомство в узді, більше уваги приділяла загартуванню, аніж їхньому духовному розвиткові, про який, здається, й не дбала. Головне — гарт, відвага, покора і самодисципліна. А різні там… м-м… любов, дружба, теплота взаємин для Хелен Маннергейм не мали аніякого значення — може, з цієї причини й пішов од неї чоловік і батько її сімох дітей. Варто зазначити, що діти слухалися свою сувору матір у всьому, і лише один з них не підкорявся матері та її диктаторству. Ним був майбутній маршал Фінляндії Карл Густав Маннергейм (обоє імен йому випали від батька — така

традиція!), той Карл Густав Маннергейм, який упродовж всього військового життя суворо дотримувався саме дисципліни і вимагав того від інших.

Він народився 4 червня 1867 року в Лоухічаарі, в південно-західній Фінляндії, в чотирнадцять років поступив в єдине вітчизняне кадетське училище в Фрідріхсгамі, неподалік Виборга, але потім перейшов до престижнішого Миколаївського кавалерійського училища в Петербурзі, що в той час для фіна вважалося превеликим везінням. Зробив блискучу кар'єру в російській армії, про яку завжди відгукувався лише з повагою.

Вважається, що за роки навчання в столиці імперії юний фінський барон завів чимало корисних знайомств, близько зійшовся з великим князем Миколою Олександровичем, котрий пізніше став останнім російським імператором. З 1891 року — Маннергейм служить в знаменитому полку кавалергардів, де теж здобув багато друзів, а заодно й прилучився до світського життя столиці. (З багатьма тими, хто пізніше складе білий генералітет, — типу Врангеля, Денікіна, Кутепова, Корнілова, Колчака — він буде в доброму знайомстві чи й дружбі).

Перші бойові нагороди отримав

чесно — в російсько-японській війні, на фронті в Маньчжурії, після війни підполковник Маннергейм побував із завданням імператорського двору в Середній та Центральній Азії, де пройде понад 10 тисяч кілометрів в Туркестані, на конях пісками Гобі, пройде Тибет, дістанеться аж до Пекіна.

З 1911–го — генерал-майор, зараховується до гвардійського Кавалергардського полку і швидко стане його командиром, а отже буде уведений до почту Миколи II. (На неувагу до себе імперської Росії він ніколи не міг поскаржитись.) З початком Першої світової воював — на посаді командира 12–ї кавбригади

— в Галичині, брав участь у боях з австро-угорською армією, воював у Румунії, де очолював кавалерійський полк. За три роки війни, пройшовши достатній гарт і вишкіл, показавши себе істинним аристократом, був нагороджений майже всіма російським орденами, отримав звання генерал-лейтенанта. В березні 1917–го під час Лютневої революції знаходився у відрядженні в Петрограді, потім повернувся на фронт, але після Жовтневого перевороту і падіння Тимчасового уряду фон Маннергейм вже назавжди залишить російську армію і повернеться на батьківщину як фінський патріот і талановитий

полководець, якого переважна більшість мешканців країни Суомі визнає за свого рятівника і не вагаючись приєднається до нього для священної боротьби за свою незалежність.

Кажуть, що це йому, Карлу Густаву Маннергейму, людині взагалі рішучій (і не дивно — кадровий-бо військовик) належать такі мовби аж безапеляційні, а на повірку пророчовіщі слова:

— Бог створив усіх людей, але ми, фіни, створили себе самі!

Буцімто кажучи це, генерал-

лейтенант (а втім, він тоді вже, здається, став маршалом) зробив паузу і з твердістю в своїй правоті закінчив:

— Але створили самі себе з благословення Господа! Такі ми, фіни!.. Бо інакшими бути не можемо.

Такі вони й справді — фіни: в лабетах російської імперії — один з найбідніших у Європі народів, десь там, у глухому арктичному закуті ледь не на узбережжі Північного Льодовитого океану, без будь-якої перспективи й надії на краще (тодішні шовіністи навіть зневажливо називали їх «північними циганами»), а здобувши

незалежність, увійшовши до вільної сім'ї вільних європейських народів, із генерал-губернаторства перетворившись на самодостатню державу, фіни стали передовою в Європі нацією з високим рівнем життя, про який в тодішньому есересері «будівники комунізму» навіть помріяти не могли, і вже Москва ганятиметься за фінськими товарами (навіть, даруйте, за фінськими унітазами).

Такі вони й справді — фіни: об'єднавшись, відстояли свою незалежність, створили свою державу і заодно самі себе і стали врешті-решт тими, кими й мали бути — фінами. І хай їм дісталася

територія не найкраща у всіх відношеннях — хоч і Європа, але ж далека північна її околиця, де болота і холоди, і ґрунти абиякі, а літо не тепле, край взагалі суворий, хоч для них він найкращий. І так, зрештою, і має бути.

Щоправда, зима на півдні Фінляндії трохи тепліша — в порівнянні з її північчю, — та літо і там, і там прохолодне — вплив арктичного повітря Гренландії та Північного Льодовитого океану, тож нічні заморозки в краю Суомі бувають ще й у червні-липні.

Горбистий край, болотяні низини, піщані рівнини, ліси та ліси,

і над усім тим краєм більшу частину року стоять тумани — осінні та весняні.

Ґрунти здебільшого не дуже родючі і змінюються вони незмінними болотами (33 % всієї площі країни), багато ще й лісових боліт, торф'яних, що змінюються просто заболоченими низинами. А ще кам'янисті та завалунені місцевості, на яких селяни постійно борються з сірими валунами, але скільки їх не збирай, не звозь на межі, як вони щоліта знову і знову вигулькують з-під землі — фіни кажуть, що вони просто швидко ростуть, з маленького валунчика з кулачок завбільшки чи дитячу голівку

за літо виростають такі, що й руками його не охопиш і ломом не вивернеш…

А чого багато в Фінляндії — так це річок, і всі вони повноводі, бурхливі і геть не судоходні, початок свій беруть в одному озері, а короткий шлях завершують в іншому, і тільки великі впадають у море.

Річки переважно кам'янисті й порожисті, із загальною кількістю порогів біля двохсот (найбільші з них — Іматра на річці Буоксе та на Оулун-Пюхякоскі).

Але найбільше в Фінляндії озер — великих і малих.

І всі вони — сині-сині.

Недарма Фінляндію називають країною тисячі озер. Хоча насправді їх там нелічена кількість, бо ніхто й ніколи не знав і не знає, скільки в країні Суомі насправді озер. Тож Фінляндія тримає перше місце у світі по озерах, водна поверхня яких складає до 80 % всієї площі країни.

А ще нелічена кількість шхерів, островів. Одні Аландські острови при вході в Ботнічну затоку Балтійського моря складаються з 6,5 тисяч (тисяч!) островів, острівців та скель!

І живуть в цій країні фіни — їх 93 відсотки, решта ж — карели,

тавасти (хеме), квени, лопарі або саамі, шведи.

І для них той край — найкращий у світі, і за нього вони готові віддати життя. Власне, за волю своєї суворої і водночас ніжної країни тисячі синіх-синіх озер.

І фіни постійно боролися за свою Фінляндію, за національну гідність, за рідну мову, за визволення з-під чужоземного гніту — спершу шведського, датського, а потім і на ціле століття — російського.

Ще під час Північної війни 1700–1721 рр. Росія почала захоплювати фінські території на узбережжі Балтійського моря,

відхопила Виборг, а після чергової війни зі шведами в 1740–1743 рр. відібрала землі з містами Фрідріхсвам, Вільманстранд і Нейшлот.

Російсько-шведським війнам, здавалося, ніколи не буде кінця-краю, і в результаті кожної такої війни Фінляндія щось втрачала, аж доки після війни 1809 року Росія не захопила всю Фінляндію, перетворивши її на Велике (мала втіха! Хоча спасибі, що хоч не на мале, як, наприклад, Україну перетворила в Малоросію) князівство Фінляндське.

В березні 1809 року на

скликаному фінляндському сеймі Олександр I гарантував збереження старих основних законів Фінляндії, та все ж… Завойовники багато чого обіцяють, але мало що з того виконують…

Швидко російські імператори забули про свої гарантії і перетворили Фінляндію в безправну провінцію своєї імперії, а згідно з маніфестом 1899 року було встановлено, що російська влада може без згоди фінського сейму (якого, до речі, так ніхто й ніколи не збирав) видавати закони, обов'язкові для всієї Фінляндії. Грища, бодай у якусь там автономію, куцу й кастровану — скінчилися.

Тут як тут вискочить Ленін і назве той маніфест царизму «справжнім державним переворотом» (що в принципі так і було), та ще й «вопіющим порушенням конституції» — хоча сам, захопивши владу, залюбки буде порушувати її в 1917 році і в подальших роках, а його наступники так і взагалі не зважатимуть на неї, кинувши через фінсько-радянський кордон свої відбірні війська, аби продовжити політику царів-імператорів відхоплювати від сусідньої держави шматки її території, а потім загарбати і всю її…

А царський маніфест 1910 року

так взагалі ліквідував і автономію Фінляндії, як кількома роками раніше і самостійні фінські військові формування, що складалися — у кращі часи — з восьми стрілецьких батальйонів та одного драгунського полку, не рахуючи кадетського училища — хіба то армія? Швидше сили правопорядку, але і їх врешті-решт було зліквідовано, і після того, як писатиме Поет, справді од молдаванина до фіна на всіх язиках все замовкло, бо — благоденствувало…

Воно й «благоденствувало»… До повернення у Фінляндію генерал-лейтенанта російської служби Карла Густава Маннергейма…

«Коли до влади в Росії прийшли більшовики, з'явилися й сили, які поривалися зруйнувати громадську будову Фінляндії» — К. Г. Маннергейм.

Але це ще й м'яко сказано: поривалися.

Не поривалися червонозоряні сили, а робили все, аби перетворити Фінляндію на автономну область неозорої Країни Рад. І для цього вони мали предосить військової сили і ледь-ледь було не зробили свою чорну справу, як, наприклад, з Україною, в якої не знайшлося в 1917–1918 роках свого Маннергейма,

а натомість до керівництва щойно проголошеною, а відтак і нетривкою незалежністю прийшла трійця непрофесіоналів: професор-історик (непоганий загалом історик, навіть видатний, глава цілої школи істориків, та все ж — історик, кабінетний учений), письменник (загалом добрий письменник, та все ж письменник, служитель муз, соціаліст — наївняк, автор оповідань та повістей з життя сільської бідноти) та редактор, публіцист (а це значить — без певної професії), видавець російськомовного журналу «Украинская Жизнь». І це все, що знайшлося в Україні в роках 1917–1918–х, незважаючи на ледь чи не

десятикратну перевагу в кількості населення — якщо порівнювати Україну з Фінляндією — і таку історію — одна козаччина чого варта! Всі вони — згадувана трійця — були великими патріотами України, але загалом страшенно далекі від військової справи — як, між іншим, і від професійної політики! Тож і виявилось, що одного патріотизму і бажання зробити Україну справді незалежною — замало. Більше того, письменник наївно гадав і втілював те своє дилетантське гадання в життя, що армія незалежній Україні взагалі не потрібна, бо ж Ленін щось там пообіцяв Україні. (Коли ж той Ленін,

всупереч своїм обіцянкам, кине проти України банду п’яної — але добре вишколеної матросні під орудою полковника — всього лише полковника! — Муравйова, — трійця з поквапу кине їм навстріч під Крути… Кого б ви думали? Та школярів-гімназистів! Рятуйте, мовляв незалежну Україну! Що ж — діткам полеглим — вічна слава, а тодішньому керівництву незалежної України — вічна ганьба!) Та ось нарешті поводирі схаменуться — хоч уже й пізно було — що армія все ж таки потрібна, головним отаманом (а втім, отаманщина — вона і є отаманщина, і ще жоден отаман ніколи й нічого не вигравав, за

винятком дрібних сутичок-наскоків) військ УНР став… публіцист та редактор, який до того й на гарматний постріл не наближався до армії! Який взагалі в ній нічого не тямив (як у політиці його «співправителі», історик та письменник), і трійця дрімучих непрофесіоналів благополучно довела Україну до повного краху, ставши, щоправда, через роки національними героями все тієї ж України. Історик, програвши визвольні змагання й емігрувавши — власне, втікши — за кордон, згодом покається перед своїми переможцями, засудить свою «контрреволюційну діяльність» на

посту глави незалежної України, буде прощений і повернеться в окуповану більшовиками Україну, аби й далі… писати історичні праці. Чим йому й треба було займатися, а він необачно зайнявся національно-визвольною справою, хоч самого лише авторитету вченого та розкішної бороди для цього виявилося замало… Бідна-бідна Україна — маючи десятки мільйонів синів і дочок, так і не спромоглася знайти в себе професіонала-військовика, свого Маннергейма, як знайшла його маленька Фінляндія. Але що сталося — те сталося. Чи, як через десятиліття скаже перший всенародно обраний президент

України: маємо те, що маємо. У даному випадку: мали те, що мали. Публіцист же, згодом вже в статусі головного отамана, теж емігрує за кордон і видасть там у 1923 році брошурку «Сучасна українська еміграція і її завдання» (під псевдонімом), ще ставитиме невідомо перед ким невідомо які завдання, аж доки не загине від кулі більшовицького агента, якогось Шльоми! Письменник же і в еміграції займатиметься тим, чим йому й треба було все життя займатися — писати твори, у яких когось чомусь повчатиме… Загалом же трійця своїм гірким досвідом (власне, відсутністю потрібного

досвіду) успішно спростує відому нахвалку Ульянова-Леніна про те, що навіть кухарка може керувати державою. Не може. Навіть шеф-кухар, не кажучи вже про рядових працівників кухні. І це стало очевидним навіть для сліпих і глухих, але тільки не Україні сьогоднішній, яка вперто хоче доказати, що це не так, а тому в нас, як гриби з води, плодяться Герої України, коли це звання роздають ледь чи не за рознарядкою і навіть за виконання двох-трьох популярних пісень на естраді… Себто Україна все ще успішно наступає на одні й ті самі граблі, ще й дивується: чого це у нас не йдуть справи, як маємо стільки

Героїв? А ми — процитуємо ще раз першого всенародно обраного президента України, — всього лише маємо те, що… маємо. А маємо ми всього нічого.

Загальна численність з'єднань російських військ у Фінляндії в січні 1918 року складала приблизно 40 тисяч чоловік, до речі, добре озброєних, і для маленької країни Суомі це була значна сила, яку треба було будь-що розбити. А ще ж більшовиками була спішно створена т. з. «червона гвардія», до якої увійшло багато своїх, себто фінів, що їх більшовики величали — як і всіх

перекинчиків — інтернаціоналістами, а патріоти — зрадниками, запроданцями і взагалі безбатченками, слугами і наймитами російської імперії. Червона гвардія — «добровільні формування збройних сил пролетаріату в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і тріумфального походу Радянської влади» (так в УРЕ, наприклад, чорним по білому й написано: «для тріумфального походу Радянської влади») спішно створювалась у всіх частинах колишньої імперії, які вирвались на волю — для придушення національно-визвольного руху й повернення

народів у ярмо нової імперії, тепер вже червоної. В Україні аналог ч. г. — так зване «Червоне козацтво». Для все того ж «тріумфального походу» за встановлення радянської влади і подальшого приєднання республік до імперії більшовиків. Подібний «тріумфальний похід» планувався і в Фінляндії, але там несподівано для більшовиків вийшла осічка. Хоча спершу більшовики і взяли було на якийсь час верх. Особливо небезпечним для фінів та їхньої молодої незалежної республіки став Балтійський флот, що базувався в Гельсінгфорсі, матроси якого повстали і разом з солдатами створили Раду

солдатських, матроських і робітничих депутатів. В кінці квітня більшовики Балтфлоту та військових частин створили Гельсінгфорський комітет РСДРП (більшовиків), на чию сторону й перейшли. Згодом про ці події радянська енциклопедія — рупор більшовицької ідеології — так писатиме: «Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії в Фінляндії склалася революційна ситуація… Робітники озброювались і формували загони Червоної гвардії. В багатьох містах і промислових центрах влада виявилась фактично в руках робітників…

…Налякана листопадовими

подіями буржуазія Фінляндії стала гарячковито готуватися до придушення революційного руху, посилилася підготовка шюцкорівських загонів… 12 січня 1918 року сейм надав сенату надзвичайні повноваження. Призначений головнокомандуючим фінляндською армією ген. К. Г. Маннергейм розпочав підготовку контрреволюційних сил для збройної розправи з пролетаріатом…»

Тим часом «рада солдатських депутатів», яка керувала російськими військами, матросами і «червоною гвардією», знаходячись у Виборзі, створила в підпіллі новий, покірний

більшовикам фінляндський уряд, себто якраз і зайнялася контрреволюцією. Той уряд мав скинути законний і приєднати Фінляндію до червоної Росії. Тож треба було квапитись, бо ж і справді, як застерігав більшовицький вождь, «промедление — смерти подобно».

«Хоч яка-небудь Росія погодиться на справжню — не паперову, а на ділі — незалежність Фінляндії?» — міркував у ті дні Маннергейм.

І справді, з трьох Росій, які він до того знав, дві — самодержавна відмовилась, червона (більшовицька) на папері погодилась про людське

око, мовби визнала незалежність Фінляндії, а насправді почала з нею війну. Лишалася третя — біла.

Дієвим представником її тоді виступав адмірал Колчак Олександр Васильович, самопроголошений її Верховний правитель. Його особисто — по службі в російській армії — знав Маннергейм. До нього і звернувся з пропозицією про спільні дії проти більшовиків, затятих ворогів Колчака та сил, що він їх представляв: фіни розпочинають наступ на Петроград, що буде значною допомогою Колчаку, який зібрався в похід проти червоного Петрограда, а за це адмірал навзамін твердо обіцяє визнання незалежності

Фінляндії.

Колчак був істинним руським патріотом-імперцем, будучи ворогом червоної Росії, він в той же час був її однодумцем у справі надання незалежності окраїнам імперії — ніякої волі, ніякого роздрібнення імперії! Фіни були її губернаторством, такими й залишаться.

Пропозицію Маннергейма він необачно відхилив.

Двобій з Червоною армією, не маючи ні від кого підтримки, Олександр Васильович з тріском програв і сам опинився в полоні у затятих своїх ворогів.

7 лютого 1920 року з наказу Леніна о 4 годині ранку на березі притоки Ангари ріки Ушаковки адмірала буде розстріляно без суду й слідства, а труп його вкинуто в ополонку — в підлідне, так би мовити, плавання…

Затятим був адмірал, істинно руським патріотом, який навіть гинучи відмовиться від допомоги того, хто хоче незалежності від Росії. Така вона, Росія, такі вони, великороси, коли непримиренні вороги — монархісти, білогвардійці, червоні, чи як тепер демократи, у справі розширення імперії за рахунок чужих територій стають істинними — по духу великодержавному —

напівцивільних формувань, розрізнених, майже без зброї, і нова армія мала звільнити країну від російських окупаційних військ та від своєї рідної зарази — «червоної гвардії», що перебувала на службі в Петрограда.

— З одним, однак, уточненням, хоч і гірким, але відвертим і чесним, — застеріг Маннергейма глава держави, «контрреволюціонер і реакціонер», як його титулуватимуть більшовики, Свінхувуд. — У нас немає армії, у нас немає солдат, у нас немає зброї. Більше того, у нас немає взагалі нічого, і я просто не відаю, як ви, генерале, і наш головнокомандуючий, зумієте

придушити заколот більшовиків і викинути за межі вітчизни їхні війська?

Маннергейм твердо відповів, що в нього проте немає сумнівів в успіхові задуманого.

— У вас немає сумнівів, а в нас, повторюю, немає армії, — ще скрушніше зітхнув глава уряду і довго мовчки ходив кабінетом, уникаючи дивитися на генерал-лейтенанта, який, звівшись, стояв напівобернувшись до глави держави, стояв рівний, підтягнений, на вигляд значно молодший своїх літ, зібрано-рішучий, готовий до дій. Але глава держави в ту мить уникав дивитися

на свого головнокомандуючого ще й тому, що йому було незручно від того, що в нього, глави держави, яка вже проголосила свою незалежність, визнану буцімто петроградськими більшовиками на чолі з Леніним, а також Францією, Швецією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Грецією, Норвегією, Данією і Швейцарією, — в нього немає навіть армії. А що таке держава без армії? Вірніше, чого варта незалежність такої держави, у якої немає сил захистити свою незалежність?

— А щодо армії, — розуміючи, про що відчайдушно думає глава держави, озвався Маннергейм, — то її треба негайно створити. І я за це

беруся!

— Створити армію? — Свінхувуд наче аж вражено і в той же час обрадувано зупинився і, все ще не вірячи почутому, чомусь пошепки перепитав: — Ви, генерале, створите нам таку армію?

— Так, створю!

— Армію чи…

Але тут Маннергейм не дав договорити главі держави і різко, як звик командувати, уточнив:

— Так, армію! Армію, а не якісь там… сили правопорядку. Справжню армію — патріотів у нас вистачить — бо тільки зі справжньою армією

можна захистити нашу незалежну державу! Я все сказав!

— Але у нас немає також і зброї. Як немає й коштів, за які можна було б її купити.

— Зброю новостворена армія відбере в російських солдатів, і нею ми звільнимо Фінляндію від гніту Росії — білої, червоної чи ще якоїсь там. Мені все одно, від якої, але Росія повинна залишити нашу країну! Вперше після 1809 року. І вона її залишить. Країна Суомі буде вільною!

Свінхувуд дістав люльку, кисет, але набивати люльку тютюном не став, а некліпно дивився на генерал-

лейтенанта.

— У ваших словах я відчуваю святу віру в нашу правоту.

В кабінеті глави держави загніздилися сутінки, і Свінхувуд, підійшовши до стіни, увімкнув електричне освітлення — воно було жовте і немічне.

— Як і наші справи, — зітхнув глава держави і довго мовчки стояв біля вікна, за яким у ранній темряві полярними вовками гули-вили заметілі. Дні були короткі, ночі довгі, ночами й діяли вороги. — Знаєте що, генерале, — раптом швидко сказав Свінхувуд, відходячи від вікна, — у мене десь зосталося півпляшки

доброго коньяку. Вип'ємо, га? За ваші святі слова. За ту армію, що її ви створите з розрізнених, погано озброєних загонів.

Дістав із шафи темну пляшку, бовтнув нею, налив два келишки, стоячи біля торця столу, вони випили за визвольну армію, що її Маннергейм ще мав створити.

— Тільки майте на увазі, генерале, — застеріг глава держави. — У вас, як і взагалі у всіх нас, вже немає аніякого часу на створення армії. Немає! — як присуд виніс. — Просто нам історія його не дає. Бо в неї теж немає для нас часу. А захищати нашу незалежність треба

не було зайвого дня. Бодай одного. Відлік часу вже йшов на години, денні чи нічні — не суть важливо. Так звана «червона гвардія», що складалася з росіян і в тім числі з фінів-перебіжчиків, різних декласованих, зденаціоналізованих елементів, які вже й мову свою забули і були збиті з пантелику більшовицькою пропагандою та демагогією «про рівність народів», «про класову боротьбу» тощо, спішно створила за вказівкою Петрограда свій «виконавчий комітет», який і почав гарячковиту підготовку до захоплення влади. 26 січня їй було дано наказ швидкими темпами розпочати мобілізацію, одночасно з

нею заарештувати законний сенат Фінляндії (дарма що невеликим проміжком часу раніше Ленін зі своїм урядом визнав незалежну Фінляндію!), захопити — за петроградським сценарієм — центральні установи, пошту, телеграф, банки тощо, а також ліквідувати «людей, уведених до спеціального списку» (Свінхувуд та Маннергейм і розпочинали той список, заздалегідь складений у Петрограді і переданий «червоній гвардії» в Фінляндію).

Спочатку все ніби йшло за планом, складеним і затвердженим в Петрограді, де спішно відтворювалась російська імперія,

тільки під червоними прапорами: «червоногвардійці» за допомогою регулярних російських частин, власне, регулярні російські частини, прикриваючись «червоною гвардією» буцімто фінських робітників, успішно виступивши, нанесли підступний удар у спину визнаної Петроградом незалежної Фінляндії і дещо із задуманого встигли здійснити. Вже через три дні бойових дій в ніч на 28 січня десять батальйонів «червоної гвардії», добре озброєних російською зброєю, що дислокувалися в Гельсінкі, оголосивши збір раннім ранком, таки здійснили державний переворот, розігнали законний сенат країни,

позахоплювали центральні установи, пошту, телеграф, банки тощо, поспішно проголосивши про «успішне здійснення соціалістичної революції». І вже відкрито запросили допомоги у більшовиків червоної Росії, і ті почали відправляти допомогу «законному новому революційному урядові Фінляндії». Здавалось, що — все. Здавалось, що з незалежною Фінляндією вже назавжди покінчено, тепер доля її була відома: Фінляндська радянська соціалістична республіка під владою російських більшовиків — це на першому етапі, на другому ж — приєднання ФРСР до червоної Росії на правах — і це в кращому разі —

автономної республіки Країни Рад.

Червона Росія (а імперська Росія є імперською Росією, незалежно від того, якого кольору прапори на даний момент над нею мають, хай хоч і сіро-буро-малинові!) діяла за відомим неписаним законом злочинного світу, нею ж самою і породженим: «Держи вора!». Себто коли злодій, до когось залізши в кишеню, аби дезорганізувати ситуацію і направити всіх по хибному сліду, дер горло, репетуючи: «Держи вора!» В політиці росіян це ознаменувалось наліплюванням ярликів на супротивників, коли чорне називалося білим і навпаки. Організувавши контрреволюційний

— чистої води — заколот проти законного, але неугодного уряду, який виступає за незалежність, більшовики відразу ж здійснювали галас про буцімто контрреволюційний заколот самого законного уряду чи його прихильників — патріотів незалежності своєї країни. І це, як не дивно, діяло. Хоч і було надто примітивним, коли знати пальці, але чомусь діяло. (Діє, здається, й досі.)

Офіційно це звучить так:

«Новий етап в історії країни ознаменувався різким загостренням класової боротьби. В січні 1918 року повстанням фінського робітничого

класу почалася революція у Фінляндії, внаслідок чого виникла Фінляндська робітнича республіка, революційний уряд якої здійснив ряд перетворень (і коли він устиг?) соціалістичного характеру. Однак Фінляндська республіка проіснувала лише три місяці. Місцева буржуазія з допомогою німецького імперіалізму (зарубіжний імперіалізм більшовики завжди охоче тулять до боротьби патріотів за своє національне звільнення, це стандартний хід і звинувачення) потопила революцію в крові; в країні почався період жорстокого поліцейського терору. Уряд Фінляндії відкрито став на шлях антирадянської політики (що

правда, то правда, уряд Фінляндії таки став на шлях антирадянської політики, а що він мав робити? Покірно чекати, поки радянці його повалять?), активно включившись в інтервенціоністські авантюри імперіалістичних держав проти Країни Рад» (УРЕ).

Після того, як «напуганная ноябрьскими событиями буржуазия Финляндии стала лихорадочно готовиться к подавлению революционного движения…» (трактування Большой советской энциклопедии) — звичайно ж, змушений був «готовиться к боям с буржуазией и пролетариат» — чий, не сказано, але й так ясно чий,

інтернаціональний, петроградський.

«Заседание совета с.-д. партии (19–22 янв. 1918) признало обстановку революционной и уполномочило исполком партии приступить к проведению соответствующих мероприятий» Яких? Відомо, яких. «В ночь на 18 янв. в Ф. была развязана гражданская война, вызванная террористическими выступлениями белогвардейских частей (Ось він, принцип „держи вора“ в дії!). Одновременно с этим отряды Красной гвардии заняли в столице правительственные учреждения, банки (на якій підставі? Адже це чистої води заколот,

контрреволюція!). В Ф. началась революция. За короткое время сопротивление белых было сломлено во всей южной части страны, и власть перешла в руки (звичайно ж!) рабочих… 28 января было образовано революционное правительство — Совет народных уполномоченных… Было положено начало созданию аппарата пролетарской власти (Совет народных уполномоченных, Главный совет рабочих организаций, промышленные комитеты, революционные суды, Красная гвардия)… Контрреволюционная (принцип „держи вора“) буржуазия Ф., понимая, что собственными

силами ей не расправиться с финским пролетариатом, призвала на помощь германских империалистов. 7 марта 1918 между контрреволюционным правительством (законно обраним, до речі) П. Э. Свинхувуда и Германией был заключен договор, ставивший Ф. в полную экономическую и политическую (неодмінно!) зависимость от Германии, рабочая революция в Ф. потерпела поражение…»

Зовні все прикривалося галасом про незалежність. Для цього використовувались як ударна сила росіяни, які жили на території тієї чи тієї республіки, що проголосила

свій суверенітет, місцевий декласований елемент, (а такого добра завжди вистачало, особливо знедолені самим же режимом Росії робітники, які швидко піддавалися денаціоналізації та русифікації під гаслом інтернаціоналізму та боротьби за буцімто заможне і щасливе життя).

Захоплення влади («робітнича революція»), створення неодмінно радянської соціалістичної республіки і приєднання її до Росії «пролетарської, революційної» — це був стандартний хід більшовиків і він — що дивно, — завжди вів творців нової російської імперії під червоними прапорами до успіху.

Головним тактичним ходом більшовиків, що збивав з пантелику і обеззброював, було негайне проголошення незалежності, визнання проголошеної республікою незалежності (так треба було, аби приспати пильність), як то й відбулося в Фінляндії чи хоча б в Україні, коли Ульянов-Ленін, старанно приховуючи до пори до часу справжні свої наміри, громоподібно проголошував:

«Хай живе вільний союз вільних селян і робітників вільної України!» Щоправда, з одним, однак, уточненням, як покаже час, суттєвим і вирішальним: «з робітниками і селянами революційної Росії». А тим

часом в квітні-травні по всій Україні були створені — за вказівкою Петрограда — антизаконні загони «червоної гвардії» (не забуваймо: «для успішного здійснення соціалістичної революції», сиріч «для тріумфального походу Радянської влади», адже «червона гвардія» — це «добровільні формування збройних сил пролетаріату», тобто п’ята колона Петрограда).

Коли з цим упоралися, на другому етапі в Україні, в Харкові, було створено контрреволюційний уряд — т. зв. перший Всеукраїнський з’їзд рад, який — оголосивши законний уряд України —

Центральну Раду, — контрреволюційною, — проголосив Українську радянську (неодмінно радянську, себто проросійську) республіку. І вже мовби підтримуючи новий «законний» уряд України, Ленін і направив (забувши про свої словеса щодо буцімто «вільної України») збройні сили полковника Муравйова, які під Крутами і завдали незалежній Україні удару (плюс «повстання» у Києві на заводі «Арсенал»). Наївні незалежники України все ще вірили облудним словесам вождя щодо права націй на самовизначення, а тим часом «відносини між Радянською Україною і Радянською Росією

успішно розвивались і міцніли», що й дало можливість більшовикам забрати до своїх рук всю владу в Україні і врешті-решт приєднати її до Росії.

Так планувалося і в Фінляндії, точнісінько за таким сценарієм, але там несподівано вийшла осічка, бо фіни виявилися не українцями, чи як їх тоді називали — хохлами. З фінами цей номер не вийшов.

Хоча у Фінляндії все спершу складалося вельми драматично і небезпечно для молодої республіки.

«Сенат і парламент, —

згадуватиме Маннергейм, — залишилися без роботи. Тієї ж ночі червоні захопили Тампере, Куопіо та інші міста. Повсталим допомагали російські солдати».

Останнє, що встиг до перевороту зробити сенат, це звернутися до народу. У зверненні, датованому 28 січня 1918 року, говорилося:

«Генералу Маннергейму і народу!

Підбурювані деякими революційно налаштованими елементами окремі громадяни Фінляндії, спираючись на чужі багнети і війська, вчинили заколот проти Парламенту Фінляндії і його

законного уряду, чинячи перепони з допомогою сили його діяльності і ставлячи під загрозу тільки-но здобуту свободу. Уряд держави вважає необхідним застосувати всі можливі засоби, щоб покінчити з цією зрадою, для такої мети ті сили правопорядку, які були створені для підтримання порядку в країні і уповноважені Парламентом, підпорядковані одному керівництву, їхнім головнокомандуючим призначений генерал К. Маннергейм. Уряд закликає законопослушне населення держави допомагати генералу Маннергейму і його збройним частинам всім тим, що він вважатиме необхідним для

досягнення успіху.

Ті нечисленні громадяни, які зі зброєю в руках піднялися проти законного громадського порядку, повинні скласти зброю. Якщо ж вони вважають свої дії правомірними і підкоряються своєму керівництву, хай знають, що їх виступ в будь-якому випадку чекає поразка. Збройні сили уряду вже захопили більшу частину країни і наближаються до міст, що розташовані на півдні і південному заході. Ніякі перепони не зупинять їх в боротьбі проти зрадників держави і за свободу Вітчизни!»

Генерал К. Г. Маннергейм:

«Військові дії були спрямовані проти тих руських збройних частин, які залишалися в Фінляндії, не дивлячись на визнання радянським урядом незалежності нашої держави. Саме тому війна, що спалахнула, була війною визвольною, боротьбою за свободу. Цей факт не можуть змінити і ті обставини, що невдовзі ми були змушені вести воєнні дії не лише проти руських, але і проти бунтівників всередині країни. Ні законний уряд, ні його армія не були повинні в цьому. Вина лежала на керівниках заколоту».

В тому, що мізерна частина громадян Фінляндії — фінів за національністю — піддалася на

облудну пропаганду чужаків з берегів Неви і виступила проти незалежності своєї держави, за подальше її закріпачення, зіграла свою роль вікова русифікація країни, що перетворила їх на денаціоналізованих елементів, сиріч «інтернаціоналістів», але неодмінно з російською мовою спілкування, а також демагогічні гасла щодо рівності народів і завтрашнє щасливе життя, що всі, мовляв, будуть «разом». І не дивно, адже на той час вже 109 років російська імперія душила Фінляндію, позбавляючи її прав бути самостійною. Генерал Маннергейм змушений був звернутися до народу із спеціальною

заявою, у якій, застерігши, що вважає необхідним роззброїти не лише російські гарнізони в країні, а й заодно «гірших представників нашого народу», які, «об'єднавшись з російськими солдатами, стали на шлях зради й насильства і почали убивати мирних громадян…», до всього ж «повсталі зрадили батьківщину», а тому «повинні бути засудженими».

Перші успіхи білу армію чекали вже на світанку 28 січня, коли було організовано опорний пункт для майбутніх битв. Великі гарнізони руських у Васі, Сейняйолі і Лапус були роззброєні. На протязі всього лише чотирьох днів увесь район

Етеля-Похьянмаа був звільнений. П’ять тисяч росіян склали зброю. Було захоплено 8000 гвинтівок (яких так не вистачало патріотам), 34 кулемети, 37 гармат, кілька мінометів і велику кількість спорядження та боєприпасів. І це був лише початок визвольної боротьби фінів за свою незалежність.

«Я виступив із зверненням до народу Фінляндії, — згадує Маннергейм, — у якому заявив, що вважаю абсолютно необхідним роззброїти російські гарнізони, оскільки гірші представники нашого народу, об’єднавшись з російськими солдатами, стали на шлях насильства і заходилися грабувати і вбивати

мирних громадян. Повсталі зрадили Батьківщину, а тому їх має чекати сувора кара. У зверненні говорилося і про те, що російським солдатам, які добровільно складуть зброю, буде гарантована особиста безпека, і як тільки Фінляндія та Росія дійдуть згоди, їх негайно звільнять». («Українці й поляки, — зазначає далі генерал-лейтенант, — звільнялися негайно»).

У перші тижні війни частини шюцкуру роззброїли біля 7000 російських солдат і захопили ще 25 000 гвинтівок та велику кількість іншого військового спорядження. 6 лютого вся Північна Фінляндія аж до кордонів зі Швецією була в руках

повсталих. Також вдалося врятувати золотий запас фінського державного банку.

І все ж ситуація ще була критичною, адже численність «червоної гвардії» сягала 30 000 чоловік, плюс близько 40 000 російських солдатів — важкі бої не затихали увесь лютий, березень і квітень. Але перемога спершу повільно, а далі швидше схилялася на бік повсталих, які щораз більше й більше захоплювали зброї й противника і, на ходу переозброюючись, звільняли свою батьківщину. В ході боїв створювалася Ставка головнокомандуючого, що

знаходилася в поїзді, який стояв на колії біля станції Сейняйокі, генеральний штаб та його структури.

Одночасно сенатом було прийнято закон про всезагальну військову повинність — віднині всі чоловіки віком від 21 до 40 років повинні були служити в армії. За планом мали бути створені 9 дивізій, що складалися б із 27 полків, а також ряд особливих підрозділів. Офіцерські та унтер-офіцерські кадри комплектувалися з єгерів та керівників шюцкуру. Але й «червона гвардія» зміцнювала свої ряди, отримуючи з Петрограда і зброю, і людське поповнення — бої тільки-но розгоралися.

«Наказую всім збройним силам Фінляндії в строк з 3 по 9 березня підготуватись до наступу і 10 березня всіма силами розпочати рішучий наступ для вигнання лахтарів (букв. „м'ясники“ — зневажлива назва шюцкорівців)» — це з наказу по «червоній гвардії». Але вже ніякі накази не могли зупинити нестримний натиск патріотів країни Суомі.

6 квітня повсталі захопили місто Тампере, взявши в полон 11 тисяч чоловік і велику кількість воєнних трофеїв — найбільша, численністю до 25 тисяч чоловік Північна армія заколотників була повністю розгромлена! А через дев'ятнадцять

днів безперервних боїв члени уряду заколотників ганебно втекли, кинувши напризволяще свої війська — Східна група загарбників перестала існувати. В полон потрапило 15 тисяч заколотників, переможцям дісталася велика кількість зброї, так необхідної їм. Тепер у руках противників незалежної Фінляндії залишалася лише невелика частина території, головно форт Іно, але за кілька днів і його гарнізон здався. Військові операції, які почалися 25 січня, 16 травня були успішно завершені.

А ще через день частини новоствореної національної армії, які брали участь у визвольній війні,

та загони шюцкору в честь перемоги пройшли в столиці Фінляндії урочистим маршем.

Здавалось, що й сама природа, зазвичай сувора і не завжди ласкава до Суомі, поділяла з ними радість вікопомної — тепер уже вікопомної! — події. День той, 16 травня 1918 року, видався напрочуд гарним: над країною Суомі, країною тисячі озер, було чисте голубе небо, що по весні буває рідко. Теплинно лагідно сяяло сонце і в північній країні, котра того дня здавалася ледь чи не південною, і в душах людей буяло гоже літо. Вперше за останнє сторіччя на території Фінляндії не було жодного озброєного чужинця —

ну хіба це не свято із свят? — та ще званого «старшим братом», який до того розпоряджався там, як у себе вдома. І вперше за останнє сторіччя більше не було потреби цвенькати його мовою, обов'язковою у всіх фінських школах та в установах. Фінляндія вже не повинна була стояти струнко — ні перед імператором, ні перед «видатним вождем світового пролетаріату», ні навіть перед його співправителем Троцьким, якого пізніше свої ж звинуватять у «соціальній демагогії, авантюризмі, безпринципності», що було характерним і для самого Леніна, і, врешті-решт, знищать.

Фінляндія вперше за останнє

сторіччя була вільною — від північного кордону до південного, від східного до західного, і над її землею, над просторами синіх вод Ботнічної та Фінської заток, над Балтійським морем, над усіма її ляні (губерніями) було тихо й благословенно. А на її гербі лев у короні, стоячи на кривій шаблі, чи не вперше так упевнено здіймав меч, той меч, що приніс волю.

«Марш через місто відбувся таким способом, що надавав цьому весняному піднесеному національному празднику особливого значення, — згадуватиме згодом історик і свідок подій того знаменного дня. — Крізь радісні

людські натовпи проходили військові частини. Вулиці були прикрашені прапорами, ряди національних солдатів, зодягнених в грубезну військову форму, йшли на Сенатську площу, марширували мимо глядачів, і все це створювало картину озброєного фінського народу. На чолі цих рядів йшли люди, чиї імена були відомі всій країні».

В наказі по армії її головнокомандуючий генерал-лейтенант Карл Густав Маннергейм вітав своїх співвітчизників-воїнів такими словами (зазвичай мова його наказів суха й лаконічна, як військові зведення, а тут вона напрочуд поетична, пафосна й образна,

схвильовано-щира, мова людини, яка гордилася, що саме їй випала честь стати визволителем свого народу):

«Вас була жменька погано озброєних людей, які не злякалися багаточисленного противника і почали визвольну боротьбу… Як снігова грудка, армія Фінляндії виросла під час переможного походу на південь.

Головна мета досягнута. Наша країна вільна. Від лапландської тундри, від найдальших скель Аландських островів до річки Сестра полощеться стяг з левом. Фінський народ скинув багатовікові кайдани і готовий зайняти місце, те місце, яке

йому належить.

Я сердечно дякую всім вам — тим, хто брав участь в цій багатомісячній боротьбі. Кожен із вас вніс свою частку в нашу перемогу, і ми всі разом радуємось досягнутому успіхові. Я дякую вам за вашу самовідданість і за довір'я, яке виказали ви тоді, коли наші надії здавалися примарними. Дякую вам за героїзм на полях битв, за безсонні ночі, важкі переходи і нелюдську напругу… Але перш за все, мої почуття вдячності і захоплення адресовані тим, хто, перетерпівши тяжкі страждання і виконавши свій обов'язок, лежить тепер у землі.

Нині вперше за сто років ми чуємо канонаду фінських гармат із Свеаборзької фортеці. Вони вітають полеглих героїв, але одночасно дають сигнал до народження нового дня.

…Для захисту нашої свободи армія повинна бути в повній бойовій готовності. Фортеці, гармати і іноземна допомога не порятують, якщо кожний не усвідомить, що саме він стоїть на сторожі країни. Хай запам’ятають чоловіки Фінляндії, що без одностайності не можна створити сильну армію, і що тільки сильний народ зможе безпечно створювати своє майбуття.

Солдати! Хай у вашу честь

високо мають наші незаплямовані стяги, наш красивий білий прапор, який об'єднав нас і привів до перемоги!»

Того ж дня генерал-лейтенант Маннергейм виступив у сенаті:

— Шановні панове члени уряду! На чолі молодої переможної армії Фінляндії і від її імені вітаю уряд… Ми змогли розгромити сильного противника, а також надати уряду і всьому народу ту владу і силу, які необхідні для майбутньої нашої Батьківщини.

Шановне панство! Наша перша велика задача виконана. В рядах білої армії служать всі ті, хто поділяє наші

надії. Свідчення цьому — тисячі білих хрестів на кладовищах в різних районах Фінляндії. Вони волають, аби жертви не були даремні!

У відповідь голова сенату, звертаючись до Маннергейма, сказав:

— Під вашим енергійним керівництвом була створена молода армія Фінляндії. Ви прищепили цій народній армії військову дисципліну, без чого було б неможливим досягнути будь-яких успіхів. Під вашим командуванням військові сили, надихані гарячою любов'ю до батьківщини, йшли від перемоги до перемоги… Від імені Батьківщини

уряд сердечно дякує вам, пане генерале, за все те, що ви зробили для спасіння Вітчизни, і вітає вас в столиці нашої Батьківщини!

Із спогадів К. Г. Маннергейма:

«Якби ми не піднялися на боротьбу в 1918 році, Фінляндія в кращому випадку перетворилась би в автономну область Радянського Союзу — без яких би то не було національних свобод, без справжньої державності, і нам не знайшлося б місця серед вільних націй.

…Дуже рідко в історії воєн домагалися перемоги такими незначними матеріальними втратами, і зовсім вже рідко воєнні

дії велися такими непідготовленими військами.

Мені, людині, яка тридцять років прослужила в армії великої держави і звикла до її специфіки, було зовсім не легко збагнути ситуацію 1918 року. Особливо слід відзначити, що у визвольній війні головнокомандуючий не мав підтримки власного уряду. Мені допомогли вистояти мої вірні друзі, а перемогу принесли героїчні офіцери і солдати шюцкору. Фінська армія, яку навіть у власній країні багато хто ненавидів і на яку зводили наклепи, врятувала країну від загибелі і створила потужний фундамент для майбутньої Фінляндії як незалежної

держави».

Так була здобута велика перемога, якої Фінляндія до того ще ніколи не здобувала. І все відбудеться у відповідності з віщуванням ясновидиці — генерал створить армію і приведе її до перемоги. І все це за такий короткий, неймовірно короткий проміжок часу від січня до травня. І сам Маннергейм іноді по-дитячому дивуватиметься, пригадуючи своє недовге перебування в одеському готелі «Лондон» в жовтні 1917 року: «Але звідки їй було відомо у 1917 році те, що ще станеться зі мною у 1918

білим-білим од рясного та лапатого снігу, що почав сіятись за вікном ще передсвітом), особливо мені запам'ятався. Може, тому, що на святковому столі біля традиційної фігурки традиційного діда-мороза стояли живі квіти. Це було, як нині модно казати, навіть кльово. І звалися вони вельми симпатично, якраз під святковий захід: мороз. Або ще — морозиха. Себто айстра верболиста. Букетик блідо-блакитних квіток, зібраних в кошик, досить оригінально виглядав на новорічному столі. Цвіте морозиха до пізньої осені, заморозків не боїться (звідси й назва), але як вона «дотягнула» аж до 31 грудня — не знаю. Мабуть, поет

привіз її з півдня, він, здається, того місяця їздив до Криму. Отож, блакитненько-блаватна морозиха — айстра і надала нашому тодішньому новоріччю такого собі шарму, що за неї навіть було виголошено один з тостів.

І взагалі, якось аж по-сімейному було тоді в поета, його затишній, хоч і маленькій господі, в так званій «хрущовці». До горілок майже ніхто з гостей не доторкнувся, пили шампанське брют та сухе червоне вино (якщо пам'ять не зраджує, каберне вищого ґатунку), з сієї причини ніхто не п'янів, але всім було весело, тож і настрій був відповідний. Коли вже провели

Старий рік, зустріли й привітали Новий і про все перегомоніли, десь ближче до третіх півнів настала черга довгоочікуваної поезії. В центрі нашого дружного літературного товариства (поети, прозаїки, один, здається, критик, щоправда, дещо жовчний — професія наклала відбиток чи що?), звичайно ж, був господар, відомий на той час поет, він до білого ранку, до рясного лапатого снігу за синіючим вікном при свічах читав свої поезії, що їх понаписував тієї осені та на початку зими. А двічі його, як і кожного істинного поета, запрошувати не доводилось (та й коли ще йому така нагода трапиться!) — тож читав і

читав. Ми його слухали дещо поблажливо — розслаблені добрим вином — хай, мовляв, поет відведе душу, вірші його були гарні — все про любов, пейзажна лірика, настроєве. І звичайно ж — українсько-патріотичне — козаки, гетьмани, степи, Запоріжжя…

І раптом десь передсвітом поет зробив крен в політику — найнебезпечнішу тему в тодішній нашій «спільній родині». Хоча все вийшло ж ніби ненароком (та й кого цікавила політика за новорічним столом з живим букетом морозихи?). Не пригадую вже, котрий з гостей згадав Діда Мороза і притьмом запитав:

— Хто скаже, де літує Дід Мороз? І з яких країв він до нас прибуває в Новорічну ніч?

Запитання мовби ж дитяче, але всі весело заходилися гадати — звідки. Зійшлися на тому, що безперемінно звідкілясь із півночі.

— З Лапландії! — вигукнув зачинщик розмови про Діда Мороза. — На Скандинавському півострові є такий край з колоритним йменням — Лапландія! Там в нелегких, майже приполярних умовах живуть оленярі, мисливці й рибалки народу лопарі. Вони ж лапландці. Або ще — саамі, корінні мешканці тих суворих країв. Ось до

них в Лапландію першим і приїздить на санях, запряжених оленями, Дід Мороз. А вже звідти й до нас…

І тут поет, скориставшись паузою, і вигулькнув із своєю небезпечною темою.

— До речі, про Фінляндію, яку ви щойно згадали у зв'язку з Лапландією. 6 грудня я написав про край «Калевали» вірша. Чому саме 6 грудня? А тому, що 6 грудня — це день, коли Фінляндія проголосила свою незалежність у 1917 році. А Україна тоді… А втім, не буду, бо й так усе ясно. А Фінляндія — молодець! Була ж вона глухою провінцією Російської імперії,

якоюсь там губернією на північній околиці, князівством Фінляндським, а бач… Виборола незалежність. В снігах Карельського перешийку. Знайшлась у неї одна людина, яка…

Ми завмерли, здогадавшись, кого має на увазі наш друг — не інакше як Маннергейма. А прізвище білого генерала, непримиренного ворога СРСР, та ще в позитивному контексті, згадувати в СРСР було рівнозначно самогубству. Слава Богу, поет, захопившись, не назвав прізвища білофіна, борця з «червоною зіркою», і ми полегшено зітхнули, не відаючи, що нас чекає попереду…

Сиділи насторожено притихлі, тема незалежності — слизька тема.

В тиші, що запанувала, поет і заходився читати вірша, який так і називався: «6 грудня, Фінляндія». Мав той вірш ніби ж безневинний — здається, з І. Котляревського, — епіграф (як тепер розумію, для прикриття, хоч те прикриття і було благеньким): «Гей, музо, панночко цнотлива, ходи до мене погостить». Починався він (я запам'ятав лише перші два рядки) таким звертанням, наче молитвою:

Здрастуй, Фінляндіє,
сестро моя,
Да святиться воля твоя!..

Ми, розгублені — анітелень! Совались, уникаючи дивитися одне на одного. У ті лихі часи боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» за ідеологічною класифікацією прочитаний вірш стовідсотково тягнув на антирадянщину — найбільший з усіх можливих гріхів в есересерії. Адже, хоч і писалося про Фінляндію, яка здобула незалежність в битві з гігантом-есересером, а в підтексті розумілася Україна, яка у 1917 так і не зуміла вибороти собі волю, хоча й намагалася. Тож такі твори тоді навіть слухати було небезпечно. А

оскільки нас було з добрий десяток — то це вже група. А група тягне на підпілля, зорганізоване притому. Збираються, читають антирадянські вірші про білого генерала… Жах, жах! Так і загриміти недовго! А що роботу втратиш (а з нею і засоби до існування, можливість друкуватися і видаватися) — то це вже стовідсотково. А втім, слухати, якщо це сталося спонтанно для тебе, ти ще міг, але зобов'язаний був негайно — якщо ти радянський громадянин-патріот, а не одіозний український буржуазний націоналіст — притьмом, щоб тебе бува не випередили інші, донести про таку крамолу «органам».

Хтось і доніс…

Хоча наше товариство за тодішнім новорічним столом і було ніби ж товариством однодумців, українців-патріотів (всі потай шкодували, що Україна в сімнадцятому, на відміну від Фінляндії, програла визвольні змагання), а бач… Хтось таки настукав. Із своїх, але чужих. (Чи й чужих серед своїх.) Мабуть, з ляку (поспішай донести — святе правило в есересерії, аби хтось не поспішив попереду тебе, бо тоді вже — капець!), чи й з переконання або кар'єристських спонук — люди є всякі…

Закінчувався вірш — і це я добре запам’ятав — і геть уже крамольним рядком: «Гей, братове, гей, де ж наш український Маннергейм?» Таки назвав поет білого генерала, хоч ми йому й симпатизували, та все ж треба було остерігатися. І в якому контексті назвав! Як кажуть, поставив усі крапки над «і». І стало зрозуміло, що Фінляндія лише привід, а написано про Україну та її втрачену долю.

Гей, братове, гей,
Де ж наш український
Маннергейм?..

Через пару днів після того

новоріччя, зустрівши в клубі обласної письменницької організації, заклопотаний поет відвів мене в закуток, стривожено зашепотів:

— Друже, у новорічну ніч у мене вдома ти не слухав мого вірша про Фінляндію та про відсутність в Україні свого Маннергейма! Второпав? Не слухав, бо я… Я його не читав. Зрозумів? У мене взагалі не водяться антирадянські творіння. — І мить помовчавши, красномовно дивлячись на мене й хитро підморгуючи, додав: — Мене щойно викликали… Ну, до тих… компетентних хлопців, най здорові вони будуть!.. Доскіпувались, що за шедевр я читав за новорічним столом

про Фінляндію і в якому контексті згадував білофінського генерала Маннергейма… Я відчув, що запахло смаленим… — Зітхнув: — За столом були ж ніби свої, а бач… Якась зараза, вибачай за непоетичне слово, капнула… До речі, про «капнула»… Пам'ятаєш анекдотик… Одна радість в СРСР — анекдоти! Так ось. Один тип перед смертю сповідується у свого друга-сусіда: пригадуєш, тебе вигнали з роботи?.. Так то я на тебе капнув — прости… А ще тебе запроторили на десятирічку в Сибіряку — теж я капнув… Прости. А той йому: прощаю, друже, прощаю. Але й ти мене прости… А той йому: за віщо? А пам'ятаєш, у тебе син

народився?.. Так то я той, капнув…

І поет, забувши про непереливки з Маннергеймом, весело сміється… (Крім лірики, він часто забавлявся ще й епіграмами, епітафіями — себто був ще й гумористом.) Насміявшись від душі, повернувся до невеселої дійсності.

— А щодо того вірша, що я його тоді зопалу за новорічним столом прочитав, то я його… спалив.

— Я-ак?? — жахнувся я. — Такого вірша погубив!

— А ти хотів, аби мене за нього посадили? — резонно запитав поет. — Ні я від цього не виграю, ні

наша поезія. Довелося клястися та божитися, що ніякого вірша про Маннергейма у мене не було і немає. І бути не може, адже він — ворог Країни Рад! — Озирнувшись, шепнув: — А щодо вірша, то я не погубив його, він у мене ось тут, — ляснув себе по лобі. — А туди навіть найзатятіші борці з українським буржуазним націоналізмом, які без мила всюди, даруй, лізуть, не заберуться. Прийде час — видобуду, надрукую…

Час прийде, але поета він уже не застане. Принаймні в цьому світі. Його не стане світлого і ще сніжного березневого дня 1987 року, якраз на порозі великих перемін на одній

шостій суходолу Землі, що їх принесе Михайло Горбачов, перший і останній президент СРСР. А до розпаду червоної імперії, до 1991 року, коли Україна нарешті стане незалежною, залишалося ще п'ять років. Всього лише п'ять років? Триста з гаком років виглядали ми волю, то що там п'ять років. Поет, сподіваючись ще жити і ще, так і не встигне за клопотами буття переписати на папір свого вірша «6 грудня, Фінляндія», а тому й забере його з собою на той світ. І незаписаний, але створений твір назавжди — яка втрата! — зникне.

Звідтоді, згадуючи те новоріччя в затишній господі друга-поета, бачу

на новорічному столі букет живих квітів — оригінальну блакитнооку морозиху-айстру, пізню — чи не найпізнішу квітку осені, — чую приглушений, трохи прокурений голос мого друга, як він, поглядаючи у вікно, що вже засиніло перед ранком, де густо сіявся лапатий і густий новорічний сніг, по-весняному наче теплий, сіявся, як у далекій і незнаній нам Лапландії, звідки до нас прибуває Дід Мороз — на санях, запряжених оленями…

Здрастуй, Фінляндіє,
сестро моя,
Да святиться воля твоя!..

свого високого посту і невдовзі відбуде до двох великих західних держав для виконання відповідального завдання, з яким успішно впорається…

Чому добровільно відмовиться від свого високого посту, та ще на гребені успіху, одеська ясновидиця тоді не пояснила (до деталей вона не вдавалася), але все відбудеться згідно з її віщунством. Хоча генерал-лейтенант і не хотів вірити, що так станеться.

Але — сталося…

30 травня 1918 року на вершині

своєї неймовірної слави і популярності визволитель Фінляндії від російського червоного іга, головнокомандуючий фінляндськими збройними силами (ним і створеними) генерал-лейтенант Маннергейм в результаті незгоди з сенатом, який ще п'ятнадцять днів тому вітав його як переможця, подасть у відставку. (Сенат ухвалив, аби остаточне формування армії відбувалося з допомогою німецьких спеціалістів, проти чого був категорично налаштований генерал.)

З цього приводу він заявить з обуренням і власною гідністю:

— Хай ніхто не думає, що я,

котрий створив армію і привів практично ненавчені, кепсько озброєні війська до перемоги тільки дякуючи бойовому настрою фінських солдат і відданості офіцерів, тепер підкорюсь і буду підписувати ті накази, які визнає необхідним німецька військова адміністрація.

І насамкінець з властивою йому рішучістю і безкомпромісністю заявив, що негайно звільняє пост головнокомандуючого і відбуває в зарубіжне турне…

До вечора ще залишалася квола надія, що сенат таки схаменеться і піде назустріч своєму головнокомандуючому, якого ще день

тому вітав як визволителя країни…

Але сенат, у якому не вщухали протиріччя і боротьба партій і в якому активно діяло пронімецьке крило (прихильники Німеччини серед фінських сенаторів навіть всерйоз розглядали пропозицію заснувати у Фінляндії монархію і вибрати королем представника німецького правлячого дому, родича імператора Вільгельма II — принца Фрідріха Карла Гессенського, але, слава Богу, схаменулися, зрозумівши недоречність своєї затії). Сенат так і не зміг тверезо оцінити ситуацію, як і збагнути, якого генерала він втрачає.

Але що сталося, те сталося, а Маннергейм ніколи не вмів під когось підлаштовуватись і тим більше догоджати партійним групам.

«Минуло всього два тижні з того дня, коли голова сенату у цій же залі вітав мене, — згадуватиме генерал на схилі своїх літ і політичної та військової діяльності, — і дякував за те, що я зробив для врятування Батьківщини. 30 травня, коли я виходив із зали засідань, ніхто з членів уряду не виявив мені співчуття і не простягнув руки…»

Вийшло, як за Шіллером: дер мор гат зайне арбайт гетан, дер мор канн геєн: мавр зробив своє, мавр

може йти…

І збагнувши це, Маннергейм не став з'ясовувати свої відносини з сенатом, шукати ту чорну кішку, що перебігла йому дорогу, не став принижуватись — надто він був гордим для цього. Треба було врятувати Вітчизну, він врятував, а решта — хай розбираються інші… Мавр зробив своє, мавр може йти…

І він пішов, вчорашній герой і визволитель, пішов, усіма покинутий, і того ж вечора підписав свій останній наказ.

— Я здобув вам незалежність, привів Фінляндію до перемоги, а в партійних чварах копирсатися не

буду. Розбирайтесь самі…

Хоча, коли б Маннергейм був від природи авантюристом, страждав амбіційністю чи мав нахил до диктаторства, чи, зрештою, владу любив більше за Батьківщину, він тоді — 30 травня — міг би легко на вершині своєї слави і популярності захопити верховну владу і стати пожиттєвим правителем (подібних випадків в історії скільки завгодно). Але Карл Густав Маннергейм був чесним патріотом, святою людиною свого народу. Коли Фінляндія опинилася в небезпеці, він, не шкодуючи себе, став на її захист, коли ж небезпека минула, він, зробивши своє, врятувавши

Батьківщину, добровільно пішов у відставку.

Коли моє на даний момент не влад, то я із своїм назад.

Мавр зробив своє, мавр може йти.

І так, до речі, повториться не один раз: як над Фінляндією нависне небезпека, він тут як тут, — прийде їй на допомогу, мине небезпека — і він відразу ж відійде на другий план, у тінь…

Вранці вчорашній визволитель Фінляндії з декількома своїми помічниками і бойовими друзями

залишить невдячну батьківщину і відправиться в Стокгольм. Після авдієнції в Густава V, під час якої король Швеції вручить йому орден «За заслуги, виявлені Швеції під час визвольної війни», відбуде в Лондон і Париж (за минулорічним пророцтвом одеської ясновидиці «до двох західних держав»). По суті вигнаний своїм урядом, у вигнанні багато зробить для іміджу своєї батьківщини, адже він ні на кого не мав зла, а вище за суперечності ставив справу служіння своїй країні, яку, як покаже час, любив вірно і незрадливо.

Третє пророцтво одеської ясновидиці завершувалося таким

акордом: коли Маннергейм повернеться з поїздки (у дві великі західні держави), то його буде призначено (чи не забагато подій на такий малий проміжок часу, чи не забагато крутих віражів у його долі?) на ще більший пост, і хоч його діяльність на тому посту буде короткочасною, але дуже і дуже важливою…

І це збудеться один до одного: 17 листопада 1918 року уряд Фінляндії у зв'язку з тим, що в країні виникне складна політична ситуація, запросить його врятувати становище, а для цього зайняти пост регента. Себто стати главою держави. Тієї держави, яку він врятував і яка

замість вдячності так квапно прийняла було його відставку, а тепер — як з'явилася небезпека, — попрохала її знову порятувати.

К. Г. Маннергейм (а він завжди був гордим і в той же час ніколи не був гордим і проханим, якщо справа стосувалася його вітчизни):

«Цілком усвідомлюючи всю відповідальність, яка лягла на главу держави в такий трудний час, я вирішив цього разу не ухилятися від того, що вважав своїм обов'язком і прийняв пропозицію…»

І далі:

«Жоден „реванш“ у моєму житті

не був настільки очевидним, як цей, адже мене вибрали регентом за пропозицією того самого уряду, який своїм нелояльним ставленням до головнокомандуючого власної армії змусив мене покинути країну після перемоги у визвольній війні, що була отримана під моїм керівництвом…»

Але він став вище своїх амбіцій та образ — все то дріб'язок в порівнянні з тим, що його вітчизна потребувала його захисту.

«Я займаю цей високий пост, — скаже він, — переповнений упевненістю в тому, що мої щирі устремління будуть сприйняті всім фінським народом, і що цей народ

нарешті буде повністю одностайним у захисті незалежності і свободи…»

«…Але ця діяльність буде короткочасною», — в жовтні 1917 року застереже його одеська ясновидиця і він уже віритиме її пророцтву і нічому не дивуватиметься — так угодно, мабуть, Провидінню.

Регентом держави, главою її уряду генерал-лейтенант і справді побуде недовго. Але зробить багато. І — доленосного.

17 липня 1918 року регент Маннергейм у складній політичній ситуації, коли тільки його талант міг врятувати націю, затвердить

конституцію країни (якраз тоді закінчувалася дія конституції, прийнятої в 1772 році під час правління Густава III), ту конституцію, за якою буде створена фінляндська держава; проведе — знову ж таки в дуже складній політичній ситуації! — 25 липня вибори президента Фінляндії (ним стане професор К. Стольберг). Він і запропонує Маннергейму очолити збройні сили країни.

Маннергейм відповість з усією прямотою (хитрувати, шукати шпарини він не був здатний), що погодиться зайняти цей пост, але з однією умовою: новий уряд мусить дати йому можливість повністю

відповідати за питання оборони.

Але відповіді так і не отримає (новий уряд не ризикне пристати на його умову: а раптом генерал-лейтенант, а він популярний в країні, вчинить державний переворот?), і 16 серпня Маннергейм з почуттям чесно виконаного обов'язку подасть у відставку. Вже вдруге після того, як він приведе країну до перемоги у визвольній війні.

«Я хотів відійти від справ і відпочити після довгої і тяжкої військової кар'єри (це його улюблене слівце — „кар'єра" — хоч якраз кар'єри в прямому значенні цього слова він ніколи й не робив).

Безперервні й тривалі партійні чвари теж стомили мене. Затвердивши конституцію, я вважав, що виконав свій обов'язок регента…»

Був певний, що вже тепер з політикою і навіть військовою справою він покінчив назавжди, і попереду його чекає звичайне приватне життя.

Але… Якщо вірити пророцтву одеської Кассандри, а досі воно збувалося, відставка мала відбутися, але на цьому його служба не повинна була закінчитися…

Що там вона ще віщувала?

«…Коли повернеться з подорожі

до двох великих західних держав, то отримає призначення на ще вищий пост, але на тім посту діяльність його буде короткою…»

Гм… Він і справді побував у двох великих державах (Лондон і Париж), отримав ще вище призначення, але на посту регента побув справді недовго. Як регент Маннергейм керував країною з грудня 1918 по липень 1919 року. За цей час він зміцнив державний устрій Фінляндії, роль збройних сил в країні, налагоджував зв'язки з країнами Північної Європи.

Ратифікував конституцію країни.

Після виборів президентом став Стольберг, а Маннергейм на його прохання залишив за собою пост головкома збройними силами. Але пробув на ньому до 1920 року, коли уряд прийняв рішення реформувати фінську армію за німецьким зразком, і Карл Густав Маннергейм, не погоджуючись з цим, подав у відставку.

Але йти на спокій йому ще не випадало — дива, передбачені ясновидицею в жовтні 1917 року, на цьому не закінчувалися. Після відставки він ще має зайняти, правда, буцімто через багато років, високий — чи не найвищий у країні пост. Отже, виходить, що він зараз

перебуває не просто у відставці, а в очікуванні найвищого поста?

Все так і відбудеться. Хоча не через багато років, а всього лише через дванадцять. А втім, якщо бути точним, то перед найвищим постом (вище якого у Фінляндії бути не могло), що йому наврочила ясновидиця, був ще один, проміжний і менш значний. Протягом згадуваних дванадцяти років Маннергейм не сидітиме склавши руки, а працюватиме радником уряду у справах зміцнення армії, а з 1930 року офіційно стане головою ради оборони країни. Це був і відповідальний, і надзвичайно тяжкий пост, адже треба було

забезпечувати на ділі оборону країни — за бідного державного фінансування. В першу чергу, від могутнього сусіда СРСР, який, збираючи сили, постійно висував до маленької і такої беззахисної Фінляндії територіальні претензії, намагаючись то там її обкарнати, то там, і приєднати до своїх і так велетенських просторів ще бодай шматочок чужої території.

Коли в 1809 році росіяни закінчили свої війни зі шведами, Фінляндія найбільше постраждала, хоч участі у війні не брала — нею відкуповувалися від агресивної сусідки. Генерал-губернатором Фінляндії тоді став Барклай-де-

Толлі. Він і підписав 5 вересня 1809 року мирний договір, за яким до Росії відійшла вся територія Фінляндії і Аландські острови. Мине два з чимось століття, і сьогодні біографи Барклая-де-Толлі та адепти Росії пишуть, що тоді — із загарбанням Фінляндії — «північно-західні рубежі держави (Росії) були надійно зміцнені». Дивні в росіян розуміння власної безпеки! Щоб убезпечити свої кордони (але ж маленька Фінляндія ніколи й не зазіхала на велику Росію!), треба захопити чужі краї і приєднати їх до своїх! У 1917 році, коли розпадеться самодержавна імперія Романових, Росія втратить Фінляндію. Тоді ж

володарі червоної Росії вирішать будь-що повернути в лоно нової, вже червоної імперії, втрачені фінські території. І все для того, аби співати стару пісеньку на новий лад — про «зміцнення північно-західних кордонів».

І сьогодні Росія діє точнісінько так же, як у всі часи за всіх формацій діяла і самодержавна, і біла Росія. Проголосивши себе правонаступницею покійного СРСР, Росія (Російська Федерація в теперішній термінології) має чи не фантастичну за розмірами площу, як для однієї держави, розміром в 17 075,4 тисячі кілометрів, а їй все мало, все чешуться руки відхопити

хоч шматочок, але чужий. Сімнадцять мільйонів сімдесят п’ять і чотири десятих тисяч кілометрів території, що простяглася з Заходу на Схід більше як на 9 тисяч кілометрів, а вона без будь-якої незручності, зухвало й нахабно, нехтуючи угодами, в тім числі й міждержавними, в ці дні, як пишуться ці рядки, намагається відхопити в України острів Тузла в Керченській протоці за 4 кілометри від українського берега (інша назва — Середня Коса), ширина якого близько 500 (п’ятсот!) метрів, довжина 6,5 км, а площа 35 га. І все для того, аби й оці 35 га приєднати до своїх сімнадцяти мільйонів сімдесяти п’яти і чотирьох

десятих тисяч кілометрів! Мало їй! Власне, хіба мало понаприєднувала вона до своїх теренів крихітного колись Московського князівства чужих земель при так званім «собирании русских земель»?! І це нехтуючи й порушуючи Договір про дружбу й співробітництво між Україною та Росією, а заодно й Договір по українсько-російському державному кордону від 28 січня 2003 року, нею ж самою й підписаний. (А втім, перед тим як кинути свої війська на Фінляндію, Ленін та його підручні теж підписували декрет про визнання її незалежною державою!) Іншою Росія вже бути не може, такий у неї —

постійно загарбницький за будь-яких режимів — менталітет: захоплювати чуже й приєднувати до свого, раніше захопленого. Чи її так Бог покарав, чи віковий режим «собирания русских земель». От і дозбиралися…

Під виглядом буцімто оборони Фінляндії (а хто їх просив про ту оборону клопотатися?) від нацистської Німеччини, верховоди СРСР, обіцяючи, що по війні негайно виведуть свої війська з території Фінляндії, просилися пустити їх на якийсь час на все ту ж територію Фінляндії. Але давно відомо, чого варті обіцянки сильних та підступних любителів поживитися чужими краями!

Влітку 1939 року СРСР вже вимагав у Фінляндії права розмістити на її Аландських островах (колись захопленних монархічною Росією) свої воєнні бази (цим, мовляв, зміцниться оборона Фінляндії), але Фінляндія ледве відбилася від такої «допомоги».

Потім СРСР почав зазіхати — вперто й довго — на острів Гонгланд.

Оборону Аландських островів зміцнював Маннергейм. І одночасно оборону Карельського перешийку, де пролягав кордон між його вітчизною і агресивним сусідом. Грошей в країні постійно не вистачало, і

влітку 1939 року зародився всенародний рух по добровільному будівництву оборонних споруд на перешийку — від все тих же зазіхань червоних сусідів. Представники найрізноманітніших груп населення чотири місяці, жертвуючи своїми відпустками, трудилися на оборонних спорудах. Ще й зібрали значні суми пожертвувань — на все ту ж оборону. На протязі літа добровольці збудували протитанкові перегони — кам'яні та бетонні надовбні, прорили рови, спорудили дзоти і контрескарпи, і смугу ту, оскільки нею керував генерал Маннергейм (до всього ж, це була його ініціатива), в народі й буде

прозвано «лінією Маннергейма», знаменитою згодом.

А сусідня червонозоряна Країна Рад тим часом почала настирно вимагати собі Ханко та інші острови Фінської затоки. Віддайте нам, і все. Для нашої ж оборони. Апетит, як відомо, росте з їжею, і совіти невдовзі забагли ще й острови Сааремаа, Хійумаа, район Палдіксі — для своїх воєнно-морських баз. Вимагаючи у фінів шмат за шматом їхню територію, совіти тим часом захоплювали Естонію, яка не посміла їм вчинити спротив.

Вимоги, власне, територіальні претензії руських до Фінляндії були

добре відомі ще з царських часів: заради, мовляв, безпеки Петербурга-Ленінграда погрожували перенести — самовільно — свій кордон вглиб (на фінську територію) Карельського перешийку. Розмовляла червона імперія лише в ультимативній формі: Фінляндія мусить передати Радянському Союзові острови Фінської затоки, а також таку територію на Карельському перешийку, аби держкордон опинився в глибині сусідньої території. Вимагала передати СРСР західну частину півострова Рибальський, згадуваний острів Ханко, а воєнно-морські бази совітів на фінській території, мовляв,

забезпечать безпеку совітам. Але тоді лінія кордону надто близько підійшла б до столиці Фінляндії, і вона на це не погоджувалась. Їй викручували руки: віддай території, і квит! Маннергейм розумів, що СРСР не відступиться від своїх загарбницьких зазіхань (це в мирний час, а що буде вразі виникнення війни?), бо він успадкував панславістські ідеї царської Росії, хоча вони й були тоді замасковані ідеологією Комінтерну. Престиж Радянського Союзу також не витримає, якщо Фінляндія не уступить йому тих територій, на які він претендує. Не було сумнівів в тому, що все йде до війни, руські вже зосереджують свої війська на

Карельському перешийку. Була отримана інформація про прибуття туди танкової бригади, підрозділів важкої артилерії та інших структур армій совітів. Майже щодня стали залітати в глибину Карельського перешийку червонозоряні літаки…

«Ситуація, безперечно, була тривожною. В будь-який день руські могли організувати провокацію, яка б дала їм формальний привід для нападу на Фінляндію. Я віддав наказ на землі, на воді і в повітрі старанно уникати будь-якої діяльності, яку руські могли б використати як привід для провокації, і наказав відвести всі батареї на таку відстань, аби вони не могли відкрити вогонь через

кордон».

А червоні все вимагали: то острів Гогланд, то «вирівнювали» кордон там і там (за рахунок Фінляндії), то острів Ханко, то раптом уряд Країни Рад офіційно заявляв, що міг би задовольнитися групою островів Хесте-Бусьо, Хермансьо-Койо, то в іншому місті квадратними кілометрами. Фінський уряд тримався, не уступаючи своєї суверенної території, хоч сил для відбиття можливої агресії такого гіганта у неї було малувато, і про це постійно нагадував урядовцям Маннергейм: «Домовляйтесь, жертвуйте малим, в ім'я збереження більшого, фінська армія не в змозі

відбити напад СРСР!»

Фінський уряд не зважав на цю пораду досвідченого полководця, і між ним та Маннергеймом почав визрівати тихий конфлікт.

Зрештою, відомий поплічник Сталіна, нарком Молотов заявив фінам вже відверто: «Вести разговоры теперь уже поздно, наступает очередь солдат!»

Маннергейм:

«26 листопада Радянський Союз організував провокацію, відому нині під назвою „Постріли в Майніла“. Увечері того ж дня Молотов заявив послу Фінляндії в Москві, що з

фінського боку на Карельському перешийку в 15.45 був відкритий артилерійський вогонь по розташуванню російських військ в селі Майніла, при цьому вбито троє солдат, один молодший офіцер і дев'ять душ поранені…

У відповіді, яку ми дали наступного дня, говорилось, що постріли були зроблені не з фінського боку… Фінські прикордонники встановили місце, де пролунали вибухи. Воно було у 800 метрах від лінії кордону на відкритій галявині біля села Майніла… Під час війни 1941–1944 років полонені руські детально описали, як була організована провокація.

…17 листопада Молотов інформував нашого посла, що радянський уряд більше не вважає себе зобов'язаним договором про ненапад. На фінську пропозицію про спільне вивчення інциденту з постріламі в Майніла ніякої уваги не звернули і, спотворюючи факти, стали стверджувати, що уряд Фінляндії повинен відвести свої війська на 25 кілометрів від кордону. В ноті від 29 листопада Молотов кинув звинувачення в тому, що фінські збройні сили, „як відомо", продовжують вести воєнні дії не тільки на Карельському перешийку, але й на інших ділянках. Радянський уряд вважає необхідним розірвати

дипломатичні відносини. Не дивлячись на це, уряд Фінляндії ще раз звернувся до радянського уряду з пропозиціями про вирішення протиріч на основі параграфу I договору про ненапад. Одночасно було повторено, що Фінляндія готова відвести війська на Карельському перешийку на таку відстань від Ленінграда, щоб їх не можна було розцінювати як загрозу безпеці міста.

На цю ноту Радянський Союз відповів вогнем. Вранці 30 листопада 1939 року руські переважаючими силами приступили до операції на суші, на морі і в повітрі. Тепер кожному стало ясно, що фінський

народ чекає боротьба не на життя, а на смерть».

Інформація для роздумів.

СРСР — площа 22 402,2 тисяч квадратних кілометрів.

У своєму складі СРСР мав 15 союзних республік, 20 автономних республік, 8 автономних областей, 10 автономних округів. (А втім, автономність в СРСР була, як відомо, лише на папері, але це інша тема.) Крім усього, СРСР мав 2113 міст, 6 країв, 122 області. Із Заходу на Схід простягувався більше як на 9,5 тисяч квадратних кілометрів, а з Півночі на Південь — більше як на 4,5 тисячі квадратних кілометрів.

У 1940 році СРСР мав 194 077 000 чоловік, його населяли 100 великих і малих народів.

Це одна сторона в конфлікті. Тепер друга.

Фінляндія перед нападом на неї СРСР мала площі — 337 тисяч квадратних кілометрів, населення (дані за 1920 р.) — близько трьох мільйонів — це проти 194 мільйонів «есересерівців».

Великих міст — всього лише три.

У ті роки лише в одному Ленінграді проживало більше населення, як у всій Фінляндії. У

Москві у 1939 році було 4 мільйони 542 тисячі проти трьох мільйонів населення всієї Фінляндії. Їхні армії були навіть неспівставні. І такий гігант, як СРСР, раптом зарепетувавши обидженим дядечком на увесь світ, почав заявляти, що його буцімто хоче поневолити племінничок. Оголосивши, що крихітна Фінляндія (напише ж УРЕ не зморгнувши оком про те, що «правлячі кола Фінляндії» буцімто «перетворили Карельський перешийок та прилеглі до нього острови Фінської затоки і Ладозьке озеро на військовий (як страшно! Аж жижки тремтять!) плацдарм для нападу на СРСР», обрушив на

він буцімто й доводився мені якимось там родичем — радше всього, через дорогу навприсядки, — а звали його так по-вулишному, Музикою, тому що гармоніст він був — віртуоз, іншого такого в нас тоді не водилося, тож за ним і узвичаїлось: Музика та й Музика), так ось, Степан Музика з приміського селища Дніпропетровська, яке в реєстрі міста значилося, як вулиця Між'ярна, бо ж складалося всього лише з однієї вулиці, що пролягала між двома ярами, хоч тамтешнім людом чомусь величалася Сахаліном, як напивався, то таки дякував білофінському генералові Маннергейму в році,

здається, шістдесятому, що в ті часи було, звісно, крамолою з крамол! Ось тоді в нашому провінційному виселку, забутому навіть у місті, до якого воно тулилося на далекій околиці, багато говорили про війну з білофінами у 1939–1940 роках і я тоді, хоч і знав про неї дещо з історії, теж звернув увагу, як наче б вона вчора відгриміла. Говорили, завдячуючи, звісно, Степанові. Власне, його неприкаяній й понівеченій на тій війні долі.

Степан Музика (для нас просто Стьопка), року народження, здається, 1919–го, строкову службу в Радянській Армії проходив у Ленінградському військовому окрузі.

З цієї причини він одним з перших і загримів на фронт під час нападу Радянського Союзу на Фінляндію в листопаді 1939 року. («Аякже, — розказуватиме Степан не один рік, — хоч з німчурою і не воював, але все їдно, їдрі т-твою… фронтовик. Рядовий Північно-Західного фронту під командуванням товариша Тимошенка, щоб йому… гикнулося!.. Білофінів давили, землі їхні, родіну їхню заграбастували! На хрєн вона нам здалася, як ми й своїй землі толку не можемо дати!..»).

Було Степанові тоді десь літ з дев’ятнадцять, знаний був у нашому Між’яр’ї парубійко! На вид, правда, й дивитися ні на що, казали дівчата, а

як заграє, як заграє — кращого йому уже й не знайдеш у всьому городі, а не тільки у нашому Сахаліні між ярами. Як ото співається: через ту бандуру бандуристом став. А Степан через ту гармонію першим парубком, гармоніст був хоч і самоучка, але ж класний! Від Бога! Володів винаходом німецького майстра Бушмана, як ніхто. Тільки розтягне, бувало, міх, як пробіжить довгими, тонкими і надзвичайно рухливими пальцями по деці з клавіатурою — «ґудзиками», як заграє, так гармонь у нього і ридає, і плаче, і сміється, і душу з тебе вивертає. Увечері тільки на вулицю нашу єдину вийде, перший акорд візьме, міхи розтягне, по

ґудзиках пробіжить своїми незвичайними пальцями, так до нього з усього виселка й біжать хлопці та дівчата — сміхи, жарти, танці, співи… До півночі водив Степан за собою виселкову молодь, і все не могли вони нагулятися… І миршавенький — даруйте, Степан, рудий, ніс картоплиною, та ще й клишоногий, — вже прямо тобі красень, хлопець зух! Витязь ледь чи не билинний — от що так гармонь та ще в руках такого самородка!

Мав Степан — аякже! — і дівчину — співуха і танцівниця. До пари йому на гульках. Аж трусилася Катря, так танцювати любила. На роботу йде і наче притуптує та все

наспівує… Чорноока, в'юнка, з лиця хоч воду пий. Куди тому Степанові, а бач… Музикою своєю кращу дівчину нашого виселка взяв і причарував… Всі їм щастя бажали. Все в них до весілля йшлося. Казали, що Стьопа до неї вже й старостів заслав, і старостів тих Катрині батьки пов'язали. На осінь і весілля задумали, Катрині батьки вже й кабанця для такого випадку викохували… Аж тут призов на строкову. В армію Степан пішов з гармонією в парі, повернусь, казав дівчині своїй, хіба ж таке весілля «відгрохаємо»! А поки що — чекай, красуне, першого гармоніста.

Катря й чекала. Та і як би вона

не чекала, як Стьопчина гармонія у її вухах і вдень, і вночі озивалася… Та й Степан застеріг: на нашій свайбі, казав гордовито і спльовував через плече, затиснувши в куточках губатеньких уст недопалок, сам і гратиму, бо ж краще за мене цього ніхто не втне!.. «А я — танцюватиму, — обіцяла дівчина. — За мене теж ніхто краще не відчеберяє ніжками…»

Може б, воно так і сталося, як гадалося, якби СРСР не здумав напасти на Фінляндію в році 1939–му — мало йому своєї землі було?! В лютому 1940 року, як радянські війська з криками «За Сталіна!», «За Родіну!» штурмували «лінію

Маннергейма» на Карельському перешийку, попав Степан, як він згодом казатиме, в катавасію. При штурмі був у перших лавах атакуючих. Біг, горло дер: «За Сталіна!», «За Родіну!», доки його й не підкосило. Полягло їх тоді, розказуватиме вже вдома, — у сірих шинельках з червоними зірками на шапках-вушанках перед фінськими траншеями та дотами!..

«Як вороння, лежало на снігу вбитих! — казатиме зітхаючи і плакатиме. — Стогнуть, кричать, мамочок своїх кличуть… Пацани ж іще. Не обстріляні, жити хотіли — на хрін їм та фінська земля на Карельському перешийку здалася!.. І

я там клюнув носом, аж землю заорав. Так і шкопиртнувся, і ружжо вилетіло з рук… Лежимо. «Слава Богу, думаю, — живий». Хоч мертвим тоді було далебі краще. Але живий. Лежу… А морозяка!.. Лютий тоді лютував. Снігу та снігу, все змерзло, земля закам'яніла, не зариєшся в неї. Морозяка за сорок градусів — пече і шкварить. Прямо душу з тебе виймає на мерзлій землі. Лежимо в шинельках на снігу — голови не підведеш, не те щоб в атаку, хоч нас комісари й закликали бігти здуру на ту «лінію Маннергейма»! Ворухнутися страшно, видати, що ти ще живий. Фіни так і поливають нас свинцем,

так і поливають… Цвьохкають вздовж і впоперек смертними батогами. Як косою косять нашу братву! Вопшим — крутовир'я! А комісарики у сніг позаривалися й репетують «За Сталіна!», «За Родіну!» Т-уди т-твою!.. Пристрелив би тебе, так уже й пальців не відчуваю, щоб курок натиснути… Фіни, скажу вам, вояки були відмінні. Та й землю свою захищали — втрачати їм нічого. Лежимо, їдрі т-твою!.. Коцюбнемо. Ні вперед, ні назад, ні сховатися, ні ворухнутися… Убитим — що? А поранені живцем замерзають. Насмерть. До вечора — жоден з них не вцілів — трупи так позаклякали, що як костомахи

торготіли потім, як їх збирали другодні… Мені ще й поталанило, т-туди твою! Попереду купу моїх однополчан наклали. Я на одного з них упав і лежав… Все ж не на мерзлій землі. А він хоч і без сознанія, але живий ще… Теплий, значить. Молив Бога, щоби той бідолаха довше протягнув, не заклякав… Він і тягнув. Живучий взагалі. І грів мене своїм теплом. Під ранок тіко захолов, але теплом своїм мене від вірної загибелі порятував. Коли вже стемніло, тягнучи ногу — в кульшу мене вліпило, — відповз я до своїх… Воно мовби й нічого, вцілів, не замерз насмерть, хоч льогкими звідтоді й свищу, як соловій-

розбійник, а ось пальців на руках позбувся. Краще б ногу, бо як же гармоністу без пальців, га? В госпіталі, як чорніти почали, мені їх хірурги і повідчикрижували. Щоб гангрени, мовляв, не було. Відіграв ти, кажуть, Стьопо, на своїй гармонійці!.."

Повернувся Степан додому калікою, з двома куксами замість пальців. А були ж вони тонкими та довгими — в акурат для гри на гармонії. Були й загули. Бо як тими обрубками на гармонії грати? В госпіталі, правда, йому одну куксу розрізали і з двох половинок зліпили щось як клешню скоцюрблену. Нею він якось міг брати ложку й навіть

цигарку, але грати не міг, хоч за старою звичкою і тягав за собою повсюди гармонійку свою. Все на щось сподівався, дак хіба ж пальці знову виростуть? Та і як куксами клавіатуру перебирати, міх навіть не розтягнеш. А він ще й намагався грати — міх якось розтягує, а гармонія не грає, а — ридає… Відіграв своє, відмузичив, відводив вечорами хлопців та дівчат!.. Дівчина його Катря не знесла того видовиська, втекла з виселка кудись у світ за очі. Доходили чутки, що вона — Бог їй суддя! — десь ще й заміж вийшла, а Степан навіть вішатись збирався, як почув те… Дали йому якусь мізерну пенсію — з неї й жив.

Власне, існував. Оце, казав, мені гріх за те, що ходив чужу землю заграбастувати!.. Та хіба ж він винуватий, хіба сам придумав оте: «За Сталіна!.. За Родіну!..» Запив каліка по-чорному, з роками перетворившись на безнадійного алкоголіка. Мати з горя померла, жив він звідтоді сам, тирлувалися в нього чи не всі виселкові алкаші. Ще й з міста прибивалися такі ж горопахи кінчені… Хатка почала валитися, стіни вже були підперті дрюччям, в дворі бур'яну по пояс, двері не зачинялися, замість шибок — ганчір'я… Ще й пугач на біду десь узявся, з ярів прибився, кричав ночами на Степановій хаті. «Мій

кореш по нещастю, — казав Степан. — Хай кричить, мені легше, як хтось живий кричить…»

Так і минали його дні, хоч їм він, здається, вже й лік утратив. І часто, вибравшись із своєї хатки, з бур'яну в дворі на вулицю, питався в односельців: «А що зараз — ніч чи день?.. Літо чи зима?»

Закинувши було на плечі непотрібну вже гармонь, що теліпалася з розтягненим міхом і жалібно рипіла, як скаржилась на свою долю, човгав Степан у місто на вокзал — жебрати. Якось розтягував клешнями гармонь, видобуваючи з неї несусвітні звуки — йому з жалю

й кидали рублі… Нажебравши, цурганився до забігайлівки і там набирався — та й чи багато йому вже треба було? А п’яний одне й те ж придуркувато горлопанив: «Спасибі доброму дядечку Маннергейму!..» Коли питали його, чому саме він дякує білофінському генералові, одказував: «Дак я ж із ним воював… Ходив його Фінляндію заграбастувати… (На нього шикали, але він — нуль уваги.) А він мені й дав… По чому?.. Та по руках же. Щоб на чуже їх не простягав… Спасибі, що хоч кукси зоставив, бо й штанів би нічим було натягнути. Тож я йому і вдячний, дядечку доброму Маннергейму!.. Коли б він не дав

мені по руках, не зробив з мене класного інваліда, загребли б мене в сорок першому на війну. І німчура б мене укокошкала — як пить дать! А так живий, дякуючи доброму… ги-ги… дядечку Маннергейму!»

Його застерігали, аби не пасталакав зайвого. Хоч і п’яничка, та все ж, як той казав, агітація… Антирадянщина. Бо що в тверезого на умі, те у п’яного на язиці… Тож Стьопі все може скінчитися зле… Та хіба Степана вже чим злякаєш? «Мій ляк, — казав, — на Карельському перешийку зостався, у мерзлій землі біля „лінії Маннергейма“ закляк навічно…»

Іноді, перебравши «біоміцину», кричав: «Я, гражданє, інвалід білофінської війни!.. Хто посміє мені палиці в колеса тикати? Я своє вже получив, тепер ви получайте і щасливую жизнь стройте!..»

Посміли. Кажуть, що якось до Степана на вокзалі, де він жебрав та дякував «доброму дядечку Маннергейму» та ще й горлопанив, що він з криком «За Сталіна! За Родіну!..» ходив фінську землю заграбастувати, щоб у Ленінграді краще жилося, підійшло двоє. В однакових костюмах і капелюхах. Мовби знічев'я послухали Степанове варнякання, поспівчували йому, а один і каже: «А чи не випити нам за

знайомство?..» Степана, самі знаєте, двічі не треба було прохати — пристав до них. Ну й повели вони його… буцімто «мерзавчика» в скромному місці роздавити…

Більше Степана ніхто не бачив — як крізь землю каліка провалився! Щоправда, ніхто його особливо й не шукав і, звісно, за ним не побивався, бо кому він був потрібний у цьому світі? Щез бідолаха, то й щез. Напився десь, казали, то й завіявся… Чи мо', утопився, до Дніпра він частенько, бувало, цурганився — щоб поплакати на самоті. На березі буцімто й гармонійку його пошарпану бачили — хвилі її то до берега прибивали, то від берега

відносили — в шумовинні та смітті. А вона ні-ні, та й рипіла, як хвилі міх її дерли, наче скаржилась на долю-недолю свою…

Із спогадів К. Г. Маннергейма:

«…найслабкішим місцем була не лише нестача матеріалів, а обмаль живої сили. Фронт розтягнувся, всі наявні війська були задіяні, і люди смертельно стомлені. Чи здужаємо ми протистояти противнику до того, як весняна повінь дасть нам кілька тижнів передиху? На розтягненому фронті, що проходив важкодоступними місцями, це здавалося абсолютно доступним, але на головному театрі воєнних дій, де

здатність оборони була на грані зриву, відступ здавався неминучим. А що буде потім? Сумніви в тому, що західні держави зможуть нам допомогти, становилися все більше ясними, а коли очікуваний напад німців на Францію стане фактом, ми залишимося зовсім одні. Доти, доки армія не розбита, у нас ще був дипломатичний козир у вигляді загрози інтервенції західних держав, але найкращий вихід із становища — постаратися припинити воєнні дії. Неподолана сила нашого спротиву була передумовою такого рішення, яке зберегло б нам незалежність нашої країни і запобігло б повному розгрому».

Символічно, що на радянсько-фінляндському фронті СРСР почав випробовувати найпотужнішу військову техніку, яка, між іншим, не принесла йому успіху. Як і новостворені суперважкі танки прориву.

У 1938 році був виготовлений танк, названий спершу на честь С. М. Кірова. Важив він 55 тонн, мав дві гарматні башти з 70–міліметровою і 45–міліметровою гарматами, три кулемети.

Екіпаж — 7 чоловік.

Броня — 60 міліметрів.

Але у війні з білофінами, як тоді називали патріотів країни Суомі за кольором, супертанк «Кіров» виявився через величезний розмір не досить маневреним, застрявав у снігах Карельського перешийку і зрештою був виведений з боїв і відправлений на завод для удосконалення, після чого став зватися «Клим Ворошилов». Але й від перейменування кращим не став. Тоді його в 1943 році ще раз перейменують на ІС–1 — Йосип Сталін, — але й після третього перейменування він теж успіхом не користуватиметься.

Не допомагали й загороджувальні загони. Як швидко

виявиться, взяти «лінію Маннергейма» за допомогою самих лише криків «ура» та «За Сталіна!» не досить. А тому головний спеціаліст по репресіях в РСЧА начальник Політуправління армії армійський комісар 1–го рангу Лев Мехліс, щоб зміцнити дисципліну і допомогти командирам загонів частин виконати наказ армії прорвати фінську оборону, розпорядився нестійких, схильних до боягузтва і дезертирства батальйонів і полків в тилу порозставляти добре озброєні, ідеологічно стійкі загороджувальні загони. Але й вони не допомогли. Більше того, на радянсько-фінляндському фронті

широко практикувалися публічні страти — як рядових червоногвардійців, так і командирів дивізій. Але й це мало допомагало, такою стійкою була лінія оборони Маннергейма такої маленької країни, як Фінляндія.

Коли 30 листопада 1939 року СРСР нападе на Фінляндію — всупереч безконечним своїм заявам про свою миролюбну політику, що він, мовляв, за мир і дружбу між народами, того ж дня Маннергейм забере своє прохання про відставку, яке до того не було прийняте. З початком війни і мови не могло бути про відставку такого спеціаліста, як Маннергейм — з ким би тоді

залишилася Фінляндія?

Маннергейму вже було 70 років. Але, незважаючи на такий вік, він не міг в скрутний для батьківщини час стояти осторонь. Почалася тяжка війна між гігантом СРСР і крихітною — в порівнянні з ним — країною Суомі, нечисленне військо якої не добре ще навчене, погано озброєне, мужньо й відчайдушно захищало свою Фінляндію.

2 грудня радянські війська ціною величезних втрат захопили фінське місто Теріоке (тепер Зеленогорськ). Діючи за методом сильного — розділяй і владарюй, одну частину супротивника

нацьковуй на іншу, — відразу ж було заявлено про те, що, мовляв, «створено» уряд «Фінляндської Демократичної Республіки» на чолі з О. В. Куусіненом (за аналогією з Україною: подібний шаблонний хід було втнуто червоними в Харкові, де теж «створили» новий буцімто український уряд, і цей дешевий трюк спрацював, і Україна швидко втратила тоді незалежність, але Фінляндія на цей фокус не піддалась).

Досі не підраховані і навряд чи коли точно будуть встановлені ті супервеличезні втрати в живій силі й техніці, що їх понесла Червона армія, безуспішно штурмуючи передові

рубежі фінської оборони на Карельському перешийку. Грудень 1939 року минув у безперервних атаках радянських військ, але захопити укріпрайони вони так і не змогли. Різдвяний контрнаступ провалився, фіни відбили всі атаки противника, але їхні сили не були безрозмірними. Вони почали видихатися. Ще гірше — кінчалися запаси набоїв, снарядів, нічим було заміняти живу силу і техніку. Командуючий фронтом Тимошенко добре знав, що у його колеги із супротивної сторони немає резервів, і як би його солдати, які зарилися на «лінії Маннергейма», не вимотували радянців, але підкріплень їм не буде,

тож їх треба методично з дня в день вимотувати і вимотувати. Трохи допомогли Маннергейму добровольці, які прибули у Фінляндію — шведи та норвежці. Вже в січні в бій вступили перші три тисячі добровольців, але перед армадою радянських частин — крапля в морі, та все ж… Добровольці все прибували й прибували, і невдовзі їх стало біля дванадцяти тисяч. Швеція надала Маннергейму 80 тисяч гвинтівок, 500 автоматів, 200 гармат і 25 літаків. Італія надіслала на поміч Фінляндії, яка стікала кров'ю в нерівній битві з СРСР 30 літаків і чимало зенітних гармат. Допомогу фінам виявили

Франція, Угорщина і навіть Польща. (Правда, американський фінський легіон прибув на фронт тільки 13 березня, коли бойові дії уже закінчувалися). Світ протестував проти агресії червоних та їхньої спроби захопити незалежну європейську державу. Так, наприклад, Лондон заявив: якщо СРСР не припинить війну, то британські стратегічні бомбардувальники, які базуються в Іраці, знищать нафтові розробки в Баку і Грозному. Врешті-решт, Москва змушена була зважити на рішучі протести світової громадськості і пішла на переговори з Гельсінкі. 12 березня було

слід.

У діда Івана, крім мого батька, було ще п’ятеро хлопців. Шість синів-соколів! І всі були біля праці — механізатори, садівники. Дід змалку привчив їх до праці, тож трудилися на совість, колгосп будували, а разом з ним і нове життя. В машини душі вкладали. Пам’ятаю трактори, які вони водили — «катерпілери», «фордзони»…

Отож, батька мого, тракториста, з іншими такими ж селянськими хлопцями та молодими дядьками посадили на підводи і повезли в Кіровоград. Була рання осінь, пам’ятаю, тоді добре вродила цибуля.

Все село нею пропахтіло. Чи не кожна сім'я везла її продавати. Тільки нам було не до цибулі — батька забрали. На скачки. Себто на перепідготовку.

Скільки вона мала тривати? Місяць, два. Загалом днів сорок. Це ж не строкова служба, тож батька ми чекали додому місяців через два. Чи й раніше. (Тоді навіть і в поганому сні не могло приснитися, що повернеться він через дев'ять років!)

Чекаємо з нетерпінням… Але місяць за місяцем спливає, а батька все немає й немає. Чого не повертається із скачків? І де він подівся? І чи хоч живий? А чутки в

Малу Виску різні долітали, здебільшого недобрі, тривожні. Вже й 1940 рік, а від батька — ні слуху ні духу. Стали до нас вісті доходити, що батька (як і інших) взяли не на перепідготовку (нею лише прикривалися), а — на війну, що її згодом в СРСР буде названо білофінською кампанією. (Радянсько-фінляндська війна, яка буцімто була викликана «внаслідок антирадянської політики реакційного уряду Фінляндії», — так в УРЕ — тривала, як відомо, з 30.XI.1939 до 12.III.1940 року).

Хлопців зі степу в складі 171–го запасного українського полку, по суті, не навчених, зодягнених у

благенькі шинельчини, з рушничками та по жменьці набоїв до них і кинули в сніги Карельського перешийку на сорокаградусні морози під кулі фінських «кукушок». Кинули, власне, на вірну загибель, як гарматне м'ясо.

А коли по весні сорокового деякі з тих, яких роком раніше забирали на скачки, почали повертатися з білофінської кампанії, то один з них, повернувшись і до Малої Виски, божився та хрестився, що бачив на власні очі, як «Яшку (мого батька) танкою роздавило».

— Убили батька! — голосила мама, плакали ми, діти його, плакала бабуся. В один день ми відчули себе

сиротами, нікому в цьому світі вже не потрібними. Що ми тоді пережили — не буду й говорити. Це вже пізніше дізнаємось, як воно насправді було — через дев'ять років, як батько повернеться нарешті додому з «перепідготовки». А чекати ті дев'ять років буде все одно, що й усі дев'яносто. Що й цілий вік. Що сталося з моїм батьком, кращим трактористом, будівничим нового життя? Він потрапив у ті сотні тисяч (а втім, досі ніхто точно не знає, скільки насправді полягло наших на тім Карельськім перешийку), які на радянсько-фінляндському фронті були вбиті, покалічені, контужені й обморожені.

В шинельчині, що її наскрізь продувало крижаними вітрами недалекого звідти Північного Льодовитого океану, контужений і обморожений, він потрапив у полон. Як тисячі й тисячі інших червонозоряних бідолах, яких кинули загарбувати у фінів їхні землі.

А полон є полон. Та й для прикладу треба було якийсь там десяток полонених радянців, які приперлися заграбастувати чужі землі, скарати перед строєм. І батько мій, рядовий, селянин, колгоспний тракторист, який будував удома нове життя і якого під виглядом перепідготовки забрали на війну з білофінами, потрапив у їхнє число.

І поставили їх, ледь живих, під нашвидкуруч збитими шибеницями, накинули їм на шиї тугі зашморги — все. Кінець. Прощайся з життям. Та й хто тоді міг урятувати приречених?

І сталося те, що й досі я називаю дивом-дивним. Фінський офіцер, який командував екзекуцією, заінтригований, що воно виглядає ріжком з кишені гімнастерки у мого батька, який в ту мить вже попрощався з життям, витягнув (мабуть, саме Провидіння його підштовхнуло до того) простесеньку, любительську фотографійку, на якій було двоє діток, двоє хлопчиків.

Офіцер подивився на

фотографію, потім на мого батька.

— Твої? — врешті запитав.

— Мої, — сказав батько. — Сини. Володька і Павло.

Не знаю, що ворухнулося в серці фіна, як дивився він на фотографію двох дітей радянського солдата, якого мали вішати, але, повернувши батькові фотографію, стомлено сказав:

— Живи! Повертайся, як зумієш, до своїх синів. Гарні в тебе хлопці. У мене теж двоє дітей, якщо тільки їх не побили ваші бомби, що їх ви сиплете на наші міста.

І з батькової шиї зняли задубілий

на морозі зашморг, і він, нетвердо ступаючи ногами, вийшов з-під шибениці.

Батька порятувала фотографія двох його дітей, на якій були зображені я восьми років та братик мій Павло двох рочків. Господи! Досі не віриться, що мені, хлоп'яті, та моєму братикові вдалося порятувати батька під шибеницею в снігах Карельського перешийку!

Проте батька пощадили вороги, але не свої. Свої навіть уваги не звернули, що в нього вдома двоє маленьких діток. Раз був у полоні, значить — ворог! Ізмєннік!

Після замирення відбувся обмін

полоненими: наші віддали фінам їхніх, фіни — наших… Звільнені з-під фінського конвою наші відразу ж потрапили під конвой своїх — як ізмєнніки. Їм нічого не пояснювали, а під багнетами погнали до залізниці й повантажили в телятники. Всі думали, що їх повезуть додому. Звичайно ж, додому — куди ж іще? Але чим далі їх везли, тим холодніше й холодніше ставало в природі. Ясно, що везли не додому, на південь, а кудись на північ. Конвой ставився до них як до зеків, злочинців.

Привезли їх у Мурманськ і під все тим же конвоєм препильним та ще й в супроводі собак пересадили на баржі й далі Північним морським

шляхом повезли їх на каторгу. Так батько опинився в Норильську, а це — одне з найпівнічніших міст світу, розташоване за Північним полярним колом — з портом Дудінка в гирлі Єнісею. Там будувався (перша лінія вже працювала) гірничо-металургійний комплекс — шахти, рудники, заводи тощо. Добували нікель, мідь, кобальт, селен, сірку і багато ще дечого. Батько будував алюмінієво-нікелевий комбінат — «спокутував» невідомо які гріхи, а засудили його — буцімто за ізмєну — що побував у полоні — аж на цілих вісім років.

Додому він повернеться — все з тим же тавром «ізмєннік Родіни» —

аж у 1947 році — після восьми років радянської каторги (мабуть, за те, що його помилували фіни). На згадку про рабську працю на комбінаті додому привезе алюмінієву ложку — власноруч виготовлену з виплавленого ним алюмінію…

Через сорок шість років після повернення батька, коли його вже й не буде в цьому світі, я з братом Павлом (він професійний композитор, добрий музика) видам збірочку «Голуби. Пісні з-понад Висі», присвячену пам’яті матері та батька. Вийде вона у 1993 році в Малій Висці завдяки управлінню культури Кіровоградської обласної державної адміністрації та

маловисківським журналістам і друкарям, які додали кошти і працю, аби й з'явився пісенник «Голуби» — це своєрідний збірник пісень мого роду.

Є в ньому й «Батькова пісня» — про ті далекі події, як батька забирали на скачки, про війну з фінами, полон, про те, як його врятувала фотографія дітей, про норильський комбінат, де він з тавром ізмєнніка Родіни відбуде вісім тяжких років…

Стукнуло в шибку. Рано повставали.
Вийшли з ночі, що стояла чорна,

А мене крізь одностеблик-шинелину
Ці морози пропікають до кишок.
Та хіба вже ми такі слабкі на втори?
— Не здаватись… — захрипів востаннє політрук…
Фін гукає: — Хлопці, руки вгору! —
Тільки з нас ніхто не зміг піднести рук…
Біла смерть стояла в білій тиші.
Писнула з-під снігу сонна миша.
Та скривив фельдфебель

рот:
— Трьох на пострах іншим будем вішать,
Щоб не лізли більше в наш город… —
Взяв з кишені в мене фотокартку,
Глянув: діти. Головою покрутив.
Чорний ворон на соснині каркнув.
Зашморга зняли мені із карку,
Мабуть, щоб дітей не сиротив.
Смерть за мною гналась навперейми,
Била в серце прямо і

навскіс
То пекельно з дотів Маннергейма,
То тепер он — з Беріїних лінз.
Повертав з полону мерзлий неборак,
З фінського бараку в свій-таки барак…
Ладні хлопці із «похідної контори»
Із презирством огласили новину:
Під Норильськом будеш рити нори
І свою спокутувать вину.
Забувай степи, дітей і жінку,

В Заполяр’ї вовкулакою завий.
Отже, дуй, ізмєннік подлий, на Дудінку
І подякуй долі, що живий…
В Україні корінь мій і пагін,
І мої стожильні судді серед нив.
Перед ними, наглядачу Звенягін,
Я ні в чому, видить Бог, не завинив.
Крутяться колеса й коліщатка…
Покосилися на цвинтарі хрести.
Не забудьте, люди добрі, до

Того дня Маннергейм видасть Звернення до армії і народу:

«— Солдати славної армії Фінляндії!

Між нашою країною і радянською Росією укладено суворий мир, що передав Радянському Союзу майже кожне поле бою, на якому ви проливали свою кров, в ім'я того, що для нас дороге і святе.

Ви не хотіли війни, ви любили мир, доброту і прогрес, але вас примусили воювати, і ви виконали величезний труд, який золотими буквами буде вписаний в літопис нашої країни.

Більше 15 тисяч тих, хто пішов воювати, не побачить більше свого дому, а скільки таких, хто назавжди втратив здатність трудитись! Але ви теж наносили сильні удари, і коли зараз дві сотні тисяч ваших противників сплять вічним сном під крижаним покровом чи невидячими очима дивляться на наше зоряне небо, в цьому не ваша вина. Ви тільки слідували жорстоким законам війни: убити, аби самому не бути убитим!

Солдати! Я боровся на багатьох полях, але не бачив ще воїнів, які могли б зрівнятися з вами. Я пишаюся вами так же, якби ви були моїми дітьми, пишаюся воїнами

північної тундри, пишаюся бійцями рівнин провінції Похьянмаа, лісів Карелії, усміхнених комун Саво, родючих нив в Хямі і Сатакнута, шумних березових гаїв в Усіма і Варсінайс-Суомі. Я однаково пишаюся жертвами, які принесли на вівтар Вітчизни простий хлопець із селянської хати, заводський робітник і багата людина.

…Дякую армії Фінляндії, усім її родам військ, які в благородній ратній справі вершили героїчні діла з перших днів війни; дякую за хоробрість, з якою ви боролися з противником, що силами перевищував ваші у багато разів і був частково озброєний незнайомою

зброєю, дякую їм за наполегливість, з якою ви вгризалися в кожну п'ядь рідної землі. Знищення більше 1500 руських танків і біля 700 літаків говорить про героїчні подвиги, які часто вершили окремі особи.

…Наша армія невелика, резервів і кадрів не досить. Ми не озброювались для війни проти великої держави. Нашим мужнім солдатам, які захищали державні кордони, доводилось з великою напругою добувати в бою те, чого в них не було, будувати оборонні лінії, які були відсутні, старатися тримати оборону… Ваші героїчні справи викликають захоплення в усьому світі, але ми й зараз, після війни,

залишилися самотніми, допомога, що прийшла з-за кордону на наші фронти, склала всього лише два батальйони, підсилених артилерією і авіацією…

…Витримавши криваві бої, що тривали на протязі шістнадцяти тижнів без передиху вдень і вночі, наша армія і зараз стоїть непереможно перед противником, який, не дивлячись на величезні втрати, тільки виріс у своїй численності. Наш внутрішній фронт, на якому нелічені повітряні нальоти сіяли жах і смерть серед жінок і дітей, теж не піддався. Наші спалені міста, перетворені в руїни села, що знаходяться далеко за лінією фронту,

аж до західного кордону країни — наочний доказ того, що пережив наш народ за минулі місяці.

Доля наша сувора, оскільки нам прийшлося залишити чужій расі, у якої інше світобачення та інші моральні цінності, землі, які сотні літ ми обробляли трудом і потом».

Ще із спогадів К. Г. Маннергейма:

«За даними наших військ, втрати противника оцінювались приблизно в 200 000 чоловік.

…На величину втрати мали вплив два фактори — сувора зима і

нікудишнє медичне обслуговування. Постійний мороз привів до того, що тисячі поранених замерзали насмерть, очікуючи допомоги.

…Невигідне загальне враження від дій радянських збройних сил підпсувало престиж тих кіл, які знаходились при владі і вимагали пропагандистських заходів на противагу цьому. Так руські ще під час війни пустили міф про „лінію Маннергейма“. Запевняли, що наша оборона на Карельському перешийку опиралася на незвичайно міцний, побудований за останнім словом техніки залізобетонний оборонний вал, який можна порівняти з лініями Мажіно і Зігфріда і який ніяка армія

ніколи не проривала. Прорив руських військ став „подвигом, рівного якому не було в історії всіх війн“, як було сказано в одній з офіційних заяв руської сторони. Все це вигадки: в дійсності становище речей має зовсім інший вигляд. Як я вже говорив, оборонна лінія, звичайно, була, але її утворювали тільки рідкі довготривалі кулеметні гнізда та два десятки збудованих за моєю пропозицією нових дотів, між якими були прокладені траншеї. Так, оборонна лінія існувала, але в неї була відсутня глибина. Її міцність є результатом стійкості і мужності наших солдат, а ніяк не результатом міцності споруд…»

Тоді ж вперше у Фінляндії — як в незалежній державі, — з'явилися бойові нагороди, медалі й ордени, що й прикрасили груди героїв.

Перша нагорода Фінляндії «Медаль за громадянську оборону» з планкою, на якій був напис «1939–1940», вручалася захисникам фінських міст і за врятування мирного населення, яке потрапило під бомби «червонозоряних» літаків.

Пізніше всі учасники «Зимової війни» були нагороджені медалями із зачорненої бронзи, які кріпилися на

чорній стрічці з двома тоненькими червоними смужками, що нагадували цівки крові. На стрічці — планка з назвами ділянок фронту чи боїв, у яких брав участь нагороджений.

Більшого розміру медалі вручалися нечисленним добровольцям з інших країн.

Захисникам Лапландії вручали бронзовий хрест, на якому зображені дві гори і спина лижника. Учасники боїв біля міста Піткяранта отримували білий, покритий емаллю хрест з накладеним на нього тонким червоним хрестом і схрещеними мечами. Також у фінській армії був відроджений «Хрест Свободи», який

мав 4 ступені. Цей орден був військовим і водночас цивільним: для військових орденська стрічка виготовлялася червоного кольору з білим кантом, для цивільних — жовта з червоними смужками.

Крім того, «Хрест Свободи» мав ще й медичний варіант і медаль трьох ступенів. Військовим медичним працівникам медаль вручалася двох ступенів — срібна і бронзова з написом «За хоробрість» — на фінській і шведській мовах, цивільні особи удостоювались нагороди з написом «За заслуги».

Існували також ще й військова медаль «Хреста Свободи» з бантом,

заснована в 1940 році маршалом К. Г. Маннергеймом. За статусом ця золота медаль була вище «Хреста Свободи» і тому вважалася вищою нагородою для офіцерів, але нагороджували нею вельми рідко. Солдати отримували таку медаль, тільки срібну — на голубій стрічці з білими смужками по краях.

Найвищий бойовий орден Фінляндії для командного складу армії «Хрест Маннергейма» був заснований у війні 1941–1944 років. Його вручали всього лише кілька разів. Двічі його удостоювався Ільмарі Ютілайнен, один з кращих льотчиків Фінляндії, який збив 94 радянських літаки. (Для порівняння:

тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб (пізніше — генерал-полковник авіації) за п’ять років війни збив 62 німецьких літаки.)

З офіційних матеріалів СРСР:

«Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 років виникла внаслідок антирадянської політики реакційного уряду Фінляндії. Тривала з 30.XI.1939 до 12.III.1940. Правлячі реакційні кола Фінляндії, підтримувані імперіалістами Великобританії, Франції, Швеції, Німеччини і США, перетворили Карельський перешийок та прилеглі до нього острови Фінської затоки і

Ладозького озера на військовий плацдарм для нападу на СРСР. На Карельському перешийку фінляндські мілітаристи створили смугу довгочасних укріплень („лінія Маннергейма“)… Наприкінці листопада 1939 року фінляндське командування розгорнуло вздовж радянсько-фінляндського кордону до 15 дивізій. 26 і 29.XI фінляндська артилерія обстріляла радянські війська під Ленінградом. У відповідь на це 30.XI радянські війська розгорнули бойові дії. Війська Північно-західного фронту в лютому прорвали „лінію Маннергейма“. На початку березня 1940 року радянські війська форсували по льоду Фінську

затоку, обійшли з Північного Заходу Виборзький укріплений район, оточили фінські війська під Виборгом, Кексгольмом і Сортавалою. Опір фінляндської армії було зломлено. На прохання уряду Фінляндії 12.III.1940 року в Москві було підписано радянсько-фінляндський договір, за яким до СРСР відійшли Карельський перешийок з Виборгом і Виборзькою затокою, з островами, західне і північне узбережжя Ладозького озера, ряд островів у Фінській затоці, частина півострова Рибацького і Середнього. Договір зміцнив оборону північно-західних радянських кордонів».

Величина захопленої Радянським Союзом фінляндської території рівнялася 4000 км^2, а кількість людей, що там проживала, 12 відсоткам всього населення країни. Це означало, що приблизно 500 000 чоловіків довелося кидати свої рідні краї, їхати із земель, які обробляли багато поколінь їхніх предків. Доля цих територій в економічному житті, землеробстві, лісовому господарстві, промисловості рівнялася 11 відсоткам.

«Стратегічному становищу Фінляндії було завдано нищівного

удару. Ми втратили вузькі проходи, що давали нам можливість закривати ворота перед агресорами. Наш кордон робив нашу країну відкритою для нападів, а район Ханко став схожий на пістолет, що приставлений до серця держави і на важливі комунікації. Договір про мир відібрав у нас безпеку і свободу зовнішньополітичної діяльності.

…Історія показує, що сильний рідко має почуття міри або володіє талантом бачити далеку перспективу. Ці властивості відсутні були і в керівництва СРСР. Їх вина проявилась і в зарозумілості та відсутності відчуття міри, які були властиві зовнішній політиці Росії

весь час. І все ж Фінська війна затримала більшовизацію прибалтійських країн на шість місяців… В міжнародному плані найважливішим наслідком Зимової війни стало зниження авторитету радянських збройних сил.

Політичним результатом Зимової війни для самої Фінляндії стало перш за все збереження самостійності, що була куплена дорогою ціною. Смертельна небезпека була відбита надзвичайною напругою сил всієї нації. Але небезпека ще не минула», — застерігав Маннергейм.

Красномовним є той факт, що

керівництво нацистської Німеччини на чолі з Гітлером, пильно слідкуючи за безуспішними спробами СРСР поставити на коліна маленьку Фінляндію, збадьорилося духом, і Гітлер утвердився в переконанні напасти на Радянський Союз: якщо цей гігант з Фінляндією по суті нічого не міг зробити, то він, Гітлер, легко розіб'є більшовиків. Хоч фюрер і програв війну, але скільки завдасть горя радянським людям! А коли б Фінляндія не вистояла, можливо б, і Друга світова війна не почалася б так несподівано, принаймні Гітлер не зважився б напасти на СРСР, аби був інший результат радянсько-фінляндської

незнаменитої війни…

«Лінією Маннергейма» (неодмінно в лапках) в історії воєн прийнято називати довгочасну смугу оборони фінів, споруджену як захист від агресії СРСР в 1927–1939 роках на Карельському перешийку — від Фінської затоки до Ладозького озера, довжиною в 135 кілометрів, на якій було зведено понад 2 тисячі вогневих точок, що прострілювали кожну п’ядь землі. А ще гранітні та бетонні надовбні, десятки потужних дотів, аеродроми і стратегічні дороги, багатокілометрові ряди траншей, дротяні загородження… Все це вкупі

обіцяло їй неподоланність. Принаймні на довгий час. Радянські джерела розповідають, що буцімто доти були обтягнені зовні товстою гумою, від якої рикошетом відлітали снаряди, але чи правда це, чи легенди, аби виправдати невиправдані втрати радянців у живій силі при штурмі «лінії Маннергейма» — хтозна. Так ось цю захисну споруду і було в народі прозвано «лінією Маннергейма», під такою назвою вона й увійшла в світові енциклопедії та військову спецлітературу, нагнавши перед тим стільки жаху та відчаю на радянців, під час спровокованої Москвою Зимової війни з фінами (чи то пак —

білофінами) у 1939–1940 роках.

А ще вздовж лінії (як і по всіх навколишніх лісах, якими, устеляючи свій шлях трупами вбитих та закляклих на морозі поранених, проривалися радянські війська) на агресорів з червоними п'ятикутними зірками чигала ще жахливіша смерть, з ляку названа білою — зодягнені в білі маскхалати «кукушки», як прозвали фінських снайперів радянські солдати. І несла вона стовідсоткову й миттєву загибель. Він невидимої, але сущої і від того ще лячнішої «кукушки» рятунку не було — ні в лісі, ні поза лісом… Піф-паф, як співається в одній радянській пісеньці, нечутне клацання, ніякого

звуку пострілу в сухому морозяному повітрі, де й так усе тріщить, і земля репається, і лід на озерах та болотах аж крекче, куля — лясь-тьох!.. Ку-ку, одне слово. Невідомо й звідки. І ще одного любителя поживитися чужою територією поминай, як звали! Недарма ж фіни були відмінними мисливцями в снігах своєї суворої, сліпучо-білої від снігів, неласкавої до чужинців, прекрасної їхньої батьківщини.

Все це так.

Але була — і є, і буде споконвіку, — ще одна лінія Маннергейма (вже без лапок), хоч про неї мало хто знає. Зрештою,

«лінію Маннергейма» (ту, що в лапках), поклавши перед нею на крижаному арктичному подиху недалекого звідти Північного Льодовитого океану десятки й десятки тисяч маленьких і безправних радянських людей (за віщо? В ім'я чого? Хіба що за якийсь там клаптик чужої території, якої в Радянського Союзу і так було до безміру, адже він займав одну шосту суходолу планети Земля), зодягнених в благенькі сірі шинельчини (кожухи і то не у всіх, з'являться пізніше), командуючий Південно-Західним фронтом Тимошенко таки прорве в лютому 1940 року... Та й немає таких ліній оборони, яких би врешті-

решт неможливо було взяти. Буває, що беруть відносно й легко, як, наприклад, знамениту «лінію Мажіно» у Франції, на кордоні з Німеччиною. Її будували в 1920–1934 роках, добудовували ще й у 1940 році. Ця система укріплень розтяглася довжиною 380 кілометрів (довгочасні залізобетонні споруди, протитанкові й протипіхотні загородження, фортеці). І що ж? У 1940 році німецькі війська зайшли в тил «лінії Мажіно», і її гарнізон капітулював. Та й по тому. Нічого не дала крім втрачених коштів і «лінія Зігфріда», Західний вал — система укріплень на Заході Німеччини. Споруджена в 1936–1940 роках в прикордонній

смузі (від Клеве до Базеля) довжиною 500 кілометрів із загальною глибиною близько 35–37 км; в центрі — понад 100 км. Була використана як плацдарм для наступу на Бельгію й Францію, хоч особливої ролі й не відіграла. «Лінію Маннергейма» у віках прославила радянська ідеологічна пропаганда, аби виправдати жахливі жертви, принесені в ім'я взяття її. Та й не була вона такою фантастично-незвичайною, як подавала її все та ж радянська пропаганда. Правий генерал-лейтенант Маннергейм: неприступність оборонної споруди полягає перш за все не в міцності матеріалів, з яких вона зведена, а в

стійкості та мужності солдатів, які її захищають, а тут фіни виявились на недосяжній висоті!

Так ось «лінію Маннергейма» ціною колосальних втрат радянці таки подолають, а ось другу і важливішу встократ лінію Маннергейма (вже без лапок) так ніхто й ніколи не зборов. З тієї причини, що її взагалі неможливо було подолати.

Карл Густав Маннергейм — хоч як це не дивно, російський кадровий генерал-лейтенант, — навчили на свою голову фіна! — все життя стійко стояв на передовій, на своїй лінії оборони, і ця лінія справді

виявилась непідвладною ніякому загарбнику, бо вона взагалі не могла бути подоланою.

Зрештою, «лінію Маннергейма» (в лапках) може збудувати будь-яка розвинена держава, а ось все життя стійко дотримуватись своєї лінії так, як робив це Маннергейм у справі захисту Вітчизни та її незалежності… О, не в кожній країні знайдеться подібний Маннергейм, визволитель своєї предківщини, творець і захисник її незалежності. Ось про цю лінію і йде мова у цій повісті. Та ще про те, як її напророчила Маннергейму, до того мало кому відомому, в жовтні 1917 року безіменна одеська пророчиця,

Це через сімнадцять літ по тому один з учасників тієї воєнної авантюри 1939–40 рр., що багатьом буде коштувати життя, дивом тоді вцілілий, — а був же кандидатом на вірну загибель, — студент Московського Літературного інституту імені О. М. Горького (пізніше стане відомим поетом), так ось він, згадуючи той лижний похід в чужу країну зі зброєю в руках, романтично-піднесено, не відчуваючи фальшу, оспівуватиме велику трагедію в дусі словесних дзеньків-бреньків:

Ми народилися в громі.
Пісня, веди у Суомі,

В мерзлий простріляний бір.
Дай добровольцям вагон —
Темний, товарний, скрипучий.
Смерті лише неминучій
Можем ми здатись в полон.
Нас вісімнадцять було
Лижників, юних поетів.
Нас вісімнадцять багнетів…
Трьох у снігах замело.
А приморожених всіх
З миром Вітчизна стрічала…

Мала утіха, звісно, для

приморожених — даруйте. Та й чого це їх вона, — Вітчизна — мала була стрічати немирно? Дітей, яких сама й віддала на заклання? Чи не тому, що насправді була їм не матір'ю, якою має бути кожна Вітчизна (якщо вона Вітчизна), а — мачухою, бо тільки нерідна мати може кинути дітей в пащеку Молоху.

Поетовій групі — троє загиблих з вісімнадцяти, — ще й поталанило. З інших груп взагалі нікого не зосталося. От і думаєш… Чи життя не кожному дається розумне, чи ми не завжди по-розумному ним розпоряджаємось, чи, зрештою, обставини, що випадають на долю нашу, трапляються сильнішими за

нас, а тільки в декого воно часом завершується просто глупо. Та й ще так рано. (А втім, нерозумне — незалежно від яких обставин чи причин, — життя довгим, як правило, не буває.) І не збагнеш тоді, для чого ти й жив? Та й утіха мала, що, мовляв, така планида випала, а ще діди казали: що на роду найменовано, того й на коні не обскачеш… Так-то воно і… Часом ми самі ж і вибираємо ті дороги, по яких потім самі і йдемо. Буває, що й до своєї загибелі. І прикладів подібних історія знає чимало, ось тільки лихо — нікого вони й нічому не вчать, і ми знову і знову готові наступати на одні й ті ж граблі…

В біобібліографічному довіднику «Письменники Радянської України. 1917–1987», що вийшов у 1988 році до сімдесятиріччя радянської влади, вміщені біографічні довідки про 1783 літераторів, членів Спілки радянських письменників України за сімдесят років. Живих у рік видання, і мертвих. І хоч не всі небіжчики повмирали своєю смертю, одні загинули в громадянську, інші — на фронтах Другої світової, але чимало полягло й від червоної кулі в підвалах НКВС чи й на каторгах живцем позотлівали, хоч про таких, як, наприклад, про розстріляного прозаїка Григорія Косинку,

соромливо значиться: «Помер 17 грудня 1934 року». Чи про Анатолія Крушельницького та сина його Івана Крушельницького — обидва буцімто повмирали, хоч насправді знищені більшовицьким режимом. Як і батько й син Вороні — поети Микола й Марко, — і багато інших, закатованих радянською владою — загалом нею спроваджено на той світ 500 безневинних письменників!

І лише в одного значиться, що він «загинув у бою з білофінами». І потьмяніле фото (чи не однісіньке, що збереглося): в шинелі з чорними петлицями, в лижній шапочці (єдинім на всі 1783 знімки «інженерів людських душ»

непрестижним, як для офіційного видання, головним убором) чи на холодризі Карельського перешийку вона добре гріла, чи небіжчику просто не стачило сірої солдатської шапки-вушанки, бодай і б/у?

Дивлячись на фото, думаєш: бідолаха! І треба ж було йому попертися на лід Фінської затоки, не військовозобов'язаному, під чужі кулі? Але — таким був вихований жорстокою, буцімто ж «народною» владою, ідейним комсомольцем…

Арон Копштейн… Це ім'я сьогодні в літературі вже нікому й нічого не говорить (а втім, воно й за життя свого носія не мало

популярності), воно міцно і, здається, назавжди забуте. (Хіба що в довідниках СПУ й збережене.) Жаль… Життя єврейського хлопчика, якому судилося стати добрим українським поетом (судилося, але… не судилося) із застарілим навіть на час народження — 1915 р. — ім'ям, від самого початку пішло наперекіс. Батьки, бідні зукраїнізовані євреї з-під Херсона, рано повмирали, лишивши свого Арончика напризволяще. І безпритульного малолітку-сироту закрутило у вихорі громадянської війни, голоду і холоду (той голод, та розруха, що спалахнула в країні після жовтневого перевороту, мабуть, пришвидшили відхід його

батьків у кращий, як прийнято казати, світ). Будуть дитбудинки, сяке-таке — на рівні трьох класів — навчання, далі праця учнем в цеху, згодом співробітництво — на рівні юнкора — в заводській багатотиражці. І перші вірші, що так і вихлюпувались з нього протягом усього його короткого життя. Писав Арон українською мовою, що була йому за рідну. («В українській мові збереглися запашні слова», — зізнаватиметься він в одному з своїх віршів, тож щедро їх використовуватиме: — «Ми сиділи в думах і тривозі. Нам читав поезії товариш. Як барвінок стелеться хрещатий, Як летять над нами сірі

гуси, Як вмирали козаки у полі…») Він мав безперечно якийсь талант від природи, власне, задатки його, але не встиг їх розвинути і наполовину. Не виписався. Йому просто не дали те зробити. Це пізніше його фізично вб'ють, відправивши під чужі кулі, а спершу розправились з його поезією, змусивши писати заримовані заклики та славити режим, що мімікрував під виглядом народної влади. Тож і вірші його, хоч і емоційно-щирі, все ж мали швидше декларативний характер. Ще точніше — мобілізаційний, закликали, як того й вимагалося тоді від служителів муз, на уявну лінію вогню, багли неспокою (як пізніше писатиме

інший поет, справжній: «за всіх, мовляв, переболію, за всіх скажу…»). Це загалом була поезія без… поезії. Була в есересерії й така. Вже по загибелі Арона у 1955 році буде видано маленьке і благеньке його вибране — кращі твори з попередніх прижиттєвих збірок. Хоч і кращі, проте враження, коли їх нині читаєш, і вони залишають вельми сумне й гірке: все ті ж декларативність, лозунговість, оспівування змагання на виробництві, праця в цехах, видобуток вугілля в Донбасі, т. зв. «соціалістичне будівництво», клятви у вірності партії, обіцянки стояти за неї на смерть, ура-патріотизм на голому місці, пресловута «дружба

народів», що творилася штучно, стаханівський рух… А втім, всі тоді так писали. Тих, хто творив інакше чи уникав подібних тем, просто не друкували, не видавали, а згодом і волю та життя в таких відбирали.

З 16 років Арон Копштейн у Харкові, тодішній столиці Радянської України, працює в газетах, самотужки вчиться, як і раніше, голодує, практично безпритульний, але переповнений завзяття, молодечого пафосу, що заміняв йому благенький талант… Себто будує комунізм, світле майбутнє людства, життя практичного казарменого типу. Він же боєць партії.

Поезія з нього прямо фонтанує (яка — то інша річ). Та й сам він квапився жити й творити (дуже захоплювався писанням віршів, отих заримованих агіток, і встиг за своє коротке життя видати шість збірок). Затим служба в Червоній Армії — танковий дивізіон на Далекому Сході, життя в тайзі в наскрізь промерзлих наметах, а після тяжких навчань, коли руки прикипали до броні танків, на куцому пайку перловки, ломами довбаючи закам'янілу від морозу землю, будували казарми, зводили житлові будинки військового містечка. Була ще й праця кореспондента в далекосхідній армійській газеті

«Тривога». Звідтоді тривога назавжди увійде в його творчість, а в ній постійно загніздиться очікування війни і обіцянки вершити на ній подвиги немеркнучі. («В арсеналі сплять іще нагани, Сплять патрони в наших магазинах…»)

Він не пише, а — наче підстрибує:

Тривога! Тривога! Тривога!
Ти, мабуть, не чула нічого,
В далекім твоїм лазареті,
Як друзі схопились в наметі,
Як стрімголов кожен — до танка —
Горять ліхтарі електричні,

У небі висвічують зорі.
Скоріше заводьте мотори,
Готуйте прилади оптичні,
І боєприпаси, і зброю.
До бою! До бою! до бою!

Їй-бо, наче подібні речі писалися підстрибом і бездумно. Чи — з ляку. Одне слово, заримована барабанщина, що здавалася йому святою поезією (власне, громадянсько-політичною). Але все то були хоч місцями й красиві, хоч і екзальтовані словеса, як і тривоги у них та бої умовно літературні, але бій справжній чекатиме його ще попереду. І зовсім буде не

літературно-красивим, який нікого не вбиває і навіть не зачіпає, не уявним, а жахливо реальним. Проте автор прагнув не воювати, а вчитися (брак освіти). Куди поступати після служби у війську — питання не стояло. Принаймні для нього, молодого поета. Звичайно ж, в Літературний інститут Спілки письменників СРСР (як тоді — Інститут філософії і літератури, ІФЛІ), де навчали літературно обдаровану молодь, майбутніх творців красного письменства. Знаю, можу це підтвердити, адже сам навчався в ньому. Але — в сімдесятих роках (вже минулого, ясна річ, століття), коли нам,

сказати — «захист» від… зазіхань на нього крихітної країни Суомі. Видресирувані ідеологією, залякані масовим терором радянські люди повірять — змушені будуть повірити, — і одностайно схвалять — теж змушені будуть одностайно схвалити, бо хто не схвалить, відомо, де тоді опинявся, — той напад, як буцімто, «захист священних рубежів Родіни». І ніхто навіть не задумається: а як же це маліпусінька країна Суомі може, не маючи ні путньої армії, ні людських та інших ресурсів, загрожувати такому велету, як СРСР, що займав одну шосту суходолу планети Земля?

І ось що дивно. В СРСР

постійно підкреслювалося, що війни бувають «справедливі» і «несправедливі». («Винахід» комуністичних ідеологів!) «Війна — з доктрини тодішньої ідеології, — спосіб розв'язання суперечностей між класами, державами і націями засобами організованої збройної боротьби та досягнення певних політичних цілей: соціальне явище, властиве класово-антагоністичним суспільствам; продовження політики іншими, а саме насильственними засобами». Фінляндія, до речі, неодноразово (і це підкреслює у своїх «Мемуарах» Маннергейм) пропонувала СРСР розв'язати питання відносин мирним шляхом,

але СРСР, відкинувши ці благорозумні і єдино вірні позиції, вдався до військової сили. І це при тому, що його сакральний «марксизм-ленінізм розрізняв війни справедливі і несправедливі». І далі пояснювалося, що ж таке війна «справедлива»: «захист прогресивного ладу від нападу зовні», «визволення поневолених народів», «національно-визвольна війна». Щоправда, СРСР у всі часи визнавав лише десь в Африці національно-визвольну боротьбу проти колонізаторів, але аж ніяк не таку ж боротьбу народів, які намагалися вирватися з-під влади самого СРСР — бо це вже тоді

трактувалося як контрреволюція. Чи, скажімо, заднім числом схвалювалася війна за незалежність іспанських колоній в Америці в 1810–26 рр., чи війна за незалежність в Північній Америці 1775–83 рр. Там війна благословлялася, як справедлива, спрямована проти іноземних загарбників.

За цією класифікацією Фінляндія і вела оборонну і справедливу війну проти іноземного загарбника, в ролі якого успішно виступав сам СРСР. Тільки в інших такі агресії він засуджував, а в себе схвалював. Своя рука — владика. І то неправда (власне, не завжди була правдою), в чому переконував своїх

малолітніх читачів один дитячий поет: «Щоб війни не знати, щоб у мирі жить, — Армія Радянська на посту стоїть». Радянська армія якраз і виступала — і не раз — в ролі загарбника і поневолювача. В радянській пресі — своєрідна артилерійська підготовка — тоді був зчинений галас про те, що «правлячі кола Фінляндії, підтримувані імперіалістами (дісталося й „імперіалістам“!)… перетворили Карельський перешийок та прилеглі до нього острови Фінської затоки і Ладозького озера на військовий плацдарм для нападу на СРСР. (Аж мурашки по спині повзуть!) На Карельському перешийку

фінляндські мілітаристи створили смугу довгочасних укріплень…» А й справді, створили. Себто «лінію Маннергейма». Але вам-то що — вони ж створили ту смугу на своїй території — не лізьте на їх територію — все буде добре.

Але — полізли. І вийшло точнісінько так, як колись писав Ленін: «Війну ведуть усі великі держави світу заради грабежу, поділу світу, за ринки збуту, за поневолення народів». Його учні й послідовники («вірні ленінці» за сакральним визначенням) і вели таку війну.

30. XI радянські війська, як було повідомлено слухняному

затурканому народові, «розгорнули бойові дії». І закрутила ідеологічна віхола студентів Московського літературного інституту. А тут ще й вказівка надійшла — кинути на фронт студентів. Крайніх? Чи вже були вичерпані людські ресурси? Чи війська поріділи? Так війна тільки-но почалася, і полки та дивізії ще зберегли повний штатний комплект. Але юнаків кинули в першу чергу, чи не раніше за професійних військовиків. Потрібно було, користуючись моментом — «священний захист рубежів Родіни» — прорідити інтелігенцію, яку Сталін та його поплічники так не любили, вбачаючи в ній бацили

вольності і смути. Особливо проріділи молоді таланти, які в своєму інституті щось там галасують про «чисте мистецтво», модернізм-символізм, а не про соціалістичний реалізм…

Наказано — зроблено. В грудні 1939 року нашвидкуруч із студентів Літературного інституту імені О. М. Горького, великого пролетарського класика, було сформовано 12–й легколижний батальйон. Наївних хлопців, юних орфеїв та боянів, які до того і зброї не тримали в руках, спішно зодягли в шинельки, поверх натягнули білі маскхалати, поставили на лижі, на яких вони трималися на рівні

школярів, і бравих вояк-швейків кинули у бій. У справжній. Арон Копштейн, як старший за віком і вже «служилий», морально підтримував молодих своїх однокурсників, сипав для підняття настрою жартами, співав українських пісень: «Їхав козак на війноньку, сказав: прощай, дівчинонько!..», взагалі був неофіційним парторгом батальйону, ідейним наставником горе-вояків. І молодь, зелена, але до біса гоноровa і патріотична, якою буває істинна молодь, а тому глуха і сліпа, запорошена ідеологією, заражена ідеями «служіння» (мовби ж вітчизні, а насправді кремлівським заводіям режиму), оружною силою

подалася через державний кордон Суомі. Не прохана, звісно, тамтешнім людом. А коли через кордон будь-якої країни сунуть озброєні чужинці, то будь-яка країна має повне право їх знищити, загарбників своєї волі. Аксіома! А хлопці-студенти безпечно понеслися на лижах, хто як умів, але з незмінними криками юних горлянок: «За Сталіна! За Родину!..», понеслися навстріч власній загибелі. Навіть не усвідомлюючи, що вони не захищають свою вітчизну від зазіхань ворогів, що їм втовкмачували в їхні юні голови, а самі виступають в ролі загарбників, які підлягають негайному знищенню. І почалася їхня голгофа, лебедина пісня цих по суті

дітей, коли, співаючи щось про «синьооку Фінляндію», випили до дна свої гіркі чаші. Але застерігала ж Поетеса:

В тім і жаль, що хоч би ми черпати могли
непомірними чашами горе,
Скільки б ми цих кубків гірких не пили, —
Ще зостанеться цілеє море…

Коли на початку березня 1940 року радянські війська, перейшовши чужий кордон (то свої «рубежі Родіни» священні, чужі — ні)

форсували по льоду Фінську затоку і, обійшовши з північного заходу Виборзький укріплений район, розпочали оточення фінських військ під Виборгом, Кексгольмом та Сортавалою, туди ж на лід затоки під фінські кулі кинули ненавчених студентів літературного інституту — 12–й легколижний батальйон, по суті смертників.

Фіни ту галайстру й покосили.

І, що й зовсім було жахливо, через десять днів після бойні, вчиненої совітами, у Москві буде підписаний радянсько-фінський договір, за яким СРСР свого таки домігся — відхопив у сусідки

Карельський перешийок з Виборгом і Виборзькою затокою та з островами, північне узбережжя Ладозького озера, ряд островів у Фінській затоці та інші шматки чужої території. Одне слово, «зміцнив оборону північно-західних радянських кордонів».

Самодіяльний батальйон молодих літераторів (і це теж один із злочинів комуністичного режиму) розплатиться за те великою кров'ю. («Війна людей їсть, — застерігає українське прислів'я, — а кров'ю запиває»). І що з того, що поета Арона Копштейна буде вбито під час тієї авантюри? Згодом пребадьоро напишуть (папір все стерпить): «Загинув смертю хоробрих у бою за

Родіну». За яку — то вже інша річ, але ясно, що не за рідну. Одне слово, доброволець лижного батальйону Арон Копштейн на фінському фронті «мужньо зустрів смерть від ворожої кулі у бою з білофінами». Точніше, отримав своє при загарбанні чужої території. І нині шкода безневинного Арона Копштейна та його однокурсників, які розплатилися життям за імперський курс більшовиків «розділяй і володарюй» за правом сильного. Ось так Арон Копштейн, єврей за родом, український поет, якому так по-справжньому і не дала Система стати справжнім поетом, поїхав у Москву за освітою. Наївно, але щиро перед

тим писав, не підозрюючи, що його чекає:

А я?
Що зможу я? Мені
Ще довго на світі прожити:
Водити машини, складати пісні.
В військовій частині служити…

Не дали йому складати пісні, як і довго прожити. У 25 літ з фінською кулею в грудях ще живим насмерть замерзатиме він на льоду Фінської затоки — за що? За шмат чужої території, що її СРСР таки приєднав

до своїх неміряних володінь? З його грудей, що вже хололи, як лежатиме не потрібний ні фінам — вони своє зробили, ні своїм, — сочитиметься гаряча кров і паруючи крапатиме й замерзатиме на льоду… І сам він вже примерзне до льоду… Посічені кулями, пошматовані осколками, лежатимуть на крижаному одрі поети, яким так і не судитиметься поставати поетами, а конаючи, юнаки у відчаї кричатимуть і плакатимуть, і благатимуть матерів: «Мамо, мамо… порятуй, мамочко…» А матері їхні тим часом на мітингах славитимуть «батька Сталіна» і одностайно підтримуватимуть його загарбницьку війну з фінами…

Це творилося неподалік Скандинавського півострова, а за тамтешньою міфологією, жіночі божества, діви-воїни, пролітаючи над полем бою, за велінням бога Одіна відбиратимуть найхоробріших з мертвих, щоб віднести їх у чертог Одіна-Валгаллу. Там вони віднині будуть проводити час у постійних банкетах, а валькірії їм співатимуть…

Не забрали валькірії студентів — десь загребли їх у тих краях в піщані дюни пустельного узбережжя, і з часом і слід їхніх могил щез, хоч вони, юнаки, того й не заслужили… А жили ж до того комуною, таким собі Валтасаровим життям весело,

безтурботно, хоч і голодні, але безжурно, опановуючи премудрощі літературної праці, не підозрюючи, що вони вже на краю загибелі в рідній — найрідніщій Країні Рад.

І про що він, Арон Кошптейн, симпатичний загалом молодик, думатиме в останні хвилини свого невдалого життя? Перед безглуздим кінцем, що його він не заслужив? Про ненаписані ним вірші, що вже ніколи й не будуть написані? Про винищення ні за понюх тютюну цілого курсу літературного інституту, вельми поетично названого «12–й легколижний батальйон»?

В двадцятому сторіччі, в

другій чверті,
Ми пізнавали неповторний час,
Ми здобували щастя і безсмертя —
Такими ти запам’ятаєш нас.
Ми здобували право щасно жити,
Учитися, рости без перепон.
Здобули кров’ю ми шостину світу,
І в цьому був наш основний закон…

Він, той «основний закон», і

погубив його, не давши не лише вчитися й рости без перепон, а й взагалі жити. Як пізніше погубить і тисячі радянських юнаків, що їх кинуть злочинці, кремлівські верховоди в Афганістан. А знайдуться такі, котрі ще й оспівуватимуть той «подвиг інтернаціональних радянських воїнів в Афганістані». То Кіплінга Джозефа Редьярда, англійського письменника, шпигатимуть, що він «описував побут англійських колонізаторів в Індії», «проповідував ідеї британського імперіалізму», а ось оспівувачів радянського імперіалізму підніматимуть на котурни. Бо ж давно відомо: в чужому оці й

порошинку бачу, а в своєму не видно й колоди. Тому й привчили радянських «інженерів людських душ» оспівувати загарбницькі дії Кремля — хоч і в тій же Празі, наприклад. Чи похід радянських воїнів на Варшаву в 1920 році. Поляки їх, як відомо, витурили геть, але умільці від поетичного пера все одно складали оди на честь того авантюрно-загарбницького походу. Пригадуєте: «будут помнить все атаманы, польские паны конармейские наши клинки».

Погрожували так, «лихо» втікаючи з-під Варшави!

Арон Копштейн, вірячи Кремлю,

писав щиро — про своє прагнення стати найкращим бійцем. А здобув право на безглузду смерть. Нікому не потрібну. Ні, він не загинув. Його вбили свої, а вже тоді в письменницькому довіднику напишуть, що він «загинув на війні з білофінами». Шкода його, Арона Копштейна, 25–літнього поета, якому так і не дали стати поетом і який так вірно, щиро і самовіддано служив режимові, будучи певний, що служить батьківщині своїй. Нині він усіма забутий, бо ж особливо й немає за що його пам'ятати. Як і його вірші-одноденки, заримовані агітки. А втім, пам'ятник йому, Арону Копштейну, та його ні за що

полеглим однокурсникам все ж таки є. І пам'ятник той, віримо, на віки. Ні-ні, не процитовані на початку рядки, що «приморожених всіх з миром Вітчизна стрічала…», — ні і ні.

Через три роки по тих кривавих подіях на льоду Фінської затоки, інший учасник війни з білофінами, трохи-трохи старший за них, але в принципі теж тоді молодий поет Олександр Твардовський (йому пощастило уникнути «легколижного батальйону», адже він буде посланий на ту війну спецкором воєнної газети і тому вціліє), згадуючи жахи пережитого по весні 1940 року, на одному подиху напише знаменитий

нині вірш (все, що радянській літературі дала «білофінська кампанія») про ту незнамениту війну, що й стане вічним пам’ятником Арону Копштейну та його однокурсникам — як і двохстам тисячам полеглих на тій війні радянським солдатам). Ось він мовою оригіналу:

Из записной потертой книжки
Две строчки о бойце-парнишке,
Что был в сороковом году
Убит в Финляндии на льду.
Лежало как-то неумело
По-детски маленькое тело.

Шинель ко льду мороз прижал,
Далеко шапка отлетела.
Казалось, мальчик не лежал,
А все еще бегом бежал,
Да лед за полу придержал…
Среди большой войны жестокой,
С чего — ума не приложу —
Мне жалко той судьбы далекой,
Как будто мертвый, одинокий,
Как будто это я лежу,
Примерзший, маленький,

убитый
На той войне
незнаменитой,
Забытый, маленький, лежу.

року, збудеться в 1944 році і збудеться один до одного. І чим точніше збувалося передбачення, тим більше переконуєшся, що є ясновидіння і ясновидіння. І воно одне до одного не приходиться. Чи, як в Одесі здавна кажуть, це дві великі різниці — ясновидіння і ясновидіння, пророцтво і пророцтво, віщунство і віщунство. Є ворожіння на кофейній гущі, а є… А втім, що б там не казали скептики чи ортодоксальні науковці, а щось-таки незнане нами — поки що незнане! — є у вищому світі, в ірреальному, де все відбувається раніше, попереду ідентичних подій у нашому світі, те, що ми насмішкувато (не знаючи його

причин і явищ) звемо ворожбитством, передбаченням. Або й угадуванням того, що ще тільки буде. Себто майбутнього. Хоча дехто таки володіє неймовірною для маси здатністю читати ті сторінки Книги Життя, які ще тільки завтра напишуться в нашому світі, адже доля наша спершу вирішується у вищих, недоступних нам сферах, в ірреальному, а вже потім дублюється і в нашому світі. А втім, у «Великому льосі» Т. Шевченка ірреальне переплітається з реальним, утворюючи разом з ним своєрідну єдність, чи не так і в житті?

До речі, про ясновидіння і ясновидіння, що за твердженням

одеських парадоксальних дотепників складає дві великі різниці.

Справді-бо… Коли спритні критики пишуть про те, що, наприклад, Т. Г. Шевченко «бачив завтрашній день без кріпаччини, передчував „сім'ю вольну, нову“, був ясновидцем відродження, предтечею грядущої революційної бурі», чи, скажімо, І. Франко за все тими ж твердженнями «іноді з прозорливістю ясновидця визначив ті форми, в які виллється щасливе майбутнє народу», чи, зрештою, про те, що «корінні зрушення і зміни, які відбулися і відбуваються нині в долі народів, незаперечливо свідчать, що суспільний розвиток іде шляхом,

прозорливо вказаним великим Леніним», (як і запевнення, що «мистецтво передбачення — неодмінна якість партійного керівника»), то таке «мистецтво», таке пророцтво доступне багатьом, воно — на поверхні.

Таких ясновидців — через одного.

А ось коли Микола Бухарін, приміром, будучи в 1917 році в Берліні (переговори з Німеччиною) по рекомендації відвідає тамтешню віщунку, передбачення якої неодмінно (перевірено, як кажуть, мін немає) збуваються, то її пророкування ошелешить і

приголомшить визначного більшовика з Москви. Микола Іванович — вірний ленінець, а потім і сталінець, відомий партійний діяч, вождь, хоч і другого рангу, та все ж вождь, так ось він, мовляв, буде проклятий у власній країні, ошельмований своїми соратниками і народом, буде вбитий з наказу тих, кого він зараз вважає товаришами, зраджений близькими людьми і надовго буде забутий.

Розгублений Бухарін, криво посміхаючись (губи його враз чомусь почали холодніти й ставати нечуттєвими, мовби чужими) запитає віщунку: а який тоді буде устрій в комуністичній Росії, наївно

подумавши, що, очевидно, революція потерпить крах, і влада переміниться… Але ясновидиця — далека від політичних тонкощів — не стала вдаватися в деталі, твердо повторила: пан Бухарін буде страчений в Росії, а якою тоді у ній буде влада — це її не цікавить.

Через двадцять років, як режим Сталіна влаштує масовий терор, пророкування щодо Бухаріна збудеться один до одного, і він вже перед стратою, пригадавши застереження берлінської віщунки, пошкодує, що своєчасно не втік з Росії…

У 1814 році молодий офіцер-

гвардієць Сергій Миколайович Муравйов-Апостол (російські війська тоді зайняли Париж) завітає до тамтешньої віщунки Марії Ленорман і попрохає про свою долю. Віщунка, не зморгнувши оком, скаже йому: «Ви будете повішені». 18–літній гоноровитий Муравйов різко їй заперечить (як тоді в нього блискуче складалося і особисте життя, і військова служба!), що він, мовляв, не англієць який-небудь, а — російський дворянин — у Росії на той час була відмінена смертна кара для дворян. На що ясновидиця відповість: я не знаю, хто ви і якого роду-народу і звання, і які у вас титули, але ви будете повішеним!

Через 12 років в числі повішених декабристів на кронверку Петропавлівської фортеці і він, Сергій Миколайович Муравйов-Апостол, заборсається в петлі…

У 1818 році петербурзька медіум мадам Кіргоф напророчила молодому Олександру Пушкіну: ти будеш кумиром свого народу, щасливцем, все в тебе буде добре в сімейному житті — ти щасливо одружишся, матимеш дітей, але… Але на 37–му році свого життя побережися «білої людини, білого коня або білої голови. Від високого білявця тебе чекає смерть». Молодий Пушкін їй повірив і часто згадував, що йому на тридцять сьомому році життя треба

боятися білого чоловіка, а до того йому ніщо смертельно не може загрожувати… Дантес, як відомо, був високим і білявим, крім того, він носив білий формений мундир, та й коні в його полку були білими…

Подібних прикладів вражаючого пророцтва документально зафіксовано чимало. Смерть Івана Грозного була передбачена «бабками-чаклунками», що мала статися 18 березня. Того дня цар почувався як ніколи добре. Коли його підручні прийшли скарати на горло віщунок (а вони заздалегідь були посаджені в кліть), ті зарепетували, що день 18 березня ще тільки-но почався, і треба почекати, як він завершиться для

царя… А в царя все було прекрасно, він сів грати в шахи, жартував, веселився… І раптом ойкнувши, впав мертвим, і сталося те, як і віщували «відьми» 18 березня. Такі ж «бабки-чаклунки» напророчили Борису Годунову недовге царювання — всього лише 7 років. Щоправда, боярин Борис навіть обрадувався: «Хотя бы семь дней, только бы имя Царское положити и желание свое свершити» і закінчив своє царювання точно через сім років.

Короля Франції Людовика XVI астролог застеріг берегтися 21 числа. Король був безпечним: берегтися щомісяця лише одного дня? Дванадцять днів на рік?

Убережеться… 21 січня 1793 року король Людовик XVI буде страчений.

Спадкоємцю австро-угорського престолу Францу Фердінанду відома медіум мадам Сільвія напророчила: «Через два роки ерцгерцог і його дружина будуть убиті пострілами в автомобілі». Все так і станеться в Сараєво, через два роки у 1914 році, в історію та акція увійде під назвою Сараєвське вбивство, що стало приводом для воєнного нападу на Сербію і початком Першої світової війни 1914–1918 рр.

Барон Роман Федорович Унгерн фон Штернберг був одним з поводирів контрреволюції в Сибіру,

тримався міцно і мав добре військо та успіхи в боротьбі. Якось він гостював у монгольського лами, і той, поворожившиши на лопатці чорної вівці (стародавній спосіб ворожіння в монголів та в інших народів), напророчив Унгерну, що йому залишилося жити всього лише 130 днів. Унгерн на такі «забобони» лише посміявся і не звернув на них уваги. 22 серпня 1921 року біля південного берега Байкалу, під час бою з червоними, що триватиме увесь день, його військо буде розбите, а сам барон потрапить у полон. Військовий суд Новосибірська засудить його до смертної кари. Вирок буде виконано

13 вересня 1921 року, точно на 130–й день після візиту барона до монгольського лами і ворожіння на лопатці чорної вівці.

Адольфу Гітлеру віщували — і не раз, віщуни такі здебільшого закінчували дні в концтаборах — смерть у 1945 році. Один з ясновидців вказав навіть число — 7 травня 1945 року (він теж за своє віщунство опинився за ґратами), помилившись лише на тиждень — глава Третього рейху закінчить своїх жахливі земні дні 30 квітня.

Існує легенда (і все ж — достовірна), що коли переселенці з Європи почали витіснювати на

передбачень, куди запросив дзвонити всіх, хто має якісь передчуття, дар пророцтва, передбачення тощо. Були сотні дзвінків з найрізноманітнішими застереженнями і передбаченнями. Чимало з них вражаюче збіглися з реальними подіями. Так одна з жінок зателефонувала 17 серпня 1970 року і застерегла, що президент ОАР Абдель Насер помре від серцевого нападу цього року. Глава ОАР і справді помер 28 серпня. Від серцевого нападу. Інша віщунка передбачила смерть де Голля на протязі року — де Голль помре через 11 місяців після пророцтва, того ж року.

проституцією та іншими лихами і жахами», що вона взагалі скоротила б дні людей, «якби не Господь Бог», який «покладе цьому кінець». І триватиме це за пророцтвом Нострадамуса 73 роки і 7 місяців. До 1991 року, коли розпадеться СРСР, і справді мине 73 роки і 7 місяців. Нострадамус передбачив і долю останнього монарха Росії, «якого затопчуть ногами — і навіть малих його дітей не пощадять».

Мільйони американців читають прогнози та передбачення віщунки Джейн Діксон, яка сьогодні вважається найвідомішим медіумом, прислухаються до її порад та віщувань. Навіть президент Рузвельт

свого часу забаг познайомитись із знаменитою віщункою. Їхня зустріч під час Другої світової війни відбулася в Білому домі. Вони довго розмовляли, потім президент, зітхнувши, сказав: «Життя людини коротке. Скільки мені зосталося, чи встигну завершити розпочате?»

«Чи можу я подивитися кінці ваших пальців?» — запитала віщунка.

Президент простягнув їй свої довгі руки. Джейн Діксон відчула вібрацію і хотіла було ухилитися від правдивої відповіді, але Рузвельт наполіг, і вона відповіла чесно: «Шість місяців чи… — зробила

революцію в Китаї і багато-багато іншого. Загалом, 80 % її пророцтв, за свідченнями спеціалістів, неодмінно збувалися.

Давньогрецький письменник, історик і філософ-моралі́ст Плутарх, вчений взагалі енциклопедичних знань, у своїх «Порівняльних життєписах» якось зауважив до теми розповіді:

«Але, як відомо, те, що визначено долею, буває не стільки несподіваним, скільки невідворотним».

Чи, як наші предки в таких

випадках казали з позиції оптимістичних фаталістів: що має бути, те й буде, і людина тут безсила що-небудь змінити. Бо свою долю й на коні не обскачеш. Але ж багато що випадає людині й доброго, такого, що й змінювати не треба. Інша річ, якби про це та зарані знати, скількох би помилок тоді можна було уникнути. За допомогою феномену ясновидіння — одного з найпотаємніших, найзагадковіших і незвичайних здібностей людського розуму — це і вдається іноді зробити. І прикладів тому — десятки.

Ясновидіння, або пряме знання, інсайт — це психічна здібність людини отримувати інформацію про

події чи речі, які сьогодні ще нікому не відомі, а відбудуться завтра-позавтра чи й найближчим часом. Або й через роки та роки. Але відбудуться, бо вони — невідворотні. В реальності такого явища сьогодні вже, здається, мало хто сумнівається, хоч ця дивовижа — така надзвичайно рідкісна серед хомо сапієнс — все ще не з'ясована. Але відомих сьогодні фактів пророцтв, що збулися, ігнорувати вже не можна.

Пророк — слово грецьке і означає людину, яка висловлює думки не з власної волі, а говорить в екстазі чи трансі — під впливом Божественної сили. В Біблії з цього приводу так і сказано: «І зійде на

тебе Дух Господній, і ти будеш пророкувати з ним і зробишся іншою людиною».

(Хоча в історії є приклади й протилежні наведеному. Композитор Тартіні, наприклад, побачив уві сні, як до нього в спочивальню зайшов чорт і, взявши скрипку, почав грати сонату. Вона так врізалась в пам'ять маестро, що проснувшись, він відразу ж записав… «Чортову сонату». До речі, уві сні Д. І. Менделєєв, як відомо, побачив — але хто йому показував, чистий чи нечистий? — Періодичну систему елементів.)

До пророків здавна і у всі часи

ставлення було двояке: з одного боку, кожному хотілося дізнатися, що буде з ним, а з другого — їх ненавиділи, адже боялися, що своїм віщунством пророк може «накаркати» біду, навести нещастя. То, може, Доля частіше, аніж ми думаємо, втручається в наші плани? Чи раптом життя наше розвивається по визначеній кимось програмі? Якщо це так, то фрагменти цієї програми час од часу стають відомі певним людям, вони її зчитують. То що таке життя людини: Випадок чи Запрограмованість? Учений М. Козирєв вважає, що в цьому світі «майбутнє вже існує, і тому не дивно, що його можна спостерігати зараз…»

Але вийти на нього і тим більше зчитати його — не кожному вдається. Як і те, що не ясно, як діють ясновидці (їм це здебільшого і самим незбагненно). Чи багато пророків серед людей? Який відсоток таких людей? Як показують дослідження, здібності до лідерства (керівництва) в суспільстві хомо сапієнс має кожен 20–й, або 5 % всіх людей. (До речі, у тварин точнісінько така ж статистика, лише 5 % тварин здатні домінувати над іншими.) Ця цифра фігурує і тоді, коли мова заходить про екстраординарні психічні здібності людини. Виявляється, осіб, які володіють хистом ясновидіння, телепатією, чаклунством,

екстрасенсорикою, магією тощо, теж 5 % від загальної кількості. Навіть творчість, обдарування дотримується цих параметрів. Є поети від Бога, а є поети від себе. Так ось від себе багато, а тих, що від Бога, лише… 5 %.

Все більше спеціалістів сходиться на тому, що навколо Землі і на Землі існує якась інтелектуальна голограма, в ній і відбувається життя людей. Окремі з них, все ті ж 5 %, можуть якось зв'язуватися з цією голограмою, тоді відбувається коротке замикання, і такі незвичайні особи зчитують з голограми (часом і за допомогою символів та образів) те, що ще тільки-но згодом

відбудеться в нашій реальності. Хто називає цю голограму біополем, хто «польовою інформацією» або інформацією космічного поля, чи, зрештою — Системою, але суть не в назві, а в самому явищі.

А втім, скільки народів, стільки й термінів та розумінь цього фантастичного, як нам здається від незнанням, явища. Індонезійські віщуни, наприклад, оперують поняттям біополе, що його вони називають «сакті». З ним пов'язують і феномен ясновидіння. «Сакті» у багатьох людей різне, хоча загалом це схоже на долю, тож воно залежить від самої людини. Якщо людина володіє сильним «сакті», їй весь час

таланить у житті, а якщо у неї слабке «сакті» — то в неї і доля відповідна, з такою людиною найбільше трапляється нещасть, невезінь, хвороб тощо.

…Так ось такою віщункою і була та непримітна, нічим зовні не видатна жінка, котра восени 1917 року в одеському готелі «Лондон» пророкувала генерал-лейтенанту російської армії Карлу Густаву Маннергейму незвичайну долю (мабуть, «сакті» у нього особливо сильне!) — її ясновидіння, її пророцтво й передбачення, зроблені нею так легко і просто, ніби між іншим, ніби вона заглянула до книги, що лежала перед нею. Жаль, що

генерал-лейтенант не зберіг нам імені цієї Сивілли.

4 червня 1942 року генерал-лейтенанту, головнокомандуючому збройними силами Фінляндії Маннергейму виповнилось 75. Не можна було сказати, що генерал зберігся як юнак, хлопець-молодець, і що мав він вигляд на піввіку чи й менше, ні і ні. Із здоров'ям у нього вже тоді почали виникати проблеми, та й напружені роки, починаючи з 1918 року, коли він рік за роком — та які роки! — чверть віку рятував свою батьківщину від все нових і нових зазіхань могутнього сусіда — це назавжди залишило свій карб на ньому, підірвало здоров'я. А

більшовики щороку сіяли зуби дракона, що сходили постійною ворожнечею, розбратом, зазіханням на цілісність фінської території, на все нові й нові напади, провокації. Все це треба було не просто пережити, а — відбити. І всі біди й тривоги тримати у собі, зовні вдаючи з себе спокійного і здорового, якому робота вдень і вночі просто… просто ніпочім.

А загалом, шістдесят останніх років, починаючи з 15 літ, як він поступив до кавалергардського училища і розпочав свою нелегку військову кар'єру (його улюблене слівце), він ніколи не знав спокою — служив, воював, знову служив, знову

воював, а після сімнадцятого постійно, з дня у день, захищав свою батьківщину, зміцнював її армію та оборону, а коли і йшов на час у відставку і не служив офіційно, то все одно займався обороною країни. І так триватиме від 1918 року, коли він почне створювати визвольну армію Фінляндії, і аж до 1951 року, останнього року в житті генерал-лейтенанта.

А втім, тоді, в червні 1942 року, він вже останній день був у цьому званні. Другодні на довгий язик мису, що тягнувся в озеро Саама, де серед мальовничої природи (хоч нею і не було коли милуватися) знаходився представницький будиночок

головнокомандуючого — знаменитий і в той же час простий дерев'яний фінський будиночок, що їх після Другої світової у Фінляндії буде охоче закуповувати СРСР для свого пролетаріату — дешево і сердито! — прибув з групою високопоставлених урядовців президент країни Рюті.

Одночасно на сусідній аеродром Іммола, що був того дня оточений потрійний кільцем фінських солдатів та німецьких спецслужб, приземлився урядовий літак з Берліна, на якому вітати Маннергейма прибув сам рейхсканцлер Адольф Гітлер. Через свого посла в Гельсінкі Блюхера фюрер застеріг: ніяких змін в ритуал

святкування іменин головнокомандуючого Фінляндії щоб не вносили, і щоб іменинник не їхав на аеродром зустрічати гостя — хай займається своїми справами, фюрер і сам знайде дорогу. Але це негадане повідомлення таки завдало чимало клопотів іменинникові, адже невідомо було заранні, до чого приведе цей візит в політичному аспекті. Тож Маннергейм був готовий до будь-якого повороту подій. На початку Другої світової Фінляндія опинилася між двома великими і сильними агресорами, що обидва замахувалися на панування над світом — між СРСР з одного боку, і Третім рейхом з другого. І той, і той міг розчавити

маленьку країну Суомі і не звернути на те особливої уваги. І все ж генерал-лейтенант намагався будь-що втримати нейтралітет, що для Фінляндії було чи не єдиним шансом вціліти, коли зчепляться два монстри, та все ж… Ще в 1939 році в бесіді з делегацією Фінляндії Сталін сказав прямо і відверто, не залишивши аніяких шансів на маневрування: «Добре розумію, що ви хочете залишитися нейтральними, але, запевняю вас, що це неможливо. Великі держави цього не дозволять». Отже, або-або… Треба було визначатися і пристава ти до якогось одного берега — або до червоного, або до коричневого. Розвіддані, які

отримувала Фінляндія, говорили про те, що вона — «капіталістична країна, і її чекає така ж доля, як і Естонію, Латвію та Литву, що вже були загарбані більшовиками». «Включення Фінляндії до складу СРСР — питання найближчого часу, можливо, й кількох місяців. Може, й трьох. Народи Естонії, Латвії та Литви щасливіші од фінського народу, адже вони самі виявили бажання приєднатися до СРСР. Оскільки народ Фінляндії не хоче цього, його доля буде тяжкою, адже Фінляндію приєднають силою. Фінляндія не може противитись Червоній Армії і не отримає ні від кого допомоги».

Такі були точні дані, отримані з перших рук, і вони красномовно свідчили, що Фінляндію і справді чекає чи не найбільша небезпека. Вибору не було і бути в тій ситуації не могло. Треба було вибирати найменше зло із двох (а зло — є зло, як його не вибирай) і приєднуватись до того чи того агресора (який вже там нейтралітет!) — до червоного чи до коричневого. Оскільки Німеччина не погрожувала приєднати Фінляндію до володінь Третього рейху, Фінляндія вибрала менше зло, коричневого агресора і, згнітивши серце, приєдналася до Антикомінтернівського пакту, спрямованого проти СРСР, ставши

таким чином формально союзницею Німеччини в Другій світовій війні.

Маннергейм розумів, що це порятунок нетривкий і тимчасовий, але вибору вже не було. Як і часу на пошуки інших варіантів. Та й пакт Молотова-Ріббентропа передбачував включення Фінляндії в «сферу інтересів» Радянського Союзу.

«Поганим передвісником, — згадуватиме Маннергейм, — стали ноти, передані Литві 13 і 28 травня 1940 року, в яких ця країна звинувачувалась в антирадянській діяльності. 14 червня — новий ультиматум, а вже через день радянські війська почали окупацію

Литви. 19 червня така ж лиха доля спіткала Естонію і Латвію, наставала черга країни Суомі. Розвідка доносила, що в Ленінградському військовому окрузі іде широкомасштабна воєнна підготовка, і питання, що настала черга й Фінляндії, вже стояло на порядку денному».

СРСР постійно пред'являв своїй північній сусідці все нові й нові вимоги, забрав у неї 75 паровозів і 2000 вагонів, прокладав на фінську територію свої залізниці і взагалі поводився на чужій території як у себе вдома. Фінам потрібно було зводити нову лінію оборони, зміцнювати прикордонні укріплення.

Тим часом в СРСР наростав розмах підготовки до війни. І дарма президент Рюті запевняв супротивну сторону, що Фінляндія в жодному разі не нападе на СРСР, що вона взагалі не хоче бути втягнутою у війну. Країна Рад на це не звертала уваги, форсуючи підготовку до окупації Фінляндії, спішно посилювала свої прикордонні гарнізони, розташувавши в них 118 піхотних і 25 танкових бригад. Раз по раз провокувала все нові й нові небезпечні сутички, слала погрози й ультимативні вимоги. Ясно було, що в СРСР розпочалася всезагальна посівна, тільки цього разу сіяли там зуби дракона, готуючись до агресії.

Зосередженість радянських військ вказувала на те, що на тім боці наростає загроза несподіваного нападу на Фінляндію. А Фінляндія розробляла лише один план війни — оборонний, хоч СРСР постійно звинувачував її в тому, що вона готується до війни.

Виходу не було. На випадок нападу СРСР на країну Суомі, — а це вже очікувалося з дня на день, фіни самі не вистоять перед навалою такого гіганта. Потрібен був союзник. І він знайшовся. Ним і став Адольф Гітлер та його Третій рейх, і Фінляндія змушена була бодай і формально, вступити у війну з СРСР.

Таке рішення Маннергейму — як і уряду та парламенту Фінляндії — далося нелегко, і він того року постарів чи не на десятки літ. Та все ж іменини є іменини, і їх треба було — бодай і в політичних цілях — відзначати, показуючи світові, що все, гаразд. Головнокомандуючий Фінляндії, попри все безтурботно святкує свої іменини в симпатичному будиночку на косі озера Саама…

Але поки спецлітак з Берліна підлітав до Іммола, приземлявся, та доки непроханому візитерові

підганяли машину, в будиночку головнокомандуючого на мисі озера Саама тим часом почалося урочисте дійство. Президент республіки в присутності членів уряду і голови парламенту та його заступників привітав іменинника з 75–річчям, побажав йому, як водиться, щастя та всіх гараздів і повідомив, що за представленням Державної ради країни генерал-лейтенанту і головнокомандуючому збройних сил країни Карлу Густаву Маннергейму присвоєно найвище звання — маршал Фінляндії.

Від того повідомлення, що до останньої миті від нового маршала тримали в секреті, Маннергейм наче

аж трохи пригнувся, фізично відчувши той додатковий тягар, що в одну мить ліг на його сімдесятип'ятилітні плечі. Цим званням уряд країни показав, що він покладає на нового маршала чи не найбільше своїх надій і сподівається, що Карл Густав Маннергейм як людина військова з честю витримає нові навантаження і буде, як і раніше, рятувати країну — навіть у безнадійних ситуаціях, більше уряду не було на кого покластися.

Після привітань і символічного чаркування гості на чолі з президентом відбули до його вагона, що стояв неподалік на залізничній вітці, а маршал заходився готуватися

до зустрічі незваного берлінського візитера.

«І все було б ще нічого, якби не цей гість…» — тільки й устиг подумати іменинник, як Адольф Гітлер та особи, що його супроводжували — в тім числі й генерал-фельдмаршал Кейтель — з'явилися в будиночку головкома — «мого найкращого друга і друга всього великого німецького народу», — як з ходу заявив рейхсканцлер.

Маннергейм по-військовому, дещо навіть недбало, привітався з високим гостем (з ним він уже зустрічався в Берліні, як і з іншими

вищими чинами рейху, в тім числі й з Генріхом Герінгом), що був, як завжди, в своєму дещо екзальтованому стилі, збуджено-хапковитому, й витав десь в емпіреях стосовно своєї «блискучої перемоги на Східному фронті»; представив йому офіцерів штабу. Гітлер відбувся загальним, хоча й різким кивком, але з німецькими офіцерами, які перебували у Фінляндії як союзники, привітався з кожним за руку, обмовився кількома незначущими фразами про те і се (очі його були блякло-мертві). Далі за протоколом фюрер відбув наносити візит президенту республіки, який перебував у своєму поїзді, що стояв

на ближній залізничній вітці, і по якомусь часі після переговорів з урядовцями Фінляндії, разом з президентом повернувся до Маннергейма на ленч, де вже й відбулася неспішна бесіда.

Вітаючи іменинника і першого маршала Фінляндії, рейхсканцлер сказав (говорив він дещо сумбурно, швидко, раз по раз повторюючись, жестикулюючи і майже бігаючи сюди й туди з бляклими, вирячениими очима), що він високо цінує те, що йому, невідомому солдатові Першої світової, випала така честь — вітати людину, яка прославилась як визволитель свого народу. А вже потім перейшов на проблеми великої

політики. Всі стоячи поштиво слухали, утворивши чималий простір, у якому фюрер і бігав сюди й туди…

Перш за все, рейхсканцлер висловив жаль, що Німеччина не змогла виявити підтримку Фінляндії під час Зимової війни (говорячи, чомусь здригався, наче від холоду, і тоді здавався рептилією, якій бракує тепла), бо для цього в неї не було можливостей, адже це означало б війну на два фронти, що було б тоді Німеччині не під силу, адже її збройні сили… Доки фюрер закінчував фразу, довгу й витіювату, із багатьма вставними реченнями, то часто забував, про що ж він починав,

і плив далі й далі, перестрибуючи з однієї теми на іншу… Зрештою, якось повернувшись до того, з чого починав, фюрер наголосив, що якби Франція була переможена ще восени 1939 року, а її планувалося захопити на протязі шести тижнів, але з-за холодів це не вийшло, тоді б хід світової історії був би зовсім іншим, адже… І знову, забувши про те, з чого він починав, фюрер відважно вирушав у вільне словесне плавання, втрачаючи орієнтири й береги, аж доки не прибивався до якоїсь думки і сяк-так завершував довжелезну свою тираду-монолог… Заодно поскаржився на Італію та на її слабку силу — ось чому Німеччина

змушена була їй допомагати, а це означало не що інше, як роздрібнення військово-повітряних сил рейху і його ж танкових сил, що їх планувалося зосередити на сході, адже, починаючи з осені 1940 року, керівні кола Німеччини вже думали про розрив відносин з Радянським Союзом. Після переговорів з Молотовим в листопаді 1940 року стало ясно, що війни не уникнути, адже вимоги руських виявилися нечуваними! (Бігаючи, фюрер майже підстрибував, обурливо — на адресу руських — жестикулюючи.) Вони забагли знищити наші народи!.. Вони знищать наші народи і нашу цивілізацію! І взагалі… взагалі

цивілізацію всього людства, якщо ми спільними зусиллями не поведемо боротьбу до перемоги! І тому нам треба разом триматися — Великій Німеччині і маленькій Фінляндії! В ім'я спасіння людства і його цивілізації… І в такому ж дусі, і з такою ж емоційною збудженістю ще добрих півгодини, аж доки, нарешті стомившись, фюрер зупинився, як загнаний кінь, і стояв якусь мить, важко дихаючи і водячи блякло-мертвеними очима сюди й туди — вусики під носом нервово сіпались. Особливо ліва їхня половина. (Генерал-фельдмаршал Кейтель зберігав відсторонений вигляд і, слухаючи свого вождя, здається, був у

ту мить далеко від нього і його гарячковитої промови.) Після виступу президента Рюті слово несподівано знову взяв рейхсканцлер і знову говорив і говорив — швидко, не зовсім розбірливо. Власне, бурмотів, часто повторювався, і слухати його було нудно. Подякувавши фінській армії, він вкотре підкреслив жахливу масштабність підготовки комуністів до наступу на Європу та захоплення ними світу і взагалі панування над цивілізацією людства, запевнив, що особисто він щасливий, адже прийняв рішення вступити у боротьбу із загрозою, що йде зі сходу… Ще і ще привітав

Маннергейма із 75–річчям та присвоєнням йому високого звання маршала.

Ленч було організовано в поїзді головнокомандуючого, де був спецвагон. Рейхсканцлер ще днем раніше застеріг через свого ад'ютанта, аби для нього приготували особливу дієту, що й було зроблено. Стіл був простий, складався в основному з дичини — рябчики, тетеруки, дика качка, кабан, з рибних блюд — лосось, форель, сиг, сьомга. Але фюрер ні до рибних блюд, ні тим більше до м'ясних не доторкнувся, відбувся простесенькими овочевими стравами, що їх запивав або

трав'яним чаєм, або й просто кип'яченою водою, а на бульйон з відразою буркнув, що то — «трупний чай», що він взагалі не розуміє, як це люди можуть їсти трупи тварин, себто м'ясо. Але фіни мали здоровий апетит, їли собі та їли, і бурчання фюрера аж ніяк не зіпсувало їм відмінного настрою. Хтось з генералів, правда, запитав в особистого лікаря рейхсканцлера: чому той так харчується? Що це — наслідки здоров'я? Лікар відповів, що це в рейхсканцлера спартанська звичка, і пояснюється вона перш за все психологічними проблемами.

Відразу ж після ленчу, на ходу витираючи губи салфеткою, фюрер

теж на ходу попрощався, дивлячись чомусь собі під ноги, сів в автомобіль і відбув на аеродром в Іммала, а звідти вже вилетів до Берліна, наостанку порадивши фінам триматися, вірити, що «Велика Німеччина і її великий народ ніколи не залишать маленьку Фінляндію наодинці з червоним агресором…»

«Біля керма держави» — так Маннергейм через роки, вже знаходячись в черговій — того разу останній — відставці, — назве заключний розділ своїх «Мемуарів». Біля керма держави він стане у 1942 році, і тоді ж почне збуватися

останнє пророцтво одеської ясновидиці: «А через багато років Маннергейм посяде найвищий пост».

«Біля керма держави» — це не просто останній розділ спогадів про діяльність їхнього автора у 1942–1946 роках і його роздуми, підсумок прожитого і зробленого, це водночас і прощання маршала з Батьківщиною, прощання в тому смислі, що після Другої світової він уже більше (вік і здоров'я тому стане перешкодою) не займатиметься ані політичною, ані тим більше військовою діяльністю й останні роки свої проведе навіть за межами рідного краю. Хоча, правда, й працюватиме над спогадами,

використовуючи сповна кожну годину між хворобами, коли наставатиме ненадовго просвіток у здоров'ї. А втім, праця над «Мемуарами» — це теж свого роду служба Вітчизні — та ще і яка! — тільки цього разу зброєю його стане слово і мудрість людини, яка немало прожила і багато зробила для свого народу. Але праця мемуариста полонить його пізніше, як пізніше прийде відчуття і переконання, що це теж — робота над словом, — служба Вітчизні, служіння на бойовому посту. Але це буде пізніше, а тоді, чотирма роками раніше, у 1942 році маршала Маннергейма покличуть (вкотре) рятувати Батьківщину, яку інші

благополучно підвели до самого краю прірви, за якою вже була втрата її незалежності. І тут всі згадали про Маннергейма: виручай, пане маршале, як виручав ти й раніше… І маршал без зайвих слів займеться (вкотре!) рятуванням рідного краю.

Ситуація в Фінляндії була дуже і дуже непростою, а з початком Другої світової війни стала й просто загрозливою. Ще відразу по закінченню радянсько-фінляндської війни 1939–1940 років (за фінською термінологією — Зимової), Маннергейм заходився спішно шукати союзників в Північній Європі — на випадок, якщо виникне нова війна. А вона, відчував

головнокомандуючий, неодмінно виникне, та й СРСР не облишить своєї задавненої мрії окупувати і приєднати до своїх володінь країну Суомі. Але, незважаючи на всі його зусилля, Швеція не підтримала його ідею (а на неї, свою, як він казав, стару батьківщину — предки його вперше з'явилися у Швеції — він покладав чи не найбільші надії), тож фінляндський уряд переорієнтувався на Німеччину (хоч Маннергейм і був проти), яка вже посилено готувала напад на СРСР. Маннергейму довелося, всупереч власним планам, пристати до рішення уряду, і з другої половини 1940 року він прийняв допомогу вермахту в підготовці та

реформуванні фінської армії. До всього ж уряд — знову всупереч згоді Маннергейма — дав добро на транзит німецьких військ в Норвегію через фінську територію. Так поступово Фінляндія втягувалася в майбутню війну на боці Німеччини. Правда, в травні 1941 року президент Рюті, хоч як його не вмовляли Гітлер та Кейтель, заявив, що його країна не буде брати участі в агресії проти СРСР. І все б нічого, але саме тоді, на початку травня, біля самого фінського кордону почали загрозливо накопичуватися радянські війська, і Маннергейму нічого не залишилося робити, як відразу ж оголосити всезагальну мобілізацію — баритися,

коли СРСР щось затіяв, було рівнозначно програшу.

І все ж, коли рано — вранці 22 червня Німеччина напала на СРСР, Маннергейм намагався будь-що уникнути військових зобов'язань, але все зіпсував фюрер. Аби поставити Фінляндію перед фактом і втягнути її у війну, по радіо Третього рейху о шостій нуль-нуль ранку 22 червня 1941 року було передано заяву Гітлера, в якій він зокрема сказав, що фінські і німецькі війська пліч-о-пліч стоять на узбережжі Північного Льодовитого океану, захищаючи фінську землю. Але ж Фінляндія не зобов'язувалася вступати у війну разом з німцями, про що на

переговорах з німцями неодноразово підкреслювало фінське керівництво, тож у рейхсканцлера не було підстав для такої заяви. Він зробив це в однобічному порядку і лише з однією провокативною метою — поставити Фінляндію перед фактом, що звершився, а це примусить СРСР напасти на країну Суомі, і таким чином вона зав'язне у війні. (А втім, був певний Маннергейм, радянці навряд чи відмовилися б від своєї ідеї нападу на Фінляндію.) Але Фінляндія була поставлена на поріг війни, радянські частини методично обстрілювали територію Фінляндії і нападали на фінських прикордонників, раз по раз

влаштовуючи криваві провокації на її рубежах. А коли вони вчинили жорстокий авіаналіт на Гельсінкі, Фінляндія, яка до того ще якось терпіла прикордонні конфлікти, змушена була оголосити СРСР війну. Але бойові дії Фінляндії зводилися лише до повернення тих її споконвічних територій, які СРСР захопив у неї в 1940 році під час Зимової війни. 31 серпня 1941 року частини фінської армії вийшли на свій старий кордон. Кампанія у Східній Карелії розвивалася настільки успішно, що коли в листопаді Черчілль звернувся до Маннергейма, як до свого старого друга, з пропозицією виступити

посередником в налагоджуванні відносин з Радянським Союзом, Маннергейм завагався: а чи треба? Принаймні зараз, адже наступ його армії розвивався так успішно! Та й не загарбували його воїни чужої території, а тільки повертали собі своє. Тож момент було упущено — Маннергейм потім жалкуватиме, що не прислухався до поради Черчілля, а Великобританія тим часом під натиском Москви оголосила Фінляндії як союзниці Німеччини війну. І Маннергейм вдруге пошкодує, що не пристав на пропозицію Черчілля, власне, довго роздумував і програв сильний хід. Та що тепер? І все ж коли рейхсканцлер почав

наполягати, аби він захопив Мурманськ і перерізав залізницю, якою надходила допомога союзників у внутрішні райони СРСР, він рішуче відмовився. Хоча й міг те зробити, і це б тоді поставило СРСР в надто скрутне становище, шкода, що СРСР так ніколи й не оцінив великодушність фінського головнокомандуючого. Фюрер між тим наполегливо вмовляв фінів перерізати залізницю і захопити Мурманськ, вмовляв аж до середини 1942 року, але Маннергейм так і не пристав на його пропозицію, проявивши розумну далекоглядність. Відмовився він також і від настійної пропозиції видати євреїв, які

ховалися у Фінляндії від переслідувань гестапо. Починаючи із зими 1943 року, маршал Маннергейм став наполегливо радити парламенту якомога швидше вийти з війни, але парламент потонув у безплідних дебатах, а час ішов. Час працював не на користь Фінляндії. Щоправда, влітку СРСР виступив з пропозиціями про мир, і вже почалися були з цього приводу переговори, але швидко і зайшли в тупик — червоні не хотіли йти ані на які уступки, вимагаючи їх тільки від супротивної сторони. Парламент на це не погодився, і все повернулося на круги своя. Каменем спотикання, крім усього іншого, була заява СРСР,

аби Фінляндія негайно заповзла в межі кордонів 1940 року і виплатила йому величезну контрибуцію, для якої Фінляндія не мала коштів. 9 червня 1944 року Радянська армія зненацька перейшла в контрнаступ на Карельському перешийку — серйозна загроза нависла над Фінляндією. Розуміючи це, Маннергейм кинув у бій всі резерви, що в нього були, але справі це не зарадило. Досить швидко радянські частини захопили Виборг і розпочали великомасштабні дії в Східній Карелії. З безвиході уряд запросив допомоги у своєї союзниці, але німці надали Маннергейму всього лише одну артилерійську

бригаду, кілька ескадрилій та боєприпаси. І все ж 20 липня фінам вдалося зупинити наступ радянської армії західніше Виборга і місцями навіть перейти в контратаку. Очевидно, це вплинуло на ситуацію, і радянське командування відмовилось від наміру захопити Південну Фінляндію та почало перекидати свої війська в Прибалтику.

Це був хоч якийсь та перепочинок, і ним треба було сповна скористатися і зосередити всі зусилля на укладенні угоди з радянським керівництвом — в ім'я спасіння країни.

28 липня 1944 року президент Рюті в супроводі міністрів-силовиків прибув у Ставку головнокомандуючого, аби повідомити його, що у зв'язку з критичною ситуацією він прийняв рішення піти у відставку. Для досягнення миру, додав президент, потрібно реорганізувати уряд. Ще раніше він питав головнокомандуючого, чи не погодиться той, на випадок зміни в уряді, зайняти пост прем'єр-міністра, і отримав негативну відповідь. Аби дещо її пом'якшити, Маннергейм додав:

— Прошу мене правильно зрозуміти: в такий складний час, в момент найбільшої небезпеки, що нависала над країною, я не можу залишити пост головнокомандуючого, це може скінчитися ще більшою катастрофою!

Президент тоді його зрозумів і загалом схвалив відмову. І ось тепер він знову повернувся до попередньої розмови, але запропонував маршалу вже пост глави держави.

— Я відмовлюся від президентства, якщо головнокомандуючий погодиться стати моїм наступником.

Маннергейм мовчав, дивлячись прямо перед собою, і здавалося, не чув пропозиції президента. Тоді президент зайшов з іншого боку.

— В ситуації, що склалася і продовжує складатися, на жаль, не на користь нашої держави, я просто змушений піти у відставку. Ще раз повторюю: в тому разі, якщо Маннергейм стане моїм наступником. Інакше я не можу залишити країну напризволяще.

Маннергейм різко відмовився.

— Що ж стосується реорганізації уряду, то я маю деякі думки, — додав і запропонував кілька кандидатур на посаду

прем'єр-міністра, міністра оборони та міністра іноземних справ.

Президент мовчки вислухав, зітхнув, нічого не сказавши і навіть не попрощавшись, повернувся і вийшов. Так само мовчки залишив він і Ставку головнокомандуючого. Але через кілька днів, після довгих роздумів та консультацій з соратниками головнокомандуючий подзвонив президенту і коротко й стисло повідомив його, що він дещо змінив свою думку щодо стабілізації ситуації в країні, він вважає небажаним займатися реорганізацією уряду. З одного боку, це вплинуло б на армію, власне, дезорганізувало б її, а з другого —

поставило б під загрозу постачання боєприпасів з Німеччини.

І не чекаючи відповіді, поклав трубку.

Ситуація на радянсько-фінляндському кордоні погіршувалася з кожним днем. Радянські війська розвинули успішний наступ і почали вже загрожувати столиці, треба було спішно укладати з СРСР мир, хоч проти цього й виступала Німеччина. Але Маннергейм вирішив вже не звертати на неї уваги і докласти всіх зусиль, аби мир був підписаний до того трагічного дня, коли радянські війська захоплять Південну

Фінляндію.

Це розумів і уряд республіки. Проте для того, аби Фінляндія змогла вийти з війни, треба було змінити уряд.

28 липня президент Рюті в супроводі міністрів знову прибув у Ставку головнокомандуючого з тим, щоб знову повідомити його про свій намір піти у відставку. І знову президент і його міністри почали наполегливо просити головнокомандуючого погодитись стати главою держави.

«Цього разу я вважав своїм обов'язком випити цю чашу», — коротко занотує маршал до своїх

спогадів. Скільки їх — гірких чаш — він уже випив, а їм все немає кінця. Але — геть сумніви! Треба було знову звалювати нелегку ношу на свої плечі і рятувати Вітчизну, то які ж тут можуть бути вагання? Треба — так треба, відмовлятися, коли його просила сама Батьківщина, Маннергейм не звик.

Спершу йшла мова про нове введення поста регента, або — альтернативно — про те, щоб Маннергейм отримав повноваження президента пожиттєво.

— Але я не годжуся на роль диктатора чи хоча б такого собі… патріархального царя-батюшки, —

розвів руками Маннергейм і вперше скупо всміхнувся: — Я військовий і звик дотримуватись законів і дисципліни.

— Але ми зробимо це у вигляді винятку, — заявили міністри.

— Ніяких винятків! — відповів, як відрізав, Маннергейм. — Ні для мене особисто, ні будь-для кого. Закон для всіх один, і мусимо його дотримуватися. А бути главою держави доти, доки тебе, немічного, винесуть вперед ногами?.. Ні, це не для мене. Тому офіційно заявляю: якщо я й погоджуся на вашу пропозицію і прийму на себе керування державою, то даю вам

гарантію в тому, що як тільки-но виведу країну з війни, відразу ж відійду вбік!

Хтось з міністрів запитав: на який термін він, Маннергейм, міг би взяти на себе такий пост?

— Якщо мені буде виявлено таке довір'я, — відповів Маннергейм, — і я буду вибраний на пост глави держави, то можете повірити, у мене вистачить мужності покинути його, як тільки завдання буде виконано.

— Ми віримо, — в один голос відповіли міністри, — а тому просимо пана головнокомандуючого не відмовлятися і не полишити країну в біді.

Це й зіграло вирішальну роль. «Оскільки я був хворий, — через роки писатиме, згадуючи той час, маршал, — і вельми змучений багатолітнім тягарем роботи і відповідальністю, я всупереч своєму бажанню погодився покласти на себе ще один тягар…» Але вирішив дати цілковиту згоду лише після того, як члени уряду та інші політики, які займали високе становище, звернуться до нього з таким проханням.

А далі події розвивалися швидко — одна за одною. 1 серпня президент Рюті відмовився від свого поста, і в парламент терміново був переданий проект закону, згідно з яким

Маннергейма мали вибрати президентом республіки. Закон розглянули в кількох читаннях, і врешті-решт він був одноголосно прийнятий на урочистому засіданні 4 серпня. Прем'єр-міністр, який тимчасово виконував обов'язки глави держави, підписав його, і закон вступив в силу. Того ж дня фон Маннергейм присягнув в парламенті, що він, діючи на посту президента республіки, буде поважати конституцію Фінляндії та її закони, а також всі сили віддасть на благо прогресу фінського народу.

Часу вже не було — війна ось-ось могла докотитися до Гельсінкі, коли вже нікому не буде потрібний

президент республіки, і тому Маннергейм мав квапитись. Того ж дня він почав формувати новий уряд на чолі з суддею Анті Хакцеллем, вибрали ведучих міністрів та міністрів-силовиків, і вже 8 серпня було призначено перше засідання нового кабінету.

Сам Маннергейм поки що мав обіймати дві посади, які вимагали великої відповідальності — глави держави і її головнокомандуючого. Як глава держави він мав знаходитись в столиці, в Гельсінкі, як головнокомандуючий — у своїй Ставці в Міккелі. А між ними — відстань та відстань. І ні Ставку не можна було перенести в Гельсінкі, ні

кабінет президента в Міккелі. Тож він більше п’яти місяців мотався між Гельсінкі й Міккелі — туди й назад, але всюди встигав, і все в нього робилося споро і вчасно, і на потрібному для справи рівні. Про вік свій, уже шанований, болячки, втому, що накопичувалася в нього роками, він тоді й забувати почав. Власне, все те відійшло на другий план, на ніч, коли болі не давали заснути до ранку, а вдень він, аж наче помолоділий, займався терміновими державними справами. А всі вони в нього були тільки державні і тільки першорядної ваги, і всі найважливіші та головні, і за всі треба було водночас братися. І як він за все

устигав братися й вирішувати — одному Богу відомо. Та ще ночами — коли часто без сну качався в ліжку, ковтаючи болезаспокійливі пігулки…

З усіх най-найважливіших справ, що не давали новому главі країни спокою ні вдень, ні вночі, була одна — най-найважливіша і най-найтерміновіша, що не терпіла зволікань ні на день — треба було негайно і за будь-яку ціну вивести країну з війни, просити миру в СРСР, аби він, розвиваючи наступ на Карельському перешийку, де його вже зупинити не було сил, не захопив Південну Фінляндію і не увірвався в Гельсінкі, бо тоді — прощай незалежність!.. Ставати ж знову

російською губернією ніхто в Фінляндії не хотів, та й звикли за останні роки до своєї незалежності, коли Фінляндія була вільною серед вільних держав Європи. Тож потрібно було за будь-якої ціни підписати мирну угоду з могутнім і таким підступним сусідом, де на словах мовби ж народна влада… (А втім, як ту народну владу сам народ тільки й терпів!) Більш тяжкого завдання, яке тоді постало перед хворим і виснаженим маршалом, не було, тож він, зціпивши зуби, зібравши в кулак залишки своєї сили й снаги, заходився рятувати — вкотре! — свою країну, що так необачно вскочила в зашморг, який

повільно, але невблаганно, почав затягуватись на її шиї.

Потрібно було раз і назавжди вирішити, як бути із своєю союзницею — бігти й далі з нею в однім упряжі до своєї загибелі, чи дати їй на прощання штурхана під зад? Маннергейм сходився на останньому. Ось тільки як це зробити, щоб Третій рейх не напав на Фінляндію з одного боку, в той час як її все ще терзав СРСР з другого боку? Бо тоді — кінець. Швидкий і невідворотний. Фінляндія не витримає війни і на один фронт, а на два й поготів…

17 серпня в Ставку в Міккелі

зненацька прибув з Берліна генерал-фельдмаршал Кейтель — щоб привітати Маннергейма від імені рейхсканцлера Гітлера з новою посадою глави держави. Хоча, як відчував президент, мета Кейтеля була іншою — з наказу Гітлера він спробував ще раз вплинути на Маннергейма і перешкодити йому піти своєю дорогою.

Генерал-фельдмаршал забажав дізнатися, що означає на практиці об'єднання цивільної і військової влади в одних руках. Маннергейм, нічого не втаюючи, з прямотою військовика відповів: а те означає, що народ Фінляндії має йти своєю дорогою, тією, яку він сам вибирає.

А дорога одна — та, що веде до свободи. І сама свобода. Президент Рюті, як найвищий керівник зовнішньої політики, не зміг зберегти свободу дій за обставин, що склалися. Тому й пішов у відставку. Про це він, Маннергейм, і хотів би донести до відома рейхсканцлера.

Кейтель нервував і зізнався, що не міг почути від Маннергейма нічого іншого, крім того, що в якості глави держави він буде робити все, аби вивести Фінляндію з війни.

— Так, я для цього й покликаний, — відповів маршал, пильно дивлячись в очі генерал-фельдмаршалу, і додав твердо, всього

лише одне слово: — Долею.

25 серпня представники Маннергейма поцікавились у посла СРСР в Стокгольмі, які існують передумови для початку переговорів про мир? Пані Коллонтай відповіла, що головна одна: радянський уряд готовий до мирних переговорів, якщо Фінляндія виконає дві попередні умови: негайний розрив відносин з Німеччиною і вивід німецьких військ з країни на протязі двох тижнів, у всякому разі, до 15 вересня. Якщо ж німці не підуть на це, то треба інтернувати їхнє військо. Ці умови, додала пані посол, узгоджені з урядами Великобританії і США.

Уряд Фінляндії дав згоду на таких умовах вести переговори, його рішення затвердив парламент, і послу Німеччини 2 вересня в Гельсінкі була вручена нота, якою між Фінляндією та Німеччиною розривалися дипломатичні стосунки і пропонувалося негайно вивести німецькі війська з країни на протязі двох тижнів. Через генерала Ерфрута президент Маннергейм послав німецькому фюреру і головнокомандуючому Адольфу Гітлеру такого листа:

«В момент трудних рішень, які мають бути, я маю необхідність повідомити Вам, що прийшов до переконання, що спасіння мого

народу зобов'язує мене знайти спосіб швидкого виходу з війни.

Неблагополучний розвиток загальної воєнної ситуації все більше обмежує можливості Німеччини в грядущі моменти виявити нам в достатніх розмірах і в потрібний час допомогу, якої ми потребуємо, і яку Німеччина, на мою думку, щиро хотіла б надати нам. Навіть перекидання в Фінляндію однієї-єдиної дивізії займе стільки часу, що протягом нього наш спротив може бути зломлений під натиском переважаючих сил противника. До того ж, як я розумію, обстановка не дозволяє спеціально тримати у Фінляндії достатню кількість

німецьких дивізій, готових до дій. Досвід минулого літа тільки підтверджує це передбачення.

З оцінкою воєнної ситуації, викладеної тут, погоджується все більше і більше вибраників народу Фінляндії… Конституція не дає мені можливості не брати до уваги цю явну волю більшості народу, що постійно зростає. Коли пан генерал-фельдмаршал Кейтель за Вашим дорученням наніс мені недавно візит, він підкреслив, що народ Великої Німеччини, безперечно, зможе, як того вимагатиме судьба, вести війну ще з десяток років. Я відповів, що хоча це, сподіваюсь, і відповідає дійсності для дев'яностомільйонного

народу, все ж ми, фіни, повністю усвідомлюємо, що навіть фізично не здатні витримати цю війну далі. Генеральний наступ росіян в червні позбавив мене всіх резервів. Ми не можемо більше собі дозволити такого кровопролиття, не піддаючи постійній небезпеці подальше існування всього невеликого народу Фінляндії.

Я хотів би окремо підкреслити, що якщо навіть судьба не подарує успіху Вашій зброї, Німеччина все одно виживе. Цього не можна стверджувати, говорячи про Фінляндію. Якщо наш всього лише чотиримільйонний народ буде переможений силою зброї, можна не

сумніватися, що його виженуть із країни або доведуть до вимирання. Я не можу поставити народ перед такою загрозою.

Хоча навряд чи я можу сподіватися, що Ви визнаєте правильними чи схвалите ці мої міркування і мотивування, все ж я вирішив послати Вам ці рядки до остаточного вирішення.

Очевидно, невдовзі наші дороги розійдуться. Але пам’ять про німецьких братів по зброї в нашій країні буде жити. Адже у Фінляндії німці були не представниками чужоземного іга, а помічниками і братами по зброї. Але і в такому

вигляді становище чужоземців важке і вимагає багато чого. Можу засвідчити, що за останні роки не трапилось нічого, що дало б нам привід дивитися на німецькі війська, як на чужих пришельців і пригноблювачів. Упевнений, що стосунки німецької армії, що знаходиться в Північній Фінляндії, до населення і офіційних органів влади, можливо, увійдуть в нашу історію, як винятковий приклад коректності і сердечності відносин, що склалися в такій обстановці.

Вважаю своїм обов'язком вивести народ із війни. По своїй волі я ніколи не міг би і не хотів би повернути зброю, яку було нам

передано в такім достатку, проти німців. Сподіваюсь, що Ви, хоч і не схвалюєте цього мого послання, все ж зробите спробу, як і я, і всі фіни, прийти до остаточного вияснення відносин, що існують досі між нами, усіма засобами уникаючи непотрібного загострення».

Радянський Союз, використовуючи всю свою могутність, незважаючи на втрати і сильний спротив фінської сторони, все ж просувався вперед, захоплюючи фінські території.

До Гельсінкі йому вже було рукою подати, тож треба було

квапитись з вигнанням німців. А поки що Маннергейм призначив делегацію для переговорів з радянським керівництвом, а для того, аби вони відбулися в належних умовах, через Стокгольм запропонував Сталіну призупинити воєнні дії на час переговорів. Слава Богу, Сталін пристав на це. Але в ніч на 15 вересня, коли поїзд президента і головнокомандуючого стояв на станції Коувола (поїзд постійно міняв позицію — уряд остерігався радянських диверсантів), із Ставки надійшла тривожна звістка: німці на території Фінляндії досі не складають зброї. Особливо різко відмовились вони це зробити на

острові Гогланд. І тоді президент і верховний головнокомандуючий, спалюючи за собою всі мости, переходячи Рубікон, віддає наказ своїм військам: силою зброї вибити вчорашніх союзників з країни. Вибити за будь-якої ціни, інакше країна під натиском радянських збройних сил втратить незалежність.

А тим часом радянське керівництво поставило — як умову для укладення миру — кілька жорстоких і тяжких для Фінляндії вимог: замість острова Ханко радянці вимагали оренду на 50 років основної частини області Кіркконуммі, що розташована зовсім близько від Гельсінкі з мисом

Порккала, що входив у цю зону, а також частин трьох сусідніх областей території Порккала-Удд. Крім того, фіни мали віддати весь район Петсамо, що означало позбавлення Фінляндії єдиного порту на Північному Льодовитому океані і ще багато чого іншого. Щоправда, розмір репарацій з 600 мільйонів був знижений до 300 мільйонів доларів США, і фінів зобов'язували виплачувати їх поставками на протязі шести років. Армію потрібно було відвести за кордон 1940 року (це треба було зробити за п'ять діб!) і перевести її на мирне становище на протязі двох з половиною місяців з дня підписання угоди на перемир'я.

Вигнати або інтернувати німецькі війська, надати СРСР право використовувати порти та аеродроми Південної Фінляндії, а також торговий флот аж до закінчення світової війни.

Умови були надзвичайно тяжкими, проте виходу не було, і парламент на пропозицію глави держави прийняв їх.

К. Г. Маннергейм:

«Виборзька ляні знову опинилася в складі Росії, і народ Карелії разом з худобою і всім рухомим майном знову відправився на захід. Дякуючи теплій погоді та існуючій у нас можливості

пароплавних перевезень по озерах, евакуацію цього разу змогли організувати краще, як у листопаді 1940 року. На дорогах тих часів, не розчищених від снігових заносів, можна було бачити сум і печаль, нещастя і безлад, коли в кучугурах застрягали сільськогосподарські машини і рогата худоба, яка ледве могла рухатись. І все це проходження вигнаних із своїх будинків мешканців Карелії зараз, як можна так висловитись, становило ще більш сумне видовище, як минулого разу.

Район Порккала-Удд, стару культурну територію, де господарства процвітали, а води мали велику кількість риби, зараз

необхідно було звільнити на протязі доби до приходу гарнізону руських. Крім того, тамтешні жителі втратили свої будинки і отримані у спадок від предків господарства, передача цієї території породжувала великі труднощі в постачанні столиці продуктами харчування: перерізала прямі шосейні дороги та залізниці, що йшли в південно-західні райони Фінляндії. Той факт, що з цього моменту столиця стала в зоні досяжності для прямого обстрілу російської польової артилерії, являв собою найсерйознішу загрозу.

Вдруге за чотири роки наші війська відступали за лінію кордону, установлену противником. І зараз

армія була геть вимотана в боротьбі з переважаючим противником, але, як і в 1940 році, відходила в бойовому порядку, не розбита, зберігши свою духовну твердість. Вона не була розбита і могла за необхідності продовжити боротьбу. Свідком цього стали останні успішні бої під Іломантсі. Але загальна ситуація вимагала, щоб бойові дії були припинені, і народ отримав мир. З гордо піднятою головою фінський солдат міг відправитись додому, добре виконавши своє завдання.

Свобода і цього разу давалася нам дорогою ціною. Свідченням цьому є 55 000 білих дерев'яних хрестів на наших цвинтарях».

Відразу ж після підписання договору про мир уряд Фінляндії на чолі з Хакцеллем подав у відставку. Президент Маннергейм розпочав консультації щодо виборів нового прем'єра. Після довгих дебатів очолити кабінет погодився президент Верховного адміністративного суду У. Кастрєн. Це вже був хоч якийсь передих. А втім, його не було, адже пора було братися за нелегку роботу по відродженню з руїн країни, налагодженню торгівлі, і взагалі час було запускати промисловий механізм. В тих умовах то була нелегка задача, тим більше, офіцерський корпус мав стійку

недовіру до руських, як і більшість населення, і це теж треба було переломити. Німецькі війська ще залишалися в Лапландії, і туди треба було спішно перекидати частини, або вигнати геть вчорашнього союзника, а заодно відводити свої збройні сили із територій, що їх окуповували совіти. Тривала евакуація цивільного населення — тисячі проблем звалилися на Фінляндію, і Маннергейм при його взагалі не міцному здоров'ї і вже поважному віці не мав спокою ні вдень, ні вночі.

В грудні сорок четвертого останні німецькі батальйони під тиском фінських збройних сил змушені були залишити Фінляндію,

але повністю їх вдасться вигнати лише навесні наступного року. Тоді ж Маннергейма на посту головнокомандуючого замінить начальник генштабу генерал від піхоти Ерік Хейнріхсу. На порозі сорок п’ятого його офіційно буде призначено командуючим оборонними силами країни, а президент Маннергейм за заслуги нагородить його орденом свого імені — Хрестом Маннергейма I ступеня.

31 грудня в новорічний вечір Карл Густав Маннергейм видасть останній свій наказ в якості головнокомандуючого:

«Солдати Фінляндії!

Залишаючи, тепер вже в останній раз, активне керівництво оборонними силами Фінляндії, але будучи президентом республіки, я подумки звертаюсь до спогадів про останнє п'ятиріччя і про останні дві війни, які змушений був витримати фінський народ…» Подякувавши тим, хто захищав свою країну і далі служить у збройних силах, віддавши шану полеглим, Маннергейм зазначав: «Народи світу стоять на порозі нового часу. Із жахів війни піднімається інший світ, якому властиві людські випробування і страждання, але який упевнено, можна сказати, принесе з собою прогрес і нові досягнення. Важкими

будуть часи для народу, доки не настане день, який об'єднає нації у воєнній згоді і закладе основу мирної праці і взаєморозуміння… Труднощі можуть здатися непереборними, але зараз як ніколи нам, фінам, треба постійно проявляти наші властивості, які в минулі роки були нашою силою: солідарність, самовладання. Віддаючи всі наші сили стійкому і безкорисливому труду, ми зможемо вийти переможцями із бур сучасності і забезпечити існування і майбутнє нашої незалежної держави.

Мої брати по зброї! Я часто, як і зараз, закликав вас постійно напружувати сили, вимагав від вас

майже неможливого, і ніколи мої заклики не залишалися даремними. Дякую вам… Бажаю вам успіхів і щастя, які народжуються на ґрунті вільної вітчизни. Хай вища судьба слугує процвітанню Фінляндії!»

Тепер для Маннергейма найважливішим із усіх невідкладних завдань було одне — провести вибори в парламент. Маннергейм впорається і з цим завданням. Одночасно він прийме закон, який поширюватиметься на всіх, «хто рішучим способом вплинув на вступ Фінляндії в 1941 році разом з Німеччиною у війну проти Союзу

Радянських Соціалістичних республік, а також проти Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії, чи хто під час війни не запобігав досягненню миру».

За підсумком Другої світової війни Фінляндія втратила 12 відсотків своєї території і більше 89 тисяч чоловік убитими…

А здоров'я, і без того абияке, погіршувалося з кожним днем. Після сімдесяти почали вилазити болячки, які до того ховалися десь у глибині тіла. Зрештою, за наполяганням лікарів маршала відвезли в

Португалію, на лікування, яке відбулося успішно, але, повертаючись додому із, задавалося б, підлікованим здоров'ям, Маннергейм в дорозі занедужав і, повернувшись в Гельсінкі, був прямо з дороги госпіталізований в клініку Червоного Хреста. До всього ж додалося запалення легень, прихоплене в дорозі. Ослаблений організм з трудом справлявся з новим недугом. Стало збагненно, що в найближчі місяці маршал не спроможеться виконувати обов'язки президента, знаходячись у лікарні. Та й хіба можна бути президентом країни, не виходячи з лікарні? Та ще в такі непрості часи. То для чого тоді

триматися за владу? Хіба заради самої… влади? Але так працювати маршал не звик, не міг і не хотів. Або якісно віддаватися роботі, або ніяк. Зрештою, не він один у країні здатний керувати державою. Не дарма кажуть, що святе місце порожнім не буває. До всього ж, час уже й про себе подбати — скільки там того життя лишилося? А попереду його чекають ненаписані мемуари, що давно вже визріли в душі й просяться на папір. Пора… пора братися за перо. Як у «Калевалі»:

На устах вже тане слово,
мова поспіхом береться;

на язик вона мій лине,
рознімає мені зуби…

Слово просилося і в нього на уста. Якщо керувати державою він уже не зможе, то, підрихтувавши бодай на якийсь час здоров’я, ще послужить рідній країні пером і словом своїм… Правда, він ніколи не займався красним письменством, але… Як кажуть французи: а форс де форже он в’єн форжерон — якщо битимеш молотом — станеш ковалем… Та й видавці вже розвідували обстановку — чи не збирається, бува, маршал засісти за мемуари? Коли так — готові їх

видати. За будь-яких умов. Навіть із старої батьківщини, із Швеції вже звертались… Тож пора з двох труднощів вибрати легші. Ті, що сьогодні йому ще по плечу.

Та й лікарі постійно радять облишити службу. Або ж всерйоз зайнятися власним здоров'ям. Але як, маючи службу, займешся здоров'ям? Ні службі від того не буде зиску, ні здоров'ю толку…

Все зваживши, ще і ще вислухавши поради лікарів, на яких він раніше й уваги не звертав, маршал нарешті пристав до однієї думки: пора!.. Відпрацював своє, відслужив. Що зміг — зробив, а

тепер хай молодші впрягаються в гуж і тягнуть спільного воза.

4 березня 1946 року Карл Густав Маннергейм, президент Фінляндської республіки, направив до уряду листа (доклавши до нього свідчення лікарів), у якому повідомив про свій намір піти з поста глави держави — у зв'язку з різким погіршенням здоров'я.

«Я вважаю, що своє завдання, на виконання якого я погодився зайняти пост глави держави, завершив. Фінляндія виведена зі стану війни з Радянським Союзом, укладено мир, суд над військовими злочинцями закінчився…»

Дер мор гат зайне арбайт гетан, дер мор канн геєн — мавр зробив своє, мавр може йти.

Думи на лікарняному ліжкові… Безсонні ночі… Коли не спалося, обережно вставав, тримаючись для страховки за стіну, підходив до широкого вікна, біля якого його завжди чекало зручне крісло-гойдалка з м'якою подушечкою, неспішно опускався в нього, зітхав полегшено, що подорож закінчилася вдало. Патронажна сестра заковизла в сусідній кімнаті, прочинивши на всяк випадок двері в палату маршала, і не загледіла, як він порушив режим, задивлявся в нічні вогні столиці, доки вони ще не погасли. В ті дні то

була його єдина розвага — дивитися, як у столиці повільно гаснуть вікна — люди вкладаються спати. Добрих вам снів, співвітчизники, хай хоч у сни приходить до вас спокій… Бо завтра, разом із сірим мрячливим світанком, проблеми одна поперед одної навалятьcя на вас знову. Після пережитої війни, коли й сільське господарство і промисловість зруйновані авіанальотами та артилерійськими снарядами, життя було тяжким. Порожні магазини, невиплачені зарплати, величезна контрибуція, накладена руськими на Фінляндію, душили країну, але вихід все одно треба було шукати і знаходити. А дні стояли сірі, з

холодною мрячкою, дощем і снігами — до лагідного сонця і тепла ще було ой як далеко… Але й це треба пережити. Не вперше. Піднялися за волю — треба боротися, задарма воля не дається. Та й головне, бодай і ціною неймовірних зусиль, здійснено: Фінляндія вистояла, вийшла з війни і зберегла незалежність, залишившись вільною державою у вільній Європі… Тепер — ставати на ноги…

Вогні будинків гасли, їх ставало все менше і менше, а чорних вікон все більше й більше…

Думав про минуле народу, теперішнє, майбутнє… Чи все він

зробив для рідної країни, все, що міг? Згадував своє життя. Тридцять літ віддав чужій армії, яка ж і позбавила його країну волі. Але хоч у другій половині життя поталанило — присвятив її нарешті Вітчизні, поверненню відібраної в неї волі… Наче заново пережив дві війни з руськими, що їх витримала країна під його керівництвом. Волю здобули, хоч і зазнали незліченних втрат. Але головного домоглися — Фінляндія вийшла з війни, зберігши незалежність. Це вже немало, і для цього варто було жити і тридцять літ прослужити в чужій армії, здобуваючи досвід, як боротися… з цією ж армією. Хоч і віддали в

жертву молоху війни життя кращих синів і дочок.

Перед внутрішнім зором в пітьмі ночі біліли десятки тисяч хрестів на скромних могилках тих, хто, повіривши йому, пішов за ним і поліг за волю… Бриніли в душі слова Тіля Уленшпігеля, сина спаленого на інквізиторському вогнищі Клааса (роман де Костера читав і захоплювався ним ще в юності): «Попіл Клааса стукає в серце…» А йому стукав попіл десятків тисяч фінських клаасів… І битиме до кінця його днів, і цей тяжкий тягар йому долею визначено нести в цьому світі. Йому повірили, пішли за ним і полягли в снігах Карелії. Але ж і

волю здобули, не намарне пролилася кров. А хто сказав, що воля народу коштує дешево? Задарма вона ще нікому не давалася. Тільки б сусіди нарешті перестали сіяти зуби дракона, з яких виростає ворожнеча, усобиці… Коли вже вони схаменуться? Коли позбудуться своїх імперських замашок, коли збагнуть, що не тільки вони хочуть бути вільними. Інші народи — теж… не народилися ходити в ярмі. Дивна країна Росія. Сама все життя бореться — віками й віками — за свою незалежність і віками та віками поневолює інші народи. Як почала з маленького Московського князівства, то все захоплює і приєднує чужі

землі, виросла до гіганта, а все їй мало, мало, мало… Ніяк спинитися не може… В Давньому Римі, здається, Катон затявся на своєму, скрізь і всюди виголошував: «Цензео картагінем ессе делендом» — «Я вважаю, що Карфаген мусить бути зруйнований!» А новітні руські катони затялися позбавити Фінляндію незалежності і ніяк не вгамуються, навіть за віки, навіть за інших формацій… От же послав Бог сусідку!.. Але й з Росією треба жити.

І варто в мирі.
Іншого просто не дано.

22 вересня 1941 року німецький воєнно-морський штаб видав директиву № 1А1601/41 «Про майбутнє міста Петербурга», в якій повідомлялося: «Фюрер прийняв рішення стерти місто Петербург з лиця землі. Після поразки Радянської Росії нема ніякого інтересу для подальшого існування цього великого населеного пункту… Планується щільно блокувати місто і зрівняти його з землею за допомогою артилерії всіх калібрів і безперервних бомбардувань з повітря. Якщо у зв'язку зі становищем, що створиться в місті, будуть заявлені просьби про здачу, вони будуть відхилені…»

В пошуках союзника для втілення в життя такого грандіозного і загалом божевільного плану вермахт звернувся до Фінляндії, розраховуючи на її суттєву допомогу. Після Зимової війни 1939–1940 років Фінляндія змушена була уступити СРСР частину своїх територій на Карельському перешийку, і німці були певні, що тепер, за нової ситуації, що склалася, вона захоче їх повернути собі… Фіни таки мріяли повернути втрачене, але… Але дивлячись якою ціною. Проте німців випередили червоні. У вересні 1941 року перший секретар ленінградського обкому КПРС Жданов і командуючий

Ленінградським фронтом Ворошилов, які на той час вже були певні, що відстояти місто неможливо, утаємничуючи свій намір навіть від Москви, вирішили зв'язатися з Маннергеймом і запропонувати здати місто його військам, які наступали з північно-західного напрямку, з двох лих — німці та фіни — вирішено було вибрати менше — фінів. Спробували діяти через дружину Маннергейма Анастасію Арапову, апелюючи до її патріотизму (все ж таки вона була росіянкою, дочкою російського генерала), але виявилось, що дружини Маннергейма вже немає серед живих. Тоді спішно були

знайдені родичі покійної, і їх на катері, прямо від Смольнинської набережної, відправили в штаб до фінів: переконайте Маннергейма, умовте його взяти Ленінград, який йому, аби він не дістався німцям, і буде зданий.

Можливо, це легенда, а можливо, й правда. Буцімто Маннергейм погодився зайняти місто і таким робом уберегти його від німців, але зі свого боку поставив перед радянцями ряд вимог. Нібито з ними вже було погодилися Жданов та Ворошилов, але в справу втрутився Сталін і все відмінив. Більше того, Ворошилова зняв з посади командуючого фронтом, навзамін

нього прославши Жукова, а Жданова відсунув на другий план…

Тим часом до головнокомандуючого фінською армією 23 серпня 1941 року звернувся фельдмаршал Кейтель. Все з тим же проханням: приєднатися до німців і разом з ними взяти Ленінград. Мовляв, німці лише обмежаться блокадою міста з півдня, а фінів прохав розвивати наступ на другу столицю радянців з півночі. Німецьке командування не буде заперечувати, якщо фіни захоплять місто на Неві і візьмуть його під свій контроль.

Пропозиція була спокуслива,

але, тверезо все зваживши, Маннергейм відповів твердою відмовою. Позиція його була такою: якщо фіни раптом візьмуть місто, то що робити з його населенням? Доведеться тоді годувати кілька сот тисяч ленінградців. Економіка Фінляндії цього не витримає, а позбавлятися зайвих ротів тим методом, яким це роблять німці, фіни не вміють.

Але головне полягало не тільки в цьому. Маннергейм добре розумів значення Ленінграда для Росії, як і те, що Росія буде існувати в тій чи іншій формі, незалежно від результатів воєнних дій. А дізнавшись про намір німців

знищити місто на Неві, відповів: «Якщо таке й станеться, то руські збудують свій новий Петербург. Але вони ніколи не забудуть, якщо фіни візьмуть участь у наступові на Петроград».

А з руськими, додав він, нам, фінам, все одно доведеться жити бік о бік… В результаті такої позиції фінська авіація жодного разу не бомбила Ленінград. Росія повинна це пам'ятати. Більше того, мусить бути вдячною білофінському реакціонеру, як вона титулуватиме Маннергейма за те, що він своєю відмовою штурмувати Ленінград допоміг йому вистояти…

…Але з Росією треба жити…

Добре, що черговий двобій з нею закінчився миром. Хай вона перед тим, як хряпнути дверима, й обібрала Фінляндію, та все ж… Воля здобута, тепер її треба зміцнити і довести до такого стану, коли вона вже стане невідворотною. Такою природною для фінів, як процес дихання. Але цим уже хай займуться молоді, наступні покоління, а ми, думав він, — своє зробили… Є що дітям та онукам передати…

Тягнувся рукою до столу, де лежала розкрита «Калевала», але не так читав, як промовляв душею:

Хоч би й як було, а все ж я
показав співцям дорогу,
путь їм дав, нагнув верхів'я,
скинув віти, дав їм стежку,
на прийдешнє дав їм вихід;
тут от стежечка відкрилась
для співців мудріших, кращих
і на співанки багатших
в плем'ї тім, що літ доходить
в підростаючім народі…

Вранці слухав по радіо звернення до народу Фінляндії прем'єр-міністра Паасіківі, який

повідомляв про рішення президента країни фон Маннергейма залишити пост глави держави у зв'язку з різким погіршенням здоров'я.

Зачитавши листа президента, прем'єр проникливо сказав дещицю й від себе:

«Ім'я президента Маннергейма глибоко вкарбовано в історію нашої країни. Слугуючи країні, він завжди ніс на своїх плечах величезний тягар, а в серпні 1944–го, йдучи за одностайним побажанням народу Фінляндії, прийняв на себе відповідальну посаду президента республіки. Під його керівництвом і дякуючи його авторитету країна

вийшла з війни. Ніхто інший не зміг би тоді виконати це завдання, адже ніхто, крім нього, не користувався такою великою довірою більшості свого народу. За це, як і за інший самовідданий труд його на благо країни, фінський народ глибоко вдячний президентові Маннергейму. Коли зараз, із погіршенням здоров'я він змушений піти у відставку з поста президента республіки, вдячність народу виявляти йому публічно. Президент Маннергейм може піти на заслужений відпочинок, знаючи про те, що народ Фінляндії ніколи не забуде тих величезних послуг, які він виявив Вітчизні. Найкращі і найтепліші

побажання нашого народу будуть з ним».

Вперше в житті він просльозився (невже — таки й справді старіє?), слухаючи виступ прем'єр-міністра. «А так — таки і є — старію, — думав він, як текли дві сльозини запалими щоками. — Жаль, що Господь не вділив мені ще одного життя. Чи хоча б ще півжиття — його б якраз і вистачило, аби ще надійніше зміцнити нашу незалежність».

9 березня 1946 року новим президентом Фінляндії було обрано Ю. К. Паасіківі.

«Повернувшись до приватного

життя, — писатиме Маннергейм у спогадах, — я тепер без перешкод можу користуватися правом нагадувати нинішньому поколінню і передати майбутнім за ним, що було дано мені в житті і які уроки треба з цього зробити. Цими записками і закінчується мій шлях на державному поприщі…»

Але саме його життя ще не закінчувалося. Попереду в нього ще буде п’ять років життя.

Аж цілих — цілих п’ять років життя!

І про дві речі він тоді знав точно: по-перше, він ще якийсь час буде жити, і по-друге, через певний час

він неодмінно помре. Отже, треба використати цей «певний час» якомога повніше і щедріше. На благо своєї країни. Старий кінь не псує борозни. Він і на заході свого довгого дня ще пооре нивку — під майбутні врожаї.

Це вже як вийде «Калевала» і завоює світ, Іван Франко писатиме: «Від єгипетського божка Кнефа, який тримав яйце у своєму дзьобі яструба, і від божка Птага, який яйце як символ сонця тримав у руці, до яйця Леди, що дало початок цілому поколінню грецьких героїв, і до яйця дикої качки у фінській „Калевалі“, з

якої постали небо і земля, тягнеться довгий ряд міфічних образів, в яких яйце символізує… початок усього сущого…»

Таким початком для Фінляндії і стала «Калевала», а в яйці фінської качки ховався і визрівав зародок фінської нації, початок усього їхнього сущого…

Сусідили на Півночі (може, десь у Скандинавії, може, десь ближче до Льодовитого океану, а може, деінде у тих краях) дві країни: Похйолі і Калевала. За фінським народним епосом Похйолі — країна вельми темна, бідна, як церковна миша, край

захланних відьмаків, варварів, невдах та грабіжників, любителів легкої наживи, той край, чиї мешканці живуть з розбоїв і злодійств — на відміну від Калевали — землі сонця і працьовитих людей, які відзначаються незрадливістю, любов'ю до свого краю, вірністю роду своєму, мові своїй, врешті, свободі, що було для них найбільшим дарунком предків, і той дарунок вони щедро оберігали і відстоювали від сусідів лихих, любителів поживитися чужими землями. Розкидані по темних пущах в озерній, річковій та приморській країні герої Калевали — люди праці, вони корчують ліси, займаються рільництвом,

мисливством і рибальством, варять пиво і складають гарні пісні, які вони називають рунами, а їхні дружини прядуть, тчуть полотно, шиють-вишивають, годують свійських тварин, ведуть господарство, оберігають сімейне вогнище, ростять дітей. Гарних дівчаточок і гожих хлопчиків.

(Між іншим, у «Калевалі» згадується й Росія, що для творців рун асоціюється — навіть у ті далекі часи — із в'язницею:

Дівчина в отецькій хаті —
то король у пишнім замку,
їй меча лишень бракує.
А життя невістки інше,

так живе вона при мужу,
як живе в Росії в'язень,
тільки що не має варти…)

Калевалу, що споконвіку протистоїть захланній Похйолі, населяють хлібороби і теслі, музиканти і благородні воїни. Сини Калевали врешті-решт повертають собі оружною рукою чародійний млин Сампо, що є запорукою добробуту країни і який було захопили розбійники Похйоли, щоб жити на дурничку з чужого млина…

На чолі роду Калеви стоїть великий чародій Вейнемейнен — «бог стародавніх фінів».

А ще в Калевалі живуть співаки і творці рун — пісень їхніх. Вечорами, пізно восени чи взимку, як з усіма роботами вже впорано, і земля спочиває до весни, а дні короткі, а ночі довгі й темні, вони сідають верхи на лави обличчям один до одного, беруться за руки і, похитуючись, ніби відштовхуючись один від одного, імпровізують на задану (чи ними самими вибрану) тему: два рядки складе ведучий, заспівувач, їх повторює його співавтор і додає від себе два наступні рядки, заспівувач, повторивши (дещо змінюючи їх) рядки свого товариша, а той тим часом ще придумує два рядки. Так і

виходило — співалося і вперед рухалося, і руна в присутності слухачів творилася: один співець, переспівуючи два рядки, придумані товаришем, хоч і повторює їх, але вже додає й свою дещицю… Так народжувалися руни, народні фінські та карельські епічні пісні, десятки і сотні їх, а може, й тисячі, й тисячі літ, що згодом складуть нині знамениту на увесь світ «Калевалу» — фінський народний епос, що його зібрав («знайшов епос у лісі», казали), впорядкував за своєю композицією Еліас Леннрот.

Коли він після закінчення медичного університету в Гельсінгфорсі (до школи пішов у

дванадцять літ, вже будучи грамотним і начитаним — рідну мову вивчав удома, бо в школі вчили на мові тодішнього окупанта Фінляндії, російській), працював лікарем, то протягом двадцяти років (1833–1853) здійснив одинадцять подорожей по далеких закутах Фінської та Російської (Росією захопленої) Карелії, розшукуючи народні пісні, Леннрот долає лісові й болотяні краї своєї батьківщини, залишаючи позад себе тисячі кілометрів, взимку — на лижах, влітку — на човні, але здебільшого пішки, дістаючись до найвіддаленіших хуторів і сіл, де ще жили ті, хто тримав у пам’яті руни

тисячолітнього віку; перечитує ще й п’ять томів рун, що їх видав його попередник у справі вивчення народного епосу Захарій Топеліус, теж лікар за фахом.

Перше видання «Калевали», композиційно створене Леннротом, вийшло у 1835 році і складалося з 32 рун (понад 12 тисяч рядків). Конфлікт у них розвивався навколо протистояння між родинами Калеви і Похйоли і врешті Вейнемейнен з Калеви перемагає темні сили з Похйоли. 500 примірників першого видання розпродувалися аж 12 років — доки не розбудила фінську громадськість тонесенька книжечка, що за Дмитром Павличком

нагадувала появу нашого «Кобзаря» і започаткувала процес народження нової фінської культури.

А невгамовний Леннрот знову й знову долає сотні й тисячі кілометрів по Карелії, знаходячи ще невідомі руни (до всього ж, йому вже допомагають десятки добровольців, записувачів рун) і, зрештою, у 1849 році виходить нова й остаточна редакція «Калевали», безсмертної звідтоді книги, що має 50 рун, 22 795 рядків.

Фінські народні руни, витворені язичництвом у захованих за лісами та озерами й болотами, за пісками й валунами, за хугами морозяними, за

снігами білими і літніми зливами та бездоріжжям селах, стали молитвою патріотичних рухів і повстань — спершу проти шведського панування, потім — російського, що прийшло на зміну першому, ранішньому. Почалася боротьба за рівноправність мов, за розвиток національних духовних цінностей, а вже потім це переросло в боротьбу за державну незалежність.

«Ми не шведи і не хочемо бути росіянами, тому дозвольте нам бути фінами», — писали патріоти Суомі.

«Калевала» стала матір'ю фінської нації, вона підняла фінську мову спершу на висоти літературної,

а потім і державної мови.

І тепер всі сходяться в одному: без створеної Е. Леннротом «Калевали» не було б — принаймні тоді — консолідації фінської нації, а без незалежності, принесеної фон Маннергеймом, не було б і самої фінської нації, адже фіни так би й залишилися в російській імперії усього лише інородцями, як офіційно називали колись в Росії представників неросійської народності, здебільшого з далеких околиць імперії.

Із «Калевалою» Фінляндія стає Фінляндією, а фіни — нацією — нарешті нацією! — а із здобуттям

незалежності Фінляндія стала ще й державою. Протилежних прикладів — безліч. Ось хоча б один з них. Український історик і професор Є. К. Тимченко, перший і поки що єдиний перекладач «Калевали» українською мовою, зазначав, що із захопленням Московською державою Україна перестала бути державою і тому вона перестала бути нацією, навзамін ставши тільки «аморфною етнографічною масою», — за що й поплатився в більшовицькій імперії власним життям.

І донині неподалік Гельсінкі, в селі Самматті стоїть хата сільського

кравця — у ній 19 квітня 1802 року народився збирач, творець-конструктор «Калевали», тепер національний герой Фінляндії Еліас Леннрот.

До тієї маленької хатинки — музею Леннрота, тільки-но звільнившись від державної служби і всіх клопотів з нею, та сяк-так підрихтувавши здоров’я, і з’їздив фон Маннергейм (чи не все життя збирався там побувати, та все щось ставало на заваді, а тепер, після відставки, вже ніщо не перешкоджало здійсненню його давньої мрії).

Довго стояв славетний президент і маршал в бідному

сільському житлові родини Леннротів, курній хаті з дерев'яними, чорними — небіленими — стінами.

А перед ним стіл і широка лава.

І великі ножиці на столі, якими батько Леннрота, а потім і сам Еліас, кроїли грубе домоткане полотно.

В роки після відставки Маннергейм, згадуючи пройдені дороги, замислюючись над тим, що він зробив, розуміючи, що жити йому вже зосталося всього нічого, все частіше й частіше повторював рядки улюбленої «Калевали», що була для нього Великою Національною Книгою його народу:

Затулю тепер уста я,
зав’яжу язик свій міцно,
перерву співати пісню,
я від поспіву відстану;
відпочить повинні й коні,
що багато перебігли;
і тверде залізо слабне,
трав добряче покосивши,
опускаються і води,
що біжать все вниз рікою;
і вогонь згасати мусить,
відпаливши в ній студену,
чом же співи не повинні
стишуватись і замовкати
по тих радощах вечірніх,
де втомилось навіть сонце?

Карл Густав Маннергейм, коли по весні 1946 року звільниться від служби Вітчизні (його власне визначення), то насправді від неї не звільниться ніколи, як ніколи громадянин не може звільнитися від служби Вітчизні й залишатися громадянином, а відтак ніколи не зімкне уста і не згасить вогонь свого благородного і мужнього серця, не урве своєї пісні, на яку його благословило Провидіння.

Жити йому залишалося вже мало, і маршал вирішить не витрачати останніх років намарне, а використати їх на благо свого народу і держави, тож у віці 79 років він розпочне писати свою головну книгу,

яку назве просто і невибагливо (не в красивому заголовку суть): «Мемуари».

Це й стане згустком дум його і борінь, вогнем незгасимим, його останньою піснею, що нею він і досі служить своїй маленькій (територіально), але такій великій за мужністю і за прагненням до незалежності Державі на ймення Фінляндія.

«Самотня Фінляндія, ця достойна захоплення країна, яка гордо бореться і яка стоїть на порозі смертельної небезпеки, показує, на що здатні вільні люди, — в розпал боротьби Суомі з червоним

агресором говоритиме в одному із своїх радіовиступів Вінстон Черчілль з далеких Британських островів. — Те, що Фінляндія зробила для людства, неоціненно. Ми не знаємо, яка судьба випаде Фінляндії, але, будучи свідками скорботної драми, решта цивілізованого світу не може байдуже ставитись до того, що цей мужній народ Півночі буде розбитий переважаючими силами і кинутий в рабство, що гірше смерті. Якщо те світло свободи, яке так ясно поки що сяє на Півночі, згасне, це буде поверненням до часів, в морок яких підуть результати двотисячолітнього розвитку людства, не залишивши анінайменшого сліду».

Про фон Маннергейма — родовитого барона! — говорили, що він гордий. Надто був гордим. Але гордим в кращому розумінні цього слова. Проте коли його улюблена батьківщина потрапляла в чергову небезпеку, гордий барон з приставкою «фон» не розбирався, хто правий, хто винуватий, не вдавався до демагогій і повчань, а стрімголов і самовіддано кидався її рятувати, не цураючись найтяжчої чорнової, часом невиграшної і невдячної роботи. Коли ж небезпека минала — завдяки його борінню — він одразу ж ішов зі своїх постів — завжди добровільно і лише раз, наприкінці життя, за станом здоров'я.

Він був учасником п’яти воєн першої половини минулого століття: русько-японської і Першої світової (на боці Росії, як її відданий генерал), війни за незалежність Фінляндії в 1918 році, радянсько-фінської (Зимової) війни 1939–1940 рр. (проти агресії Радянського Союзу) і Другої світової (на боці Німеччини проти СРСР).

А коли він не воював, то зміцнював оборону своєї країни.

Він ніколи не робив кар’єру, хоч вона і вийшла в нього запаморочливою — він просто служив своїй Вітчизні й народу.

Для одних — ще наших дідів і

батьків за есересерівських часів, він — ворог, адже воював проти СРСР, для інших просто непримиренний і небезпечний ворог, адже очолив у Фінляндії білий рух і вигнав з країни червоних та їхніх поплічників, для найстаршого покоління — воєначальник російської армії, який по праву мав високі нагороди. Для Північної Європи — символ національної стійкості. Для самої Фінляндії — регент, головнокомандуючий, президент, маршал, борець за національну незалежність, герой Фінляндії.

Тож біографія у нього невимовно прекрасна, а його подвиги — немеркнучі у віках. Адже це він,

після жовтневого перевороту в Петрограді року 1917–го свою батьківщину, колишню російську провінцію, перетворив на незалежну державу, з якою сьогодні всі рахуються.

Маршал і головнокомандуючий фінськими збройними силами, двічі воював проти гіганта СРСР, очолював країну в 1944 році, коли вона потрапила в смугу поразок, вивів її на мирний шлях і добровільно склав із себе у 1946 році високі повноваження президента, тоді, коли післявоєнний суверенітет Фінляндії був гарантований Радянським Союзом, який так і не зумів, незважаючи на свою страхітливу

міць, подолати білофінського генерала.

Такий він, Маннергейм, така його лінія.

Тому й виходить незаперечно, що «Калевала» створила фінську націю, і фіни тоді відкинули вікову звичку розмовляти й писати по-шведському і дали відсіч русифікації, що стрімголов набирала обертів і здавалася вже неподоланною, а він, Карл Густав Маннергейм, перетворив фінську націю з інородців на окраїні російської імперії на державу.

І гордими та співучими рядками «Калевали» Карл Густав Маннергейм мав повне право підсумувати своє

життя:

Хоч би й як було, а все ж я
показав співцям дорогу,
путь їм дав, нагнув верхів'я,
скинув віти, дав їм стежку,
на прийдешнє дав їм вихід.
Тут от стежечка відкрилась
для співців мудріших, кращих
і на співанки багатших
в плем'ї тім, що літ доходить,
в підростаючім народі.

Замість епілогу

«НОН ОМНІС МОРІАР» — ПРОЦИТУВАЛА ГОРАЦІЯ ЛЕДІ МЮРІЕЛЬ ПАДЖЕТ. ЩО МОЖЕ, БОДАЙ КІЛЬКІСНО Й МАЛИЙ, АЛЕ ОДНОСТАЙНИЙ НАРОД. ОСТАННІ 15 РЯДКІВ — ВІЧНИЙ ЗАПОВІТ МАРШАЛА МАННЕРГЕЙМА УСІМ НАРОДАМ, І НАМ,

(вгадайте, хто Вам пише?) Ви назавжди залишилися генералом. Здається, з додатком лейтенант. А залишилися по сонячній (хоча вже на той час осінній) Одесі — тепер пригадуєте? Жовтень, 1917–й рік. Україна, симпатичне приморське містечко, що його тамтешній, доволі оригінальний люд зве на свій манір Одеса-мама, перлина Чорномор'я тощо. Саме там ми й познайомилися тієї осені. Власне, я мала честь з Вами познайомитись і навіть на якийсь час — вельми, на жаль, короткий, — ми ніби аж заприятелювали під час вечірніх чаювань у моєму номері, де щовечора збиралося чи не найдобірніше

товариство, до якого — я цим горджуся! — належали й Ви, дещо стриманий, в усякому разі, небагатослівний, як наче аж холоднуватий фін з незнайомої мені на той час країни Суомі, ледь чи не з самого узбережжя Північного… брр! Льодовитого океану. Принаймні з певної частини Скандинавського — теж мені тоді малознайомого — півострова, з країв, що їх, крім фінів, населяють шведи, норвежці і ще хто там?

Але повернуся — даруйте мою багатослівність (під осінь жінку завжди тягне до спогадів) до першопочатку. Як зараз Вас бачу. Ви щойно повернулися з румунських

Карпат, з фронтів Першої світової — такий бравий-бравий кавалерист із незмінними шпорами на лакованих чоботях з високими халявами (а втім, шпори в Одесі для понту-шику я тоді теж любила носити). Здається Ви тоді після травми мовби непомітно накульгували — чи я помиляюся? А загалом — високий, підтягнений, хвацько-молодецький, бадьористий (які там ще є синоніми, підкажіть!) ледь чи не хлопець хват і зух із гвардії. Принаймні Ви тоді таким мені здалися. Із гвардійською шаблею при боці, отриманою за хоробрість. Ви й були таким насправді, і з Вами приємно було бесідувати — повірте моєму

жіночому відчуттю. А ми, жінки (навіть такі, як я), рідко коли помиляємось, адже устами дитини і жінки, як відомо, глаголить істина. І таким, — хоча б у душі, бо вік є вік, і тут вже нічого не вдієш, — вірю, Ви й залишаєтесь нині, попри літа й хвороби і тисячі інших проблем, які вам доводиться вирішувати.

О, як давно то було — аж у 1917 році! — і як недавно — всього лише у 1917 році. 28 годочків тому. Але скільки води звідтоді збігло, скільки подій відшуміло-відклекотіло, і сьогодні Ви — відомий політичний і військовий діяч, глава своєї держави, її президент. Хоча прикметник „відомий“, мабуть, закреслю, надто

це дрібно і банально, як для Вас. Це я можу бути відомою (бодай у певних колах), а Ви — ні. Ви — національний герой своєї, колись поневоленої батьківщини, а нині, Вашими трудами і бориннями, вільної — слава тобі Господи! Більше того, Ви — батько її незалежності, і кожен фін зокрема і вся Фінляндія взагалі пишається Вами і вірить Вам, і як ніколи згуртовано йде за Вами. І Ви таке довір'я заслужили — звагою і самовідданістю, і любов'ю до вітчизни, і талантами своїми, і чесністю та порядністю. Ви взяли державне кермо до рук, коли біля воріт Вашої Фінляндії стояв червоний ганнібал. Пригадуєте

латинян: Ганнібал анте портас — Ганнібал біля воріт, це означає небезпеку, що нависає над державою. І Ви її розвіяли, подолали всі лихі хмари над вашою батьківщиною. А порятувавши вітчизну, ні дня не чіплялися за владу, як то роблять інші, Ви добровільно пішли у відставку, виконавши свою велику місію, відігнавши червоних ганнібалів від воріт Фінляндії. (Чула, чула по радіо виступ Вашого прем'єра.)

Тішу себе тим, що це я „відкрила" Вас („відкрила" вживаю умовно, вибачте, ради Бога!), тоді заслуженого і відомого генерала російської армії, але ще не відомого,

як національного героя своєї країни. Пригадуєте, п. генерале, — тепер маршале, — скільки я доклала зусиль, аби умовити Вас погодитись на сеанс в одеської ясновидиці? Це вона Вам напророчила такий ви-исо-окий злет! Ви й справді, як вона й передбачила, посіли найвищий пост у своїй країні. Я неймовірно рада за Вас, одного з милих учасників моїх тодішніх вечірніх чаювань в одеському готелі „Лондон“! Я просто щаслива, що все збулося так, як і навіщувала Вам одеська Піфія. Досі дивуюся з феноменальних здібностей тієї віщунки, адже вона мовби читала Книгу Життя, власне, ще не написані на той час її сторінки про те, що

колись з Вами буде, генерале Маннергейм, наче розмотувала клубок Вашої долі. Шкодую, що я тоді дещо несерйозно поставилась до неї, як професіоналки вищого класу (хто міг знати, що вона виявиться такою майже чаклункою?) і не розговорила її, не витягла з неї побільше див… А втім, від природи ясновидиці взагалі мовчазні й стримані — мабуть, ще й завдячуючи своєму феномену, — не люблять розповідати деталі про свої здібності, обережні, ведуть просте і зовні нічим не примітне життя. Нострадамус, король пророків — воістину король! — жив у роках 1503–1566, а в своїх „Центуріях“

згадує імена Наполеона і Гітлера! — навіть нарочито спрощував своє життя, щоб ніщо не заважало йому передбачати майбутні події, віддалені від нього часом і століттями та століттями! Вони є і їх мовби й немає. Це в них професійне. І одеська ясновидиця була такою ж, працювала вона завжди з дзеркалом або з кришталевою кулею — щось там вона бачила, коли вдивлялася в площину дзеркала чи округлість кулі. (До речі, Ви звернули увагу, що коли вона Вам пророкувала, перед нею стояло дзеркало — невже вона в ньому побачила Вашу долю?) З цієї причини — потаємність, небажання ясновидців іти на ближче

знайомство, розкривати свою душу і пояснювати свої секрети, — я мало, майже нічого не знаю про ту одеситку. Навіть не відаю, де вона зараз і чи жива взагалі? Але ніколи не забуду, що я в якійсь мірі причетна до її віщунства. Зізнаюсь, що коли Ви, подивований її пророцтвом щодо того, що Ви посядете найвищий пост в державі, вийшли з кімнати, вона шепнула мені: „Я щойно бачила людину, яку колись шануватиме народ як свого визволителя, більшого за нього героя в тій країні не буде. Це один із світочів людства, мені ще ніколи не доводилось віщувати такій людині і, мабуть, вже й не доведеться…“ Я тоді сприйняла її

віщунство з деякою часткою скептицизму, просто ввічливо її вислухала, та й по тому. Але через роки, коли її пророцтво щодо Вас збулося, і про Вас заговорила вся Європа, я згадала її і вперше пошкодувала, що тоді ближче з нею не зазнайомилась — та що тепер? Поїзд, як кажуть, вже давно пішов. Жаль. Така доля ясновидців: коли вони пророкують, їм не дуже вірять, навіть гмикають недовірливо, а коли їхні віщунства через роки збуваються, то може статися, що на той час і самого віщуна в цьому світі не виявиться… (Згадаймо хоча б Жака Казотта, популярного у свій час французького письменника, автора

повісті „Закоханий диявол“. Але більше він прославився як пророк, ясновидець, віщун. У 1788 році він перебачив Велику Французьку революцію і ту насильницьку смерть, що вона принесе багатьом вільнолюбивим дворянам — на гільйотині, на шибениці чи у в’язниці. Казотт передбачив і страту королівського сімейства, і самого короля, і — що й зовсім моторошно — свою власну страту… Всі його передбачення збулися, як лютувала Велика Французька революція, у тім числі і щодо нього самого. Жака Казотта і справді стратили, як він і передбачав — за спробу врятувати короля Франції — 24 вересня 1792

року — ось які вони бувають, ясновидці!!!) Тож і доводиться частіше користуватися побажанням, вирізаним свого часу над воротами оракула в Дельфії: „Пізнай себе“.

А ще пригадуєте, Ви тоді показували мені в Одесі маленьку квіточку, що її привезли з Карпат, ту квіточку, що зветься в Україні розрив-трава, або — ломикамінь. Я теж зустрічала се диво в Карпатах, коли з Британською місією Червоного Хреста їздила на фронт. І теж привезла те диво додому — як згадку про Карпати, як талісман. І на все життя запам’ятала, що ця маленька тендітна квіточка, на яку, здається, хукни, і вона розсиплеться,

як кульбабка з пушинками, так ось вона перемагає каміння. Бо має волю і бажання жити по-своєму, а не так, як їй диктує тяжке і бездушне каміння. (Ні-ні, я не фетишизую її, я просто нею захоплена!)

Після Вашого від'їзду я проконсультувалася в одного одеського професора-ботаніка, і ось що він мені тоді — до речі, найчистішою англійською мовою! — розповів: „Дехто запевняє, що розрив-трава — це і є ломикамінь. Ось і ви, шановна пані, так обмовились. Але повірте, це не зовсім так. Вірніше, зовсім не так. На Україні відомі 14 видів ломикаменю (Saxifraga), зокрема в Карпатах

поширені ломикамінь зірчастий (S. sfellaris) і ломикамінь моховидний (S. bryoides) з білими, жовтими та червоними квітками, тоді ж як розрив-трава знана в Україні двома видами (родина бальзамінових): дрібноквіткова (I. parviflova) і звичайна (I. nori-tangere) з яскраво-жовтими квітками. А ще є розрив-трава казкова, до якої ботанікам мовби уже й зась, казкове зілля, та розрив-трава з українського фольклору, що має силу розривати кайдани, відмикати замки тощо“. То бачите, генерале (маршале) і розрив-трава, і ломикамінь, хоч це й різні рослини, але таки вони є насправді і, думаю, вірю, насправді допомагають

звільнятися від кайданів.

То хай завжди маленька (територіально та за іншими ресурсами й кількістю населення) Фінляндія залишається ломикаменем, розрив-травою, яка рве кам'яні лабети в ім'я волі і можливості жити так, як вона вважає за потрібне, а не так, як диктують їй сусіди лихії.

А ще я думаю, що по суті Ви і є той ломикамінь, який рве каміння. Так кажу я, леді Паджет — тепер Ви мене згадали? Нині я з місією Червоного Хреста Британії перебуваю у Вашій країні, зичу Вам здоров'я і всіх гараздів. Бережіть

себе! Ви потрібні і своїй країні, і всьому людству, як приклад того, як треба боротися за волю і кращу долю свого народу. Ви — герой майбутньої, новітньої „Калевали“, її ще не створених рун. (А може, уже й співають про вас новітні руни?)

Всі ми тимчасові гості в цьому світі — на жаль. І всі у свій час, виділений кожному Господом, підемо в краще царство. Але пригадайте Горація. Він якось сказав: нон омніс моріар — ні, весь я не умру, я житиму тоді, коли мене й не стане.

Ви, п. маршале, один з небагатьох таких горацііів людства.

Коли Вас не стане — живіть довго-довго! — Ви все одно житимете, як завжди житиме Фінляндія — вільна і незалежна, якій Ви своєю титанічною працею, самовідданістю і прозорливістю, завдяки Вашому політичному та військовому генію та вмінню згуртувати і повести за собою країну і народ, виграли (попри втрати) нелегкий двобій із таким сильним противником — встократ сильнішим за країну Суомі, яким був і залишився СРСР. Пригадуєте давній вислів латинян: ангуїс ін гербо — „гадюка в траві“, що означає приховану небезпеку. Вона була — прихована і відкрита — і ще довгий час буде біля кордонів вашої милої

вітчизни, але що та загроза, коли є Ви, маршале Маннергейме! Перший і жорстокий і тяжкий раунд боротьби за незалежність Ви виграли — попри всі „гадюки в траві“, попри всіх ганнібалів біля воріт!

Ваша леді Паджет.

P. S. З цим листом, дещо, може, сумбурним, бо написаним нашвидкуруч, під впливом спогадів та емоцій, але щирим і правдивим, посилаю Вам кілька квіточок розрив-трави і ломикаменю. Борітеся — поборете, як сказав великий поет тієї країни, де вам напророчила ясновидиця такий злет!»

Стверджувати, що лист леді Мюріель Паджет, яка на той час перебувала у Фінляндії, дійшов-таки до адресата (кореспонденція на його ім'я пливом пливла і навіть після відставки, — а сам він був при нездоров'ї і часто потрапляв до лікарні, тож помічники й лікарі, зрозуміло, намагалися відгородити маршала від хвилювань світу), немає достатніх на те підстав, та все ж…

А раптом?..

Тим більше, як нам здається, леді Мюріель Паджет, вельми колоритну і дещо аж екстравагантну британку в напіввійськовій формі, в чоботях зі шпорами і незмінним

стеком в руці, він забути не міг, хоч з часу їхнього знайомства й минуло ледь чи не три десятки літ! Та яких літ!

А не міг Маннергейм забути своє короткочасне перебування в Одесі ще й тому, що саме з тієї перлини Чорномор'я, з Одеси-мами почалася його дорога, напророчена йому ясновидицею, дорога не просто додому, в країну Суомі після тридцяти літ служіння чужій імперії, а дорога в безсмертя, коли світ пізнає вже зовсім іншого фон Маннергейма, визволителя своєї країни з чужоземного ярма. То, може, й справді його вела розрив-трава, вона ж ломикамінь, знайдена ним у

Карпатах, що на роки й роки, на все подальше життя стала йому талісманом, прикладом боротьби за місце під сонцем.

А прочитавши листа леді Паджет, маршал, очевидно, розчулився, пригадав осінню Одесу, зустріч з тією жінкою, яка напророчила йому неймовірний злет — недарма ж через тридцять літ, працюючи над мемуарами, він не забуде згадати і ясновидицю, яка «напіввідкрила завісу майбутнього», коли він, за власним зізнанням, «вперше брав участь у такому заході»: «Про моє майбутнє ясновидиця змогла розповісти багато дивовижного…» А дивовижне й

справді не забувається, тим більше, воно так рідко зустрічається — якщо й зустрічається взагалі, — у нашому житті.

Ось чому такий лист веселої, комунікабельної, дієвої і невгамовної британки не міг не розчулити постарілого, хворого маршала, ось тільки з деякими твердженнями авторки листа він аж ніяк — знаючи його характер і неймовірну скромність, — не міг би погодитись.

Хоча б і з тим пасажем, де стверджується, що Фінляндія виборола собі незалежність тільки завдяки йому, маршалу Маннергейму. Такого він би не схвалив, хоч це й

відповідає істині, заявивши — ледь чи не з обуренням, що «моя скромна роль у здобутті Фінляндією державної незалежності в листі леді Паджет аж надто перебільшена». Подумав би й додав: «Як і тієї оборонної споруди, що її було прозвано „лінією Маннергейма“».

Інший полководець гордився б, що оборонна лінія країни названа його ім’ям і стала знаменитою (та й чи багато знайдеться в світі таких полководців, крім фінського маршала — раз і… і, здається, й усе) і так високо оцінена у світі, зокрема й противником, який, штурмуючи її, поклав у сніги перед нею стільки своїх солдат… Інший би — так, але

тільки не Маннергейм, який у «Мемуарах» з притаманною йому різкістю військової людини, відкидаючи піднесення своєї ролі (дещо навіть применшуючи свою роль як полководця, що безперечно була вирішальною) заявив таке:

«Свободу Фінляндія отримала не в дарунок. Вона була куплена ціною великих жертв і кров'ю своїх дітей у 1918 році, в боротьбі, яка змогла повернути історичний кордон нашій Вітчизні».

І ще: «Ясно, що наше становище в якості самостійної держави було нелегким. Воно вимагало міцної державної влади, внутрішньої

єдності і ефективних оборонних сил…»

І зокрема про згадувану оборону на Карельському перешийку:

«Так, росіяни під час війни пустили в хід міф про „лінію Маннергейма“. Стверджували, що наша оборона на Карельському перешийку упиралася в незвичайно міцний, збудований за останнім словом техніки залізобетонний оборонний вал.

Все це дурниці: в дійсності становище речей має зовсім інший вигляд… Так, оборонна лінія існувала, але у неї була відсутня глибина… Цю позицію народ і

всякому разі, коли настав час випробувань, я, до свого задоволення, побачив, що народ Фінляндії згуртований, одностайний і рішуче виступив на захист своїх життєвих інтересів».

І до цього нічого додати, і від цього нічого відняти, адже суть і навзаправду не в «лінії Маннергейма» (залізобетон, доти, кулеметні гнізда, загородження із колючого дроту, траншеї тощо), а в тій лінії Маннергейма, що її він стійко, мужньо і цілеспрямовано дотримувався все життя і яка, врешті-решт, привела його батьківщину до волі. А таких маннергеймів з такою лінією у світі

не так і багато.

А можливо, й тому лист леді Паджет не дійшов до маршала Маннергейма (якщо не дійшов), що він на то час вже залишив Батьківщину, вилетівши у Швейцарію (Лозанна) на тривале лікування — на запрошення президента Швейцарської Конфедерації.

Спершу гадалось — тільки на лікування, а не на прожиття, та ще й на кілька років, але здоров'я, незважаючи на зусилля швейцарських ескулапів і чудову природу та цілющу лагідність Женевського озера, не вирівнювалось

єство, кожна клітиночка його натрудженого тіла вмить оживатиме й щемно бадьоритиме на якусь мить, то фінські коні, невибагливі, рудувато-бурі чи булані з голосним іржанням і дзвінким тупотом копит проноситимуться над Швейцарією, і йому уві сні здаватиметься, — як припече хвороба, як покладе в ліжко, що ні встати, ні повернутися, — що то ж вони за ним примчали, і він з ними вже повертається на далеку Батьківщину свою, милу серцю країну «Калевали», і тоді її невмирущі руни відлунюватимуть в його серці:

…Тих пісень співав мій

батько,
як тесав був топорище;
їх мене навчила мати,
як крутила веретено.
…Є чимало слів не наших,
слів-заклять, що я навчився,
що зібрав їх на дорозі,
що вломив їх у лісочку,
що в кущах понатинав я,
що з гілок поназбирав я,
що вискубнув собі в травах,
що підняв собі на стежці,
як ходив ще пастушатком,
ще хлоп'ям на пасовисько,
де моріг на мед багатий,
де горбочки золотисті…

значення, був такий вчений і перекладач, то й був!)

Так ось про автора українського перекладу безсмертної «Калевали».

Дмитро Павличко в передмові до видання «Калевали» в перекладі Є. Тимченка зізнається: «1973 року, перебуваючи у Фінляндії, при підготовці фінського номера „Всесвіту“ і маючи намір приступити до вивчення мови суомі, щоб перекласти „Калевалу“, я простудіював Тимченків переклад. Мене вразила його багатюща лексика, витонченість і віртуозність. Я зрозумів, що „Калевалу“ краще за Тимченка не перекладу…»

Як на мене, Дмитро Васильович переклав би теж на дуже високому рівні, і його переклад «Калевали» став би окрасою української культури — тут у мене сумнівів не виникає, — але в одному знаний наш поет має рацію: переклад Є. Тимченка і сьогодні залишається зразком, високим досягненням українського перекладацтва.

Євген Костянтинович Тимченко, сьогодні напівзабутий український мовознавець, професор Київського університету, спеціаліст по санскриту, порівняльному мовознавству, поліглот (знав французьку, німецьку, іспанську, англійську та італійську мови),

перекладач (Метерлінк, Мопассан, Байрон та ін.), автор багатьох робіт з української граматики, діалектографії, лексикографії, загалом більше ста праць (деякі з них ще й досі не опубліковані), в тім числі й «Курсу історії українського язика» (1917, 1930 рр.) Євген Костянтинович в 1920–х роках вперто вживав слово «язик» у значенні «мова»… Ні-ні, це не маленька примха вченого, термін язик на означення мови вживав, наприклад, і Т. Шевченко. Пригадуєте: «І возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик».

Тимченків переклад «Калевали» вперше виходить у Львові у 1901

році, і це симптоматично: позбавлені своєї державності, гноблені Росією кращі представники українства не лише стежили за літературним життям Європи, а й у підневільних умовах досліджували кращі твори інших літератур, збагачуючи ними свою зрусифіковану націю. Вдруге переклад буде видано у 1928 році вже в Києві, і нарешті третій на сьогодні — відредагований Д. Павличком — вийшов у 1995 році. До речі, і це важливо, здійснений за сприяння Посольства Фінляндії в Україні, при підтримці фінських компаній та організацій.

Я, наприклад, працював з примірником «Калевали»,

подарованим бібліотеці Спілки письменників України Посольством Фінляндії в Україні, про що й значиться на титульній сторінці. Видання проілюстроване роботами фінського художника Отто Йосефа Аланена.

В офіційній біографії Є. Тимченка, дійсного члена АН УРСР та член-кора АН СРСР, є рядок: «У 1918–48 (з перервами) — науковий співробітник АН УРСР». Оте невиразне «з перервами» (чого це раптом з перервами? У зв'язку з чим? Працював, працював, а тоді на якийсь час кидав роботу і знову по якомусь часі повертався до неї — чи що?) означає одне: вчений у 1938

році у віці 72 років був заарештований органами НКВС. За буцімто участь в СВУ, «викритій» органами ДПУ УРСР ще в 1929 році. СВУ — «Спілка визволення України», була титулована тодішньою владою як «контрреволюційна українсько-буржуазна націоналістична підпільна організація», хоч насправді міфічна, висмоктана з пальця, адже в реальності така організація ніколи в Україні не існувала, все це вигадки каральних органів, їхня майстерна — хоч і знати пальці — провокація, аби знайти привід для розправи з національною українською інтелігенцією, з одного боку, і

але ув'язнити його могли і за дружні контакти з неокласиками, тобто з молодим поколінням великих талантів і мучеників за Україну».

В «Курсі українського язика» Є. Тимченка стверджується (тоді ще можна було), що з прилученням до Московської держави Україна перестала бути державою і тому вона перестала бути і нацією взагалі, ставши лише «аморфною етнографічною масою». Для нього поняття «держава» і «нація» — тотожні. (Як, між іншим, і для К. Г. Маннергейма, хоча він і не був ученим.) А то ж був час тотального наступу російської мови на українську і нищення всього

українського на догоду русифікації. (Є. Тимченко: «Я вважаю, що українська культура і мистецтво з року в рік занепадають, і поряд з цим проводиться послідовна русифікація України».)

Вчений словом своїм, талантом історика, мовознавця стає на захист рідного слова. Мав мужність заявити: яке національне життя, коли немає своєї держави? Недержавний народ не може бути нацією, і навпаки, державний народ стає нацією. (Чи не від цього — недержавності, яка тягла за собою втрату національності — і рятував Маннергейм свій народ?)

Все це пізніше, з розгулом

терору, пригадають старому вченому в катівнях НКВС. Шитимуть йому приналежність до міфічної підпільної СВУ, «створеної» і справді в підпіллі, тільки не в національно-патріотичному, а в надрах самого НКВС. Тож свою буцімто приналежність до СВУ Є. Тимченко рішуче відкине, бо ж справді не належав до неї і знав, що її взагалі ніколи не було, а ось на допитах гордо заявить з притаманною йому мужністю: «За переконанням я був і є націоналістом, самостійником», що було в ті криваві часи беззаконня рівнозначно підписанню собі тяжкого вироку. Але чесний вчений пішов і на це, аби не кривити душею.

А те, що він був націоналістом — у кращому, не спотвореному радянським режимом значенні, у значенні патріота, — не було криміналом, карною справою. В усьому світі. Але тільки не в тоталітарному СРСР, де за любов до свого народу (якщо тільки ти не росіянин, росіянам дозволялося любити свій народ і навіть займатися шовінізмом та примусовою русифікацією «інородців») карали як за кримінал. Неруським в СРСР дозволялося любити лише руський народ — це вважалося інтернаціоналізмом, — як і славити руську мову, «великий и могучий язык». Любити ж свою рідну мову

вважалося тоді націоналізмом.

Націоналістом, себто незламним патріотом, Євген Тимченко й залишився назавжди.

Ось чому слушно зауважить Д. Павличко у згадуваній передмові:

«Є. Тимченко духовно і фізично належить до плеяди найкращих українських інтелігентів, що їх розтоптала комуністична система».

Вченого за любов до рідного народу, його культури і мови, тільки за те, що він належав до національної інтелігенції, було засуджено до 5 літ позбавлення волі і відправлено до Красноярського краю

— на сорока-п’ятдесятиградусні морози.

У 1944 році, як скінчиться термін його безневинного покарання, 77–річний вчений повернеться в Україну, і тоді ж старанням М. Рильського та Л. Булаховського його приймуть в інститут на попереднє місце роботи. Через чотири роки Євгена Костянтиновича не стане. У некролозі згадувані вчені напишуть, що Є. К. Тимченко відзначався «високими природними якостями вченого» й обережно добавлять, натякаючи на його стійкість під час арешту, що він «сполучав повну особисту порядність». З гідністю витримав і

допити, і заслання, нікого не «заклав» і не відхрестився від своїх поглядів та переконань. Йому пощастить дожити до повної перемоги народу Суомі у його важкому двобої з СРСР, і це грітиме його душу й підтримуватиме в цьому світі. Є ж народи, які не злякалися і не покорилися червоному монстру, а відважно стали на прю за свою незалежність! Подвиг маршала Маннергейма на переконання вченого має завжди бути прикладом для українців, як треба любити і захищати свою Вітчизну.

Говорячи про працю Є. Тимченка, Дмитро Павличко зазначає, що його переклад вражає

лексичною скарбницею, невичерпною синонімікою, майстерністю в побудові складних речень і, найголовніше, неповторною поезією фінської народної епопеї.

«„Калевала“ належить до вічних творів, які ніколи не зітруться в загальнолюдській пам’яті. Вона житиме і в українській культурі, як певний ключ до пізнання народу Суомі і людини взагалі. Добре, що вона перекладена знаменитою особистістю, людиною високого обдарування і благородства».

І далі поет слушно зауважує, що «засвоєння фінського епосу українською літературою на цьому

путь десятками й десятками тисяч своїх співвітчизників і похований в столиці країни, у місті Гельсінкі. Його об'ємні «Мемуари», які він встигне завершити за життя, вийдуть вже по смерті їхнього автора у 1952 році і будуть перекладені багатьма мовами світу.

А закінчуються вони (Карл Густав Маннергейм таки встиг їх завершити, хоч вже й перебував на смертній постелі) такими словами прощання:

«Я хочу сказати майбутнім поколінням, що розбрат у власних рядах б'є сильніше, як меч противника, а внутрішні розбіжності

широко розчиняють двері перед противником, який приходить зовні. У двох останніх війнах фіни самі доказали, що одностайний народ, хай навіть і кількісно малий, може розвинути величезну ударну силу і винести найважчі випробування.

Зімкнувши свої ряди в мить небезпеки, фінський народ сам завоював собі право жити і надалі своїм самостійним життям в оточенні вільних націй. Він не захитався від напруги — він зроблений із здорового і міцного матеріалу. Якщо ми залишимося вірними собі і наполегливо й одностайно будемо триматися за ті цінності, які в наші дні є

фундаментом свободи Фінляндії, а саме — за успадковану від наших батьків віру, любов до Вітчизни, рішучу і готову на жертву волю до оборони, то народ Фінляндії зможе упевнено дивитися в майбутнє».

Ці останні п’ятнадцять рядків (два абзаци) «Мемуарів» фон Маннергейма, написані, — власне, продиктовані ним — незадовго до кончини, сприймаються сьогодні як заповіт великого фіна, заповіт і своєму народові, й іншим, всім тим, хто, ламаючи кам’яні лабети неволі, хоче жити свободним, як треба відстоювати і в смертному — навіть у смертному — герці свою незалежність, що є найвищим сенсом

Примітки

1

Малоросійський приказ буде ліквідовано у 1772 році у зв'язку із створенням… Малоросійської колегії, але, як казали на Україні, хрін од редьки не солодший. І довго-довго нам прийдеться чекати року 2002–го, коли в інтерв'ю Надзвичайний і Повноважний посол Російської Федерації в Україні Віктор Чорномирдін нарешті скаже:

«Нині ми закінчили оформлення території під будівництво споруд посольства та інших російських закордонних установ. Ділянка виділена гарна, в центрі міста,

неподалік від Києво-Печерської лаври, площею трохи більше двох гектарів. Це буде солідний, серйозний містобудівельний комплекс, який стане окрасою Києва».

Давно б так — будувати в Києві російські закордонні установи.

Але ж від Малоросійської колегії 1772 року і до російських закордонних установ у Києві ще треба було пережити двісті тридцять років!

І — нічого. Дочекалися!

2

Хоча, якщо вже бути точним, то першим з гетьманів козацької республіки, створеної Богданом Хмельницьким, було схоплено Дем'яна Многогрішного, разом з сином перевезено до Москви і після допитів з тортурами обох заслано до Тобольська, де їхні сліди й загубилися. Другим у Сибір було відправлено кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Петро Дорошенко був третім (на той час третім). І це не рахуючи козацьких старшин-полковників, сотників, осавулів, яких юрбами

гнали в Сибір.

3

Сьогодні, на відміну від тих далеких часів, Росія борців за волю вже не називає ізменніками та ворами. Сьогодні будь-який визвольний рух, спрямований проти російського імперіалізму, Росія величає в дусі нового часу — тероризмом та кримінальними бандформуваннями.

4

До 1781 року — Хлинов, до 1934 — В’ятка, потім Кіров. За царизму — місце політичного заслання. Першим засланцем у В’ятку став український гетьман П. Дорошенко, О. Герцен та М. Салтиков-Щедрін опиняться там через століття.

5

Дорошенко був близьким до істини. Москва, аби міцніше прив'язати до себе знатного інородця, щоб він їй надійніше та вірніше служив, неодмінно женила його на русачці із знатного роду. От і Брюховецькому княжну підсунули і через неї гетьмана як налигачем до Москви прип'яли.

22 липня 1687 року на козацькій раді, що відбудеться під Коломаком і де гетьманом України буде обрано Івана Мазепу, «запорожському війську і всьому малоросійському народові» будуть нав'язані Москвою

т. зв. Коломацькі статті, що ще більше обмежують і без того обмежені права України. Серед статей буде й така: щоб гетьман і старшина «всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності державою спільно… і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одноголосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності

держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські».

6

Слова «водка» (зменшувальне від вода, бо горілка тоді утворювалась змішуванням відра спирту з відром води) ще не знали, воно вперше з’явиться чи не на початку дев’ятнадцятого століття, а до того суміш спирту з водою звалася вином — хлібним, казенним, царським, міцністю в 38 градусів.

7

Якщо О. Пушкін та його однодумці звинувачували Петра Дорошенка в русофобстві, то радянські історики й уся тодішня ідеологічна рать дорікали Дорошенку тим, що він буцімто проводив політику, «ворожу інтересам українського народу» — ось тобі й на! — себто звинувачували в україножобстві. Що вдієш, били і б'ють Петра Дорофійовича ось уже четверте століття з обох боків. За все те ж: що хотів Україну зробити незалежною, вирвавши її з московського ярма.

8

А втім, для росіян чинити репресії в Україні у всі часи й у всі віки було звичним і типовим. Коли через двісті з чимось років росіяни іншого політичного спектра, не монархісти, а червоні, захоплять Київ, банди Муравйова, послані на Україну Ульяновим-Леніним, знищуватимуть в українській столиці українців і по прізвищах, і навіть по вишиваних сорочках і, навіть, (НАВІТЬ!!!) за те, що вони, українці, розмовляли в Києві рідною мовою.

9

Пушкін тут помиляється, Дорошенко є прадідом Наталі Іванівні Гончаровій, а її дочці, дружині Пушкіна, він вже прапрадід.

10

Пляшка, у яку входить сорокова частина відра або четверта частина літра.

11

Шюцкор (шведське skyddskar — охоронний корпус, фінська назва suojeskunfa) — воєнізована організація, за радянською термінологією — фінської буржуазії і куркульства. Зародилася під час революції 1905–1907 рр. у вигляді загонів білої гвардії. Офіційно шюцкор створено в 1917 році, він був опорою національно-визвольних сил Фінляндії (за тодішнім радянським ярликуванням — реакційних сил). З 1937 року прирівняний до складової частини збройних сил і взятий на держбюджет. В 1939 році нараховував

біля 100 тисяч членів. Став ядром нової національно-визвольної армії Фінляндії. Боровся проти СРСР під час війни 1941–1944 рр. В 1944 році у відповідності з досягнутими домовленостями про перемир'я між СРСР і Фінляндією, розпущений. Але своє він зробив, і для фінів шюцкорівці назавжди залишилися національними героями, рятівниками їхньої незалежності, а для Маннергейма — найзначнішою опорою і допомогою у створенні армії та врятуванні фінської незалежності.

12

Швидкий рух, біг коня (коней), швидка їзда на коневі (конях). Змагання вершників, перегони.

13

Народно-побутова одиниця об’єму сипучих тіл місткістю від 16 до 25 кг та посудина такої місткості.

14

Кагла — отвір у димоході (до стелі), який затуляли каглянкою для збереження тепла тощо.

15

Судячи з документів, що збереглися, СРСР збирався закінчити війну, що тривала з 1 грудня 1939 року і до 12 березня 1940 року, дуже швидко. Сталін гадав отримати Гельсінкі до дня свого народження — 21 грудня 1939 року. І в цьому його поспішило запевнити командування Червоної Армії, але іншої думки були фіни. Главарю агресора вони піднесли зовсім інший «дарунок».

16

Це пізніше, на урочистому засіданні в день 70–річчя Йосипа Сталіна у Великому театрі, — от вже справді театр! — року 1949–го автор того рядка Олександр Твардовський читатиме заримоване (разом з Ісаковським — таким талановитим поетом-піснярем, Сурковим та Грибачовим) «Слово советских писателей товарищу Сталину»:

За все, за все примите наш поклон,
Как сердца долг, как знак любви народной,
От всех республик Родины

свободной,
От всех свободных наций и племен —
От всех, от всех сыновий
Вам поклон!

17

Своєрідні гуслі, народний музичний інструмент Фінляндії.